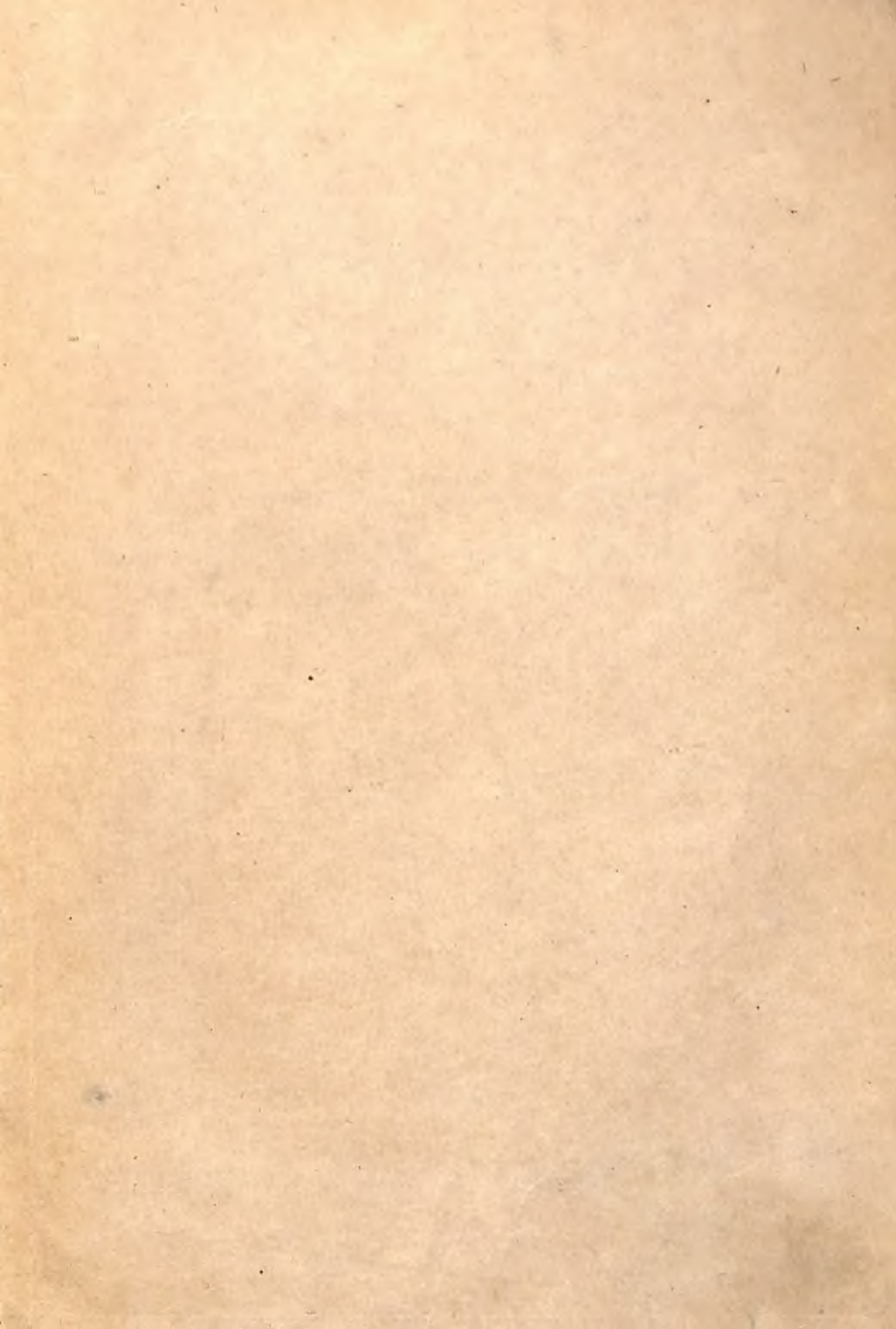

ԳՐՈՑ, ՌՈՒՄԵԹ ՀՈՎՏԱՆՆԻՄՅԱՆ

ՌՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ
ԳՆԱՀԷՏՄԱՄԲ

ԵՐԵՎԱՆ
1949

//
u u

.15.1.

1915

19 NOV 2018

ՊՐՈՖ. ՌՈՒՍԵՔ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՌՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

13 JUN 2013

Проф. РУСЕТ ОГАННИСЯН
РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ОЦЕНКЕ АРМЯНСКОЙ
ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ
(На армянском языке)

Издательство Госуниверситета им. В. М. Молотова
гор. Ереван, 1949 г.

ՇԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Լենինը իր «Ի՞նչ անել» գրքում գրել է.

«...Թող ընթերցողը մտաբերի ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի աշխարհի նախակարապետների մասին, ինչպես Գերցենը, Բե-լինսկին, Չերնիշևսկին և 70-ական թվականների ռևոլյուցիոներների փայլուն պլեսադան. թող մտածի այն համաշխարհային նշանակութաւն մասին, որ այժմ ձեռք է բերում ռուսական գրականութունը...»¹:

Լենինյան այս միտքը սովետական գրականագիտությունը պետք է իլուստրացիայի ենթարկի՝ ուսումնասիրելով, թե ի՞նչ ազդեցություն են գործել ռուս գեղարվեստական գրականությունը և էսթետիկան համաշխարհային գրականության վրա, ի՞նչ տեղ է գրաւում ռուս գրականությունը ժողովուրդների գրական մտքի զարգացման պատմության մեջ:

Ռուս գեղարվեստական գրականության և էսթետիկայի համաշխարհային նշանակությունը վաղուց արդեն պատմական փաստ է, բայց դրա տեսական մշակումը մինչև այժմ գնացել է առանձին գրողների փոխադարձ կապի կամ ազդեցության ուսումնասիրության ուղղությամբ. օրինակ՝ «Տուրգենևը և ֆրանսիական գրականությունը», «Դոստոևսկին և գերմանական գրականությունը», Զոխլովը, Պուշկինը, Բրյուսովը, Գորկին և հայ գրականությունը, դադախական գրող Աբալ Կունան-Բայևը և ռուսական կլասիկ գրականությունը, օսեթական գրող Կոստա Խետագուրովը և ռուս XIX դ. գրականությունը, Լերմոնտովը, Գորկին և վրացական գրականությունը, Ախունդովը և ռուս կլասիկ գրականությունը և այլն և այլն: Մա, խհարկե, վերին աստիճանի կարևոր էտապ էր այս պրոբլեմի ուսումնասիրության պատմության մեջ և մինչև այժմ էլ շարունակում է պահպանել իր նշանակությունը:

Լենին, Երկեր, հ. 5. Հայպետհրատ, Երևան, 1948, էջ 488: (Ընդգծումը մերն է—Ռ. Հ.):

Մակայն առանց ժողովուրդների պրականության ամբողջական կապի բազմակողմանի ուսումնասիրության, ինչքան էլ դժվար լինի դա, հնարավոր չի լինի ճշտորեն լուծել այն խնդիրները, որոնք դնում է իր առջև մեր սովետական պրականագիտությունը:

Որպեսզի էլ ավելի ակնառու դարձվի ուսումնասիրության որպես աշխարհի ամենաառաջավոր պրականության դերն ու նշանակությունը, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ուսումնասիրության ժողովուրդների պրական կապերի դարավոր պատմությունը ամբողջությամբ վերցված, այսինքն՝ դրանց ծագման ու զարգացման սրույնը մինչև մեր օրերը:

Երբ լրիվ կուսումնասիրվի ուսումնասիրության, ֆրանսիական, պերմանական, անգլիական, իտալական, ամերիկյան, սլավոնական, կովկասյան և արևելյան ժողովուրդների պրական կապերի ամբողջ պատմությունը, այն ժամանակ մարդկությանն իր ողջ գեղեցկությամբ կերևա, թե ուսումնասիրության գեղարվեստական և էսթետիկական միտքը ինչպիսի՝ փարոս է հանդիսացել, ի՞նչ վիթխարի դեր է կատարել ժողովուրդների պրականության պատմության մեջ:

Այս մեծ պրոբլեմի մեկ հարցին է նվիրված այս ուսումնասիրությունը, որի մեջ ես աշխատում եմ լուսաբանել ուսումնասիրության հայ հասարակական մտքի գնահատմամբ ամբողջությամբ վերցրած, այսինքն՝ դրա ծագման և զարգացման ողջ սրույնը, սկսած XIII դարից մինչև սովետական ժողովրդի Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթական ավարտումը:

Հայ կուլտուրայի մշակները, որոնք իրենց ժողովրդի հետ միասին պատմական զանազան պատճառներով ցրվել-տարածվել են աշխարհի բոլոր ծայրերը, որտեղ էլ որ դառնվելիս են եղել, հիմք են դրել կուլտուրական որևէ մի օջախի՝ տպարանի, թերթի, ամսագրի, թատրոնի և տեսեսական, քաղաքական, կուլտուրական բազմաթիվ պրոբլեմների արծարծման առնթեր թարգմանել, գնահատել ու տարածել են ուսումնասիրությունը: Դարերի ընթացքում կուլտուրական է հսկայական նյութ: Ժամանակն է արդեն, որ նյութերի հավաքման և ուսումնասիրության միջոցով ցույց տրվի ուսումնասիրության գեղարվեստական պրականության և էսթետիկայի դերը մեր կուլտուրայի զարգացման պատմության մեջ: Այս միջոցով ըստ ամենայնի ցայտուն կերևա նաև հայ պրական մտքի հարստությունը, նրա զարգացման աստիճանը:

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքը հնագույն ժամանակներից կապված է եղել հույների, պարսիկների, հռոմայեցիների, արաբ-

ների, բյուզանդացիների, սելջուկների, մոնղոլների, օսմանցիների հետ: «Գանձվելով երկրագնդի երկու աշխարհների, երկու երկրների՝ Եվրոպայի և Ասիայի սահմաններում, երբեմն Հին Արևելքի հզորագույն երկրներից մեկը՝ Հայաստանը, անթիվ կոիվների ու արշավանքների թատերաբեմ է եղել. մի խումբ նվաճողների փոխարինում էին մի այլ խումբ նվաճողներ: Ինչպես մորիկ ու փոթորիկ՝ անցնում էին երկրի վրայով հույները, պարսիկները, հռոմալեցիները, արաբները, բյուզանդացիները, սելջուկները, մոնղոլները և օսմանցիները», գրել է «Պրավդա»-ն 1935 թ. նոյեմբերի 28-ի իր առաջնորդությամբ:

Այս ժողովուրդների և նրանց երկրների հետ ունեցած հայ ժողովրդի պատմությունը լի է եղել երկարատև կոիվներով, արյունահեղ ընդհարումներով:

Ոչ մի երկրի հետ հայ ժողովուրդը այնքան տևական և խաղաղ բարեկամություն չի պահպանել, ինչպես ուս ժողովրդի հետ: Ոչ մի ժողովրդի հետ ունեցած տնտեսական, քաղաքական, կուլտուրական կապը այնքան արգասավոր և այնքան օգտակար չի եղել հայ ժողովրդի համար, որքան ուս ժողովրդի հետ ունեցած իր դարավոր կապը:

Այս հիմնական եզրակացությունն ենք հանգում ուս և հայ ժողովուրդների դարավոր կապերը լուսաբանող պատմական գրականությունն ուսումնասիրելիս¹:

Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը՝ դարավոր կուլտուրա ունեցող այդ երկրները չէին կարող հանդուրժել արևելյան բռնապետության լուծը, որը նրանցից խլում էր ամեն ինչ, սրբ-

¹ 1) Карамзин, История государства российскаго. 2) Բժեկյան Մինաս. Ճանապարհորդություն ի Ահաստան, 1830 թ., Վենետիկ, 3) Собрание актов относящихся к обозрению истории армянскаго народа, ч. П. М., 1838. 4) С. Глинка, Обзорение истории армянскаго народа., 5) Проф. А. Зинovieв, Исторический очерк Лазаревскаго института. Москва, 1863 г., 6) Н. Дубровин, Присоединение Крыма к России, т. II, СПб. 1885 г., 7) Эзов, Сношение Петра Великаго с армянским народом, СПб. 1898 г., 8) Լեո, Հովսեփ Կաթողիկոս Արղունիյանց, Թիֆլ., 1902 թ., 9) Շահադիգ Ե. Նոր Նախիջևանը և նորնախիջևանցիք, Թիֆլ. 1903. 10) Գրիգորյան Զ. Հայ և ուս ժողովուրդների պատմական բարեկամությունը, Երևան, 1942. 11) Ներսիսյան Մ., Սուլթորով և ուս-հայկական հարաբերությունները 1770—1780 թ.թ., Երևան, 1944. 12) Иоаннисян А. Ио-сиф Эмин, Ереван, 1945 г., 13) Նանումյան Խ., Հայ-ուս գրական կապերի շուրջը, Երևան, 1945 թ.:

տից՝ արյունը, ուղեղից՝ միտքը, դրեթե ոչինչ չվերադարձնելով փոխարենը: Սակայն դեպի պրոդրեսն ունեցած ձգտումը բնական ձգտում է ժողովուրդների համար և պատմական օրինաչափություն: Հայերը ձգտում էին կապվել ուսանների հետ, որպեսզի ազատ շունչ քաշեն, տնտեսական կյանքը, ճարտարապետությունը, դիտություններ և արվեստը դարգացնեն և ապահով բնակելի տեղ ձեռք բերեն: Հայերի համար տմենից շահավետ էր Ռուսաստանի հետ ունենալ ուժեղ տնտեսական և կուլտուրական կապ:

Կարևորագույն մոմենտ էր այն, որ Հայաստանը հարմար ռազմա-ստրատեգիական բազա էր հանդիսանում:

Հայերը իրենց ավելի մոտ էին զգում Ռուսաստանին, որովհետև նա ոչ միայն առավել կուլտուրական էր, խաղաղասեր, այլև կապում էր հայերին իր հետ, տալիս էր բնակելի տեղ և արտոնություններ: Այս մասին են վկայում այն բոլոր փաստերը, որոնցով այնքան հարուստ է ուս և հայ ժողովուրդների դարավոր բարեկամության պատմությունը:

Հայտնի է, որ կիևյան իշխանների արշավանքը XIII դարում Կովկաս՝ խաղարների վրա, այնուհետև խաղարական պետության անկումը, սլավոնների կողմից Տմուտարականի տիրապետումը մոտեցրին սլավոններին կովկասյան ժողովուրդներին: Սլավոնական իշխաններն սկսեցին օգտվել անդրկովկասյան ժողովուրդների (դրանց թվում և հայերի) ռազմական օգնությունից իրենց ներքին և արտաքին բախումների ժամանակ: IX, XII դարերում հայ ճարտարապետության ծաղկումը զուգադիպում է ուսական իշխանների՝ Տմուտարականին տիրապետելու շրջանին: Տմուտարականի տիրապետության անկումից հետո Հայաստանի հետ տրնտեսական և կուլտուրական հարաբերությունների կենտրոնը հանդիսացավ Ռոստով-Սուդզակյան երկիրը, որի վրայով առևտրական կապն անցնում էր Վոլգայով դեպի Արևելք: Հայկական արվեստի, ճարտարապետության և գիտության ու Կիևյան Ռուսիայի կուլտուրայի փոխադարձ կապի մասին են վկայում հայ և ուս աղբյուրները և գրական, ճարտարապետական հուշարձանները:

Նիկոլայ Յակովլևիչ Մառը իր «Հայկական կուլտուրան, նրա արմատները, և մինչպատմական կապերը...» աշխատության մեջ գրել է. «Հայկական ազդեցությունը երևում է ոչ միայն Փոքր Ասիայի սելջուկյան արվեստի, կամ նրանից առաջ բյուզանդական քանդակագործության, այլև հնագույն Ռուսաստանի վրա: Հայերը

ոռանների հետ դեռևս հնագույն ժամանակներից ժառանգել են գե-
ղարվեստական միևնույն ճաշակը»:

Ռուսները դեռևս XII դարից, Մոնոմախի ժամանակներից
սկսած, թուլլաւորել էին հայկական բնակավայրեր ստեղծել Ռու-
սիայում: XIII դարում Անիից զուրս եկած դաղթականության մի
մասը 1299 թ. բնակութիւն է հաստատում Կազան և Հաշտար-
խան քաղաքների միջև գտնված Ախսարայում:

Հետագա դարերի ընթացքում հայերի և ուսանների տնտեսա-
կան, ազգական և կուլտուրական կապերը շարունակվում են:
XIII դարի հայ-ուսանական կուլտուրական կապի լավագույն վիճ-
ակիցներին մեկը Ռուսաստանում վաղուց տարածված Բոբիս
և Գլեբ հղբայրների նենգադավ սպանության պատմության հայե-
րեն թարգմանութիւնն է: Հանրահայտնի է պատմական այն փաս-
տը, որ 1410 թ. Գրունվալդի ճակատամարտին ուսանների հետ միա-
սին մասնակցում էին նաև հայկական երկու զունդ: XVIII դարի
առաջին քառորդում, Պյոտր I-ի օրոք, այնուհետև XIII դարի երկ-
րորդ կեսում, Նկատերինա II-ի օրոք, Ռուսաստանի տնտեսական
շահը և ազգական հզորութիւնը հնարավորութիւն են տալիս
ավելի լուրջ քայլերի և գործողութիւնների դիմել, նպատակ ունե-
նալով շարժելու դեպի Արևելք:

Անդրկովկասի ժողովուրդների ու նրանց առաջավոր ներկա-
յացուցիչների հաշտքը, հուշար ուղղված էր դեպի Ռուսաստանը:

Պատմական այս պայմաններում է, որ հայերը դառնում են
օժանդակ ուժ Ռուսաստանի համար:

Իսրայել Օրին, որը XVIII դարի հայ ամենահեռատես և խն-
լօք մարդկանցից մեկն էր, Պյոտր I-ի առջև հայերին օսմանյան
ու պարսկական տիրապետութիւնից ազատագրելու հարցն է բարձ-
րացնում: 1722 թվականին Պյոտր I-ի պարսկական արշավանքը,
որի հետևանքով զրաւվեց Դերբենդը, Բաքուն, Աստրախանը, շատ
հուշներ էր ներշնչում անդրկովկասյան ժողովուրդներին: Այդ է
ապացուցում վրաց Վախթանգ թագաւորի և հայ Դավիթ-Բեկ զո-
րավարի դեկավարութեամբ կազմակերպված 52-հազարանոց բա-
նակը, որը կազմ և պատրաստ սպասում էր միանալու Պյոտրի
զորքին՝ պարսիկներին միահամուռ ջախջախիչ հարված հասցնե-
լու նպատակով: Սակայն պատմական իրադրութիւնը հարկադրեց
ուսանական թագաւորին շարունակել իր արշավանքը: Այնուամե-
նայնիւ Պյոտրը մի հրովարտակով խոստացավ հայերին տեղ տալ
Փերեք և Սուլակ գետերի ափերին:

Ռուսահայ տնտեսական ու քաղաքական կապերի դարավոր պատմությունը վկայում է այն խոշոր դրական դերի մասին, որ կատարել են ռուսները հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

XVIII դարի 80-ական թվականներին հիմնադրվեց Նսր Նախիջևանի հայ գաղութը, ապա Մուղավիայից, Վալախիայից դադարած հայերի համար հիմնադրվեց Գրիգորիոպոլ քաղաքը: Այս քաղաքները, ինչպես և Մոզդոկի, Ղզլարի, Աստրախանի հայ գաղութները ստանում են որոշ արտոնություններ: Սրանք Պետերբուրգի և Մոսկվայի հետ միասին դարձան ռուս կուլտուրան և գրականությունը հայերի մեջ դրավոր և բանավոր պրոպագանդա մղելու կարևոր օջախները:

Հայ ամենանշանավոր գործիչները ձգտում էին հայերի ազատագրության խնդիրը կապել Ռուսաստանի հետ, կովկասյան մյուս ժողովուրդների միասնական գործունեության հետ:

Այս գործին լրջորեն ծառայելու էր գալիս ռուս-հայկական կուլտուրական-դրական կապը: Հայերն այս նպատակով հիմնում են տպարաններ, թերթեր, ամսագրեր, հրատարակում ռուս-հայերեն բառարաններ՝ նպատակելու համար ռուս-հայ կուլտուրական կապի զարգացմանը, ռուսերեն լեզվին տիրապետելուն, ռուս և հայ ժողովուրդների բարեկամության գործին ծառայելուն: Այս վերին աստիճանի կարևոր քաղաքական միտումի արդյունք էր Գրիգոր Խալիլբեյի գործունեությունը, որը 1781 թվականին Պետերբուրգում հիմնեց հայկական տպարան և Կլեոպատրա Սոֆարյանի հետ հրատարակեց ռուս-հայերեն բառարանը: 1795 թ. Հովսեփ Արղունցյանցը Աստրախանում հիմնեց տպարան: Հենց այստեղ տպագրության է պատրաստվում XVIII դարի ռուս դրականության նշանավոր գեմքերից մեկի՝ Ֆ. Ա. Էմինի «Գիրք խոստովանական, կամ ճանապարհ փրկութեան» աշխատության թարգմանությունը:

Հայերը ձգտում էին ո՛չ միայն հաղորդակից դառնալ ռուս լեզվին ու կուլտուրային մի շարք հրատարակությունների և թարգմանությունների միջոցով, այլև նրանք ջանում էին ռուսներին ծանոթացնել հայ ժողովրդի անցյալին և ներկա վիճակին: 1772 թվականին Մադրասում լույս տեսած «Նոր տետրակ որ կոչի Յորդորակ» գիրքը, 1786 թվականին լույս տեսավ ռուսերեն թարգմանությամբ: XIX դարի առաջին երեսնամյակում դարձյալ այս քաղաքական միտումի արտահայտությունը հանդիսացավ, մի կողմից՝ Լազարյան ճեմարանի հիմնադրումը (1815 թ.), նրա գործիչների

մանկավարժական ու գիտական գործունեությունը և նրա նշանավոր գիտնականներից մեկի՝ Հ. Ալամդարյանի «Հայ-ոտուերեն բառարանը», նրա «Օրենք ռուս քերականության» ձեռնարկը, մյուս կողմից՝ Արզանյանների «Опыт начертания истории армянского народа» և Սերգեյ Գլինկայի՝ «Обозрение истории армянского народа» եռահատոր աշխատությունը հայ ժողովրդի մասին:

XIX դարի առաջին երեսնամյակում Կովկասը և կովկասյան ժողովուրդների (գրանց թվում և հայ ժողովրդի) բախտն ամբողջապես կապվեց ռուս մեծ ժողովրդի հետ: Սա իրապես համեմատաբար հսկայական պատմական պրոգրեսիվ քայլ էր կովկասյան ժողովուրդների համար: Ահա թե ինչու հայ ժողովրդի լավագույն զավակները (Խ. Աբովյանը և ուրիշները) աշխարհայրող ջերմությամբ ողջունեցին պարսկական լծից Հայաստանի ազատագրվելը և նրա միացումը Ռուսաստանին:

Այս հարուստ երկիրը մշտապես իր տիրապետության տակ պահելու համար ցարիզմը ուղարկում էր զորք, սպայություն, պաշտոնյաներ, ստեղծում ռազմական, տնտեսական և կուլտուրական որոշ հիմնարկներ: Հիմնարկների ղեկավարման համար Կովկաս էին ուղարկվում մտավոր աշխատանքի մարդիկ: Այս ինտելիգենցիան մենակ, առանց տեղական ուժերի օգտագործման, հարկավ, չէր կարող իր վրա դրած խնդիրները հաջողությամբ կատարել: Անհրաժեշտ էր թե՛ Ռուսաստանի և թե՛ Կովկասի կենտրոններում ստեղծել կադրեր պատրաստող հիմնարկներ՝ ճեմարաններ և դպրոցներ: Մյուս մողմից՝ կամա թե ակամա կյանքի էին կոչվում նաև տեղական ինտելիգենցիայի որոշ խավերը և հաղորդակից դարձվում պաշտոնական, կուլտուրական ձեռնարկումներին: Բազմանում էր այն մարդկանց թիվը, որոնք ուսերեն լավ էին իմանում և ծանոթ էին ռուս կուլտուրային ու գրականությանը: Իսկ մարդիկ, որոնք բնագրով կարդում և հասկանում էին Պուշկինին, Լերմոնտովին, Ժուկովսկուն, Կարամզինին, Կոխովին, նրանք, իհարկե, չէին կարող չլցվել այդ նշանավոր գրողներին թարգմանելու և նրանց ստեղծագործությունները հայ ժողովրդին ծանոթացնելու անհուն ցանկությամբ:

Առաջ են գալիս Հարություն Դավթյան Դիլեանյանի, Հարություն Ալամդարյանի, Մկրտիչ Էմինի, Խաչատուր Աբովյանի, Հարություն Համազասպյանի, Հակոբ Կեոքչյանի նման մարդիկ, որոնք հանդիսացան ռուս գրականության թարգմանության և գնահատման պիոներները:

Յարական կառավարութիւնը ճորտատիրութեան թշնամի, օպոզիցիոն տարրերին, այսինքն՝ առաջավոր դեմոկրատ մարդկանց կամ ֆիզիկապէս ոչնչացնում էր և կամ աստրակիզմի ենթարկում, փաստորեն դիմում մահաւան անխուսափելի օղակի մեջօրինակ, Գրիբոեդովը, Պուշկինը, դեկաբրիստների պլեադան, Լերմոնտովը և շատ ուրիշները։ Ռուսական ինտելիգենցիայի այս առաջավոր մարդիկ՝ Կովկաս գալով, իրենց շուրջն էին համախմբում ռուսական և կովկասյան պրոգրեսիվ ինտելիգենցիային և բոցավառում նրանց հոգին հակամիապետական և հակաճորտատիրական գաղափարներով։ Ստեղծվում էր այն իդեական և անձնական մտերմութիւնն ու բարեկամութիւնը, որ կար հայ և ռուս առաջավոր մարդկանց միջև, այն ակնածանքն ու հարգանքը, որ նկատվում է հայ առաջավոր մարդկանց մեջ դեպի ռուսական կուլտուրայի և գրականութեան ներկայացուցիչները։ Հայ առաջավոր միտքը հետզհետե ավելի ուժեղ թափով է հետևում ռուս ռուլուցիոն գործիչների, գրականութեան, էսթետիկայի խոշոր ներկայացուցիչների գործունեութեանը։ Ռուսական առաջավոր մտքի փայլուն ներկայացուցիչները՝ Բելինսկին և Գերցենը, Պուշկինը և Լերմոնտովը, ներառւումն ու Սալտիկով-Շչեդրինը, դառնում են նաև հայ գրական մտքի հեղինակութիւնները։

Հայ տեսական մտքի և թարգմանութեան գործի համար փոքր ազդակ չի հանդիսացել և այն սերը, որ տաժել են ռուս գրականութեան հանճարները դեպի Կովկասը, այն, որ նրանք, Պուշկինից սկսած մինչև Լ. Տոլստոյն ու Վ. Բրյուսովը տվել են Կովկասի քննութեան և նրա մարդկանց հիասքանչ նկարագրութիւնները։ Կովկասը, ինչպէս գրում էր Բելինսկին, դարձել է Պուշկինի և Լերմոնտովի պոեզիայի օրրանը։

Միբով և հանճարեղ կերպով են Պուշկինն ու Լերմոնտովը նկարագրել և կենդանացրել Կովկասի կապույտ երկնահաս լեռներն ու անդնդախոր ձորերը, նրա հայրենասեր, ռազմիկ ու շիտակ մարդկանց։

Դու այն օրերին գիտցար ինձ, Կովկաս,
Համբըր ու անխոս քո սրբավայրում
Մի անգամ չէ, որ ինձ ես ընդունում,
Միբում եմ ես քեզ, սիրում եմ սաստիկ.
Ինձ ողջունեցիր դու աղմկալի
Հզոր ձայնովը փոթորիկներով։

Այսպես է երգում Պուշկինը «Եվգենի Օնեգին»-ի մեջ: Իսկ Պուշկինին համահանճար Լերմոնտովը իր «Կովկասին» բանաստեղծության մեջ գրել է.

Բախտով օրերի իմ աչգաբացին
Ձեզնից պոկվեցի, հարավի լեռներ,
Մի անգամ ով լինի հավիտյան կհիշի.
Ինչպես քաղցր երգը իմ հայրենիքի
Սիրում եմ Կովկասը:

Հայ առաջավոր մարդը միշտ էլ զգացել է երախտագիտության զգացում դեպի այս մեծ պոետները՝ «Կովկասի որդեգիրները», ինչպես նրանց բնութագրել է Հովհ. Թումանյանը: Նրանք մեր հայրենիքի թովչանքը զգացնել տվին պոեզիայի մեջ և Կովկասի ու Կովկասցիների նկատմամբ ստեղծեցին համակրանք Ռուսաստանում և նրա միջոցով՝ ամբողջ աշխարհում:

Ակավեց ռուս դրականության գրավոր և բանավոր սրբապա-
դանդան: Բանավոր պրոպագանդայի կենտրոնը հանդիսանում էին Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, Թիֆլիսում և այլուր եղած դպրոցները: Գրավոր պրոպագանդան կապվում է տպագրական գործի հետ, և դա ավելի շուտ ստեղծվեց ոչ իբրև բարեգործության, այլ իբրև ռուսական միապետության պետական շահերից բխող մի անհրաժեշտություն:

Ռուս պաշտոնական մարմինները քաղաքական նպատակներով պետք է խրախուսեին ու թույլատրեին հրատարակել հայ-ռուսերեն գրքեր, թերթեր, պարբերականներ, բառարաններ՝ ապահովելու համար Կովկասին վերաբերող հրահանգների, օրենքների կիրառումը: Այսպիսով լույս են տեսնում հայ-ռուսերեն առաջին պարբերականները՝ Կղմես Շահվերդյանի «Ծանուցման շաբաթաթերթը» Աստրախանում (1815 թ.), «Կովկաս» շաբաթաթերթը Թիֆլիսում (1846—1847)՝ Հակոբ Կարինյանի, Միքայել Պատկանյանի և Հակոբ Արզանյանի խմբագրությամբ: Հիմք դրվեց մի մեծ կուլտուրական գործի, որը գնալով ավելի ու ավելի զարգացավ:

Այսպիսով հայ ժողովուրդը իր կյանքի զարգացման այս վերջին հարյուրամյակի ընթացքում շատ է պարտական ռուս ժողովրդին: Իր երախտագիտությունը և սերը դեպի ռուս ժողովուրդը նա արտահայտել է ամեն անգամ, երբ կարողացել է: Մերթ

առաջնական օգնությամբ, իր արյունը խառնելով ռուս մարդու
արյան հետ՝ ընդհանուր թշնամու դեմ մղած կատաղի մարտերում,
մերթ ճարտարապետական և գեղարվեստական կառուցումներով,
մերթ բանաստեղծական խոսքի այսպիսի հմայքով:

էն ի՞նչ շունչ կըլի, որ էս նոր հոգին
Փչի, վերկացնի քնից մեր ազգին.
էն ի՞նչ ձեռք կըլի, որ մեր աշխարքին
էլ եղ սիրտ տա ու կանգնեցնի կրկին:
Ա՛խ, էս էն ձեռին կյանքս ղուրբան կանեմ,
էն կոխած հողին երեսս կքսեմ,
Ապրիմ՝ իմ արինս նրան մատաղ կանեմ
Մեռնիմ՝ հողիցն էլ նրան կ'օրհնեմ»:
(Խ. Աբովյան, «Վերք Հայաստանի»):

Այս երախտագիտությունն արտահայտվել է Հայաստան
սյցեկած ռուս ժողովրդի հանճարներ Գրիբոեդովի, Պուշկինի և
Գորկու նկատմամբ ունեցած հարգանքի մեջ, այսպես անվերջ
մինչև մեր օրերը, երբ դեպի ռուս ժողովուրդն ունեցած հայ
ժողովրդի սիրո և երախտագիտության զգացումը հասել է իր
բարձրագույն կետին, որովհետև Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական
Մեծ ռևոլյուցիան և նրա հանճարեղ առաջնորդներ Լենինն ու
Ստալինը փրկեցին իրեն ֆիզիկական կատարյալ բնաջնջումից:
Ժողովուրդն իր Հիմնի մեջ երգում է.

Լենինն անմահ մեզ հուրն անշեջ պարգևեց,
Մեր դեմ շողաց երջանկաբեր այգաբաց,
Ստալինը Մեծ՝ կործանումից մեզ փրկեց
Եվ տվեց մեզ նոր, ազատ կյանք փառապանծ:

Մրտաբուխ, կաթոգին սիրո խոսքեր դեպի ռուս մեծ ժողովուրդը,
դեպի նրա հանճարեղ և տաղանդավոր զավակները և նրանց ստեղ-
ծագործությունները մենք գտնում ենք հայ գեղարվեստական մտքի
լավագույն ներկայացուցիչների ուսումնասիրություններում, ռուս
դրողներին նվիրված բանաստեղծություններում, որոնք բոլորը
միասին հնչում են որպես ռուս ժողովրդի նկատմամբ ունեցած
սիրո և հիացմունքի սքանչելի մի սիմֆոնիա:

Հայ հասարակական մտքի կողմից ուս գրականության գնահատումը նույնպես ունի դարավոր պատմություն. դա կազմում է Ռուսաստանի հետ ունեցած մեր տնտեսական, քաղաքական, ռազմական, կուլտուրական դարավոր կապի անբաժանելի մասը:

Ռուս գրականությունը հայ հասարակական միտքը գնահատել է՝ 1) թարգմանելով գեղարվեստական և գրական-տեսական երկեր, 2) գրելով գիտական ու գիտա-պուպուլար ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, գրախոսականներ, 3) նվիրելով ուս ամենից սիրված և հարգված գրողներին գեղարվեստական երկեր և գործեր (բանաստեղծություններ, ուս գրողների պորտրետներ նկարում, նրանց գեղարվեստական երկերի զարգանկարում, ուս գրողների դիմագծերի քանդակում մարմարից, բրոնզից), 4) բեմադրելով ուս դրամատիկական երկեր և 5) երաժշտության վերածելով ուս պոետների գեղարվեստական երկերը:

Իմ հավաքած նյութերի ընդհանուր քանակը այժմ հասնում է մոտ 5800-ի: Ռուս գրականությունը հայ հասարակական մտքի գնահատմամբ» թեմայի լրիվ պատկերը տալու և հարցի լուսաբանման համար ուսումնասիրել եմ հայ պարբերական մամուլը, թերթել եմ էջ առ էջ «Ազդարարից» սկսած մինչև «Սովետական Հայաստան»-ը, հարյուրավոր անուն թերթեր, շաբաթաթերթեր, ամսագրեր, որոնցից շատերը, ամենօրյա լինելով, լույս են տեսել տասնյակ տարիներ: Ուսումնասիրել եմ ուս գրողներին և գրականության նվիրված գիտական հրատարակություններն ու առանձին գրքերը, ժողովածուներն ու ալմանախները, դասագրքերն ու քրեստոմատիաները, Հայկական ՍՍՌ-ի Մատենադարանի ձեռագրերն ու արխիվային նյութերը, Հայկական ՍՍՌ-ի Գրական թանգարանի և Հայկական ՍՍՌ-ի Թատերական թանգարանի ձեռագրերը, այս բոլորը հասցնելով մինչև Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթական ավարտումը: Տարիների ընթացքում նյութեր եմ հավաքել՝ նպատակ ունենալով ճշգրիտ գաղափար կազմել ուս գրականության վերաբերյալ եղած նյութերի քանակի ու որակի մասին:

Ռուս գրականությունը հայ հասարակական մտքի գնահատմամբ» անվանելով այս աշխատությունը, ես նկատի ունեմ գնահատումը ո՛չ միայն հայ տեսական, պրոֆեսիոնալ քննադատության կողմից. այս դեպքում իմ աշխատությունը պետք է կոչվեր «Ռուս գրականությունը հայ ֆննադատական մտքի գնահատմամբ», քսկ այդ կնշանակեր շրնգգրկել ամբողջը և եղած հարուստ նյութը

արհեստականորեն աղքատիկ ներկայացնել: Այնինչ ուսս գրականութեան գնահատումը դարձել է հայ ժողովրդի ինտելիգենցիայի գործը: Մտավոր աշխատողների մի հսկայական բանակ դաստիարակային և իդեոլոգիական տարբեր դիրքերից զբաղվել է ուսս գրականութեան գնահատմամբ: Նրանց մեջ դուք կարող եք տեսնել ո՛չ միայն պրոֆեսիոնալ քննադատների, գրականութեան պատմաբանների և հրապարակախոսների, այլև գեղարվեստական խոսքի վարպետների, բժիշկների, գյուղատնտեսների, կենսաբանների, փիլիսոփաների, պատմաբանների, այլևայլ մասնագիտությունների տեր մարդկանց:

Բացի դրանից, ընդհանրապես գնահատման, հետևապես և ուսս գրականութեան գնահատման լավագույն ձևերից մեկն է թարգմանությունը: Մարդիկ թարգմանելուց առաջ արժեքավորում, բարձր են գնահատում տվյալ գեղարվեստական կամ տեսական երկը, դրա պիտանիությունը իրենց հասկացողությամբ և հետո միայն դիմում թարգմանության: Այս իմաստով թարգմանությունը ինքնին վերցրած՝ դա միաժամանակ և յուրտեսակ գնահատում է:

Վերջապես, գնահատման և արժեքավորման ամենագեղեցիկ ձևերից մեկն էլ ուսս գրողներին գեղարվեստական երկեր և գործեր նվիրելն է: Հայ միտքը իր գնահատության խոսքը ասել է ո՛չ միայն բանաստեղծության միջոցով, այլև նա հարկադրել է այդ մասին խոսել նաև մարմարին, բրոնզին, կտավին, հարմոնիկ հնչյուններին: Սա մեր ժողովրդի հոգեկան հարստության ամենալավ վկայականներից մեկն է:

Ռուս գրականութեան ժողովրդականացման և գնահատման մեջ ամենաաչքի ընկնող դերը կատարել են հայ պարբերականները: Ռուս գրականութեան գնահատումը հայ հասարակական կյանքում միասնական մի հոսանք չի եղել, այլ դասակարգային պարտիական կռիվների մի թատերաբեմ: Այդ կռիվը արտահայտվել է ոչ միայն լիբերալ-բուրժուական «Մշակի» կամ «Մուրճի» և պահպանողական օրգան «Նոր դարի» և «Լումայի» միջև, այլև այդ օրգաններից ամեն մեկի ներսում, որքանով նրանք չեն եղել մինչև վերջը հետևողական օրգաններ և հաճախ հակասել են իրենք իրենց: Ես աշխատել եմ այդ պայքարը, հակասությունները ցույց տալ ինչքան այդ հնարավորությունն են տալիս ուսս գրականութեան մասին նրանց էջերում տպագրված նյութերը:

Ռուս գրականութեան հայ հասարակական մտքի գնահատման պատմությունը դա փաստերի անընդհատ մեխանիկական կուտա-

կումը չէ: Առանձին փաստերը, որոնք կապված են իրենց ժամանակի ինտերեսների հետ, երեսնամյակների, տասնամյակների, հնգամյակների ընթացքում կուտակվելով՝ դրսևորում են որոշ օրինաչափություններ, առանձնահատկություններ, որոնք կապվում են այդ փուլի որակը և տարրերովում են զարգացման նախորդ կամ հետագա փուլերից: Դժվարը ոչ թե այս խնդրի տեսական ըմբռնումն է, այլ նրա կիրառումը ուսումնասիրության մեջ, այսինքն փաստերի՝ մարդկային մտավոր գործունեության առանձին արտահայտությունների խմբավորման ներքին միտումը տեսնելն ու գնահատելն է:

Ռուս գրականության գնահատման պատմությունը բաժանվում է բազմաթիվ դարաշրջանների և փուլերի: Հասկանալի է, որ այդ դարաշրջաններից և փուլերից ամեն մեկի խորը և բազմակողմանի վերլուծումը կնշանակեր տասնհատորյա մի ուսումնասիրություն գրել, որը դուրս է իմ այս աշխատանքի պլանից: Ինչպե՞ս է, որ ես կանգ եմ առնելու ամեն մի փուլի ընդհանուր առանձնահատկությունների բնութագրման վրա, ջանալով տալ զարգացման ողջ շղթայի և նրա կարևորագույն օղակների նկարագրությունը, վերլուծումը և գնահատումը:

Չնայելով ռուս գրականության գնահատման դարավոր կյանքին, նա չի ունեցել մինչև այժմ իր պատմությունը: Այժմ հասել է այդ պատմությունը գրելու ժամանակը: Ավելին, դա հանդիսանում է մեր ժամանակի քաղաքական և կուլտուրական կյանքի ամենաակտուալ խնդիրներից մեկը:

Ռուս գրականության դերի լուսաբանության նման աշխատանք դեռ չի կատարված ոչ Նվրոպայում և ոչ էլ Կովկասում:

Եթե այսուհետև հետզհետե ուսումնասիրվի ռուս և մյուս ժողովուրդների գրական կապերի ամբողջական պատմությունը, կազմվի լրիվ բիբլիոգրաֆիա, ապա խորապես համոզված եմ, որ հայ ժողովուրդը կմնա ամենաառաջավոր դիրքերում՝ ռուս տեսական մտքի և գրական երկերի գնահատման և թարգմանության համաշխարհային պատմության մեջ:

Այս ծանր աշխատանքում ինձ ոգևորում և ուժ է տալիս այն գիտակցությունը, որ սովետական գիտական աշխատողի ուժը ոչ միայն իր մեջ է, այլև խիստ և արդարացի գնահատման, դատաստանի մեջ, որը միայն կարող է ամեն մի նման աշխատանքի որակը իդեալական կատարելության հասցնել:

Այդ դատաստանին ես սիրով սպասում եմ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ՝ XIII ԳԱՐ

Սովորաբար երբ խոսվում է ռուս գրականության գնահատման ակունքների մասին՝ XIX դարից այն կողմը չեն անցնում: Իրա սկիզբը հաշվում է լազարյան ճեմարանի մանկավարժական և գրական մտքի և խաչատուր Աբովյանի գործունեությունը: Մինչ XIX դարի մասին խոսելիս նշվում են առևտրական, ռազմական, քաղաքական, ճարտարապետական և գիտական կապերը, իսկ գրական կապերը կամ անտեսվում են կամ մոռացության են տրվում: Մինչդեռ, ինչպես հիշատակվեց, հայ-ռուս գրական կապերը ոչ պակաս հնագույն են, քան կապերի մյուս տեսակները:

Մկրտիչ էմինն առաջինն էր, որ դեռևս XIX դ. 70-ական թվականներին ռուս գիտական մտքի ուշադրությունը դարձրեց կարևոր և հետաքրքիր մի փաստի վրա: 1877 թվականին «Ռուսական արխիվի» երրորդ գրքույկի մեջ տպագրվեց նրա ուսումնասիրությունը «Сказание о святых Романе и Давиде по армянским четыминнеям». Հետագայում էմինի այդ հոգվածը ղետեղվեց լազարյան ճեմարանի հրատարակած Մ. էմինի երկերի՝ «Переводы и статьи» ժողովածուի մեջ¹:

Նշանավոր գիտնականը, որը ռուս-հայ կուլտուրական կապերի առաջին լավագույն գիտակն էր, իր այս ուսումնասիրության մեջ պարզում է, որ, նախ՝ հայկական «Հայամավուրքի» մեջ մտած Ռոմանոսի և Դավթի պատմությունը ռուսական «Сказание о Борисе и Глебе» ստեղծագործության թարգմանությունն է կամ վերապատմումը: Երկրորդ, որ հայերեն այդ թարգմանությունը (վերապատմումը) վերցված է ոչ թե նեստոր տարեգրի, այլ Յակով վարդապետի Բորիսի և Գլեբի պատմությունից: Էմինն այս եզրակացությանն է գալիս՝ մանրամասն համեմատելով հայերեն թարգմանությունը ռուսական այդ աղբյուրի հետ: Պարզվում է, որ հայ թարգմանիչը (վերապատմողը) ճշտորեն պահպանում է «սրբերի»

¹ Москва, 1897 г., էջ 156—167:

«Հրաշագործությունների» նկարագրությունները, ինչպես Յակով փարգապետի մոտն է, միայն պատմական դեպքերի նկատմամբ հայ թարգմանիչը ավելի ազատ է վարվում: Երրորդ, Մ. Էմինը, հենվելով հայ կրոնական գրականության պատմության վրա, եզրակացնում է, որ Դավթի և Ռոմանոսի պատմությունը հայերի մեջ է մտել Փոքր Հայքի, այն է՝ Կիլիկիայի վրայով, որովհետև Կիլիկյան հայերը սերտորեն կապված էին Կիևյան պետության հետ և գրանցից շատերը, որոնք տիրապետում էին ռուսերեն լեզվին, կարող էին լսել Ռուսիայում վաղուց ժողովրդականացած Բորիս և Գլեբ եղբայրների պատմությունը, և դա հետագայում հայ կրոնավորների միջոցով մտցվել է «Հայսմավուրքի» մեջ: Մկրտիչ Էմինը դրա փոխառման մասին գրել է.

«вошло оно в Малую Армению, т. е. в Киликию, во время господства здесь последней армянской династии, а именно династии Рубэнидов»¹.

Այլ կերպ ասած այդ ժամանակը նա համարում է XIV դարի վերջը և XV դարի սկիզբը²:

Նշանավոր բանասերը՝ Մ. Էմինը, այս հետաքրքիր երևույթը լուսաբանում է որպես մասնակի մի փաստ և ոչ որպես ռուս գրականության գնահատման պատմության շղթայի առաջին օղակ, որպիսին նա իրոք հանդիսանում է: Բացի այս, Էմինին չի զբաղեցնում այն հարցը, թե ինչու հատկապես Բորիսի և Գլեբի պատմությունն է հետաքրքրել միջնադարյան հայ մտքին: Այս երևույթը արժանի է ավելի մանրամասն ուսումնասիրության և քննման, քանի որ դա ռուս գրականության գնահատման պատմության սկիզբն է հայ իրականության մեջ:

Ռուս գրականության XI—XII դարերի ամենատարածված և

¹ Н. О. Эмин. Переводы и статьи, Москва, 1897 г., стр. 154.

² Հայկական ՄՍՌ-ի Գիտությունների Ակադեմիայի անդամ-թղթակից պրոֆեսոր-դոկտոր Լ. Մ. Մելիքսեթ-Բեկն իր նորագույն ուսումնասիրության («Древняя Русь и армяне», տես Հայկական ՄՍՌ-ի Գիտությունների Ակադեմիայի Ն. Յա. Մառի անվան Լեզվի ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածու», հ. 1, 1946 թ., էջ 126—131) մեջ՝ հենվելով այլ աղբյուրների վրա, Բորիսի և Գլեբի պատմության, հայ թարգմանությունը վերագրում է XIII դարի առաջին կեսին, որն ավելի հավանական է: Հետևապես ռուս գրականության հայ հաղորդակից գնահատման պատմության սկիզբը պետք է համարել XIII դարը:

ժողովրդականացված գրական երկերից մեկը եղել է Բորիսի և Գլեբի պատմությունը:

Այստեղ պատմվում է, թե ինչպես Բորիսի և Գլեբի ավագ եղբայրը՝ Վլադիմիր Առաջինի որդի Սվլատոպոլկը, սպանում է իր երկու եղբորը, որոնք իրենց վարքով ու բարքով «սուրբ» մարդիկ էին: Այսպիսով Բորիսն ու Գլեբը քաղաքական դինաստիական պայքարի, ինտրիգների զոհեր են: Դա XI—XII դարերի ուժ քաղաքական կյանքի կարևորագույն մոմենտներից մեկն է եղել, էպոխայի տիպական երևույթներից մեկը ոչ միայն Ռուսիայում, այլև Ռուսիային հաղորդակից շատ այլ երկրներում, որոնց թվում և Կիլիկյան Հայաստանում: Այլ կերպ այս պատմությունը այնքան տարածված չէր լինի: Բորիսի և Գլեբի պաշտամունքը նկատվում է Չեխիայում դեռևս XI դարում, Սերբիայում և Կիևյան Ռուսի հետ կապ ունեցող այլ երկրներում:

Հայերը (առանձնապես կիլիկյան հայերը) Կիևյան պետության հետ տնտեսական, կուլտուրական մոտ կապեր ունեցող ժողովուրդ էին: Կուլտուրական փոխներգործման պրոցեսում Բորիսի և Գլեբի պատմության թարգմանությունը կամ վերապատմումը մի կարևոր մոմենտ էր: Բորիսի և Գլեբի պատմության հայերեն թարգմանությունը՝ «Դավիթ և Ռամանոս» (ավելի ճիշտ՝ Ռոմանոս) սուրբ եղբայրների» մասին՝ ինքնին մի ավելորդ անգամ էլ վկայում է նրա տարածված լինելու մասին: Հայերը պատմում են, իբր թե ականատես են եղել այդ պատմության մեջ հիշատակված «սրբերի» հրաշագործություններին և, ինչպես ասված է հայերեն թարգմանության մեջ, «և այդ շատերից սակավը պատմեցինք և գրի առանք» (ընդգծումը մերն է:—Ռ. Հ.):

Հայերը Բորիսի և Գլեբի պատմությունը «պատմելով և գրի առնելով»՝ որոշ փոփոխությունների են ենթարկել. անվանել են, քստ Մ. Էմինի օգտագործած ձեռագրի, «Դավթի և Ռոմանոսի պատմություն», որն սկսվում է «Աշխարհն Ընկռուղաց», այնինչ Հայկական ՍՍՌ-ի Մատենադարանում իմ նայած հնագույն ձեռագրերում՝ № 1511, էջ 543—545 (1471 թ.), № 4517, էջ 555 (XV դարի վերջը), № 1512, էջ 518—520 (1689 թ.) կոչվում է «Պատմություն Դավթի և Ռոմանոսի սբ. եղբայրն» և սկսվում է «Աշխարհն Ռուղաց»: Այս ձեռագրերի համեմատությունը¹ պարզեց

¹ Հայկական ՍՍՌ-ի Մատենադարանում եղած ամենահին «Հայսմա-վուրքի» մեջ (Ձեռագիր № 3658, 1319 թ.) Դավթի և Ռոմանոսի պատմու-թյունը չի մտած:

տեղերի, անունների, դեպքերի նկարագրությունների մեջ տարբերություններ, որոնք առիթ են տալիս եզրակացնելու, թե այդ տարբերությունները միայն արտագրական սխալների հետևանք չեն. հնարավոր է, որ դրանք գրի են առնվել թերևս գոյություն ունեցող այլևայլ աղբյուրներից, վերապատմումներից:

Պատմական ունի փաստերը ցույց են տալիս, որ հայերը դեռևս XI դարից ծանոթ են եղել այս պատմությանը: Վլադիմիր Մոնոմախի պատվիրած՝ Բորիսի և Գլեբի դիակների համար նըշխարների տապանի (рака) կերտմանը մասնակցել են և հայերը, որոնք վարպետ էին այդ գործում, տապան, որը զարմացրել է ամենքին կատարման սքանչելի արվեստով և որի նմանը չի ունեցել Ցարգրադը:

Այս կամ այն երկրում տարածվում, ժողովրդականանում է որևէ գրական երկ՝ իր իդեական-քաղաքական բովանդակության, ակտուալության և գեղարվեստական որակի շնորհիվ:

Այս պատմությունը հայերի մոտ մտել է «Հայսմավուրբի» մեջ և դարձել եկեղեցական պրոպագանդայի նյութ:

Ինչո՞ւ էր «Բորիսի և Գլեբի» («Դավթի և Ռոմանոսի») պատմությունը հրատապ դառնում: Այդ պատմության հիմնական իդեան երկրի միասնության գաղափարն է: Եղբայրների անմիասնականությունը, դինաստիական կռիվներն ու եղբայրասպանությունը սիմվոլացնում էր Ռուսիայում միասնականության բացակայությունը, որից միշտ տուժել է երկիրը, ենթակա լինելով հաճախ ավելի թույլ, փոքր ցեղերի հարձակումներին: Իսկ միասնականության բացակայությունը եղել է միջնադարի ֆեոդալական հարաբերությունների բնորոշ առանձնահատկություններից մեկը: Հենց այս պատճառով էպոխայի ամենաառաջավոր մտածողները դատապարտել են միջիշխանական եղբայրասպանությունները և քարոզել ժամանակի ամենաակտուալ իդեան՝ հայրենիքի միասնության իդեան: Այսպիսով ուսաները և նրան հաղորդակից չեխերը, սերերը, հայերը, դատապարտելով Մվլատոպոլի արյունալի նենգ գործունեությունը՝ որպես հայրենիքի միասնության դեմ գնացող ուժ, սուրբ են հայտարարում Բորիսին ու Գլեբին կամ Դավթին ու Ռոմանոսին, որոնք քաղաքական իմաստության, ռազմական քաջության և ընտանեկան միասնության մարմնացողներն են ներկայացված: Ահա թե ինչու այս պատմությունը դադարում էր այլևս սոսկ ուսական ազգային նշանակություն ունենալուց և

դառնում էր շատ ժողովուրդների սեփականությունը, իսկ նրա հետոսները դառնում էին այլ ժողովուրդների «սրբեր»։ Կիլիկյան Հայաստանում թե՛ քաղաքական միասնության գաղափարը և՛ թե պաշտարը դինաստիական ինտրիգների դեմ շարունակում էին ակտուալ լինել։ Դավիթի և Ռոմանոսի պատմությունը, բացի քրիստոնեական գաղափարների տարածման միջոց լինելուց, նաև հայրենիքի միասնությունը պահպանելու մի քարոզ էր։ Բացի դրանից այս պատմության մեջ հակադրվում են երկու իրարամերժ տիպեր։ Մի կողմից՝ Դավիթն ու Ռոմանոսը իրենց բարեգործությամբ, հրաշագործություններով և, մյուս կողմից՝ «չար ու նախանձ» նրանց եղբայրը։ Դավիթ ու Ռոմանոս եղբայրները, ինչպես երևում է «Հայամավուրքի» № 1512 ձեռագրից, ոչ միայն հորից էին սիրված և գուրգուրված, այլև իշխանների ու ժողովրդի կողմից։ «Իսկ սոքա երկոքինս համամայր գալով,—կարդում ենք այդ ձեռագրում, որն այստեղ տարբերվում է մյուսներից,—սր կոչեցան յաւազանենն Դաւիթ և Ռոմանոս և էին բարերարոյք և ա՛ծսեր.—սիրեցյալ ի հօրէն և յայնմ իշխանացն և ի ժողովրդոցն և հայր սոցա Փռամիրոս թգրն. ըռուզաց» (էջ 518)։

Այս դրական և բացասական քաղաքական տիպերի հակադրությունը տալիս էր երկին՝ քաղաքական սուր բովանդակությամբ գեղարվեստական պատմվածքի բնույթ և նպաստում դրա ժողովրդականացմանը։

Ժամանակի պրակտիկ մակարդակը նկատի ունենալով՝ սա մի երկ է, որի մեջ արտացոլվում էր հասարակական կյանքը։ Այս պատճառով էլ հայ վերապատմողներն ու գրի առնողները աշխատել են պատմական այդ եղելությունը տալ ավելի գրական կերպարանք, հարմարեցնելով այն իրենց իդեալին։

Եթե այդ բոլորին ավելացնենք նաև այն, որ այդ պատմությունը գրված է պատմողական կենդանի ոճով, ընթերցողի ուշադրությունը հետզհետե լարելու վարպետությամբ, պատմական ռեալ դեպքերի ու դեմքերի հետ միասին և հրաշապատում երևույթների նկարագրությամբ, որը այնքան բնորոշ է ժողովրդական ստեղծագործությունների համար, ապա լրիվ հասկանալի կդառնան նրա տարածման պատճառները։

Այսպիսով ողու գրականությունից փոխադրված առաջին երկը ունեւր կարեւոր հասարակական նշանակություն։

ՊՆԴԻԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

XVIII ԴԱՐ

XIII դարից մինչև XVIII դարի երկրորդ կեսը ռուս գրականության հայերեն թարգմանության և տեսական գնահատման ոչ մի փաստ դեռևս չի հայտնաբերված: Այդ չի նշանակում, թե նման ոչ մի փաստ չի եղել: 500 տարվա օտարերկրյա (արաբական-ալջոուկյան, մոնղոլական, պարսկական, օսմանյան) ասպատակություններն ու տիրապետությունները հապիվ թե իսպառ ոչնչացրած լինեին ռուս և հայ ժողովուրդների միջև սկիզբ առած կուլտուր-պրական կապը: Ճիշտ է, «Դավիթ և Ռոմանոս» եղբայրների մասին ստեղծագործությունը պահպանվել է հայ ժողովրդի մեջ մինչև XVII դարի վերջը և ավանդաբար, բանավոր ու գրավոր փոխանցվել է հաջորդ սերունդներին, միշտ ավելի ու ավելի տարածվելով, բայց ռուս գրականության գնահատման նոր փաստեր դեռևս չկան:

XVIII դարի սկզբում տպագրվում է «Հայսմավուրքը»: Դրանով «Դավիթ և Ռոմանոսի պատմությունը», որը մինչև այդ տարածվում էր մի քանի ձեռագիր օրինակներով, այժմ արդեն տպագիր բազմաթիվ օրինակներով է տարածվում հայության մեջ:

Եթե մինչ այդ ռուս գրականության պրոպագանդան կատարվում էր բանավոր (վերապատմելու) և կամ ձեռագիր խոսքի միջոցով, ապա XVIII դարի առաջին տասնամյակից սկիզբ է դրվում հայության մեջ ռուս գրականության տպագիր պրոպագանդային:

XVIII դարի երկրորդ կեսից հայերը շարունակում են նորանոր քայլեր կատարել ռուս գրականության գնահատման ուղղությամբ:

1780 թվականին Պետերբուրգում լույս տեսան Գ. Խալդարյանի և Կ. Սաֆարյանի հայ-ռուսերեն բառարան-ձեռնարկները: Հեղինակները նպատակ են ունեցել օգնել ռուսերեն սովորել ցանկացող հայ մարդկանց տիրապետելու՝ Խալդարյանի բնութագրությամբ՝ «Ռուսերեն պանծալի և ճոխ լեզվին»:

Հայկական ՍՍՌ-ի Մատենադարանում գտնվում է № 5954 ձեռագիրը, որը անհայտ հայ հեղինակի մի անթվակիր տաղա-

րան-հուշատետր է, բայց, հավանաբար, XVIII դարի 90-ական թվականներին է գրված հուշատետրի մեզ հետաքրքրող մասը: Այս տաղարան-հուշատետրի 120—121 էջերում բերված է ռուս 66 թագավորների և իշխանավորների տիրապետության ժամանակագրությունը՝ սկզբից՝ Ռյուրիկից (862 թ.) մինչև Եկատերինա II-ը, որի անվան դիմացը գրված է ռուսերեն. «Екатерина II, благополучно царствующая». Եկատերինա II-ը «բարեհաջող» թագավորել է 1762 թվականից մինչև 1796 թվականը: Հետևապես, այս մասը գրված պիտի լինի ոչ վաղ, քան 1762 թվականը և ոչ ուշ, քան 1796 թ.:

Այստեղ բերված են ռուսական ժողովրդական մի շարք ասացվածք-իմաստություններ, ինչպես, օրինակ՝ «Духом кротости, глубиной поности», «Можно надеяться на того в ком лукавства нет ничего», «Дурана посади за стол, а он и ноги на стол», «Хозяин до колена, а дом не полена», «До тебя дело доходит—коли у соседа стена горит», (էջ 12) և այլն:

Բայց ավելի կարևորն այն է, որ այս տաղարան-հուշատետրում հայերեն տառերով ռուսերեն բառերով երեք ոտանավոր կա, որոնք, ըստ երևույթին, ռուսական ժողովրդական բանաստեղծություններ՝ երգեր են, ամեն մեկը 5—6 տնից բաղկացած:

Առաջին ոտանավորում, ուր արտահայտված է սիրո և թախծի տրամագրություն, կա այսպիսի քառյակ.

Պրիդի դրուժէ կօ մնէ—
Պոսմոտրի շտոյ զլոի մնէ—
Ըռադօստ վաէ պրօպալայ—
Ի սերցի ուպալայ—:

Երկրորդ ոտանավորում նկարագրված է հովվական կյանք, հովվի սերն ու համբույրը:

Պօդի պոռշ ըշտօ տի պրիշօլ
Լուկաւի մեասաց
Օտւեչիշ լի տի օտմենեայ պօլնայ
Նէ ըզբեսիս...
Պօդի պոռշ ըշտօ տի պրիշօլ
Ըռազվէ խուժը նէ նաշօլ... (էջ 54)

6. Կակ ուսպալայ վտրավու.

Մենե ըստալ նե վիդնայ

Տօլկօ ըսլիշու շտօ կրիչիթ

Կակ թեքե նե ըստիդնայ (էջ 55):

Երրորդ ոտանավորը կյանքի թախծոտ փրկիսոփայություն է, ինչպես, անդորր, կյանքի՝ գետի պես արագ անցնելու, կյանքում ամեն ինչի անցողիկ լինելու մասին է.

Վրեմեայ նաշու կակ կամեն

Լիւտի, լիւտի, օ լիւդի պլամեն...

Վսե բուդետ վսե պրերատնօ

Վրեմեա պոէդիտ պրերատնօ

Վրեմեա, վրեմեա, վրեմեա պոէդետ պրերատնօ.

Մինուտ մօի տեաշկօի ըստօն

Սլադօկ մնե բուդետ սոն

Սլադօկ, սլադօկ մնե բուդետ սոն (էջ 55):

Հայ դաղութներում¹ տարածված էին ռուսական ժողովրդական երգերը: Երբեմն այնպիսիներն էին երգում, որոնք չէին կարողանում ճիշտ վերարտադրել, կամ գրի առնելիս՝ չէին կարողանում ճիշտ պահպանել ռուսական ժողովրդական երգը, և այդ պատճառով հիշյալ երգերն ստանում էին վերը բերած պատկերը:

Այս բոլորը մեզ համար արժեքավոր է, որպես հայ մարդու մտավոր կյանքի լաբորատորիա, այն մարդու, որը հետաքրքրվում է ռուս պետականության պատմությամբ, ռուս ժողովրդական ասացվածքներով, ռուս ժողովրդական երգերը գրի առնելով: Այսպես էին կոփվում այն մարդիկ, որոնք կատարելագործվելով ռուսերեն լեզվի մեջ, ապա դիմում էին ռուս գրողների երկերի թարգմանությանը: Սա դառնում էր կենսական անհրաժեշտություն: Ռուսաստանի հայ դաղութներում հետզհետե ավելի եռուն տնտեսական ու կուլտուրական հաղորդակցություն և շփում էր ստեղծ-

¹ Այս տահայտ հեղինակի ձեռագրի վրա կա հետևյալ ուշագրավ մակագրությունը. «1915 թ. ամռանը օգոստոսի մեջ Աստախանում այցելեցի Երթանապատի՞ Ներսես քահանա Իլիազարյանին, որից և նվեր ստացա այս ձեռագիրը». ստորագրած է Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդյանց:

վում հայերի և ռուսների միջև: Տնտեսական կապի ուժեղանալը, տերիտորիալ համակեցությունը, քաղաքական ընդհանուր շահը այնպիսի գործոններ են, որոնք, բնականաբար, պետք է ուժեղացնեն հայերի մեջ ռուսերեն իմանալու, ռուս կուլտուրային մոտիկից ծանոթանալու ձգտումը: Դա ոչ միայն լավ էր, հաճելի այլև շահավետ:

XVIII դարի 90-ական թվականների վերջից, ամէլի ճիշտ 1798 թվականից սկսվում է ռուս անհատական ասեղծագործություն թե՛ թարգմանական և թե՛ տեսական գնահատման պատմությունը: Ռուս գրականությունը տեսականորեն առաջին գնահատող հեղինակը եղել է Ջուլալեյի Դելեանյան Հարություն Դավթյանը: Նա 1798 թվականին Աստրախանում թարգմանել է, ըստ երևույթին այնտեղի տպարանում տպագրելու համար, XVIII դարի երկրորդ կեսի ռուս գրականության դեմքերից մեկի՝ Ֆեոդոր Ալեքսանդրովիչ Էմինի (1735—1770) «Գիրք խոստովանական անուանեալ ճանապարհ փրկութեան կամ Ա՜ծալաշտական ջերմեռանց խոկմունք զանազանք, ի յորս պարունակին մասունք Ա՜ծաբանականք և բարոյականք հարկաւորք հասարակաց փտութեան. շարադրեալ Ֆեոդոր Ալեքսանդրովիչ Յէմինայ հանգուցելոյ ի տ՛ւր: Եւ այժմ թարգմանեալ յարութիւն գալթեան դելեանեան ջուղանցւոյ յամի տ՛ւն 1798-ին, Աստրախան»¹

«Գիրք խոստովանական անուանեալ ճանապարհ փրկութեան» գրքի թարգմանությունը կատարվել է գրաբար, բաղկացած է 264 էջից, լրիվ չէ, վերջից էջեր են պակասում: Իմ բոլոր պրպտումները՝ գուցե ոչնէ տեղ տպագրվել է այս ձեռագիրը, դրական ոչ մի արդյունք չտվին: Այսպիսով Ֆ. Ա. Էմինի այս երկը մոտ դարու կես մնացել է (և մնում է) չտպագրված, այնինչ դա նշանակալի է մի քանի կողմից և արժանի է լուրջ ուշադրության:

Հարություն Դելեանյանը այս գրքի թարգմանությամբ տվեց ռուս առանձին հեղինակից թարգմանելու առաջին օրինակը: Բացի այդ, Հարություն Դելեանյանի կատարած դերը այս բնա-

¹ Հայկական ՍՍՌ-ի Մատենադարան, ձեռագիր № 7504:

Պատահական չէ, որ այս երկը գրվել է Աստրախանում, Հովսեփ Արքեպիսկոպոս Արզումանյանը 1795 թ, հիմնեց այստեղ հայկական տպարան, որտեղ և տպագրվեցին մի քանի եկեղեցական գրքեր:

1815 թվականին այստեղ տպագրվեց Կողմես Շանվերդյանի հրատարակած հայ-ռուսերեն լեզուներով «Ծանուցմանց Շարաթաթերթը», որը շատ հարճատե կյանք ունեցավ:

դավառում նրանումն է, որ նա իր թարգմանած գրքի առաջա-
բանում գրել է առաջին տեսական-քննադատական հոդվածը ռուս
գրող էմինի մասին: Վերջապես, Հարություն Դեկեանյանը էմինի
մասին իր կենսագրական ուրվագծում գրաբար թարգմանությամբ
բերում է ժամանակի հայտնի բանաստեղծ Ս. Բ. Ռուբանի 1770
թվականին էմինի մահվան առթիվ գրած ներբողը՝ «Երգ ողբեր-
դական»: Սա առաջին թարգմանական ոտանավորն է հայերեն
լեզվով՝ նվիրված ռուս գրողին:

Ինչո՞ւ բացատրել, որ հայ իրականության մեջ տեսական
միտքը իր ուշադրությունը դարձրել է հատկապես Ֆ. Ա. էմինի
վրա և զնահատել է նրան: Դա պատահական չպետք է համարել:

Ֆեոդոր Ալեքսանդրովիչ էմինը XVIII դարի 60-ական թվա-
կանների ռուս գրականության հետաքրքիր դեմքերից մեկն է: Նրա
յարահատուկ դրությունը ռուս գրականության մեջ այն է, որ նա
կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ ռուս գրականության նշանա-
վոր դեմքերից մեկը. նրա ստեղծագործության բազմակողմանիու-
թյունը, բացառիկ ընդունակությունները լեզուների տիրապետման
մեջ, ստեղծագործական պաթոսը, ապշեցնող եռանդն ու բեղմնա-
վորությունը, այն, որ ոչ ոք այդքան կարճ ժամանակամիջոցում
այդքան շատ գեղարվեստական, հրապարակախոսական, բարո-
յական-փիլիսոփայական աշխատություններ չէր գրել, այս ամենը
ստեղծեցին նրա մասին դրական կարծիք: Նրա արտահայտած հա-
մարձակ, պրոգրեսիվ փիլիսոփայական ու սոցիալական դատողու-
թյունները կյանքի զանազան խնդիրների մասին՝ մեծ հետաքրքրու-
թյուն էին առաջացնում հասարակության մեջ: էմինի արտահայ-
տած իդեաները, կրոնա-բարոյական փիլիսոփայությունը, որով նա
ըմբռստանում էր ֆեոդալական կարգերի դեմ և զգուշորեն արտա-
հայտում հասարակական կյանքի բարեկարգման ու վերակառուց-
ման մասին, բնական է, արձագանք էին գտնում ինչպես XVIII
դարի ռուս հասարակայնությանը, այնպես և ռուս գրականությանը
հետևող հայ հասարակական մտքի մեջ:

էմինի վեպերն ու պատմական աշխատությունները ժամա-
նակակիցներին քաջ հայտնի էին: Բայց ռուս հասարակության
համար էլ նորություն էր էմինի մահից հետո հրատարակված
«Ճանապարհ փրկութեան» կրոնա-բարոյական գիրքը: Իսկ Աստորտ-
խանի տպարանն ավելի հակված էր սկզբնական շրջանում այս
տիպի ինքնուրույն կամ թարգմանական գործեր տպագրելու:
էմինի այս գիրքը թե՛ իր բնույթով և թե՛ արտահայտած գաղա-

փարներով համապատասխանում էր ժամանակակիցների ձրգտում-
ներին: Հարովթյուն Դելեանյանը շատ լավ հասկանում էր, որ
ավելի համապատասխան գործ, քան «Ճանապարհ փրկութեանը»,
այդ ժամանակ չէր կարելի գտնել:

Արծարծած հարցերը արտաքուստ կրոնա-բարոյական էին:
Սակայն, եթե դեն շարտեք կրոնական քողը, ապա հիմքում կմնա:
գատողություններ աշխարհի բարքերի մասին և կյանքի ուսու
լիստիություն: Եթե ուշադրությամբ նայենք, թե ի՞նչն է ըստ
էմինի «մարդու մեղքը», որի զղջալն ու խոստովանելը նա համա-
րում է չափազանց կարևոր (Գլուխ Ա.), կամ ի՞նչն է նա համա-
րում «չարիք» և ի՞նչ ճանապարհ է ցույց տալիս շարագործներին
և մեղավորներին՝ իրենց մեղքերը մաքրելու համար (գլուխ Դ.),
ի՞նչն է էմինը «մոլորություն» համարում և ինչպե՞ս կարելի է այդ
մոլորություններից խուսափել կամ փրկվել (գլուխ Է.), վերջապես,
ի՞նչ աստվածային սպառնալիքներ է նա տալիս մարդուն, եթե նա
հրաժարվի իր մեղքերից, մոլորություններից ու շարագործությու-
ններից, ապա կսեռենք, որ հեղինակը հիմնական մի նպատակ
ունի՝ առաջնորդել մարդուն մեղքերի խոստովանությամբ փրկու-
թյան միակ ճանապարհով դեպի մարդկային կատարելագործում:
Էմինի հիմնական նպատակը մարդու իդեալի և ուսու իրականու-
թյան հակասությունների դրսևորումն է և այն ճանապարհների
նշումը, որով մարդը պետք է բարձրանա և հասնի իր էության
իդեալի աստիճանին: Սա ըստ էության XVIII դարի ուսու հայտնի
դրողի ողբն է մարդու թշվառ վիճակի առթիվ և երազանք՝ նրա
ապագա կատարելության մասին: Աստված էմինի մոտ մարդկայ-
նության սիմվոլն է: Եվ համեմատելով մարդուն այդ իդեալին՝
հեղինակը նշում է, թե մարդն որքան է հեռացել իր իդեալից:
Իդեալին վերադարձնելու ընթացքում փրկության ուղիղ ճանա-
պարհներ նշելը, ահա սա է էմինի հիմնական միտումը: Հանուն
այդ իդեալի էմինը մեկ գատակցել է տալիս մարդուն իր մոլո-
րությունները, մեկ սպառնում է նրան դժոխային պատիժներով:
Այդ ամենը նա կատարում է որպես մարդկության մի խորհրդա-
տու, որպես նրա մի բարեկամ: Բնական է այն սանտիմենտալ
հուզական, աղաչական բնույթը, որով ամեն անգամ հեղինակը
գիմում է մոլորվածներին, շարագործներին, մեղավորներին:
Երբեմն ինքը դիմում է իր անձին, որպես մեկը բյուր մեղավոր-
ների մեջ և խորհրդածում է ինքն իր հետ: Այս ճանապարհով

նա օրեկտիվացնում է իր սուբեկտը, դիտում է ինքն իրեն որպես հանրական երևույթներից մեկի:

«Իմ անձ, զարթիր և զգուշ եղիր աշխարհական շռայլություններից, որոնց մեջ ընկղմված ես դու և մտածիր, թե ինչի մեջ ես, վախճանական քո արարչի անդամելի ողորմության մեջ: Այն ժամանակ միայն կտեսնես քեզ նրանից շատ և շատ հեռացած»¹:

Ֆ. Ա. Էմինի այս գրքում արտահայտված իդեաները բնորոշ են այն ժամանակաշրջանին, երբ փլչում են մարդու և կյանքի մասին ունեցած հին դադափարներն ու պատկերացումները, բայց դեռևս պարզորեն չեն ձևավորվել նոր գաղափարներն ու պատկերացումները, որոնք և հենց այս պատճառով էլ մշուշապատ են: Այստեղից էլ ծագում է ուժեղ քննադատություն և ժխտում հին գաղափարների ու կյանքի և նորի որոշ մշուշացնությունը:

«Ով եղկելի տկար, անհարիր բարիքների նկատմամբ և ամենայն շարունակություններով լեցված անձն իմ, դադարիր գոնե մի քիչ շտապողական ընթացքիցդ, որը դեպի դժոխք է տանում. հեռացրու քեզնից մի ժամ զանազան շարունակություններով լեցված այն քսակը, որ տանում ես տարաբախտ ճանապարհով՝ քո մշտնջենական թշվառության համար»²:

«Թերևս կարծում ես, տարաբախտ անձ իմ եղկելի, թե հայտնի չեն աստծուն քո մեղքերը, բայց այդ կուրությունից հեռու եղիր և բաց քո աչքերը, որ չմնաս այդքան հիմար»³:

Ֆ. Ա. Էմինը իր «Գիրք խոստովանական անուանեալ ճանապարհ փրկութեան»-ի մեջ մարդուն ցույց է տալիս նրա ներքնաշխարհի դժոխային էությունը և նողկանք առաջացնում դեպի այդ ներքնաշխարհը, աշխատելով գծագրել փրկության ճանապարհները:

Տեղորդ Ալեքսանդրովիչ Էմինը անհատի մասին ունեցած իր փիլիսոփայական հայացքները կապում էր XVIII դարի փիլիսոփայության հետ, որի ազդեցությունն Էմինի վրա անժխտելի է:

«Գիրք խոստովանական անուանեալ ճանապարհ փրկութեան»-ը, ասվեց, արժեքավոր է որպես ուս գրականության մասին հայ քննադատական մտքի առաջին արտահայտությունը: Դրքի առաջաբանի տեղ ծառայում է Ֆ. Ա. Էմինի կենսագրական

1 Հայկական ՍՍՌ-ի Մատենադարան, Ձեռագիր № 7504, էջ 33:

2 Նույն տեղ, էջ 62:

3 Նույն տեղ, էջ 88:

բնութագիրը: Հենվելով էմինի ինքնակենսագրականի և ժամանակակից այլ աղբյուրների վրա, համառոտ նկարագրելով էմինի արկածային կյանքի գլխավոր մոմենտները, Դելեանյան Հարությունը բնութագրում է նրան որպես բացառիկ ընդունակության տեր, բազմակողմանի զարգացած մի մարդու, որը գիտեր շատ լեզուներ և տեղյակ էր բազմաթիվ ժողովուրդների դավանաբանությունը: Այնուհետև, նշելով էմինի Սանկպետերբուրգում կադետական կուրսավորում ուսուցիչ նշանակվելը և տիտղոսավոր խորհրդականի աստիճան ձեռք բերելը, Դելեանյանը գրում է. «Արդ էր նա այս սրամիտ, հանճարեղ և գիտուն, ընթերցեալ բազում գրեանս հնագոյն և նորագոյն մատենագրաց զանազան լեզուաց, յորոց ստույգեալ ընդարձակագոյն և լայնատարած արհեստս բազում գիտութեանց: Որ և ունէր բնական բարս զվարճալիս և բանակրկիտս և ի յոլով ճանապարհորդութիւն յուրում ի Նիքոպոլս և ի յԱսիայի և ասիացոց զբազում լեզուս, այսինքն՝ Յունաց, Արաբացոց, Թաթարաց, Օսմանցոց, Լաթինացոց, Իտալացոց, Գաղիացոց, Սպանիացոց, Լուստինացոց, Վալաքիացոց, Պոլոնտացոց, Լիթւացոց և, վերջապես, եկեալ ի Սանկպետերբուրգ, ուսեալ նաև զՌուստաց լեզուն և սոյն բարբառով շարագրեց գրեանս ոչ սակաւս»¹:

էմինի հայ կենսագիրը թվում է նրա գիտական և գեղարվեստական, պատմական և թարգմանական երկերից հետևյալները 1) Ռուսաց պատմություն 850—1214 թ., 3 հատոր. 2) Անհատատ բախտ կամ Մերամոնտի արկածները, որի մեջ իր կյանքն է ցույց տալիս հեղինակը Ֆերիդատա անվան տակ, 3 հատոր. 3) Թեմիկղոթեսի արկածները, բարոյագիտական առարկաբանություններ. 4) էրնեստ Դորվթեայի դրած նամակները, 4 հատոր. 5) Օսմանցիների համառոտ պատմությունը. 6) «Սուրհանդակ դժոխային» ամսագիրք (լույս ընծայումը 1769 թվականից). 7) Ապաբախտ Ֆլորիդորը. 8) Սիրելիության դրախտ կամ Կամբերիի և Արսենի անընկճելի հաստատակամությունը. 9) Լիզարկայի և Սարմանդայի արկածները. 10) Մարկիզ դը Տուլեդայի եղկելի սերը. 11) Լեհացվոց պատմությունը, թարգմանված ֆրանսերենից: Վերոհիշյալ բոլոր գրքերը հրատարակված են, հայտնում է Դելեանյանը, Սանկ-Պետերբուրգում տարբեր ժա-

¹ Հայկական ՍՍՌ-ի Մատենադարան, Ձեռագիր № 7504, էջ 8:

մանակներում, բացի «Ճանապարհ փրկության» գրքից, որը տպվեց էմինի մահից տասը տարի հետո, 1780 թվականին:

Իսկապես ապշեցուցիչ է Ֆ. Ա. էմինի բեղմնավոր ստեղծագործական, գիտական աշխատանքը: Հայտնի է, որ նա իր գործերը տպագրել է սկսել 1763 թ. և ավարտել է 1769 թվականին: Վեց տարվա ընթացքում այսքան բազմահատոր երկեր գրելը վկայում է, թե որքան իրավացի է ընդգծում Դեկեանյանը նրա դարմանալի մեծ էրուդիցիան և ապշեցնող արագ ստեղծագործական աշխատանքը: Սրանով էլ բացատրվում է հասարակության դեպի էմինն ունեցած մեծ հետաքրքրությունը: Հայտնի է, որ էմինի գրքերը շատ շուտ վաճառվում և սպառվում էին: Հայ կենսագիրն այնքան է ոգևորվում, որ էմինին «այր հանձարեղ» է անվանում: Անկասկած էմինի այդպիսի լայն ու արագ ժողովրդականացումն ուներ իր պատճառները, որոնց մասին, տարաբախտաբար, իր կարծիքը չի արտահայտում նրա հայ ժամանակակիցը: էմինը եղել է ժամանակի նշանավոր դեմքերից մեկը: Չափազանց լայն են եղել մեծամեծների հետ նրա ունեցած ծանոթության շրջանակները, նա մոտ է եղել ազատամիտ Պանինին, որին ինչպես հայտնի է, հանձնարարված էր գյուղացիության կյանքն ուսումնասիրել և եզրակացություններ ներկայացնել Նկատերինա II-ին: Իդեալական որոշ ընդհանրություն կա էմինի և եկատերինյան էպոխայի պրոգրեսիվ մտածողների (Պանին, Ֆոնվիզին) միջև:

Պանինի և Ֆոնվիզինի հետ իդեալական ընդհանրության մասին է վկայում էմինի «Անհաստատ բախտ կամ Մերամոնտի արկածները» գրքում արտահայտված հետևյալ գաղափարը՝ «Կարողո՞ք մեզանում մեկը, որ այնքան արհամարհվի, ինչքան հողագործը: Նա արյան քրտինքով իր ճակատն է ոռոգում հանուն հասարակական կյանքի և գիշերները կուշտ չի քնում, ցերեկը կուշտ չի ուտում... հանուն ինչի. որ հասարակությունը նրա աշխատանքով զվարճանա, իսկ ինչպիսի պարգև է նա դրա համար մեզանից ստանում: Ա՛խ, խղճալի է հիշեցնել», — բացառանշում է էմինը նրանց կեցության մասին: Նկարագրելով գյուղացիության դժոխային չարչարանքները և կալվածատերերի կողմից շահագործվելը, Ֆ. Ա. էմինը աշխատում է կարեկցություն առաջացնել դեպի գյուղացիությունը, հիշեցնելով, որ նրանք էլ մարդիկ են և, որպես մարդիկ, «մի ընդհանուր ծագում ունեն»:

Գլխավորը էմինի համար մարդ լինելն է և ո՛չ թե ազնվական

կամ ոչ-ազնվական ծագում ունենալը: Իր «Ճանապարհ փրկութեան» գրքի մեջ նա բարոյական դունավորմամբ նույն գաղափարներն էր քարոզում:

Բայց սրանով չի սահմանափակվում Ֆ. Ա. էմինի այս աշխատության թարգմանության նշանակությունը: Հ. Դելեանյանը ձգտելով Ֆ. Ա. էմինի մասին հայ ընթերցողին համեմատաբար լրիվ գաղափար տալուն, ոչ միայն թարգմանում է այս երկը, ոչ միայն տալիս է էմինի կենսագրական բնութագիրը, այլև թարգմանում է էմինի մահվան առթիվ գրված Ս. Բ. Ռուբանի խորը լիրիզմով բանաստեղծությունը: Այստեղ հեղինակը, չափազանցնելով երևույթները, արտասուքն աչքերին կերտում է իր «հանճարի փթթման մոմենտում» վախճանված մարդու պոետական կերպարը: Այս բանաստեղծությունը հարստացնում է մեր գիտելիքները էմինի մասին: Առանձնապես այստեղ բնութագրվում է էմինը որպես կեղծության և ստորության թշնամի, որպես մարդասեր: Բանաստեղծության վարակիչ լինելը վկայում է ոչ միայն նրա հեղինակի տաղանդի, այլև նրա վշտի անկեղծ, խորը վերապրումի մասին: Թարգմանությունը պապհանել է օրիգինալի լիրիզմը և հարուստ բովանդակությունն ու դինամիկան:

Դա ուշագրավ է որպես նմուշ XVIII դ. բանաստեղծության գրաբար թարգմանության:

«Զի՛նչ լսեմ, չէմինն մեռաւ բարեկամէս եղէ զրկեցեալ.

Տեսնես զմարմինն միայն, այլ կայծ, կենաց նէր շիջուցեալ:
Խաւարեցան ակունքն, որք ի սիրտըս թափանցեր.

Կափուցաւ բերանն, որ ախտս այլոց անարգեր:

Թուլացան այնք ձեռք, որք զարատս մարդկան հալածեր

(էջ 9):

Հարովթյուն Դելեանյան Դավթյան Ջուլայեցու այս աշխատանքը կուտուրական մեծ արժեք է ներկայացնում: Ճիշտ է, գոթախտաբար, հասարակությանն այդ գործը դեռ ծանոթ չէ և մատենագրարանի պատերից դեռ ժողովրդին չի հասել: Իսկ մեզանում Դելեանյանի այս գործի մասին անգամ չկասկածելով՝ ուռւ գրականությունը հետաքրքրվելու սկիզբը համարում են XIX դարը: Դելեանյանի այս աշխատանքը թեև հասարակական սեփականություն չի դարձել, բայց այն նշանակությունն ունի, որ էմինի «Ճանապարհ փրկության» թարգմանությունը, նրա մասին քննադատական

հոգւածը, էմինին նվիրւած բանաստեղծութեան (ներբողի) թարգմանութիւնը ուստի գրականութեան գնահատման մի մոմէնտը հանդիսացաւ:

XIX դարում աչի հետաքրքրութիւնը դեպի ուստի գրականութիւնը ապելի խարացաւ և ծավալւեց:

ՊՆՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

XIX ԴԱՐ

1) ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱԽՅԱԿ

XIX դարի առաջին երեսնամյակում ևս ռուս գրականության ցնահատմանը նվիրված ձեռագիր նյութերի ենք հանդիպում միայն:

Լազարյան ճեմարանը իր հիմնադրման տարուց, 1815 թվականից, կարևոր աշխատանք է կատարել այս ուղղությամբ: Նրա նպատակն էր, նախ՝ արևելյան լեզուներ գիտցող թարգմաններ պատրաստել, ապա՝ Ռուսաստանի հայերի համար վարժապետներ, եկեղեցականներ կրթել: Լազարյան ճեմարանը պատրաստում էր ցարիզմի համար կադրեր՝ լուսավորության և տարբեր բնագավառներում աշխատելու համար: Դրանով է բացատրվում պետական խիստ վերահսկողությունը: Լազարյան ճեմարանը հիմք դրեց ռուս գրականության սիստեմատիկ բանավոր և գրավոր պրոպագանդային:

Հայ հասարակական միտքը Մոսկվայում կենտրոնացել էր Լազարյան ճեմարանում, որը ոչ միայն ուսումնական հիմնարկ էր, այլև հրատարակչական մարմին: Այդտեղ են ծավալել իրենց գործունեությունը այնպիսի տաղանդավոր մարդիկ, ինչպես Մկրտիչ Էմինն է, Հարություն Ալամդարյանը և ուրիշները:

Ճեմարանում ռուս լեզուն և գրականությունը դասավանդվում էին որպես կարևորագույն առարկաներ: Ճեմարանի տշակերտների մեջ դաստիարակվում էր սեր և հարգանք դեպի ռուսաց լեզուն և գրականությունը: Այդ մասին է վկայում Հարություն Ալամդարյանի թողած ձեռագիր ձեռնարկը «Յոթնք ռուս քերականութեան» վերնագրով (տե՛ս Հայկական ՍՍՌ-ի Մատենադարանի Մսերյանների արխիվը): Ալամդարյանը ճեմարանում դասավանդելիս է կադմել այդ քերականությունը: Ռուս լեզվի քերականական կանոնների բնորոշումները տալիս՝ նա իր մտքերն ապացուցելու համար բազմաթիվ քաղվածքներ է բերում ճեմարանում ուսումնասիրվող ռուս գրողների ստեղծագործություններից: Առանձնապես շատ քաղ-

վածքներ բերված են Կոիլովից, Խեմնիցերից, Դմիտրիևից, Իշխան Շախովսկոյից, Վ. Պուշկինից, տեղ-տեղ գրաբար թարգմանելով առանձին տողեր: Նրբեմն էլ Ալամդարյանն իր մտքերը պարզելու կամ ապացուցելու համար դիմում է նոր լեզվի համար մղվող պայքարի իդեական ղեկավար Կարամզինի օգնությանը:

Ճեմարանում ռուս գրականության ուսուցման գործում նշանակալի դեր կատարել է Մ. Էմինը: Նա թարգմանել է Պուշկինի «Կովկասի գերին», «Բախչիսարայի շատրվանը» դեռևս պոետի կենդանության օրոք: Ճեմարանում Էմինը և մյուս գործիչները ստեղծել էին ռուս գրականության կլասիկների նկատմամբ մեծ հարգանքի մթնոլորտ: Պատկանյանը հետագայում հիշատակում է, որ, Լազարյան ճեմարանում ուսանելիս, կարդացել է Լերմոնտովին, Դոբոլին, Տուրգենևին և «հավատացել է նրանց զգացմանց սրբությանը»:

Ռուս գրականության նկատմամբ հետաքրքրությունը նոր զարկ է ստանում 1827 թվականից հետո, երբ Նեևանը ազատագրվեց պարսից լծից և միացավ Ռուսաստանին: Դարավոր երազանք՝ ապրել ավելի կուլտուրական, հայերի նկատմամբ, հակառակ ցարիզմի ազդահալած ռեակցիոն քաղաքականությունը, միշտ բարյացակամ ռուս ժողովրդի հետ, իրականացավ: Այն, ինչ զգում էր ժողովուրդը, ամենից ավելի խելացի արտահայտում էր նրա հանհարեզ զավակը՝ Նաչատուր Աբովյանը:

Ինչպես իր ուսուցիչ Ալամդարյանը, Աբովյանը ևս հայ ժողովրդի երջանկությունը կապում էր ռուս ժողովրդի հետ: Աբովյանը ներշնչում էր իր ժամանակակիցներին այն ճշմարտությունը, որ ռուս լեզուն իմանալը կօգնի կրթելու միտքն ու զգացմունքը ռուս գրականության ստեղծագործությունների վրա, վերջապես, մոտենալ այդ ժողովրդի ոգուն... և «ռուսաց լեզուն սովորելով՝ մենք կարող ենք միանալ ռուս մեծ ազգի հետ, որի միայն անունը ներշնչում է ամենքին, մինչև անգամ օտարին, սեր և անձնվիրություն»: Նա արտահայտում էր հայ ժողովրդի սերը դեպի ռուս ժողովուրդը, նրա կուլտուրան: Դա սեր չէր դեպի ցարիզմը, որի ռեակցիոն ու դարշելի էությունը հայ դեմոկրատական մտքի ներկայացուցիչները հետզհետե ավելի պարզ էին տեսնում:

Հայաստանի ամբողջապես ազատագրվելը պարսից տիրապետությունից և Ռուսաստանին միանալը պրոգրեսիվ մեծ երեվոյթ էր: Դա ունեցավ իր մեծ և բարերար ազդեցությունը հայ փուլտուրայի զարգացման հետագա ընթացքի վրա:

Հայերը հնարավորութիւն ստացան ընդհուպ մոտենալու ռուս դրականութեանը և գրողներին: Ռուս գրողներն ևս սերտորեն մոտեցան հայ ժողովրդին: Հայերն է՛լ ավելի սիրեցին և գովերգեցին ռուս ժողովրդի կուլտուրան և դրականութիւնը: Ռուս առաջավոր մարդիկ նույնպէս սիրեցին, հովանավորեցին և գովերգեցին իրենց արյան գնով ազատագրված հայ ժողովրդին: Ամրացավ հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամութիւնը հանձինս երկու ժողովուրդների, ցարիզմի կողմից միշտ հալածված դեմոկրատական առաջադիմական ուժերի: Իսկ սա ժամանակի ամենահրատապ և ամենակարևոր քաղաքական հարցն էր: Անհրաժեշտ էր զարկ տալ ռուս և հայ ժողովուրդների բարեկամութեանը: Այս քաղաքական պահանջների հոգևոր արտահայտութիւնը հանդիսացան Պուշկինի և Լերմոնտովի Կովկասի պէս գեղեցիկ և Կովկասի պէս հավերժական՝ կովկասյան դուրիշ բանաստեղծութիւնները, պոեմները, արձակ գործերը՝ «Կովկաս», «Դոն», «Կովկասին», «Մծիրի», «Դեղ», «Ճանապարհորդութիւն դեպի Արզրում», «Մեր ժամանակի հերոսը»: Այս քաղաքական նպատակն է հետապնդում և Սերգեյ Գլինկայի «Տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան» գիրքը, ինչպէս և նույն հեղինակի, Դ. Դավիդովի և այլոց Հայաստանին նվիրված բանաստեղծութիւնները: Հայ և ռուս ժողովուրդների եղբայրութեան գաղափարի լավագոյն պոետական արտահայտութիւնը Պուշկինի «Դոն» բանաստեղծութիւնն էր՝

Լայն դաշտերի մեջ շողալով՝
 Հոսում է... Դոն, բարե քեզ:
 Զավակներից քո հեռավոր՝
 Քեզ ողջունն եմ բերել ես:
 Որպէս եղբայր հռչակավոր
 Գետերն ամեն գիտեն քեզ.
 Արաքսից ու Նիրատից խոր
 Քեզ ողջունն եմ բերել ես:

Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի, Թբիլիսիի Ներսիսյան դպրոցի գործունեութիւնը, առանձնապէս Խաչատուր Աբովյանի բազմաթիւ թարգմանութիւնները Կոնիովից, Կարամզինից, Խեմնիցներից, Դմիտրիևից նշանակալի դեր են կատարել ռուս և հայ ժողովուրդների բարեկամութեան զարգացման մեջ:

30-ական թվականների երկրորդ կեսին և 40-ական թվա-

կանները սկզբին հայերի մեջ ուսու լեզվի և գրականության ժողովրդականացման գործում մեծագույն դեր է կատարել, անկասկած, և. Աբովյանը: Ժամանակակիցներից ոչ մեկը ուսու և հայ ժողովուրդների կապի պատմական մեծ նշանակությունը այնքան ցայտուն կերպով դեմոկրատորեն և խորությամբ չի բմբռնել, ինչպես Աբովյանը: Սեր դեպի ուսու ժողովուրդը և նրա գրականությունը Աբովյանի մեջ շատ ավելի ուժեղ է եղել, քան դեպի որևէ մի այլ ժողովուրդ կամ նրա գրականությունը: Աբովյանը Դորպատում անդամ չի կտրում իր կապը ուսու գրականությանից: Նա այնտեղ ծանոթանում է Իտալիայից դեպի հայրենիք ուղևորված և Դորպատում կանգ առած բանաստեղծ Ժուկովսկու հետ: Այդ ծանոթությունը Աբովյանին անսահման բերկրանք է պատճառել: Բացի այդ, Աբովյանը դասավանդել է ուսաց լեզու և թարգմանել է ուսու հեղինակների ստեղծագործությունները: Նա հիմք դրեց ուսու գրականության աշխարհաբար թարգմանությանը: Նա իր այդ թարգմանությունները կատարել է ամենքին մատչելի լեզվով, և, ինչպես ինքն է ասում, 1841 թվականին գրած «Պարապ վախտի խաղալիք»-ի առաջաբանում, «թարգմանածներս էնպես եմ դուրս բերել, որ մեր խալխի սրտովն ըլի»:

և. Աբովյանի թարգմանությունները՝ Կարամզինի՝ «Կղզին Քորնհոլմ», «Բախա», Խեմնիցերի առակներից՝ «Խանը», «Քոռերը», «Անքաղաքավարի էջը», «Ծառը», Ի. Դմիտրիևի՝ «Արտուտը իր ձագերով ու երկրագործը», Կոխլովի՝ «Ալապատրակը ֆորս անեյիս», «Աղվեսն ու ագռավը», «Անցվորականքն ու շունը», «Առյուծն ու մոծակը», «Արաբեք», «Գելն ու զառը», «Զղարի շունը և ֆիլը», «Ճգնավորն ու արջը», այս ամենը, նախ՝ ցույց են տալիս նրա լայն ծանոթությունը ուսու գրականության հետ, իշեական բովանդակությամբ և դեղարվեստականությամբ բարձրարժեք կլասիկ երկերի գնահատման նրա զարգացած ճաշակը: Իր թարգմանությունների մեջ արտահայտված այն զաղափարները, որոնց պրոպագանդան էր նա կատարում, համապատասխանում էին Աբովյանի ձգտումներին, օգնում էին նրա պայքարին ընդդեմ էգոիզմի, քծնության, բութ չինովնիկության, «առաջադիմական» փղերի վրա հաշող հետադիմական «զղարի շներին»:

2) 40—50-ՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

Քառասնական թվականների սկզբից ուսու գրականության գնահատումը դուրս է գալիս սահմանափակ վիճակից: Սկսվում է

տպագրական խոսքի միջոցով այդ գրականությունը ժողովրդակա-
նացնելու և գնահատելու դարաշրջանը: Մինչ այդ կատարված աշ-
խատանքը լուռ խորհումներ էին միայն ուռա գրականության մա-
ւին, որին թարգմանիչից կամ քննադատից բացի՝ ոչ ոք այլևս
հաղորդակից չէր դառնում: Նոր և ավելի բարձր էտապը բնու-
թագրվում է նրանով, որ հայ միտքը ձգտում է հաղորդակից դարձ-
նել հասարակությանը իր խոհերին՝ տպագրված գրքի կամ պար-
բերական մամուլում լույս տեսնող թարգմանությունների և քննա-
դատական հոդվածների միջոցով: Սա իհարկե չի նշանակում, թե
ամեն ինչ, որ թարգմանված է, տպագրվում էր: Մինչև այժմ էլ
կան ձեռագիր թարգմանություններ, որոնք թեև արժեքավոր են,
բայց տարբեր պատճառներով չեն տպագրվել: Սա նշանակում է,
որ միշտ էլ ուռա գրականությամբ զբաղվողների քանակը շատ
ավելի է եղել, քան մեզ հայտնի է տպագրված նյութերից: Այս դի-
տողությունը վերաբերվում է ոչ միայն 40—50-ական թվականնե-
րին, այլև հետագա բոլոր էտապներին:

40-ական թվականների առաջին կեսը նշանավոր դարձավ
կազարյան ճեմարանի աշակերտ Հ. Համաղասայանի՝ ուռա պոետ-
ներից կատարած թարգմանություններով, որոնք առանձին գրքով
լույս տեսան, «Թարգմանութիւնք արձակ և ոտանաւոր, ի ուռաց
լեզուէ, ի հայ բարբառ ի Ժուկովսկիոյ, Պուշկինէ, Լերմոնտովայ,
Բարատինսկիոյ և Գնեդիչէ»: Գրաքննական թույլտվությունը մա-
կագրված է 1843 թ. մարտ 30: Գիրքը լույս է տեսել զարնանը:

Համաղասայանի այս գիրքը առաջինն էր, որը ամբողջապես
նվիրված էր ուռա պոեզիային: Նա գաղափար էր տալիս հայ հա-
սարակությանը մի շարք բոլորովին նոր հեղինակների մասին:

Աբովյանը ձգտում էր հայ ընթերցողին ծանոթացնել ուռա
առակագրության լավագույն նմուշների հետ՝ այդ առակագրու-
թյան դարգացման փայլուն շրջանում՝ ուռա և համաշխարհային
առակագրության մեծագույն ներկայացուցչի՝ Կոլլովի կենդանու-
թյան օրոք: Համաղասայանը ծանոթացնում էր ուռա պոեզիայի
լավագույն նմուշների հետ՝ այդ պոեզիայի զարգացման ամենա-
փայլուն շրջանում՝ ուռա և համաշխարհային պոեզիայի մեծ ներ-
կայացուցիչներին՝ Պուշկինի և Լերմոնտովի ողբերգական մա-
հից մի քանի տարի հետո: Թե՛ Աբովյանի, թե՛ Համաղասայանի
այս թարգմանություններն արտահայտություն էին այն բանի, որ
XIX դարի առաջին երեսնամյակի ընթացքում ուռա տպագրու-
թյունն ու պոեզիան աննախընթաց զարգացման հասան, և առա-

կազրուցյան ու պոեզիայի կլասիկները դադարեցին միայն իրենց ժողովրդին ու ժամանակին պատկանելուց, նրանք այնուհետեւ դարձան բոլոր ժողովուրդների և բոլոր ժամանակների մեծագույնությունը:

Աբովյանի և Համազասպյանի պատմական ծառայությունը այն էր, որ նրանք առաջինը ղգացին և գիտակցել տվին ռուս առակազրուցյան ու բանաստեղծության համաշխարհային նշանակությունը և նրանց ամենաառաջին լուրջ դնահատողները հանդիսացան:

Համազասպյանի թարգմանությունները չպիտք է գիտել որպես գրական, և՛ միայն գրական երևույթ: Դրանք նաև քաղաքական նշանակություն էին ստանում: Նրա ուշադրության կենտրոնը Պուշկինն ու Լերմոնտովն էին: Նա ամենից շատ Պուշկինից էր թարգմանել՝ տասը բանաստեղծություն:

Զպետք է մոռանալ, որ 1837—1841 թվականների ընթացքում սպանվեցին երկու հանճար՝ Պուշկինն ու Լերմոնտովը: Մարդկությունը դարերի ընթացքում հազիվ է այդպիսի հանճարներ ծնում, իսկ միապետական Ռուսաստանում ընդամենը չորս տարում (փաստորեն հենց ցարական գնդակից) սպանվեցին Պուշկինն ու Լերմոնտովը: Իրար հաջորդող նրանց ողբերգական մահը ցնցեց ողջ Ռուսաստանը և այնտեղ ապրող բոլոր ժողովուրդներին, դրանց թվում, իհարկե, և հայերին: Հայ պրոզերեսիվ միտքը, որը հոգով կապված էր Պուշկինի և Լերմոնտովի հետ, չէր կարող չնկատել, թե ինչպես ռուս պոեզիայի արևը, այն մարդը, որին դառնացած հոգով ամբողջ առաջադեմ Ռուսաստանն էր ուղեկցում, — գերեզման նետվեց առանց որևէ հուղարկավոր ունենալու: Այդ նույն միտքը չէր կարող անտարբերությամբ ընկալել նաև Լերմոնտովի սպանության լուրը, որի կանխագուշակումը հանճարեղ պոետը կատարել էր սպանությունից տասը տարի առաջ, գրելով՝

Кровавая меня могила ждет,
Могила без молитв и без креста.

Նիկոլաևյան պալատական ոհմակը, լսելով մեծ պոետի սպանության լուրը, քրքջում էր՝ ասելով՝ «այդպես էլ նրան հարկավոր էր», իսկ Նիկոլայ Առաջինը այդ լուրը դիմավորեց վայրենի խոսքերով՝ «շունը շան մահ էլ կստանար»: Ցարական կառավարության այս դաժան վերաբերմունքը դեպի ռուս փառքի

պարծանքները, ինչպես ռուս, նույնպես և հայ առաջավոր մարդկանց սրտերը լցնում էր անսահման ատեղության և ցասման զգացումով՝ դեպի հանճարների ղահիճները:

Այս գեպքերը խորը հուզեցին Ռուսաստանում ապրող ամեն մի ազնիվ մարդու հոգին: Ժամանակակիցներից մեկն ասել է՝ «եթե Ռուսաստանում ռեզուցիա հնարավոր լիներ, ապա դա կըռնկեր Պուշկինի սպանության օրը»:

Գրաքննական, պաշտոնական մարմինները խստիվ արգելել էին դրական գնահատող հոդվածներ գրել նրանց մասին: Ահա այս օրերին, հազիվ երկու տարի անց, որպես հավերժացում Պուշկինի և Լերմոնտովի հիշատակի և բողոքի ցույց նրանց դահիճների դեմ, հանդես էր գալիս հայ թարգմանիչը իր գրքով:

Զգիտենք գիտակցում էր թե ոչ Համազասպյանը իր կատարած գործի քաղաքական նշանակությունը, բայց անկասկած է, որ նրա թարգմանություններն իրապես այգալիսի նշանակություն էին ստանում: Նկատեցեք, որ թարգմանված են Պուշկինի և Լերմոնտովի հատկապես այն ոտանավորները, որոնց մեջ երկու հանճարները պատկերել են պոետի դերը, նրա ծանր վիճակը հայրենի երկրում՝ «Նղենի», «Հրեշտակը», «Ամպը», «Մարգարե», «Սոխակը» և այլն: Սա է Համազասպյանի թարգմանության հիմնական եղանակը: Դա պատիվ էր բերում հայ թարգմանչին, ցույց էր տալիս նրա մտքի խորությունը ժամանակակից պոեզիայի դնահատման մեջ:

Քառասնական թվականների առաջին կեսը նշանակալի է և այն տեսակետից, որ ռուս գրականությունը զառնում է նաև հայ եվրոպական գաղութի (վենետիկի) հետաքրքրության և գնահատման առարկան: 1843 թ. «Բազմավեսլի» № 3-ում տպվեց Կոնլովի «Էջը և սոխակը»: Դրանով սկիզբ դրվեց ռուս գրականության արևմտահայ գնահատման: Դա միաժամանակ և սկիզբն է ռուս գրականության գնահատման՝ հայ մամուլի կողմից:

«Բազմավեսլը» ընդհանրապես իր էությունամբ պահպանողական առաջին պարբերականն է (ամսագիրը), որտեղ տպագրված նյութեր ենք տեսնում ռուս գրականության մասին:

Առակի բնութագիրը տալով՝ «Բազմավեսլը» 1843 թ. գրել է. «Առակը բանաստեղծության մեկ տեսակն է, որ մարդու միշտ սիրելի եղած է, վասնզի քիչ խոսքերով շատ բան կհասկերցնե, առանց նեղացնելու կիրատե, առանց սիրտը կոտրելու կհանդիմանե,

առանց ձանձրացնելու կամ հոգնեցնելու կզվարճացնեն¹: Թվելով աշխարհի մեծ առակագիրներին, հայերի՝ Մխիթար Գոշին, Վարդան Այգեկցուն, հունաց՝ Եղովպոսին, Ֆրանսիացոց՝ Լաֆոնտենին, սերմանացոց՝ Լեսինգին, հեղինակը հիշատակում է՝ «ոուսաց մեջ Տմիթրիև, Քոիլով»:

«Բազմավեպը» մեծ ուշադրություն էր դարձնում բարոյական դաստիարակության հարցերին, հատկապես այդ գործում մեծ դեր կատարող առակագրությանը: «Բազմավեպը» թե՛ թարգմանում է ոուս առակագիրներից և թե՛ տեսական դնահատման ենթարկում նրանց ստեղծագործական գործունեությունը:

Կրիլովի մահը 1844 թ. մեծ արձագանք գտավ ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև ամբողջ Եվրոպայում, բնականաբար, նաև հվրոպական հայ գաղութում՝ Վենետիկում: «Բազմավեպը» 1845 թ. հունվարյան համարում տպեց անստորագիր մի հոդված «Քոիլով ոուս բանաստեղծը», վերնագրով: Ռուս առակագրության մասին լայն ծանոթություն տալու նպատակով (1846 թ. № 33, էջ 359) տպագրում է ևս մի անստորագիր հոդված «Դմիտրիև ոուս բանաստեղծը» վերնագրով:

Կոիլովը և Դմիտրիևը, հատկապես Կոիլովը էպոխայի ժողովրդականացած հեղինակներ էին:

«Բազմավեպում» 1845—1846 թ. թ. ընթացքում զետեղված ինքնուրույն-քննադատական այդ հոդվածները առաջին տպագրված տեսական դնահատումներն էին ոուս զրոզների մասին:

«Բազմավեպը», դեռևս Կոիլովի կենդանության օրոք էլ տպագրել էր նրա առակներից. բնական է, որ ավելի ուժեղ կարճադաճեր նրա մահվանը: «Բազմավեպը» Կոիլովի մասին այդ հակիրճ, բայց բովանդակալից հոդվածում բնութագրում է ոուս մեծ առակագրի ստեղծագործության ժողովրդականությունն ու ժողովրդանությունը, նրա գեղարվեստական բարձր արժանիքները և համաշխարհային նշանակությունը: Նշելով, որ Կոիլովը «Ռուսաստանի մեջ և հիմիկվա խիստ երևելի մատենագիրներից էր», «Բազմավեպը» Կոիլովի առակների մեջ առանձնահատուկ է համարում «բնականությունը, պարզությունը, ճկուն ոճը, և միանգամայն զվարճախոսությունը»: Նշելով ոուս հասարակության սերը դեպի հանճարեղ առակագիրը, «Բազմավեպը» Կոիլովին համարում է համաշխարհային թե՛ իր տաղանդի ուժով և թե՛ հռչակով: Կոիլովը

¹ «Բազմավեպ», 1843. № 3, էջ 47:

աշատ կողմանե ալ կանցնի Լաֆոնտենից, նրա առակները, — սիրով արձանագրում է հողվածագիրը, — թարգմանված են նաև անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն»։ Թարգմանիչը, ծանոթ լինելով Կոիլովի եվրոպական թարգմանություններին, հավաստիացնում է, թե՛ «ասոնք բնագրին գեղեցկություներ չունին»։ Հողվածագիր Կոիլովին «աշխարհիս վրա երբեմն-երբեմն երեցած եզակական մարդիկներեն մեկն էր» համարում։

Նույն ոճով, լրջությամբ և պարզությամբ «Բաղմավեպը» իր հաջորդ ինքնուրույն տեսական հողվածում բնութագրում է Կոիլովի ժամանակակից, նրանից վաղ (1837 թ.) մահացած առակագիր, բանաստեղծին «Դմիտրիև ուս բանաստեղծը» անստորագիր հողվածում։

Ի՞նչն է ըստ «Բաղմավեպի» Դմիտրիևի մեջ ամենազնահատելին։ Վենետիկյան միաբանների ամսագիրը գրողի մեջ բարձրագույն առաքինությունն ու որակը տեսնում է գրչի հետ նաև սրին տիրապետելու արվեստը։ Հայ պատմությունը, թախծությամբ նշում է հողվածագիրը, անցյալում տվել է այդպիսի ստեղծագործողի տիպար՝ Գրիգոր Մագիստրոսին, իսկ նոր ժամանակներում, ավա՛ղ, այդպիսիներ չկան։ Դմիտրիևը և զինվորական տպա էր և հասարակական նշանավոր գործիչ և ազգի ամենաերեմելի բանաստեղծներից մեկը։ Նշելով Դմիտրիևի բաղմավեպներում՝ նրա բանաստեղծությունների մեջ լավագույններից համարում է «Երմակը», որը թարգմանաբար տպագրվեց ամսագրի 1846 զ. № 23-ում։

Այս բանաստեղծության թարգմանությունը պատահական չէր։ Ռուս մեծ հայրենասերի՝ Երմակի կերպարը կոչված էր հայրենասիրական զգացումներ դաստիարակելու հայ ընթերցողների մեջ։ Դրանով միաժամանակ խրախուսվում էր հայ գրականության մեջ պատմա-հերոսական ինքնուրույն երկերի կերտումը։

Գ. Այվազյանը, ունուցիոն դեմոկրատիայի այդ թշնամին, հետագայում Մ. Նալբանդյանի վրա կատաղի դոնոսներ գրողը, ձգտում էր հայ հասարակության մեջ հարգանք առաջացնել դեպի ցարիզմը։ Բայց նա չարաչար սխալվեց, երբ այդ նպատակին ծառայելու համար դիմեց ֆեոդալական միապետական կարգերը ծաղրող Կոիլովի առակների թարգմանությանը։ Ճիշտ է, թարգմանելիս նա ջանում էր Կոիլովի ծաղրը թուլացնել, տալ քաղաքական այլ իմաստավորում, բայց նա չէր կարող ամբողջապես փոխել մեծ առակագրի ստեղծագործությունների քաղաքական միտումները։

«Բազմավեպում» 40-ական, «Մասյաց Աղավնիում» 60-ական թվականներում նա թարգմանել է մի քանի տասնյակ առակներ, որոնց թվում՝ «Արծիվ և մեղու», «Փիղ և քոթոթ», «Հայելի և կապիկ», «Գայլ և հովլուք», «Ագռավ և աղվես», «Մանկիկ և թրթուր», «Ածելի և տղան», «Առյուծին կրթությունը» և այլն:

Այվազյանը գրաբար թարգմանական առաջին փորձերից հետո անցավ աշխարհաբար թարգմանության և այդ տրադիցիան շարունակվեց հետագայում:

Ավելի արժեքավոր են երկու դիրք (գրված գրաբար լեզվով), որոնք հարուստ թարգմանական նյութեր են պարունակում: Մեկը գրանցից Կեոքչյանի՝ 1848 թվականին Մոսկվայում լույս տեսած «Ծաղկաքաղ յ'առակաց Կռիլովի, Տմիթրիևի և Խեմնիցերի», մյուսը նույն թվականին Լազարյան ճեմարանի հրատարակած «Ընտիր հատվածք քաղեալք ի գրոց նախնի և արդի մոտենադրաց հայոց, հանդերձ բառագրքովք ի հայկական է ի ռուսաց բարբառ. ի պետս աշակերտաց Լազարեանց ճեմարանի Արևելեան լեզուաց»: Կեոքչյանի դիրքը գրեթե ամբողջապես նվիրված է Կռիլովի առակների թարգմանությանը (մեկական գործ միայն Դմիտրիևից և Խեմնիցերից): Լազարյան ճեմարանի «Քրեստոմատիան» նշանակալի էր Դերժավինի, Լոմոնոսովի, նորից Կռիլովի բանաստեղծությունների և առակների թարգմանությամբ: Այսպիսով քառասնական թվականներին հայ մամուլում ուժեղ պայքար է ծավալվում հանուն Կռիլովի և նրա առակների կատարյալ թարգմանության: Ինչ խոսք, որ առանց զարգացման այդ աստիճանի, անհնար կլինեին Կռիլովի առակների հետագա աշխարհաբար և ավելի կատարյալ թարգմանությունները: Դրա մեջ է «Բազմավեպի», Կեոքչյանի և մյուսների թարգմանությունների գրական-պատմական նշանակությունը:

Տպագրված ինքնուրույն հոդվածներ, որոնց մեջ գնահատվեր ռուս գրականությունը, մինչև 60-ական թվականների վերջը շատ սակավաթիվ են: Հայ իրականության մեջ 60-ական թվականների վերջը ռուս գրականությունից թարգմանվել է մոտ 200 գեղարվեստական երկ. բայց տպագրվել է այդ ժամանակամիջոցում միայն 4 ինքնուրույն տեսական հոդված: «Բազմավեպի» երկու փոքրիկ հոդվածները Կռիլովի և Դմիտրիևի մասին, «առակի վրա և մասնավորապես «Մասեաց Աղավնու» միջի առակներու վրա տեղեկությունը» և Մտեփանոս Նազարյանի Լերմոնտովի «Դևի» կապակցությամբ գրած փոքրիկ հոդվածը: «Հյուսիսասիայում»: Միթե՞ այս շրջանում աղքատիկ և թույլ է եղել հայ տեսական քննադատական

միտքը՝ ուստի գրականության գնահատման տեսակետից: Անկասկած աղքատիկ է: Բայց և այնպես հայ տեսական միտքը շատ ավելի է զբաղվել ուստի գրականությամբ, քան այդ երևում է պարբերական մամուլում տպագրված նյութերից: Ապացույց Հայկական ՍՍՌ-ի Մատենադարանի ձեռագրերը: Առանձնապես այդ մասին լայն պատկերացում է տալիս Մսերյանների արխիվի ձեռագրերի ուսումնասիրությունը:

Մսեր Մագիստրոս Մսերյանցը և Զարմայր Մսերյանցը Մոսկվայում հրատարակած իրենց «Ճոաքաղ» տեսական ամսագրով (1852—1862), «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» (1861—1864) լրագրով և դիտական հրապարակախոսական գործունեությամբ, բնական է, ավելի պետք է զբաղվեին ուստի գրականությամբ: Նվթական, Հայկական ՍՍՌ-ի Մատենադարանում Մսերյանների արխիվում գտնվեցին մեզ հետաքրքրող հետևյալ նյութերը.

1) «Գաբրիել Ռոմանովիչ Տերժավին» հոդվածը. ստորագրված է Զ. Մ. (Մսերյանց). անթվակիր է, թղթապանակ 193, № 184.

2) «Ներտասարդութիւն Լոմոնոսովա» հոդվածը. անստորագիր, անթվակիր, թղթապանակ 193, № 184.

3) Զ. Մսերյանցի ձեռագիր ուսումնասիրությունը՝ «Русская словесность» վերնագրով. գրված ուսերեն լեզվով, որը բաղկացած է երկու մասից՝ I часть—Теория прозы. թվագրված է՝ М. 1852. 25 августа. II часть— Поезия. թվագրված է՝ 1853, 12 февраля. թղթապանակ 188, № 58.

4) Զ. Մսերյանց, Պուլկոյ, թվագրված 1860, հուլիսի 4. թղթապանակ 193, № 222:

Բացի այս ինքնուրույն տեսական հոդվածներից և ուսումնասիրություններից, նույն արխիվում հայտնաբերվեց հետևյալ թարգմանական ձեռագրերը ուստի գեղարվեստական գրականության մասին:

Ռուս ժողովրդական ստեղծագործություն՝ Պրեյսլավա և Դոբրրինյա. հին վեպ. փոխադրեց Զ. Մսերյանց, թղթապանակ 193, № 187:

Կարամզինի Լեաոն Շեյտեք. թարգմանեց Զ. Մսերյանց, թղթապանակ 193, № 222:

1 Դժբախտաբար. մեզ հնազոդվեց տարգել այս նյութերից որևէ մեկը տպագրված է, թե ոչ, այդ պատճառով զգուշ տեսությամբ և գնահատմամբ այստեղ չենք կարող գրադրել:

Ամփոփենք. ի՞նչ տվեց ռուս գրականության գնահատման պատմությունը XIX դարի 40—50-ական թվականներին:

Նախ՝ դա ռուս գրականության գնահատման սահմանափակ վիճակից դուրս գալու և ռուս գրականության թարգմանությունը կամ տեսական գնահատումը անհատական երևույթից հասարակական երևույթ դառնալու շրջանն էր. երկրորդ՝ դա առակագրության, առանձնապես Կոխլովի առակների, ռուս պոեզիայի, առանձնապես Պուշկինի և Լեռմոնտովի բանաստեղծությունների թարգմանության շրջանն էր: Կոխլովը, Պուշկինը, Լեռմոնտովը ռուս գրականության մեջ ամենամասնաշաղկապ գրողներն էին, այդ տեղը նրանք գրավում են և հայ իրականության մեջ. երրորդ՝ այս շրջանը ռուս գրականության բարբառային և աշխարհաբար թարգմանության սկիզբն է. չորրորդ՝ ռուս գրականության տպագրված խոսքի միջոցով տեսական գնահատման շրջանն է (Կոխլովի, Դմիտրիևի մասին գրած հոգվածները). հինգերորդ՝ այս շրջանում հասարակական տարբեր գաղափարական դիրքերից ռուս գրականության ժողովրդականացման և գնահատման դործում ամենախոշոր դերը կատարել են Խ. Աբովյանը, Գ. Այվազյանը, Կեոքչյանը, Հ. Համազասպյանը և Մսերյանները:

Բայց սա միայն սկիզբն էր, որի բուն զարգացման ականատես ենք լինում XIX դ. 60-ական թվականներին:

60-ԱՆԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

Հիսնական թվականների երկրորդ կեսին Ռուսաստանում ճորտատիրական կարգերը գտնվում էին խորտակման եզրին: Նրանք արգելակում էին արտագրողական նոր ուժերի զարգացմանը: «Տրնտեսական զարգացման ամբողջ ընթացքը մղում էր ոչնչացնելու ճորտատիրական իրավունքը»¹, ժողովուրդն այլևս չէր կարողանում հանդուրժել ճորտատիրությունը: Այստեղ այնտեղ բռնկվում էին ժողովրդական խռովություններ և ապստամբություններ: Իշխող կարվածատիրությունն ու ազնվականությունն իրենց գոյության հիմք հանդիսացող ճորտատիրական կարգը փրկելու համար դիմում էին կախաղանի և պատիժների դժոխային միջոցների: Կառավարությունը չէր դիտակցում, որ այն դատավճիռները, որ նա

¹ Համկ(ր)Պ-ի պատմության համառոտ գաղափարաց. Հայպետհրատ, Երևան, 1946, էջ 5:

իր դատարանների ամբիոնից «խռովարարների» գլխին էր կարգում, իր սեփական դատավճիռներն էին: Գյուղացիական խռովությունները Ռուսաստանի մի ծայրից մյուս ծայրն էին տարածվում և սպառնում էին մի ընդհանուր համաժողովրդական ուղուցիտ դառնալ: Ստեղծվել էր ուղուցիտն սխառացիա: Դա հենց այն էր, ինչի մասին տասնյակ տարիներ երազել և երազում էին Ռուսաստանի լավագույն մարդիկ: Դեռևս 20-ական թվականներին Պուշկինը երազում էր և կոչ էր անում փոթորկին.

Вы, ветры, бури, взрейте воды,
Разружьте гибельный оплот—
Где ты, гроза, символ свободы?
Промчись по верх невольных вод.

Քառասնական-հիսնական թվականներին Բելինսկին, Գերցե-նը, Չերնիշևսկին սրտատրոփ սպասում էին գալիք ուղուցիային: Բելինսկին քառասնական թվականներին շատ լավ պատկերացնում էր իշխող իրադրությունը և 1847 թվականի հուլիսի 3-ին Գուգլին հասցեագրած իր նամակում գրում էր, թե արդի Ռուսաստանի առաջ երեք հիմնական հարց է դրված. 1) ճորտատիրական կարգերի ոչնչացում, 2) մարմնական պատժի վերացում, 3) այն օրենքների կիրառումը, որոնք էլեմենտար ձևով գոյություն ունեն: Թե ուղուցիտների պաթոսով հանձարեղ մտածողը ոչնչացնող քննադատության էր ենթարկում ողջ հասարակական հարաբերությունները, որտեղ չկա նույնիսկ ոստիկանական կարգ, այլ կան «տարբեր պաշտոնական գողերի և թալանչիների վիթխարի կորպորացիաներ»¹: Չերնիշևսկին 1853 թվականին իր օրագրում արձանագրում էր. «Ժողովրդի դժգոհությունը կառավարության, հարկերի, շինովնիկության և կալվածատերերի դեմ գնալով ավելի ու ավելի է աճում: Դրա հետ միասին աճում է և ժամանակակից կարգերին թշնամի կրթված մարդկանց թիվը: Պատրաստ է և այն կայծը, որ պետք է բորբոքի այդ հրդեհը: Մի կասկած կա՝ ե՞րբ է դա բռնկվելու: Գուցե մի տասը տարի հետո՞: Բայց ես կարծում եմ՝ ավելի վաղ: Իսկ եթե բռնկի, ես՝ չնայելով իմ վախկոտության՝ անգոր կլինեմ ինձ զսպել: Ես կմասնակցեմ»: Հանուն այդ ժո-

¹ Б е л и н с к и й. Письма. Редакция и примеч. Е. А. Лицкого, т. III. стр. 231.

դովրդական ռևոլուցիայի՝ Չերնիշևսկին հետազայում կային բարձրացնելու կոչ էր անում ժողովրդին:

Լենինն ասում էր այդ ժամանակի մասին, որ ստեղծվել էր ռևոլուցիոն սիտուացիա. «այսպիսի սիտուացիա եղավ... 1859—1861, 1879—1885 թվականներին Ռուսաստանում»¹:

Ռևոլուցիոն և ռեակցիոն ուժերը գտնվում էին մոբիլիզացված վիճակում և կանգնած էին իրար դեմ հանդիման, սակայն ռևոլուցիոն այդ սիտուացիան ռևոլուցիայի չվերածվեց: Այդ սպասվող ռևոլուցիայի մրրկահավերն էին Բելինսկին, Գերցենը 40-ական թվականներին, Չերնիշևսկին, Դոբրոլյուբովը 50-ական-60-ական թվականներին:

Ծավալվեց կատաղի իդեական պայքար՝ փիլիսոփայության, հրապարակախոսության, էսթետիկայի, գեղարվեստական գրականության մեջ:

Պրոգրեսիվ միտքը համախմբված էր «Современник» ամսագրի շուրջը: Պայքարն իր կուլմինացիային հասավ 1861 թվականին: Ժողովուրդն «ազատագրվեց», բայց ժողովուրդը երջանիկ չգարձավ: Այս հասկանում էին ժողովրդի անկաշառ բարեկամները՝ Չերնիշևսկին, Նեկրասովը և նրանց շուրջ համախմբված լավագույն մարդիկ:

60-ական թվականների այս պայքարը ոխալ կլինե՞ր համարել ռուսական և միմիայն ռուսական երեուցթ. նա կապված էր Եվրոպայի ռևոլուցիոն-դեմոկրատական շարժումների հետ. նա ազդում էր Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների, հեռուսպես, և հայերի ազատագրական շարժման վրա: Հայությունն իր սոցիալական դարգաման տվյալ աստիճանով չէր կարող անմասնակից մնալ այդ շարժումներին: Առաջին անգամ հայ պրոգրեսիվ միտքը օրգանապես կապվեց Ռուսաստանի և Արևմուտքի ռևոլուցիոն-դեմոկրատական շարժման հետ: Հայ հրապարակախոսությունը, փիլիսոփայությունը, էսթետիկան, գեղարվեստական գրականությունը, լեզվի տեսական հարցերը, մանկավարժական գիտությունը, բարոյականության խնդիրները դառնում էին այդ շարժման կարևոր, զորավոր դեմքերը: Մինչ այդ հայությունը դեռ երբեք չէր ստեղծել պատմական մի դեմք, որն այնքան բաղմակողմանիորեն մարմնավորեր իր դարաշրջանը, ինչպիսին էր Միքայել Նալբանդյանը: Միքայել Նալբանդյանը լիցք էր ստանում, մի կողմից՝ իր ժողովրդից.

¹ Ленин. Сочинения. т. XVIII, стр. 244.

մյուս կողմից՝ նա իդեապես ամուր կապված էր Բեկինսկու, Դոր-
բեյլուբովի, Չերնիշևսկու, իսկ անձամբ՝ Գերցենի, Օգարյովի և
այլոց հետ։ Նա դառնում է, այսպիսով, հայ ազատագրական ռե-
վոլյուցիոն շարժման պարագլուխը և նրա իդեալական ղեկավարը։ Չեր-
նիշևսկու պես նա էլ հայ ժողովրդին դեպի կային էր կոչ անում,
ասելով՝ «ստրուկը կացնով կվճռի իր գործը»։ Հայ ազատագրական
շարժումը բարձրացրեց ոչ միայն Նալբանդյանին։ Նա բարձրացրեց
և 1848 թվականին Փրանսիական ռեվոլյուցիային մասնակցած Ստե-
փան Ոսկանին, որն, իհարկե, իր հայացքներով ավելի չափավոր
էր. նա 1855 թվականին Փարիզում հիմնեց «Արևելք» կիսամյա
հանդեսը, իսկ 1859 թվականին՝ «Արևմուտքը»։ Հասարակական
շարժման մակընթացովյան լավագույն արտահայտություններից
մեկը հանդիսացավ 1858 թվականին Մոսկվայում հիմնադրված
«Հյուսիսափայլը», որը թեև չի կարելի նույնացնել «Совре-
менник»-ի հետ, բայց այս ամսագրին ամենից մոտ էր առանձ-
նապես այն տարիներին, երբ ամսագրի ոգին Միք. Նալբանդյանն
էր։ Ծիշա է. Ստ. Նալբանդյանը արտահատել է և պահպանողական
հայացքներ, բայց ընդհանուր առմամբ ամսագիրը պահում էր
առաջադեմ ուղղության վրա։

Ռուսական և հայկական ազատագրական շարժման վերելքը,
այդ շարժման ղեկավարների կոփվելը, «Современник»-ի և «Հյու-
սիսափայլի» հիմնադրումը ինքնին արդեն վկայում էին այն խորը
տեղաշարժերի մասին, որ տեղի էին ունեցել մասսաների մեջ։
Մտքերը այս ժամանակների մասին ասել է. «Այժմ Ռուսաստա-
նում տեղի ունեցող իդեալական շարժումը վկայում է այն մասին, որ
խորը ցածրերում տեղի է ունենում խմորում։ Մտքերը միշտ ան-
տեսանելի թելերով կապված են ժողովրդի մարմնի հետ»¹։

Քնած չէր և ռեակցիան։ Նա էլ համախմբվում էր՝ գրոհելու
ռեվոլյուցիոն-դեմոկրատական շարժման դեմ։ Ռեակցիայի իդեա-
լական կենտրոնն էր «Русский вестник»-ը, որն ստանում էր կառա-
վարական մարմինների պաշտպանությունը հակառակորդների
նիհիլիստների դեմ մղած իր պայքարում։

Ռուսական ռեակցիան, այսպիսով, միայն և միայն ռուսական
երևույթ չէր։ Նա էլ իր հերթին կապված էր եվրոպական ռեակցիա-
յին և իր ազդեցությունն ուներ նաև հայությունն որոշ շրջաններում։
Հայ թե՛ պրոգրեսիվ և թե՛ ռեակցիոն մտքի դեպի ռուս գրա-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXVI, стр 88.

կանոնությունը յուրացրեցած վերաբերմունքը դրսևորում է գանազան հոսանքների հասարակական-քաղաքական ձգտումները: Թե ինչո՞ւ հատկապես այս կամ այն պարբերականը ա՛յս և ոչ թե ա՛յլ ոուս դրողի կամ՝ հատկապես նրա ա՛յս և ոչ թե ա՛յլ ստեղծագործու-թյունն էր թարգմանում կամ ղեկահատում, դա արդեն դրսևորում էր այդ պարբերականի միտումը: «Հյուսիսսփայլը», Ստեփանոս Նազարյանցը և Միքայել Նալբանդյանը թարգմանում, տպագրում, ղեկահատում էին Պուշկինի, Լերմոնտովի, Կարամզինի ստեղծագործությունները: Միքայել Նալբանդյանը դեռևս 50-ական թվականների առաջին կեսին թարգմանել էր Պուշկինի «Չերեքլի հրդը», Լերմոնտովի՝ «Մարգարեն», «Պաղեստինի ոստը», «Վեճը». գրել էր Պուշկինի «Պոետի» նմանությունամբ իր «Բանաստեղծը»: Ստեփանոս Նազարյանցը թարգմանում էր Լերմոնտովի «Մարգարեն» բանաստեղծությունը և գրում իր նշանավոր հոդվածը Լերմոնտովի մասին «Դեկ» թարգմանություն կապակցությամբ: «Հյուսիսսփայլը» հիմք է դնում ոուս գրականությունից նշանավոր երկերի փայլուն թարգմանության: Կարամզինի՝ «Թշվառ Եղիսաբեթ»-ի՝ Հ. Բերբերյանցի հաջող թարգմանությամբ, Մանուկ Սադաթյանի՝ Լերմոնտովի «Դեկ» տաղանդավոր թարգմանությամբ, ապա Լերմոնտովի «Մարտ նպատերազմին», «Օդային նավը» թարգմանությամբ «Հյուսիսսփայլի» դործիչները ստեղծեցին հայ իրականության մեջ Լերմոնտովի, Պուշկինի նկատմամբ մեծ հարգանք:

Ամենքին հայտնի է Սմբատ Շահազիզի խոստովանությունը Յուրի Վեսելովսկուն: Նա իրեն համարում է «Հյուսիսսփայլի» այն մարդկանց շարքում, որոնք հետևում են «Современник» ամսագրի ուղղությանը: Պուշկինի՝ «Պոետ» և Դոբրոլյուբովի՝ «Սիրելի ընկեր» բանաստեղծությունների ազդեցությամբ Շահազիզը նոր ուսանավորներ է գրում: Պուշկինի «Եվգենի Օնեգինի», «Կոմս Նյուլինի» ազդեցության հետքերը նկատելի են նրա «Լևոնի վիշտ» պոեմի վրա: Պուշկինի ստեղծագործությունները մի սքանչելի ծաղկած այգի էին թվում հայ պոետին: Լերմոնտովի «Մեր ժամանակի հերոս» վեպը բաղմամբով ստեղծագործական մտքեր է ծնեցնում նրա մեջ: Շահազիզի սերը դեպի ոուս պոեզիայի արևը՝ Պուշկինը, այնքան ուժեղ էր, որ նա իր այդ զգացմունքն արտահայտել է ուսանավորով, ինչպես վկայում է մեր բաղմու-վաստակ Երվանդ Շահազիզը:

Իմ սրտիս սիրած պոետ դու անգին,
Որ դյուբել ես ինձ սիրո գզվանքով,
Տածել ես հոգիս ոսկե քնարով.
Կեցցես հավիտյան, կեցցես դու Պուշկին¹:

Ռուս պոեզիայի այս հանճարների բարերար ազդեցությունը զգացվում է «Հյուսիսամիայլի» և այլ պոետների՝ Գևորգ Բարխուդարյանցի, Զալուլյանցի ստեղծագործությունների վրա: Բավական է հիշատակել առաջինի «Ոհ իմ երջանիկ օրերը շատ շուտով անցան» («Հյուսիսամիայլ» 1860, էջ 432—433) և վերջինի «Վարդի ոստ» («Հյուսիսամիայլ» 1861, էջ 339—340) բանաստեղծությունները: Զալուլյանցի «Վարդի ոստ» բանաստեղծության առաջին տունը ամբողջապես թարգմանություն է Լևոնտոսովի «Պաղեստինի ոստի», իսկ հաջորդ տները հարմարեցված են հայ իրականությանը: Ահա Զալուլյանցի բանաստեղծության առաջին երկու տունը:

Ասա դու ինձ, ոստդ վարդի,
Ո՛ւր ես ծլել, ո՛ւր ես ծաղկել,
Ո՛ր հովտի կամ ո՛ր դաշտի
Զարդարանքն ես դու եղել:

Արդյոք ծլել ես Նդեմում,
Նվ ջրել է քեզ Նփրատ,
Թե՞ սնուցել է յուր գոգում
Քեզ ծերունի Այրարատ:

Ահա և ուս պոետի բանաստեղծությունը Ալեքսանդր Պատուրյանի թարգմանությամբ.

Ասա ինձ, ոստ Պաղեստինի,
Ո՛ւր ես բուսել, ուր ծաղկել,
Ո՛ր բլուրի կամ ո՛ր հովտի
Զարդարանքն ես դու եղել:

Արևելքն է արդյոք շոյել
Քեզ իր շողով ոսկեվառ,
Նվ Հորդանան բունդ ցողել
Իր ջրերով գովարար:

¹ Երվանդ Շահազիզ, Սմրտա Շահազիզի կենսագրությունը, Երևան, 1944, էջ 76:

Ռուսերենից «Հյուսիսափայլը» թարգմանում է նաև «Թե ով է ճշմարտապես բարի, երջանիկ մարդը», «Նոր Անտիգոնան» և այլն: Այսպիսով «Հյուսիսափայլը» պայքարում էր ռուս առաջել առաջավոր գրողների (Պուշկինի, Լերմոնտովի և այլն) ստեղծագործությունների ժողովրդականացման ռեալիստական բարձրարժեք գեղարվեստական պոեզիայի համար:

Մինչդեռ «Մեղու Հայաստանին», «Կոռնկ հայոց աշխարհին», և «Մասեաց աղավնին» պայքարում էին ըստ էության ռոմանտիկ, միստիկ պոեզիայի համար: «Մեղուն» թարգմանում է ժուկովսկու «Ճաշի ընտրությունը» (1858 թ. № 12), «Կոռնկը»՝ ժուկովսկու «Տասներկու քնած կույս աղջիկները» (1860 թ. գեկտեմբեր). «Մասեաց աղավնին», Կռիլովի առակները թարգմանելով նշակալի դեր կատարեց, բայց բնորոշն այն է, որ երբ նա թարգմանում է Լերմոնտովից, սպա ընտրում է այնպիսի ստեղծագործություններ, ինչպես «Հրեշտակը» (1860 թ., էջ 151), «Լիզիթեր» (1860 թ., էջ 220), եթե Լոմոնոսովից է թարգմանում, սպա անպայման «Նրեկորին խորհրդածություն յաղագս մեծութեան Աստուծոյ» (1865 թ., էջ 156):

60-ական թվականների իդեական պայքարի մեջ կարևոր տեղ էին բռնում և լեզվի տեսական հարցերի արծարծումը:

Կարամզինի՝ «Թշվառ Նդիսաբեթի» թարգմանությունն ուներ մասամբ և ծրագրային նշանակություն: Դրա նպատակը սոսկ ռուսական սենտիմենտալիզմի հետ ծանոթացնելը չէր: Կարամզինը և կարամզինականությունը դարձել էին խորհրդանիշ այն պայքարի, որ մղվում էր հույ մամուլում՝ հանուն լեզվի վերանորոգման:

«Հյուսիսափայլը» և նրան տոն տվողները, հատկապես Նալբանդյանը, հայ գրական լեզվի զարգացման ուղիները նշելիս, հենվում է Կարամզինի, — ինչպես նա ինքն է բնութագրում, — «խմաստուն խոսքերի» վրա՝ «գրիր այնպես, ինչպես խոսում ես»:

Նալբանդյանը պայքարում է հանուն ժողովրդին հասկանալի լեզվի թե՛ խոսակցության և թե՛ գրովյան մեջ: Իսկ լեզուն ժողովրդին լրիվ մատչելի չի լինի, եթե նա խառնվի զանազան բարբառների կամ թե ծանրաբեռնված լինի եվրոպական բառերի անտեղի գործածությամբ. «գրել ժողովրդական լեզվով առանց ծառայելու գավառական բարբառներին»: Նալբանդյանը կշտամբում էր Գամառ-Քաթիպային, որ նա Կարամզինի միտքը բնաբան վերցնելով, չի կիրառում այն, միշտ այնպես չի խոսում,

ինչպէս ժողովուրդը»։ Ինքը Նալբանդյանը լավ էր տեսնում լեզվի զարգացման ճանապարհները : Ինքն աշխատում էր այդ սկզբունքները կիրառել իր հրապարակաստութեան մեջ։ Թե որքան էր այդ նրան հաջողվում, դա այլ հարց է։

Ստեփանոս Նազարյանցը կողմնակից էր ուսուցչական և եկրոպական լեզուներին տիրապետելուն, բայց ո՛չ ինքնանուսուցիչ տիրապետելուն։ Եկրոպական և ուսուցչական լեզուներ իմանալը պիտի նպաստի մայրենի լեզվի բազմակողմանի և խորը ըմբռնման ու տիրապետման։ «Հյուսիսափայլի» 1864 թ. հունվարյան համարում «Նոր տարվա շնորհավոր» հոդվածում նա գրում էր. «Մենք ամենեւին դեմ չենք ուսուցչական և ուսուցչական կրթությանը, այդ կլինեն մեր կողմից անասելի մեղանշություն առաջ և նախախնամության, որ մեր հայկական կյանքը կապել է ուսուցչական կրթության հետ և որի բարիքը ամեն օր վայելում ենք իբրև քաղաքացի, մարդասեր օրենքի պաշտպանության տակ, բայց մեր խոսքը այստեղ է, մեր սուրբ հայրենական լեզվի իրավունքի վրա, որ ամենեւին ոտնակոխ է եղած այժմյան սերնդի մեջ»։

Այսպիսով Նազարյանցը կողմնակից է ազգային լեզվի զարգացմանը։ Բայց ի՞նչ ճանապարհով։ Այս կարեւոր հարցին «Հյուսիսափայլի» խմբագիրն ուշադրով պատասխան է տալիս։ Ազգային լեզվի զարգացման համար անհրաժեշտ են որոշ կարգեր, սլոյմաններ, որոնց համար պետք է պայքարել, բայց «մենք անիուլթ ենք, դրում է Նազարյանցը. հիմնել այն կարգերը և բանալ մեր առջև այն ճանապարհները, որով միայն կարելի է ծաղկեցնել ազգային լեզուն և դրա հետ միասին ազգային կրթությունը»։

Ի՞նչ է ցույց տալիս պատմական օրինաչափությունը. — այն, որ պրոգրեսիվ հոսանքը, որը կապված է կյանքի հետ, հենվում է նոր զարգացող հասարակական ուժերի վրա, վերջ ի վերջո հաղթանակում է, ինչքան էլ զիջողազներ ապրի այդ հաղթանակը։

Սրանով է բացատրվում կարամզինականների հաղթանակը Ռուսաստանում ընդդեմ Շիշկովականների, սրանով էլ բացատրվում է նաև Նալբանդյանի և «Հյուսիսափայլի» հաղթանակը ժողովրդական լեզվին դեմ գնացող, գրաբարի կողմնակիցների նկատմամբ։

60-ական թվականների ամենաբնորոշ առանձնահատկու-

1 ԱՏ. Նազարյանց, Նոր տարվա շնորհավոր, «Հյուսիսափայլ», 1864, հունվար։

թյուններից մեկը այն է, որ նա ցույց տվեց, թե հայ միտքը զարգացել է այն աստիճանի, որ նա սկսում է, հանձին «Հյուսիս-սափայլի», ճիշտ է դողդոջուն, բայց հետզհետե ավելի վստահորեն մշակել ֆինադատության տեսությունը: Իսկ այս հնարավոր դարձավ դարձյալ ուսս քննադատական էսթետիկական մտքի օգնության և ազդեցության շնորհիվ: Գեղարվեստական գրականության զարգացումը դանդաղ էր ընթանում: Քննադատությունը չէր կարողանում լուսավորել նրա զարգացման ճանապարհները: «Հյուսիսսափայլն» առաջինը եղավ, որը տեսավ ուսս քննադատության վիթխարի զարգացումը և նրա անգնահատելի ծառայությունը գրական կյանքին: Զգալով հայ էսթետիկական մտքի աղքատությունը և դրա զարգացման անհրաժեշտությունը, «Հյուսիսսափայլը» արվեստի գնահատումը տեսական հիմունքների վրա դրեց: Հասարակությունը ծարավի էր գրական քննադատությանը: Դրա մասին են աղաղակում ժամանակի բոլոր ամսագրերն ու թերթերը: Եվ ոչ միայն 60-ական թվականներին, այլև հետագա տասնամյակների ընթացքում:

Դեռևս 1862 թվականին «Կոունկ հայոց աշխարհի»-ն իր հուլիսի համարում գրել է. «Այսօր մեր ազգին մեջ բանաքննության գիտակցությունը տակավին անփորձ և տղա հասակումն է»: 1869 թվականի սեպտեմբերի 30-ի համարում Երուսաղեմի «Սիրոն» ամսագիրը «Բանաստեղծություն և տաղաչափություն» հոդվածում գրել է, թե գրական քննադատություն, գրականության տեսություն չունենալու շնորհիվ «Շատ անգամ կտեսնենք նույնպես որ դպրություն, գրականություն, գրագիտություն, բանաստեղծություն և այլ նույնպիսի բառեր անխտիր իրար տեղ կփոխանակեն»¹: Ոչ միայն 60-ական թվականներին, այլև հետագա ամբողջ քառասնամյակի ընթացքում հայ մամուլն անընդհատ աղաղակում է քննադատության բացակայության մասին:

Այսպիսով, դեպի գրական քննադատությունն ունեցած ծարավը մեղանում սկսում է հետզհետե ուժեղացող թափով զգացվել արդեն 60-ական թվականներից: Ինչո՞ւ հատկապես 60-ական թվականներից: Մի կողմից՝ մեր հասարակական գրական կյանքի արագ զարգացումը, մյուս կողմից՝ ուսս վերին աստիճանի արագ զարգացող գրական քննադատությունն է, որ հրամայական է դարձնում պահանջը նաև մեղանում:

¹ «Սիրոն» (Երուսաղեմ), 1869 թ. սեպտ. 30:

Հայ քննադատութիւնն իսկական իմաստով դեռ չկար: Զկար նրա մասին և պարզ պատկերացում, չկար անդամ միասնական մի տերմին: Մերթ անվանում են «բանաքննութիւն», մերթ՝ մատենագրութիւն, մերթ՝ գրադատութիւն, մերթ՝ կրիտիկա, մերթ՝ քննադատութիւն:

Այս պայմաններում «Հյուսիսափայլը» խոշոր պատմական գործ կատարեց՝ առաջինը մշակելով քննադատութեան տեսութիւնը և դարկ տալով հայ էսթետիկական մտքի զարգացմանը: Իսկ «Հյուսիսափայլն» այդ մեծ գործը կարողացավ հաջողութեամբ կատարել շնորհիվ ուս քննադատութեան հարուստ փորձի օգտագործման և նրա ազդեցութեամբ: Միքայել Նալբանդյանն այս ասպարեզում առաջին ջութակի դերը կատարեց:

Միքայել Նալբանդյանը տվեց կոնկրետ քննադատութեան լավագույն օրինակներ¹: Ստեփանոս Նազարյանցի «Հանդես նոր հայախոսութեան» գրքի մասին գրած իր քննադատական հոդվածում առանձնապես կանգ է առնում գրական քննադատութեան տեսական հարցերի վրա: Այդտեղ նա ուզում է «փոքր ինչ խոսել մեր ազգի հետ, թե ի՞նչ է կրիտիկա ասած բանը ընդհանրապես²:

Նալբանդյանը նախ գիտակցել է տալիս, որ գրականութեան և քննադատութեան զարգացման աստիճանը որևէ մի ազգի կուլտուրականութեան ցուցանիշն է: Ով չունի մատենագրութիւն և քննադատութիւն, նա չի կարող կուլտուրական համարուել:

«Ազգի հոգին, ընկերական կյանքը երևում է նրա մատենագրութեան մեջ: Ազգ, որ չունի կրիտիկա, չունի և մատենագրութիւն: Մի ազգ մատենագրութիւն ու չունի, նա իրեն չի կարող կուլտուրական ազգ համարել: Մատենագրութիւն և կրիտիկա ինչպէս մարմին և հոգի: Հոգին կրիտիկան է»:

Մեծ լուսավորականը դիտում է կրիտիկան որպէս ազգի լուսավորութեան կարևոր գործոններից մեկը և լուսավորութեան ցուցանիշը: Նա ձգտում էր հայ քննադատական միտքը բարձրացնել ժամանակակից ուս և եվրոպական լուսավորչալ ազգերի քննադատական մտքի աստիճանին: Նալբանդյանը գիտակցել է տալիս, նկատի ունենալով Ռուսաստանն ու Նիքոպան, որ՝ «այժմյան լուսավորչալ ազգերի մեջ այնքան ծաղկած է կրիտիկան, որ համար-

1 Տե՛ս նրա քննադատութիւններ՝ «Սոս և Վարդիթեր», ազգային ղիպասանութիւն, Պ. Պրոշյանց, 1869, Թիֆլիս:

2 «Հյուսիսափայլ», 1858, էջ 71:

ձակ կարելի է ասել, թե այդ բանը դարձած է մի մեծ ճյուղ մատենագրության և այն էլ շատ օգտակար ճյուղ»։ Ինչպես Բելինսկին 1834 թվականին, այնպես էլ Նալբանդյանը 1858 թվականին ստիպված է հաստատել այն փաստը, թե մենք դեռ չունենք մատենագրություն։ «Ձենք կարող առանց մեր խղճմանքը արատավորելու ասել, թե մեր ազգը ունի մատենագրություն»¹։

Ինչպիսին պետք է լինի կրիտիկը և կրիտիկան ըստ Նալբանդյանի։ Ինչպես ռուս իրականության մեջ Բելինսկին, այնպես էլ մեզանում Նալբանդյանը այս հարցն էլ է մշակել։ Որո՞նք են Նալբանդյանի այս հարցի վերաբերյալ հիմնական սկզբունքները։

Նախ՝ քննադատն «ուսումնական դատավոր է»։ Նա անաշուղատավոր է։ Քննադատն իր պարտականությունը սրբությունք է հատարում, այսինքն՝ չի ելնում շար կամ բարի տրամադրությունից։ Կրիտիկոսի վրա շատ ծանր պարտականություն է դրված. նա պետք է դատի երկերի մասին՝ «ամենեին ազատ պահելով յուր անձը կանխակալ սովորույթներից և կաբժիքներից»։

Քննադատը չպետք է էմպիրիկ լինի։ Նա պետք է տեսական ընդհանրացման ենթարկի արվեստագետի մտքերը՝ խորացնելով, մեկնաբանելով ու ժողովրդականացնելով այդ մտքերը։ Նալբանդյանը հավանաբար նկատի ունի Բելինսկուն, Դոբրոլյուբովին, երբ խոսում է այնպիսի քննադատների մասին, որոնք գեղարվեստական երկում արտահայտած մտքերը ընթերցողին ներկայացնում էին նոր լույսի տակ և այնպես, որ գեղարվեստական երկը նորորակ էր ստանում՝ երբեմն անգամ իսկ իրեն հեղինակի համար։ Այդպես էր Բելինսկու՝ հատկապես Գոգոլի մասին գրած քննադատությունը, այդպես էր Դոբրոլյուբովի՝ հատկապես Օստրովսկու, Գոնչարովի, Տուրգենևի երկերի քննադատությունը։ Ահա այս տիպի կրիտիկայի մասին է գրում Նալբանդյանը, թե՛ «գործի արարիչը, ստեղծողը դժվարանում է ճանաչել յուր մտքի և աշխատության զավակը» (էջ 75)։

Քննադատության պրոբլեմների մշակման գործում նշանակալի դեր կատարեց նաև Ստեփանոս Նազարյանցը։ Իր տեսական հայացքները քննադատության մասին Ստ. Նազարյանցը զարգացրել է Նկատողությունք թե ինչ բարոյական խորհուրդ ունի մի ազգային թատրոն» («Հյուսիսսփայլ», 1859, հունվար էջ 42—59), «Հայկական թատրոնի մասին Մոսկվայի մեջ և մի»

¹ «Հյուսիսսփայլ», 1858, էջ 75։

քանի խոսք թատերական գործողության վրա ընդհանրապես» և այլ հոդվածներում:

Նազարյանցը նույնպես պայքարում է ճաշակային քննադատության դեմ: Քննադատը չպետք է, անձնական պիլծ ախտերին ենթարկվելով, զնահատի երկը, նա պետք է համարձակ դատի արվեստագետի արժանավորությունների և թերությունների մասին: Ինչպես մի ժամանակ Բելինսկին հայտարարում էր քննադատությունը հասարակության դաստիարակն ու սպասարկուն, այնպես էլ այժմ Նազարյանցը դիտում է քննադատին որպես «գործակալ ժողովրդի»: Քննադատի բարձրագույն խնդիրն է՝ «ճանաչել յուր պարտականությունը դեպի յուր պատվելի ազգը, անաչառ պաշտոնյա լինել ճշմարտության, ահա կրիտիկոսի կոչումը... ահա մեր առաջ դրած լուծանելի խնդիրը այս րոպեիս»:

Նալբանդյանն ու Նազարյանցը հայ էսթետիկայի զարգացման պատմության մեջ խոշոր դեր կատարեցին: Նրանք, ճիշտ է, կրիտիկային մոտենում էին ոչ նույն, երբեմն հակառակ դիրքերից, բայց քննադատությունը դարձրին նույն կենսական անհրաժեշտությունը, ինչպիսին որ դարձել էր ռուս քննադատությունը Բելինսկու ժամանակներից սկսած: «Отечественные записки» ամսագրի համարներին, Գերցենի խոստովանությամբ, ռուս երիտասարդությունն անհամբերությամբ էր սպասում և, երբ դրանք ստացվում էին, նախ և առաջ կարդացվում էին այն էջերը, որտեղ տպագրված էին Բելինսկու քննադատական հոդվածները, և կարդացվում էին այնքան ժամանակ, մինչև էջերը կբրբրվեին: Հայ իրականության մեջ «Հյուսիսափայլն» էր այդպիսի հեղինակություն ձեռք բերել 60-ական թվականներին: Լեոն բերում է այսպիսի մի կարևոր մկայություն. «Ամսի սկզբին, ամեն մի բաժանորդ անհամբերությամբ սպասում էր «Հյուսիսափայլի» նոր համարը գուրս գալուն, որ կարդար կոմս էմանվելի «Հիշատակարանը» և մյուս հոդվածները»¹: «Հյուսիսափայլը» 1860 թվականին տպագրում է Սարգիս Տեր-Միքայելյան Վարդամյանի նամակը, որտեղ կարդում ենք «Հյուսիսափայլի» մասին.

«Ոչ մի օրագիր, ոչ մի ազգի մեջ, այնքան ազդեցություն չէ արած գրականության վրա, այնքան քարի պտուղներ չէ բերած սյդպիսի կարճ միջոցում, որքան այդ օրագիրը, որ Հյուսիսից փայլելով՝ մի ամենևին նոր լույս թափեց մեր կենդանի բարբառի վրա, առաջին և գլխավոր պատճառը դառնալով կենդանի ազգի»

¹ Լեո, «Ստ. Նազարյանց», հ. 2, էջ 58:

մեջ կենդանի լեզվով խոսելու և գրելու: «Հյուսիսափայլը» մինչև 1863 թվականը ուսւ գրականութեան մասին ոչ մի տեսական ինքնուրույն հոգւած չէր տպագրել: Տպագրվեց միակ քննադատական հոգւածը Լերմոնտովի «Դեի»՝ Ս. Մաղաթյանի թարգմանութեան կապակցութեամբ: Հոգւածագիրն էր Ստ. Նազարյանցը:

«Հյուսիսափայլի» խմբագիրը հանկարծ նկատում է իր հանդեսի ամենախոշոր թերութեաներից մեկը՝ ուսւ գրականութեան քիչ տեղ տալը: Նա ներողութեուն է խնդրում ընթերցողներէից այդ թերութեան համար:

«Շատ և շատ ցավում ենք, գրում է նա, որ մինչև այժմ «Հյուսիսափայլի» թերթերի մեջ ոչինչ ճառախոսութեուն եղած չլինելով ուսւաց թե բանաստեղծական և թե ուսումնական մասնադրութեան վրա, մեր ծանոթութեունը Լերմոնտով բանաստեղծի մասին լինելու է փոքր ինչ կցկտուր, որովհետեւ չունեն ներքին կապակցութեուն ուսւաց լիտերատուրայի բովանդակ ընթացքի հետ»¹: Խմբագիրը հույս է տալիս, որ հետագայում այդ թերին կվերացվի «որքան հնարավոր է «Հյուսիսափայլի» կարողութեունը»: Ամսագիրը դժբախտաբար չունեցավ այդ կարողութեունը: Նա նույն տարում փակվեց: Նազարյանցի այդ հոգւածը դարձավ ամսագրի առաջին և վերջին հոգւածը ուսւ գրականութեան մասին:

Այդ փոքրիկ հոգւածում տաղանդավոր հրապարակախոսը կարևոր մտքեր է արտահայտում «Դեի» հեղինակի մասին, աշխատելով հայ ընթերցողին ավելի բազմակողմանի ծանոթութեուն տալ նրա վերաբերյալ, որի մեծագույն երկի թարգմանութեունն է տպագրել իր ամսագրում, մի թարգմանութեուն, որը ուսւ գրականութեունից հայ թարգմանական արվեստի առաջին ամենակատարյալ արտահայտութեունը հանդիսացավ, տալով գեղարվեստական կլասիկ պոեմի կլասիկ թարգմանութեան լավագույն օրինակը:

Ստեփանոս Նազարյանցը Լերմոնտովի մասին հետաքրքիր, երբեմն էլ սխալ մտքեր է արտահայտել: Նա անկասկած իրավացի էր, երբ Լերմոնտովին համարում էր Պուշկինին համահավասար, երբ Լերմոնտովին համաշխարհային պոետ էր անվանում: Բայց կարո՞ղ է պոետը համաշխարհային լինել՝ առանց համաշխարհային դառնալու ամենակարևոր հատկութեունն ունենալու, առանց ինքնուրույնութեան: Մինչդեռ Ս. Նազարյանցը՝ Լերմոնտովին հա-

¹ Հյուսիսափայլ, 1863, № 1. էջ 51.

աշխարհային հռչակելով՝ միաժամանակ զրկում է ինքնուրույնութիւնից: Ռուս պոեզիայի ամենաինքնուրույն պոետներից մեկն է Լերմոնտովը: Չերնիշևսկին, իր «Գոգոլյան շրջանի ռուս գրականութեան ուրվագծեր» գրքում Լերմոնտովին ռուս ամենաինքնուրույն պոետն է համարում: Իսկ Նազարյանցը գտնում է, որ «Դեկ» հեղինակը «բանաստեղծական հոգու ընդարձակութեան տեսակետից» «ոտք դուրս չէ դրել անգլիացի լորդ Բայրոնի տեսութեան սահմաններից», այսինքն՝ կրկնել է նրան: Եթե նա մեծութիւն է տեսնում Լերմոնտովի մեջ, ապա, նրա կարծիքով, այդ մեծութիւնը Բայրոնի նմանողութեան շրջանակներում է: «Լերմոնտովի բանաստեղծութիւնը, — գրում է Ստ. Նազարյանցը, — և իբրև նմանողութիւն Բայրոնի բանաստեղծութիւնն է առավել ազատ, առավել ինքնիշխան և առավել այրական»: Այս միտքը բխում է առաջինից և կազմում է նրա բաղկացուցիչ մասը: Սխալ է առաջին միտքը, սխալ է ապա և նրա բաղկացուցիչ մասը:

Ստ. Նազարյանցի հաջորդ թեզը այս է՝ «Ազատագրաց ռուսի հուսահատութիւնը դեմ հանդիման ցարի բռնութեանը էր ավելի արդարացի և հիմնավոր, քան թե անգլիական լորդի հուսահատութիւնը դեմ հանդիման յուր աշխարհի որպիսութեանը» (էջ 52—53):

Անկասկած Լերմոնտովի բողոքը ֆեոդալական կարգերի դեմ համեմատաբար ավելի արդարացի էր: Բայց այդ չի նշանակում, թե Բայրոնի բողոքը անգլիական բուրժուական հարաբերութիւնների դեմ անհիմն էր ու անարդարացի, որպիսի ակնարկ է անում Նազարյանցը: Բացի դրանից՝ թե՛ Բայրոնի և թե՛ Լերմոնտովի պոեզիայի իդեական բովանդակութիւնը լինելով ազգային, միաժամանակ դուրս է գալիս համամարդկային ասպարեղ, չի սահմանափակվում միայն բուրժուական և ֆեոդալական աշխարհների բնադատութեամբ: Լերմոնտովի «Դե», «Մծիրի» պոեմները, որպես պոեմային ժանրի գլուխ գործոցներ, համաշխարհային արժեքներ են իրենց ինքնուրույնութեամբ, գեղարվեստական բարձրությամբ և իդեական բովանդակությամբ: Ուրիշ ո՛ր պոետն է, Լերմոնտովից բացի, գեղարվեստական խոսքի պատմութեան մեջ այդպիսի կատարելությամբ պատկերել մարդկային հոգու անսահման ծարավը և իրավունքը՝ վայելելու ազատութիւնը, բնութեան և կյանքի վայելքները, գոհացնելու իր հասարակական գործունեութեան տենչը: Գաղափարն ակտուալ էր ոչ միայն Ռուսաստանի, Անգլիայի, այլև ողջ մարդկութեան համար:

Իրավացի է նազարյանցը, երբ նա Լեւոնտովի լավագույն ստեղծագործություններից մեկը՝ «Նրգ վաճառական Կալաշնիկովի մասին» պոեմը, համարում է ռուսական ոգու լավագույն արտահայտություններից մեկը, անդուգական իր պարզությամբ և սուղությամբ (ռեալիզմով.—Ռ. Հ.) և «կատայրալ ճարտարապետական գործի կերպարանքով» (էջ 53)։

«Հյուսիսափայլը» շատ բան է սովորել ռուս ռևոլուցիոն-դեմոկրատական հանդեսներից, թերթերից, առանձնապես Բելինսկու «Отечественные записки» ամսագրից, Գերցենի և Օգարյովի լոնդոնյան ազատ մամուլից («Колокол» և «Полярная звезда»), Չերնիշևսկու և Նեկրասովի «Современник»-ից, նրանց գրական-քննադատական, հրապարակախոսական մտքից, գործունեությունից ու տակտիկայից։ Ստեփանոս Նազարյանցն ևս, ինչպես Նեկրասովը, տաղանդ ուներ տաղանդներ հայտնաբերելու մեջ։ Նազարյանցն ու Նալբանդյանը «Հյուսիսափայլին» տվին (ինչպիսին և «Современник»-ն էր) շատ լուրջ քաղաքական, գրական, գիտական բնույթ, ձգտելով ժամանակակից ակտուալ հարցերին վերաբերող նյութեր տպագրել։

«Հյուսիսափայլը» ձգտում էր իր էջերը «չեցնել ավելորդ, ազդի պահանջների հետ ոչ մի առնչություն չունեցող հոդվածներով, և զետեղել միայն այն նյութերը, որոնք «կնպաստեն ազգի առաջադիմությանը»։ Առանց այս բոլորի, «օրագիրը կյանք չունի»,— հայտարարում էր «Հյուսիսափայլը»։

«Հյուսիսափայլի» գրական-քննադատական, տեսական հոդվածներն ընթերցելիս և հատկապես այն հոդվածները, որոնք պատկանում են Միքայել Նալբանդյանի (Կոմս Էմանուելի) գրչին, տեսանելի է դառնում ոչ միայն հայ նշանավոր հրապարակախոսի և տաղանդավոր քննադատի մեծ դեմքը, այլև նրա ետևից մերթ Բելինսկու ու Դոբրոլյուբովի, մերթ էլ Չերնիշևսկու ժպտացող զեմքերը։ Թե՛ Նազարյանցն ու Նալբանդյանը, թե՛ Մ. Միանսարյանցն ու Ս. Շահազիզը և թե՛ մյուս «Հյուսիսափայլականները» սիրով են քաղվածքներ բերում ռուս գեղարվեստական և գրական հրապարակախոսական մտքի ներկայացուցիչներից՝ Լեւոնտովից, Կարամզինից, անգամ Բոտկինից։

Միքայել Նալբանդյանն իր «Հիշատակարանում» (1858), սյույ-քարելով խավարամոլների դեմ, խոսում է այն ճշմարտության մասին, որի համար մարդիկ հալածվում են և անգամ կառավարան են նետվում։ Ահա այսպիսի մարտիրոսների կյանքը նա հա-

մեմատում է Լերմոնտովի «Մարգարե»-ի հետ և բերում իր թարգմանությամբ հետևյալ տունը.

Սկսեցի սեր քարոզել,
Սուրբ ուսումը ճշմարտության.
Եվ իմ բոլոր մերձավորքը
Կամեն ինձ քարկոծ անել (էջ 383):

Մ. Միանսարյանցն իր «Մտածությունք, հրապարակախոսություն» հոդվածում, խոսելով հրապարակախոսության և կյանքի բերությունների մասին, հենվում է Վ. Բոտկինի այն մտքի վրա՝ լստ որի՝ «պետք է ունենալ շատ այրական սիրտ... որ մարդ կարողանար ամենեցուն առջև մերկացնել յուր վերքը և ցավերը»:

Այսպիսով «Հյուսիսափայլը», հետևելով մեծ մասամբ ռուս պրոգրեսիվ մամուլի օրինակին ու տրագիցիաներին, մշակեց գրականության, քննադատության և լեզվի տեսական հարցերը: «Հյուսիսափայլի» ամբողջ գործունեությունը նկատելի կամ աննկատ, ուղղակի կամ անուղղակի մի բանակռիվ էր նրան հակառակող աչք, ռեակցիոն ամսագրերի և թերթերի դեմ:

Իսկ ի՞նչ բնույթ էր կրում «Հյուսիսափայլի» հակառակորդ պարբերականների գործունեությունը 60-ական թվականներին՝ ռուս գրականության տեսական գնահատման տեսակետից:

«Կռունկը» և «Հայկական աշխարհը» ինքնուրույն տեսական հոդվածներով շկարողացան մրցել «Հյուսիսափայլի» հետ: Նրանք դիմեցին ռուս գրական-քննադատության հրապարակախոսության նրկերի թարգմանությանը: Ռուս վաթսույնականների ազդեցությունն ու հմայքը այնքան ուժեղ էր, որ այս պարբերականները չէին կարողանում անտեսել Բելինսկուն, Դոբրոլյուբովին ու Պիսարևին: Բնորոշ է, որ նրանք թարգմանում են ոչ այնքան ռուս տեսաբանների գրական-քննադատական հոդվածները, որոնց մեջն է առավելապես նրանց մեծությունը, այլ այս նշանավոր քննադատների մանկավարժական-բարոյական դաստիարակության խնդիրներին նվիրված մտքերը:

Այս տասնամյակի ընթացքում «Կռունկի» շարունակությունը «Հայկական աշխարհը» թարգմանել է Բելինսկուց՝ «Մանուկների կրթության և ծնողական սիրտ վրա առհասարակ»¹, Պիսարևից՝

¹ «Հայկական աշխարհ», 1867, № 9. 11.

«Ուսումնարան և կյանք»¹, 'Իդրուլուբուլից' «Մի քանի խոսք դաստիարակության վրա»²:

Բացառություն է կազմում միայն «Կոունկի» 1861—1862 թ.թ. ընթացքում տպագրված «Բանաստեղծության վրա»³ հոգվածը: Պարզվեց, որ սա Բելինսկու «Լերմոնտովի բանաստեղծությունները» ընդարձակ հոգվածի մի հատվածն է, որը նվիրված է բանաստեղծության տեսությանը:

Ինքնուրույն տեսական հոգվածներում «Կոունկը», «Մեղուն» և «Հայոց աշխարհը» պահպանողական դիրքերից հաճախ հարձակումներ են կատարում «Հյուսիսափայլի» դեմ, հատկապես նրա քննադատական հայացքների, նրա լիզվի տեսության դեմ: Մարկոս Աղաբեկյանը, «Կոունկի» խմբագիրը, հենց հյուսիսափայլականներին նկատի ունենալով է, որ գրում է, թե՝ քննադատությունը ոմանց համար մի միջոց է «իրենց կիրքը գոհացնելու»⁴: «Կոունկը» զայրանում է «Հյուսիսափայլի» այնպիսի քննադատների գործունեության դեմ, որոնք իրենց տեսական հոգվածներում պեղարվեստական այս կամ այն երկը նոր լույսի տակ էին մեկնաբանում: Հետադիմական մամուլը վախենում էր այն ունալ և կոնկրետ եզրակացություններից, որ կատարում էին «Հյուսիսափայլի» քննադատները, հատկապես Նալբանդյանը: Այս պատճառով թե՛ «Կոունկը», թե՛ «Հայոց աշխարհը» և թե՛ «Մեղուն» այսպիսի քննադատություն համարում են շարամիտ, սուբեկտիվ, կամայական, անգամ՝ կործանարար:

Այսպիսով, 60-ական թվականների ընթացքում ռուս գրականության գնահատման գործում մեծագույն դերը կատարել են «Հյուսիսափայլը» և նրա շուրջը համախմբված մարդիկ թե՛ իրենց թարգմանություններով և թե՛ ինքնուրույն տեսական հոգվածներով: «Հյուսիսափայլը» զարգացրել է ռուս քննադատության տրագիցիաները հայ մամուլում, առաջին անգամ գրական քննադատությանը այդքան խոշոր տեղ տալով, դարձնելով այն իր ամսագրի ամենակենսական մասը: «Հյուսիսափայլը» կարամզինյան լեզվական վերանորոգումների ոգով պայքարում է հայ գրական լեզուն ժողովրդին մատչելի դարձնելու և լեզվի տեսական հար-

¹ «Հայկական աշխարհ», 1867, № 4—5 1868, № 4—5:

² Նույն տեղ, 1868, № 10—11, 1869, № 1:

³ «Կոունկ հայոց աշխարհի», 1861, №№ Ժ, ԺԲ, 1862, № Գ:

⁴ «Կոունկ», 1862, Դ. տարի, թիվ է, հուլիս, էջ 503:

ցերը ճիշտ լուծելու համար: Այս պայքարում նա համընթաց գնաց պատմության պրոգրեսիվ միտումին: Հաղթանակեցին Նալբանդյանի սկզբունքները:

Ռուս գրականության գնահատման գործը 60-ական թվականներին դառնում է պրոգրեսիվ և ռեակցիոն հայ հոսանքների պայքարի մի զենք: «Հյուսիսավայր» պայքարում է հանուն ռուս պրոգրեսիվ-ռեուլցիոն պոեզիայի ժողովրդականացման, նրա հակառակորդները՝ հանուն ռուս ռոմանտիկական, միստիկական պոեզիայի ժողովրդականացման: Այդ պայքարը քանի գնաց ավելի սուր բնույթ ստացավ XIX դ. վերջին 30-ամյակին:

4. 70—80 թվականներ

XIX դարի քսանական թվականների վերջերից, երբ Հայաստանն ազատագրվեց պարսկական տիրապետությունից և միացավ Ռուսաստանին, մինչև յոթանասնական թվականների վերջը, ավելի ճիշտ, մինչև պատմական 1878 թվականը, կես դար էր անցել: Այս կես դարի ընթացքում, հակառակ դարից մի հալածանքներին, հայ կուլտուրան ու գրականությունը արագությամբ զարգացան: Ռուսաստանում ստեղծվեցին բազմաթիվ հայ պարբերական թերթեր, ամսագրեր, շաբաթաթերթեր, տարեգրեր, գիտական, մանկավարժական, քաղաքական, գրական-գեղարվեստական, սատիրական հրատարակություններ: Այս ամենն ամրացրեց հայության հավատը դեպի Ռուսաստանը:

Այս պատմական երևույթը ակնբախ էր ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Արևմուտքում ապրող հայության համար: Հայ հասարակության որոշ հոսանք հայության բախտը ուզում էր կապել Արևմտյան Եվրոպայի, գլխավորապես Անգլիայի և Գերմանիայի հետ և մտածում էր նրանց օգնությամբ ձեռք բերել ինքնուրույն պետություն ունենալու, ազատ ապրելու իր իրավունքը:

Մյուս, պրոգրեսիվ հոսանքը հայ ժողովրդի ազատության գործը կապում էր Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի ազատագրական պայքարի հետ:

Հայերի այդ որոշ խավի հավատը դեպի Եվրոպան, առանձնապես դեպի բիսմարկյան Գերմանիան, ոչնչացրեց 1878 թվականի Բեռլինի կոնգրեսը: Պատմության մեջ դեռ չէր եղել մի որոշում, որն այնքան աղետալի լիներ հայերի համար, ինչքան Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի 16-րդ հոդվածը 61-ի վերա-

ծելը: Այդ կոնգրեսում Բիսմարկի թելագրութեամբ տրվեց հայութեան դիպլոմատիական ջարդը, այն Բիսմարկի, որը մարդակերպ են հայտարարել էր, թե՝ «Պոմերանական զինվորի մի փառաբանողը անգամ չի փոխի հարյուր հայի գլխի հետ»: Շուտով սուլթանական Թյուրքիան անցավ հայաջնջման իր քաղաքականութեան իրագործմանը. ավելի քան 300 000 հայ մահուկ ու ծեր, կրն և տղամարդ, գյուղացի և մշակ, արհեստավոր և մտավորական զոհ գնացին այդ քաղաքականութեանը, և դա այն ժամանակ, երբ Թյուրքիայում հայերը կուլտուրական դերն էին կատարում թյուրք պարբերական մամուլի, թատրոնի, արվեստի, դիպլոմատիական կյանքի ձևավորման և զարգացման գործում:

Այս ողբերգութեան իրենց խոշտանգված մարմինների վրա զգում էին արևմտահայերը, իրենց արշունակից եղբայրների այն վիճակը տեսնում էին նաև արևելահայերը: Բայց ո՞րն էր փրկութեան ուղին:

Այս հասկանում էին ազատագրական շարժման մեջ հեռատեսները: Նրանք իրենց կոչերում և մամուլում, գրքերում և հոգևածներում ուսասիրութեան և ուսահայատակութեան էին քարոզում: Դեռևս յոթնասնական թվականների սկզբին, անգամ այնպիսի մի հեռավոր անկյունում, ինչպիսին էր Վանը, ստեղծվում է մի խմբակ, որը քարոզում էր ուսասիրութեան և ուսահայատակութեան: Այդ խմբակը հայութեան ողջ հույսն ու փրկութեանը կապում էր Ռուսաստանի հետ: 1872 թ. իր մի կոչում, դիմելով Ռուսներին, այդ խմբակն արտահայտում էր այն համոզմունքը, թե «պատրաստ ենք արյան և մահու չափ ձեզ հետ քալելու, ուր որ ալ մեր փրկութեան հույս զմեզ տանի, թե ուսանալ՝ հարկ է ուսանալ, թե գաղթել՝ գաղթենք, թե վերջապես մեռնել, մեռնենք, բայց փրկվենք»¹:

Ութսունական թվականների արևմտահայ լավագույն թերթերն ու ամսագրերը, ամենանշանավոր և տաղանդավոր հրապարակախոսներն ու գրողները նվիրվում են ուս կուլտուրայի, երաժշտութեան, նկարչութեան և առանձնապես գեղարվեստական գրականության պրոպագանդայի գործերին: Դա ուսական օրինատացիա էր և պատմականորեն մի խոշոր առաջադեմ քայլ: Հասկանալի է, թե ինչու ուս կուլտուրայի և գեղարվեստական գրականության գնահատմամբ հարատևորեն զբաղվող

¹ Դիվան հայոց պատմութեան, գիրք ԺԳ. էջ 272:

պարբերականները ենթարկվում էին սխառեմատիկ հալածանքի թյուրքական կառավարության կողմից: Բավական է հիշատակել «Մասիս» (Պուլսի) լրագիրը, որն 80-ական թվականների ընթացքում մի քանի անգամ (1881, 1883, 1888 թ. թ.) արգելվեց: Ռուս գրականության պրոպագանդան ստանում էր, այսպիսով, ոչ միայն կուլտուրական, այլև սուր քաղաքական բնույթ:

«Մասիսը» 1881 թվականին տպագրեց Եղիա Տեմիրճիպաշյանի գրասեր Ատոմ ստորագրություն կրող «Ռուսը» վերնագրով հոդվածը, 1883 թ. «Տուրգենև» վերնագրով հոդվածը. «Բազմավեպը» (Վենետիկ) 1883 թ. տպագրում է Պուլսիի «Ճանապարհորդություն դեպի Արզրում» ակնարկի թարգմանությունը: «Մասիսը» 1887 թ. տպագրում է Պ. Տ.-ի՝ «Պուլսին», Ա. Արփիարյանի՝ «Միտայիլ Լերմոնտով» հոդվածները և Դ. Փանոսյանի թարգմանությամբ Լերմոնտովի «Դանալիք» (Беглец) պոեման: Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլ»-ը 1889 թ. տպագրեց Լերմոնտովի «Առաքաստը», Յազիկովի «Լույսը», պոետ-դեմոկրատ Պլեշչեևի՝ «Բոլոր մարդիկս էլ եղբայրներ ենք» և «Գարնան երգ» բանաստեղծությունները, «Հանդես ամսօրեան» (Վիեննա) տպագրեց Նադսոնի՝ «Ընկեր իմ եղբայր, դու, վաստակալից տառապյալ եղբայր» և «Վիշտը»:

Բազմաթիվ թարգմանություններ և ինքնուրույն հոդվածներ ռուս գրականության մասին մենք գտնում ենք և արևմտահայ թե՛ առաջավոր և թե՛ հետադիմական մամուլում:

Ահա Բեռլինի կոնգրեսից հետո և հայերի ջարդերի ընթացքում ռուս գրականության մասին տեսական հոդվածների և ռուս գրականությունից թարգմանությունների շատ համառոտ ժամանակագրությունը:

Ո՞րն է, կրկնում ենք, այս փաստերի լեզուն և նրանց ներքին տրամաբանությունը:

Նախ՝ բնորոշ է տենդագին հետաքրքրություն (եվրոպական հայ գաղութներում) դեպի ռուս կուլտուրան և ռուս գրականությունը մասնավորապես: Այս մեկ և կես տասնամյակի ընթացքում ավելի շատ նշութեր տպագրվեցին, քան նախորդ բոլոր շրջաններում միասին վերցրած: Ռուս գրականությամբ հետաքրքրվելը և նրա գնահատումը ստանում է այլևս ոչ թե դիպվածային, այլ կանոնավոր և համատարած բնույթ: Ռուս գրականության ժողովրդա-նանացման գործին ակտիվորեն մասնակցում են արևմտահայ բոլոր խոշոր հանդեսներն ու թերթերը ամբողջ եվրոպայում, Պուլ-

սում, Զմյուռնիայում, Վենետիկում, Վիեննայում, Փարիզում, Թարգմանվում են արձակ և չափածո երկեր՝ Պուշկինի՝ «Ճանապարհորդություն դեպի Արգրում»-ը, Լերմոնտովի՝ «Լիճիկին» և «Փախստականը»: Այս երկերը ոչ միայն գեղարվեստական հաճույք պատճառով, այլև արևմտահայության մտքերն ու զգացումները պաշտպանող երկեր էին, որոնց մեջ՝ ռուս հեղինակների ստեղծագործությունների հայացման ճանապարհով՝ դիտակցել էին տալիս, որ հայրենիքը դասալքելը այն մոմենտին, երբ նա ծանր վիճակ է ապրում, ռճրագործություն է, ինչպիսին կատարում է Հարունը: Ինչպես ռուսական ցարիզմը, նույնպես և սովետական ռեժիմը՝ մոլթ զնդանները նետելով ազատության ու պայքարի ձգտող երիտասարդությանը՝ խեղդում են և զրկում նրան կյանքի իմաստը հասկանալու և նրա քաղցրությունները ճաշակելու հաճույքից: Հասկանալի է, որ Լերմոնտովի այս պոեմները կարգացվում էին մեծ հափշտակությամբ նրանց իդեալական խորը բովանդակության և փայլուն թարգմանությունների շնորհիվ:

Այս գործերի վարակիչ ուժը, ներգործության ծավալն ու խորությունը անսահման է եղել միշտ ինչպես Ռուսաստանում, ուսական հայ գաղութներում, այնպես էլ սփյուռքի հայության մեջ:

Պատահական չէ և այն, որ այս տարիներին թարգմանվում են երբեմնի պետրաշևական պոետ Պլեշչեևի և քնքուշ ու թախծոտ լիրիկայի վարպետ Նադսոնի եղբայրության և վշտի թեմաներն արտահայտող ոտանավորները, որոնց վերնագրերն անգամ բնորոշ են ու արտահայտիչ՝ «Բոլոր մարդիկս էլ եղբայրներ ենք», «Ընկերիմ եղբայր, դու, վաստակալից տառապալ եղբայր», «Վիշտը» և այլն:

Բայց արևմտահայության մեջ տեղի ունեցած տազնապալից, ահավոր դեպքերի ազդեցության տակ արմատական փոփոխության մասին է վկայում այն հոդվածը, որը պատկանում է հակասական քաղաքական հայացքներ արտահայտած և Հակոբ Պարոնյանի ծաղրին արժանացած գրասեր Ատոմի (Նղիա Տեմիրճիպաշյանի) գրչին և կոչվում է «Մուսք»:

Անհրաժեշտ էր նախ և առաջ փշրել Ռուսաստանի մասին բուրժուական հակառուսական մամուլի կողմից տարածված այն ստահոգ, կեղծ լուրերը, «տեսությունները», թե Ռուսաստանը մի վայրենի երկիր է, որտեղ միայն արջեր կան: Գրասեր Ատոմը բարձր է գնահատում ռուս ժողովրդի բոլոր ազգերից գերազանց բարոյական, դեմոկրատական ոգին: Այլ ազգեր իրար բարոն,

էֆենդի, ծո կանվանեն. «իսկ ռուսը՝ «պոստի», որ անուշիկ էղբայր կնշանակե, բացատրում է հոգվածագիրը: Աշխատելով կազմակերպել ժամանակակիցների սերը և հարգանքը դեպի ռուս մարդը, նա ռուսներին «հրեշտակային էակներ» է անվանում. որոնք իրենց «բնական, բարոյական և մտավորական հանդամանքով հին և նոր աշխարհին բոլոր ազգերեն ալ կգերազանցեն»: Ժխտելով այն նենգ տեսությունը, թե «ռուսները ազատասեր չեն», հոգվածագիրը բարձր է գնահատում ռուսների գաղափարական ռևոլուցիոնությունը և ազատության համար մարտնչելը: Գրասեր Ատոմը գովերգում է և ռուս քահանային, որն իբր թե «կաղնթե եկեղեցու մեջ և կհերկե դաշտին մեջ», Ռուսիո մեջ գյուղացին խորհել կսովորի, գրում է նա, իսկ Եվրոպայիս հայերի մեջ գյուղացիները անասնական կյանք կվարեն: Առանձնապես ջերմությամբ է խոսում գրասեր Ատոմը ռուս կուլտուրայի, լեզվի և գրականության մասին: «Ռուս լեզուն, գրում է նա, կգերազանցե բոլոր եվրոպական լեզուներն իր անհունությամբ և հարստությամբ»: Ռուս լեզուն ունի «Սպաներենի շքեղությունը, ֆրանսերենի կենդանությունը, գերմաներենի շորությունը, իտալերենի փափկությունը, հունարենի և լատիներենի ճոխությունը» և սրանցից առավել «հզոր ճշմարտություն ունի ռուս լեզուն»: Անցնելով ռուս գրականության բնութագրմանը՝ հեղինակը համարում է այն «ամենաճոխ և ամենաբեղուն», իսկ ռուս գրականության հիմնադիր Լոմոնոսովին համարում է «տիեզերական հանճար»:

Գրասեր Ատոմը տեսնում է ռուս կուլտուրայի հսկայական թափով զարգանալը և էլ ավելի փայլուն ապագա խոստանալը: Նալի է Ռուսաստանի պատմական փայլուն ապագայի նկատմամբ ունեցած հավատով: Ռուսաստանը, հետզհետե ավելի ու ավելի զգալի կերպով համաշխարհային դեր է կատարում և էլ ավելի խոշոր դեր վիճակված է կատարելու: Իր այս միտքը գրասեր Ատոմն ավարտում է մի առածով՝ «Համբերություն գողագ, ազաման պիտի ըլլաս դու»¹:

Ահա, ինչպիսի վիթխարի ազդեցություն գործեց հայ մտքի վրա Թյուրքիայի դեմ 1878 թ. Ռուսաստանի տարած հաղթանակը և դրան հաջորդող Սան Ստեֆանոյի 16-րդ հոգվածը 61-ով փոխարինելը: Այս տրամադրությունը քնորոշ է նաև ռուս գրականության մասին հոգվածներ գրած հեղինակների համար: Հիշատակ-

¹ «Մասիս», 1881, № 2864:

ման արժանի է առանձնապես Արփի. Արփիարյանը, որը արեւմտահայերի մեջ ամենից դրական դերն է կատարել ռուս դրականու-
թյան մասսայականացման գործում:

Հիացմունքի այս խոսքերը ռուսների և հատկապես ռուս գրա-
կանություն մասին էլ ավելի բնորոշ էին XIX դ. վերջին երես-
նամյակի ռուսահայ մամուլի և նրա ամենախոշոր ներկայացու-
ցիչների համար: Բեռլինի կոնգրեսը մեռցրեց հավատը դեպի Նի-
քոպան և՛ ռուսահայության որոշ մասի արեւմտյան օրինենտացիա
ունեցողների մեջ և նրանց հայացքը կենտրոնացրեց՝ Ռուսաստանի
վրա, որպես միակ փրկարարի: Իսկ սա հակառակ էր այն բոլորի,
որ քարոզում էին նացիոնալիստական, ազգակործան պարտիանե-
րը: Այս բոլորի հիմքը ոչ միայն քաղաքական պայմաններն էին և
հիշատակած պատմական դեպքերը, որոնց ընթացքում Ռուսաս-
տանի քաղաքական հեղինակությունը բարձրացավ: Ռուս դրակա-
նությունն աննկարագրելի արագ թափով զարգանալը Ռուսաստա-
նի սահմաններից լեռնացած ալիքներով դեպի Արեւմուտք և Արեւելք
տարածվելը, այնպիսի ակնբախ փաստ էր, որ այդ մասին ար-
դեն խոսում էին նաև եվրոպական մտքի խոշորագույն դեմքերը:

1890 թվականի հունիսի 5-ին Ֆրիդրիխ Էնգելսը Պաուլ
Էռնստին ուղղած իր նամակում Ռուսաստանում գրականության
արագ թափով զարգանալու մասին գրում էր՝ «վերջին քսան տար-
վա ընթացքում Նորվեգիան դրականության ասպարիզում ապրեց
այնպիսի մի ծաղկում, որով չի կարող պարծենալ ոչ մի երկիր,
բացի Ռուսաստանից»¹:

Դեռևս XIX դարի առաջին կեսից Կոխլովի առաջնորդ,
Պուշկինի, Լերմոնտովի բանաստեղծություններն ու պոեմները,
Գոգոլի սատիրական պատմվածքները արդեն թարգմանվել էին
եվրոպական և կովկասյան զանազան լեզուներով: Պուշկինը,
Լերմոնտովը, Կոխլովը և Գոգոլը դարձան այնպիսի գրողներ,
որոնք իրենց ստեղծագործությունների իդեական բովանդակու-
թյամբ, կյանքի արտացոլմամբ, ընդգրկմամբ, գեղարվեստակա-
նությամբ, այլ կերպ ասած, իրենց պոետական հանճարներով
դարձան ոչ միայն ռուս ժողովրդի, այլև բաղմաթիվ ժողովուրդ-
ների, ոչ միայն XIX դարի առաջին կեսի, այլև բոլոր ժամանակ-
ների սեփականությունը: Սրանք Բելինսկու և Գերցենի հետ առա-
ջին հեղինակներն էին, որոնք ռուս պոեզիան, արձակը, քննա-

¹ Wawer և Էնգելս, Արվեստի մասին, Երևան, 1934, էջ 266:

դատությունն ու հրապարակախոսությունը համաշխարհային աս-
տիճանի բարձրացրին: Չերնիշևսկին իրավացի էր, երբ «Գոգոլյան
շրջանի ռուս գրականության ուրվագծեր» գրքում գրում էր՝ «Այս-
տեղ առաջին անգամ մեր հայրենիքի մտավոր կյանքը տվեց այն-
պիսի մարդիկ, որոնք առաջ էին գնում Եվրոպայի մտածողների
շարքում որպես հավասարներ և ոչ թե նրանց աշակերտների
խմբում, ինչպես լինում էր առաջ»¹:

Իսկ սրանց ստեղծարար գործունեությունը զուգահեռաբանեց Եվ-
րոպայի տնտեսական, քաղաքական, կուլտուրական-գրական կյան-
քի բուռն զարգացմանը: Մարքսիզմի հիմնադիրներն այդ մասին
գրել են՝ «Առանձին ազգերի հոգևոր գործունեության արգասիքը
դառնում է ընդհանուր սեփականություն: Ազգային միակողմա-
նիությունն ու սահմանափակությունը, ավելի ու ավելի անհնար են
դառնում և բազմաթիվ ազգային և տեղական գրականություննե-
րից գոյանում է համաշխարհային մի գրականություն»²:

Պոլշկինը և Լերմոնտովը, Կոխլովն ու Գոգոլը, Տուրգենևը և
Դոստոևսկին, Տոլստոյն ու Սալտիկով-Շչեդրինը դարձել էին հատ-
կապես XIX դարի այս վերջին երեսնամյակում եվրոպական գրա-
կան մտքի իշխողներն ու ուսուցիչները: Դա անժխտելի ճշմար-
տություն էր այլևս: Անհրաժեշտ էր, որ Եվրոպան ինքն ընդուներ,
խոստովաներ ռուս գրականության համաշխարհային ասպարեզ
դուրս գալը: Եվ Եվրոպան խոստովանեց:

Դեռևս 1886 թ. Եվրոպային և արևմտահայ մամուլին շատ
հայտնի Մ. դր Վոդյուեն ազդարարեց՝ «ռուս մեծ գրողների ազ-
դեցությունը փրկարար կլինի մեր հյուծված (истощенного) ար-
վեստի համար»:

Անգլիական քննադատ Մեթյու Առնոլդը ֆրանսիացուց քիչ հե-
տո հաստատում էր, որ ռուս գրողները համաշխարհային փառք
են ձեռք բերել և եթե ռուսների «գրական նոր երկերը պաշտպա-
նեն այդ փառքը և այն բարձրացնեն, մենք ամենքս ստիպված
կլինենք սովորել ռուսաց լեզուն»:

Ֆ. Էնգելսը հիացմունքով էր նշում XIX դ. երկրորդ կեսի ռուս
վիպագրության մասին, թե ժամանակակից ռուս վիպասանները
գրում են միտումնավոր և սքանչելի վեպեր:

1 Н. Г. Чернышевский — Очерки гоголевского периода рус-
ской литературы, 1893 г., стр. 280.

2 Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Կոմունիստական մանիֆեստ (Բուրժուաները
և պրոլետարները գլուխը):

Արագությամբ ծաղկեցին ռուս կուլտուրայի և արվեստի մյուս ճյուղերը՝ գիտությունը, նկարչությունը, երաժշտությունը՝ բոլոր բնագավառներում ստեղծելով հանճարներ (Սեչենով և Մենդելեև, Ռեպին և Սուրիկով, Գլինկա և Չայկովսկի)։

Գեղարվեստական գրականությունը ռուս իրականության մեջ XIX դարում իդեոլոգիայի բոլոր ճյուղերի մեջ գերակշիռ դեր էր կատարում։ Այս մասին խոսում են Բելինսկին¹, Պիսարևը², Չեր-նիշևսկին³։

Այսպիսի փոթորկալի զարգացում ունեցող գրականությունը, իհարկե, չէր կարող չաղդել ժամանակակից Արևմուտքի և Արևելքի գրականության վրա։ Ետ մնալ ռուս գրականությունից, չգրել նրա մասին, չծանոթացնել նրա մեծագույն հեղինակությունների հետ, նշանակում էր կուլտուրապես ետ մնալ։ Ռուս գրականության հետ ունեցած ծանոթության աստիճանը դառնում էր այլևս մարդու կուլտուրականության կարևոր մի չափանիշ։ Այստեղից էլ ծայր է առնում տենդային այն աշխատանքը, որ նկատվում է XIX դ. վերջին երեսնամյակի հայ մտավոր կյանքում՝ ռուս գրականության թարգմանության և դնահատման ուղղությամբ։ Ռուս գրականու-թյամբ հեղեղված են այս շրջանի ռուսահայ պարբերական մա-մուլը, դասագրքերն ու ալմանախները, քրեստոմատիաներն ու ժո-ղովածոները։

Սակայն ռուս գրականության համաշխարհային դառնալը դեռ բավական չէր։ Անհրաժեշտ էր, որ հայ գրականությունը հարուստ լիներ մարդկանցով, թարգմանիչներով, քննադատներով, որոնք իրենք ևս գիտակցելով՝ գիտակցել տային այդ պատմական երե-վույթը բոլորին։ XIX դ. վերջին երեսնամյակը ոչ միայն ռուսա-կան, այլև հայ գրականության ուժեղ զարգացման շրջանն էր։

XIX դարի վերջին երեսնամյակում հայ պարբերական մամու-լը աճեց բազմաթիվ անուն նոր թերթերով ու ամսագրերով։ Այս երեսնամյակում աճեցին և խոշոր տաղանդներ դարձան Բաֆֆին, Աղայանը, Պարոնյանը, Շիրվանզադեն, Թումանյանը, Մուրացա-

¹ В. Г. Белинский. Сочинения, под ред. С. А. Венгерова, т. VIII, 1907 г. стр. 2.

² Д. И. Писарев. Избранные произведения, М.-Л., 1932, стр. 35.

³ Н. Г. Чернышевский, Избранные сочинения, т. IV, М.-Л., 1931, стр. 345.

նը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Այս երեսնամյակում հիմնվեցին և ծավալեցին իրենց խոշոր գործունեությունը այնպիսի պարբերականներ, ինչպես՝ «Մշակ»-ը, «Մուրճ»-ը, «Նոր դար»-ը, «Արևելյան մամուլ»-ը: Առանց այսպիսի բուռն զարգացման հայ հասարակության միտքը ի վիճակի չէր լինի համընթաց գնալ ուս գրականության զարգացման հետ, ի վիճակի չէր լինի այդպիսի բեղմնավոր գործունեություն ծավալել ուս գրական երկերի թարգմանության և գնահատման ուղղությամբ:

Ռուս գրականության մասին գրած նյութերի արտասովոր առատությունը ուներ և մի այլ պատճառ: Պարբերական մամուլը կապված է օրվա հրատապ խնդիրների ու դեպքերի հետ: Նա ժամանակակից կյանքի ամենալավ տարեգիրն է: Իսկ այս երեսնամյակում Ռուսաստանը կորցրեց հինգ հանճարեղ գլուխ: Մեռան Նեկրասովը (1878 թ.), Դոստոևսկին (1881 թ.), Տուրգենևը (1883 թ.), մեռան Սալտիկով-Շչեդրինը և Չերնիշևսկին (1889 թ.): Այս երեսնամյակում նշվեցին ուս մի քանի գրողների ծննդյան և մահվան տարեդարձերը, որոնց մեջ ամենանշանավորները հանդիսացան Լև Տոլստոյի ծննդյան 70-ամյակը և Ալ. Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակը (1899 թ.):

Չորս հանճարների կորուստը մեկ տասնամյակի ընթացքում շատ ծանր էր ուս կուլտուրայի և գրականության, ապա նաև համաշխարհային կուլտուրայի և գրականության համար: Այս թվականներին հայ մամուլը, աշխարհի որ ծայրում էլ գտնվելիս լիներ, նշում էր նրանց կորուստը, հատվածներ թարգմանելով, կամ նրանց մասին հոգվածներ տպագրելով: Հանճարների կորուստը նպաստում էր և կենդանի հանճարների (Լ. Տոլստոյի) գործունեությունը ավելի ճոխ ու պատշաճ կերպով գնահատվելուն:

80-ական թվականներին ուս գրականության մասին եղած նյութերը հայ պարբերական մամուլում 150-ից ավելի են: Դա տասն անգամ ավելի է, քան նախորդ տասնամյակում: Սա մի թուխք էր, տենդային մի հետաքրքրություն՝ պայմանավորված վերը հիշատակած քաղաքական, կուլտուրական գործոններով:

Բնական է, որ բոլոր այդ նյութերը ընդգրկելն անհնար է: Դրանց մեծագույն մասը գրված է ուս գրողների կյանքի և մահվան կապակցությամբ: Հայ հասարակության այս գրողների կյանքի և գործունեության գնահատման բնույթի և էության մասին գաղափար կազմելու համար վերցնենք այս տեսակետից ամենատի-

պականին՝ Տուրգենևին: Գրեթե նույն պատկերն են տալիս Դոստոևսկու, Սալտիկով-Շչեդրինի և ուրիշների մասին եղած նյութերը:

Տուրգենևի ստեղծագործությունների առաջին հայերեն թարգմանությունները երևացին 1882 թվականին՝ մեծ վիպագրի կենդանության օրոք, նրա մահից քիչ առաջ: Նրա առաջին թարգմանիչ Գ. Յաղուբյանցը «Մշակի» 1882 թ. № 234-ում տպագրել էր մի քանի արձակ բանաստեղծություն: Թարգմանություններն անհաջող էին. Տուրգենևը թեև առաջին անգամն էր թարգմանվում, բայց հայ մտավորականությունը նրան լավ դիտեր: Շատերը՝ ուսերեն կարդում էին, իսկ շատերը սովորում էին Մոսկվայի և Պետերբուրգի համալսարաններում, և Տուրգենևը ժամանակակից ուսա և հայ երիտասարդության ամենասիրելի վիպասաններից մեկն էր: Բնական է, որ սիրելի հեղինակի ամենալավ գործերի՝ նրա արձակ բանաստեղծությունների՝ անհաջող թարգմանությունները չէին կարող մնալ առանց քննադատության: Նվազ «Մշակի» թարգմանությունների քննադատությամբ շուտով հանդես եկավ Նրեանում հրատարակվող «Պսակ» թերթը: 1883 թ. փետրվարի 5-ին այս թերթի № 4-ում լույս տեսավ «Գրական նկատողություններ» հոդվածը: Դրա հեղինակն էր այն ժամանակվա Պետերբուրգում ուսանող, հետագայում անվանի բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Հոդվածից պարզվում է, որ բանաստեղծը ինչպես ինքն է գրում, «արգեն սկսել էի թարգմանել պ. Տուրգենևի բանաստեղծությունները», երբ իմ ձեռքս ընկավ Յաղուբյանցի թարգմանությունները: Նրիտասարդ գրախոսը, նախ զարգացնում է թարգմանության ճիշտ տեսություն, ըստ որի՝ 1) թարգմանիչը չպետք է բավարարվի ալլադի բառերը մեքենաբար փոխելով, այլ պիտի կարողանա հեղինակի ոգին արտահայտել: Այս առանձնապես վերաբերում է Տուրգենևի նման հեղինակին, որի՝ «եթե նրա խոսքը, մի դարձվածքը կուպիտանճոռնի կերպով փոխարկեք՝ կկորցնի իր նշանակությունը, իր գեղեցկությունը»: 2) Նախքան թարգմանելը թարգմանիչը պետք է խորը մտածի, ըմբռնի նյութը, առանց որի նա չի կարող տալ օրիգինալի համազոր թարգմանություն: 3) Թարգմանիչը պետք է հաշվի առնի թե ո՞ւմ համար է թարգմանում, որպեսզի համապատասխան պարզություն, մատչելիություն մտցնի: 4) Թարգմանիչը պետք է ձգտի բնագրի գեղարվեստական կատարելության, ստեղծագործության մարգարիտները թարգմանության մեջ հուլունքներ չպիտի

դառնան, ինչպես այդ պատահել է Գ. Յաղուբյանցի մոտ: Այս հինգ սկզբունքների խախտումով Յաղուբյանցը կատարել է անհանձնելի թարգմանություն:

Տուրգենևի «Стихотворения в прозе» Յաղուբյանցը թարգմանել է «արձակ ոտանավորներ», այն ինչ ճիշտ կլիներ ասել՝ «արձակ բանաստեղծություններ»: Ինչպես հայտնի է Տուրգենևի այս վերջին երկի հետագա թարգմանիչները (Ալ. Ծատուրյան, Լ. Մելիք-Դադայանց, Գ. Բես) պահպանում են այս տերմինը և լավ են անում:

Յաղուբյանցի թարգմանությունը զերծ չէր անգամ մի շարք անճշտություններից: Ընդհանրապես թարգմանությունը դուրս է եկել մեռած, և եթե «ռուսաց լեզուն չիմացողներից մեկը,—գրում է Հով. Հովհաննիսյանը,—վեր առնի և կարդա, կմնա զարմացած, թե ինչ մի նշանակալի գրվածքներ են, որ թարգմանել են «Մշակում»: Իսկ եթե կարդացողը ծանոթ է ռուս լեզվի հետ և հռչակավոր բանաստեղծի պաշտպաններիցն է, վայր կծգի «Մշակը» և կմնա անբավական»:

Ես դիտմամբ կանգ առա Հովհաննես Հովհաննիսյանի այս գրախոսականի վրա: Այն նշանակալի է, նախ՝ որպես տաղանդավոր բանաստեղծի երիտասարդական շրջանի առաջին քայլերից մեկը, որը կամ անհայտ է, կամ անուշադրության է մատնված: Երկրորդ, Հով. Հովհաննիսյանը սրանով սկիզբ էր դնում ոչ միայն Տուրգենևի, այլև ընդհանրապես ռուս գրականության հայ թարգմանությունների քննադատության: Վերջապես, այս հոդվածը նշանակալի է որպես սկիզբ հայ տուրգենևագիտության: Հայ հասարակական միտքը հանձին Հ. Հովհաննիսյանի հենց սկզբից պահանջում էր ամենալուրջ վերաբերմունք դեպի թարգմանական արվեստը: Հայտնի է, որ նա ոչ միայն պահանջում էր, այլև տվեց ռուս և եվրոպական գրականությունից կատարած թարգմանական արվեստի ամենակատարյալ օրինակներ, գլուխ գործոցներ (օր. Նեկրասովի՝ «Նոր տարին», Պուշկինի՝ «Պոետին», «Օ, վարդ աղջիկ գերի եմ ես քո ձեռքում», Նադսոնի՝ «Իմ սիրտը մանուկ», «Եղբայր իմ», Ուլանդի՝ «Երգչի անեծքը» և այլն):

Այնուհետև հայ մամուլը մեր հասարակության ուշադրությունը միշտ էլ բեռնած է պահել գեղարվեստական արձակի մեծագույն վարպետներից մեկի՝ Տուրգենևի վրա:

Ութսունական թվականներն այդ տեսակետից կարելի է տուր-
դինեյան շրջան անվանել: Նրա մահից հետո, ինչպես Ռուսաստա-
նի, Նվրոպայի, նույնպես հայ թերթերը լի են հոդվածներով, հի-
շողություններով Տուրգենևի մասին, նրա թաղման նկարագրու-
թյուններով, նրա ստեղծագործությունների գնահատումներով և
թարգմանություններով:

Հանդես են գալիս նրա երկերի գնահատումներով հայ լիբե-
րալիզմի և այլ հոսանքների ներկայացուցիչները: Գր. Արծրունին
1883 թ. «Մշակի» № 116-ում բարձր գնահատական տվեց Տուր-
գենևի գրական գործունեությանը, Հով. Հովհաննիսյանը «Մշա-
կում» (1883, № 148) տպագրած իր «Նամակ Պետերբուրգից» հոդ-
վածում նկարագրում է հանճարեղ վիպասանի թաղման թափուրը,
Գառ. Յաղուբյանցը նշում էր, թե Տուրգենևի մահը մարդկանց
միմյանց կապող, եղբայրացնող մի ուժ էր դարձել: Առանձնապես
ընդգծվում է Տուրգենևի համակմրոպական հռչակը և համառուսա-
կան ժողովրդականությունը: Նրա աճյունի առաջ, նախքան վիպա-
սանի դին հայրենիք ուղարկելը, հավաքված բաղմության առաջ
ճառեր են ասել այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք են էռնստ Ռենանը,
էդմոնտ Աբուն և ուրիշները: Պետերբուրգում Տուրգենևի
հուղարկավորությանը մասնակցել է 50 000 մարդ: «Մշակը» ընդ-
գծում է Տուրգենևի սիրելի լինելը հասարակության շատ խավերի
համար: Նրա գերեզմանի վրա կարելի էր տեսնել պսակներ հե-
տևյալ մակագրություններով՝ «Ճորտերից՝ Տուրգենևին», «Ուսանող-
ներից՝ Տուրգենևին»: «Մշակ» թերթի պսակը եղել է լավագույննե-
րից մեկը:

Տուրգենևի ստեղծագործությունները հսկայական ազդեցություն
էին գործում ժամանակակիցների մտքի և գործունեության վրա:
Ռուս կյանքի ամեն մի նոր փուլի ամենահրատապ հարցերին պա-
տասխանող Տուրգենևը, բնականաբար, դառնում էր ոչ միայն հա-
ճությամբ ընթերցվող վեպերի հեղինակ, սքանչելի մաքուր և պարզ
ոտևերեն լեզվով գրող, այլև հայ երիտասարդության որոշ խաւի
կյանքի ուսուցիչ:

Հայտնի է, որ ռուս նարոդնիկները Տուրգենևի մահվան կա-
պակցությամբ 1883 թ. մի գաղտնի թողուցիկ տարածեցին, որի մեջ
բարձր էին գնահատում «Ռոսորդի հիշատակարանի», «Ռուդինի»,
«Ազնվական բույնի», «Նախօրեին», «Հայրեր և զավակներ» վեպերի

ու պատմվածքների հեղինակի ծառայությունները ռեզուցիոն շարժմանը¹:

Հայ հասարակության մեջ էլ Տուրգենևը անջնջելի հետք է թողել. շատերի համար նա եղել է ուսուցիչ:

Ուշագրավ է 1883 թ. «Արձագանքի» № 41-ում և ապա «Մշակում» արտատպված մի հոդված Գ. Մ. ստորագրությամբ: Վերնագիրն է՝ «Նամակ Պետերբուրգից»: Խորհելով այն մասին, թե ի՞նչն է այս բազմահազար հուղարկավորներին և իրեն կապել Տուրգենևին, ինչո՞վ են այդ հազարները և ինքը պարտական այդ մեծ մարդուն, Գ. Մ.-ն խոստովանվում է՝ «այս մարդը (Տուրգենևը), այո՛, ինձ էլ շատ բան է սովորեցրել: Նա իմ առաջին ուսուցիչն եղավ, որ ապա. «Սիրիր մարդուն և խնայիր ընկածին»: Առաջին մարդը եղավ, որ իմ տգեղ կենդանագիրը ինձ ցույց տվեց: Ես երազում էի զնալ իմ հայրենիք, մեր ժողովրդի մեջ դործել, բարձրագույն կոչում, բողոքում, պահանջմունքներ էի հայտնում, երբ ձեռքս ընկավ նորա «Հայրեր ու որդիք», «Ռուդին» գրվածքները: Ես ապշեցի և գիշերը երազումս Իման Սերգեևիչին տեսա. նա բարձր գեղեցիկ ու վիթխարի՝ առջևս կանգնած ինձ ասում էր «տե՛ս երե անպատաստ գառ ժողովրդի առաջ, այս հեռուների նման ծիծաղելի ու վնասակար կլինես»: Ես այն օրից հասկացա, — շարունակում է Գ. Մ., — իմ հասարակ մահկանացու լինելը ու տեսա իմ տգիտությունը, թողեցի իմ ուժերից բարձր բանի ձեռք տալը... նա ցույց տվեց իմ թերությունները, նա իմ ամենասիրելի բարեկամը դարձավ»²:

Գրականության պրակտիկ նշանակությունը վիթխարի է, նրա կյանքի վրա կատարած ներգործությունը անչափելի, բայց դժբախտաբար քիչ են այն փաստերը, որոնք այդ ցույց են տալիս և արկայնուցում: Գ. Մ.-ի այս խոստովանությունն այդ շատ քիչ փաստերից է և դրա անկեղծ արտահայտությունը:

Անկասկած «Մշակը» ամենից ավելի ջերմությամբ է արտահայտվում Տուրգենևի մասին: Դա երևում է թե՛ նրա խմբագրի՝ Գր. Արծրունու, Տուրգենևի հիշատակին գրած հոդվածից և թե՛ «Մշակում» տպված բազմաթիվ այլ թղթակցություններից: Դա օրինաշատի էր. Տուրգենևը, որը ռուս լիբերալ շարժման ղեկավարներից

1 СЕУ ИВ. ИВ. Векслер. И. С. Тургенев, 1933 г.

2 «Արձագանք» 1883, № 41, էջ 579 (այս տարիներին Ար. Հովհաննիսյանի լրագիրը շարաթաթերթ էր դարձել):

մեկն էր և սիրում էր իրեն ներկայացնել այդ շարժման պարագլուխ, բնական է, որ ավելի մոտ կլինեիր հայ լիբերալ մամուլին տոն տվող մարդկանց՝ Գրիգոր Արծրունուն և նրա շուրջը համախմբվածներին։ Բայց արդարությունը պահանջում է ասել, որ «Մշակը» այս օրերում տպագրեց միայն օրվա առթիվ գրված ինֆորմացիոն բնույթի հոդվածներ և չկարողացավ տպագրել վիպասանի ստեղծագործությունը տեսական փիլիսոփայական դնահատման ենթարկող ուսումնասիրություններ։ Այս բարձրության չհասան և մյուս թերթերն ու ամսագրերը։

Տուրգենևի հիշատակի համերժացմամբ, նրա գործունեության ժողովրդականացմամբ զբաղվում էին XIX դարի այս քսանամյակի բոլոր պարբերականները, թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ թերթերն ու ամսագրերը՝ «Աղբյուրը», «Մեղու Հայաստանին», «Նոր դարը», «Արևելքը», «Տարագրը»։ Թարգմանվեցին նրա «Ճնճղուկը», «Լորը», «Հրեան», «Կյանքի կաթիլը», «Անտառից տափաստան», «Առաջին սերը», «Ասիան», արձակ բազմաթիվ բանաստեղծությունները։

Ռուս գրողների ստեղծագործությունների թարգմանությունները, գնահատումները, հասկանալի է, կտրված չէին լինի դասակարգային, պարտիական այն պայքարից, որ ծավալվում էր հայ իդեական կյանքում 80-ական, 90-ական թվականներին։ Ընդհակառակը՝ ուշադիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դա այդ պայքարի մի մասն է հանդիսանում, մի մոմենտը։

Իդեոլոգիական այդ պայքարը տվյալ շրջանում այն բնույթն էր ստացել, որ Գրիբոեդովի՝ «Խելքից պատուհասի», Գոգոլի՝ «Ռեկվորի» թարգմանությունների կապակցությամբ «Մշակն» ու «Մեղու Հայաստանին»՝ երկու գլխավոր ախոյանները, հարձակվում են միմյանց վրա։ Այդ պայքարի համար օգտագործում են Տուրգենևի մահվան առիթը։

Տուրգենևը «Մշակի» (և «Արձագանքի») համար ժողովրդի գիտակցության, հասարակական մտքի զարգացման վրա դրականորեն ներգործող և ճորտերի ազատագրության գործում նշանակալի դեր կատարած խոշոր դեմք է, «Մեղու Հայաստանի» համար՝ միայն եվրոպական մեծ մասշտաբի գրող։ «Մշակը», «Արձագանքը», «Աղբյուրը» թարգմանում են «Որսորդի հիշատակարանից», վիպակներից, արձակ բանաստեղծություններից, ցույց տալով, թե ինչպես է նա ըմբռնել ժողովրդական կյանքը, իսկ «Մեղուն» թարգմանում

է Տուրգենևի վերլուծական միտքը դրսևորող, եվրոպական գրականութեան խոշորագույն երկու գեղարվեստական տիպերի՝ Համլետի և Դոնկիխոտի համեմատական, ինքնուրույն, սրամիտ բնութագիրը տվող ուսումնասիրությունը՝ աղմուկ հանած «Համլետն ու Դոնկիխոտը»:

«Մշակը» և «Մեղուն» չեն վիճում այն մասին, թե Տուրգենևը խոշոր գրող է: Այս հարցում նրանք չեն տարակուսում, թեև ամեն մեկը յուրովի է հասկանում Տուրգենևի մեծությունը: Վեճը սկսվեց այն տեղից, երբ «Մշակը» հանդգնեց համեմատել Րաֆֆուն Տուրգենևի հետ: Ինչպես հայտնի է, հայ պրոգրեսիվ և ռեակցիոն մամուլի հակամարտության կարևոր մոմենտներից մեկն էր դեպի Րաֆֆին ու նրա «Կայծերը» ունեցած վերաբերմունքը: «Մշակը» իր հովանավորության տակ էր առել Րաֆֆուն, իսկ «Մեղուն» ամբողջապես ժխտում էր նրա տաղանդը և «Կայծերը»: Հայկունու «Րաֆֆու «Կայծերը», Րաֆֆու «Պ. Հայկունու կրիտիկան և «Կայծերը» հենց այդ պայքարի արտահայտություններն էին:

1883 թ. դեկտեմբերի 18-ին «Մեղուն» տպագրեց ***-ի հոդվածը «Մեղվի պսակը Տուրգենևի գերեզմանի վրա» վերնագրով: Հոդվածագիրը նշելով, որ Տուրգենևը պատկանում է ողջ մարդկությանը, պոլեմիկա է մղում «Մշակի» հետ, սրբապղծություն համարելով Րաֆֆուն Տուրգենևի հետ համեմատելը: «Մեղուն» դա համարում է տգիտության, համբակության և անգամ անամոթության արտահայտություն՝ «հսկա ստեղծագործողի անվան հետ հավատարելու յուր Րաֆֆի անունը», Տուրգենևը մեծարվում է, երկինք է բարձրացվում, անվանվում է «մեծ հանճար», «ղմայլեցուցիչ», որպեսզի այդ բարձրության կողքին ծիծաղելի թվա Րաֆֆու համեմատությունը: Ըստ «Մեղու Հայաստանի» «Կայծերը» չի կարելի անգամ համեմատել Տուրգենևի «Նախօրեին» վեպի հետ: Այսպիսի համեմատություն «Մեղուն» համարում է նախատինք արժանահիշատակ Տուրգենևի անվան և դեմագոգիկ կերպով էզրափակում է պոլիմիկան՝ «Կիսափազենք, որ այդ բազմաշարժար հանճարի ոսկորները հանգիստ մնան յուր դամբարանում, դորա անունը շարտասանվեն նոցա անվան հետ, որոնց գրչից մաղձ ու դառնություն է թափվում, որոնց ձայնը ատելություն և զայրույթ է շարժում. Թույլ ու թերի մտքեր մոլորում»:

Այս պոլեմիկայի մեջ պայքարի զենք է դառնում և Բելինսկին։
Լեոն՝ իր «Կրիտիկան մեր մամուլի մեջ» հոդվածում («Մշակ»
1883, № 119) հարձակվում է Հայկունու վրա՝ Րաֆֆու «Կայծերի»
խիստ միտումնավոր գնահատման կապակցությամբ և որպես
օբեկտիվ քննադատության օրինակ ցույց է տալիս Բելինսկուն։

Գրական հակամարտությունը 80-ական թվականներին ծա-
վալվում էր «Մշակի» և «Մեղվի» մեջ, ինչպես հիշատակվեց, և
Գրիբոեդովի «Խելքից պատուհասի» թարգմանության ու բեմադրու-
թյան կապակցությամբ։

«Մեղու Հայաստանին» հակադրվում էր «Մշակ»-ին և ժամա-
նակակից պրոգրեսիվ մամուլին՝ իր կրոնական հայացքների պրո-
պագանդայով։ Այս դեպքում «Մեղուն» դիմում էր Լև Տոլստոյին
և Դոստոևսկուն։ Լ. Տոլստոյին ու Դոստոևսկուն մեծարում էր «Մե-
ղուն» ոչ այնքան նրանց ստեղծագործական հանճարների, որքան
նրանց կրոնական իդեաների համար։ «Մեղու Հայաստանին»
1885 թ. № 41-ում (մայիսի 30-ին) տպագրեց Հայկունու հոդվածը
Լ. Տոլստոյի «Ինչով են ապրում մարդիկ» ժողովրդական պատ-
մվածքներից մեկի գրախոսականը։ Այս գրախոսականը «Մեղվի»
համար լույ առիթ է կրոնական հայացքներ տարածելու դեպի
կրոնն անտարբեր դարձած հայության մեջ։ Հայկունին իր այս
գրախոսականում ցավով հայտնում է՝ «դժբախտաբար վերջին ժա-
մանակներում կրոնի ազդեցությունն սկսում է հետզհետե նվա-
զել մեր մեջ»։ Լ. Տոլստոյի այս պատմվածքի նրա գրախոսականը
հետապնդում է այս միտումը։ Սա մի ավելորդ անգամ էլ հաս-
տատում է իմ արտահայտած այն միտքը, թե ինչո՞ւ հատկապես
այս հեղինակի և նրա այս գործն է թարգմանվում և գրախոսվում։
Դա երբեք պատահական երևույթ չէ, և անշուշտ կատարվում էր
որոշ միտումով։

Որքան ավելի մոլեգին է դառնում պայքարը, այնքան ավելի թափ
են ստանում ուսւ գրականությունից կատարած թարգմանություննե-
րը և նրանց մասին գրված քննադատական հոդվածներն ու գրախո-
սականները։ Ինչքան բազմատեսակ է այդ պայքարը, այնքան բազ-
մակողմանի է դառնում և ուսւ գրականության օգտագործումը։
Մերթ դիմում են Պուշկինի, Լերմոնտովի, Ժուկովսկու, Նեկրասովի
յանաստեղծությունների թարգմանությանն ու արժեքավորմանը,
մերթ Դոստոևսկու, Սալտիկով-Շչեդրինի, Տուրգենևի և Լ. Տոլստոյի
վեպերի, պատմվածքների թարգմանությանն ու օգտագործմանը։

Միտումը մեկ է՝ օգտագործել ուսու պոեզիայի և հատկապես ար-
ձակի վիթխարի փորձը հայ պոեզիայի և արձակի զարգացման
համար: Հազիվ թե հնարավոր լինի կասկածել, որ ուս գրականու-
թյան թարգմանություններն ու գնահատումները նշանակալի դեր
են կատարել հայ գրականության արագ զարգացման պրոցեսում:
Սակայն հայ միտքը միայն դրանով չի սահմանափակվել: 80—90-
ական թվականներին հետաքրքրությունը դեպի ուս գրական տար-
բեր շարժումներն ուժեղանում է: Տպագրվում են հոգվածներ ուս
սլավոնաֆիլության, ուս գրականության և հոգևորականության
մասին, Գոգոլի և Հ. Այվազովսկու հանդիպման մասին:

Հայ թատրոնը քանի գնում ավելի ու ավելի մեծ դեր է կատա-
րում ուս գրականության ժողովրդականացման գործում: 80-ա-
կան թվականների ամենանշանավոր երևույթներից մեկն է հայ
թատրոնի հանձարի՝ Պ. Ադամյանի խաղը Լերմոնտովի «Դիմակա-
հանդեսում»: Արբենինի դերը, որը ամենադժվար դերերից մեկն է,
որովհետև պահանջում է դիվային հոգու վիրտուոզ դրսևորում
ձայնի, միմիկայի, խաղի միջոցով, ապշեցուցիչ կատարելությամբ
է խաղացել Պետրոս Ադամյանը: Շեքսպիրյան դերերի անզուգա-
կան կատարողը, դիմում է Լերմոնտովին, որը «Դիմակահանդե-
սի» մեջ Արբենինին պատկերել է գեղարվեստական ռեալ, խորը հո-
գեբանական կերպար: Պատահական չէ և Ադամյանի՝ Գոգոլի
«Խելագարի հիշատակարանի» մի հատվածի արտասանությունը, որը
ժամանակակիցների վրա թողել էր անջնջելի տպավորություն:
Ադամյանն ինչու էր դիմում ուս գրականության, առանձնապես՝
«Դիմակահանդեսին» և «Խելագարի հիշատակարանին»: Որովհետև
թե՛ Լերմոնտովը և թե՛ Գոգոլը իր ժամանակի մարդու ներքն-
աշխարհի ողջ էության բզկտումները, տառապանքները, անհա-
տական կյանքի ողբերգությունը պատկերելով՝ հասնում էին
գրանդիոզ ընդհանրացումների, և դա իրապես վերածվում էր հա-
սարակական ողբերգության: Հանձարեղ դերասանը սուր զգայնու-
թյուն և ճաշակ ունեւր դեպի մեծ արվեստը և շատ լավ տեսնում
էր, թե ուս այս գրողներն ինչպիսի հնարավորություններ են տու-
լիս դերասանական հանձարի կատարյալ դրսևորման համար:

80-ական թվականներին «Մշակը» (1883 թ., № 171) տպա-
դրեց մի փոքրիկ ինֆորմացիա մեծ նշանակությամբ: Հայտնի-
վում էր այդ ինֆորմացիայում, թե Չերնիշևսկին մերդարձել է Սի-
բիրից, որտեղ նա երկար տարիներ աքսորված էր, թե նրա առող-

չությունը, ինչպես թերթերն են հաղորդում, բավարար է: Սա ութսունական թվականների ռեակցիայի տաբլիններին մեծ ռիսկ էր:

Շչեդրինի առաջին թարգմանչի պատիվը պատկանում էր Շիրվանզադեին, իսկ նրա առաջին տեսական գնահատողի պատիվը՝ Գրիգոր Արծրունուն: Շիրվանզադեն 1884 թ. թարգմանեց նրա լավագույն և խորիմաստ հեքիաթներից մեկը՝ «Անճաղոհ նապաստակը», իսկ Արծրունին 1889 թ. իր թերթում տպագրեց «Մի մեծ ոռա գրողի մահը»՝ Շչեդրինի սատիրական հանճարը մեծարող իր հոդվածը:

Հայ մամուլը հասել էր արդեն զարգացման այնպիսի կետի, որ կարողանում էր անմիջապես արձագանքել հասարակական և գրական աշխարհի նոր երևույթներին: Հենց որ ոռա գրական երկնակամարում սկսեցին փայլել Գարշինը, Նադսոնը, Մամին-Սիբիրյակը, հայ մամուլն իսկույն թարգմանեց նրանց երկերը և ծանոթացրեց հայ հասարակությանը այս նորածագ տաղանդների հետ: Հանդես էր գալիս և Նիկոլաևիչ Տոլստոյը իր որևէ նոր պատմվածքով, հոդվածով կամ վեպով, որոնց այս թվականներին ակնդետ սպասում էր համաշխարհային մամուլը, և դրանք դարձյալ իսկույն թարգմանվում կամ գրախոսվում էին հայ մամուլում: Բայց Լ. Ն. Տոլստոյը դառնում է հայ մտքի ուշադրության կենտրոնը սկսած XIX դ. 90-ական թվականներից, թեև նրա երկերի թարգմանության և գնահատման պատմությունն սկսվում է տակավին 80-ական թվականներից:

5. 90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

Ռուս գրականության գնահատումը մեղանում, սկսած XIX դարի վերջին երեսնամյակից, առանձնապես 90-ական թվականներից՝ մի բորոմետր է եղել, որը հիանալիորեն ցույց է տվել և ոռա գրականության զարգացման տեմպը, նրա համաշխարհային հեղինակության աճը և հայ գրականության, կուլտուրայի զարգացման աստիճանը: Բավական է հիշատակել, որ 90-ական թվականներին ոռա գրականության մասին եղած նյութերը, որոնք հավաքել ենք մենք, մոտ 700-ի են հասնում, սա չորս անգամ ավելի է, քան նախորդ տասնամյակում: Դա շտեմնված թուիչ էր, ոռա գրականության ազդեցության, հայ կուլտուրայի մեջ խաղացած նրա դերի լավագույն ցուցանիշը, դա վկայում էր այն ծարավի մասին, որ ունեւր հայ կուլտուրան ոռա գրականության նկատմամբ:

Ի՞նչ օրինաչափություն և զարգացման ի՞նչ հիմնական մի-
տումներ են դրսևորում այս տասնամյակին կուտակված հսկա-
յական նյութերը: Սա ինքնին կարող է մի մեծ և հատուկ ուսում-
նասիրության նյութ դառնալ, բայց ես կանգ կառնեմ միայն
ամենահիմնական կողմերի վրա:

Նախ՝ այս տասնամյակը բնորոշ է դեպի ուս նարողնիկա-
կան գրականությունը ցուցաբերած հետաքրքրությամբ: Ռուսա-
կան նարողնիկությունը միայն ուսական երևույթ չէր: Նա
80—90-ական թվականներին դուրս էր եկել արդեն ուս ազգային
շրջանակներից և նշանակալի ազդեցություն էր գործում Ռուսաս-
տանի բազմաթիվ ժողովուրդների վրա: Նարողնիկական իդեոլո-
գիան ուներ իր ազդեցությունը նաև հայ հասարակական,
տեսական մտքի վրա: Ռուս նարողնիկական գրականու-
թյունն ուներ իր ազդեցությունը նաև հայ գեղարվեստական
գրականության վրա: Բացի դրանից՝ նարողնիկությունն իր ժա-
մանակի ամենից աչքի ընկնող հասարակական շարժումներից
մեկն էր և, բնական է, որ չէր կարող հայ մամուլի կողմից ան-
տեսվել, անգամ այն մամուլի կողմից, որը թեև նարողնիկական
չէր, բայց գտնում էր անհրաժեշտ ծանոթանալ հայ հասարակու-
թյանն այդ շարժման հետ:

Նարողնիկությունը 70-ական թվականներին ունուցիտն շար-
ժում էր: Սակայն, ինչպես ասված է մեր պարտիայի պատմության
դասագրքում, «նարողնիկները 80-ական և 90-ական թվականներին
դարձան կուլակության շահերի արտահայտիչներ»¹:

90-ական և 900-ական թվականներին հայ պրոգրեսիվ միտքն
իր մամուլում նշանակալի տեղ էր տալիս ուս նարողնիկական
գեղարվեստական գրականության այնպիսի նշանավոր գորկա-
յացուցիչներին, ինչպիսիք էին՝ Գլեբ Ուսպենսկին, Զլատովրատ-
սկին, Վլադիմիր Կորոլենկոն, այդ շարժման տեսական, քննադա-
տական դեմքին՝ Ն. Կ. Միխայլովսկուն: Հոգվածներ են տպագր-
վել ուս դեմոկրատական, ունուցիտն շարժման և մամուլի
այնպիսի հայտնի դեմքերի մասին, ինչպես Վ. Վ. Լեսևիչն էր,
Գ. Զ. Ելիսեևը, Նիկոլայ Շելդոնովը, իսկ պահպանողական մա-
մուլը դրանց մասին մեռելային լուսություն էր պահպանում:
Ուսպենսկու, Զլատովրատսկու, Կորոլենկոյի, Միխայլովսկու

¹ Համկ(ր)Պ պատմության համառոտ դասընթաց, Հայպետհրատ., Երե-
վան, 1946, էջ 22:

գեղարվեստական և տեսական երկերի թարգմանության հետ մասին հայ լիբերալ մամուլը («Մշակ»-ը, «Մուրճ»-ը) գետնադրում էր նաև քննադատական հոդվածներ նրանց պրական գործունեության մասին:

Գլեբ Ուսպենսկու՝ «Զվարճացրեց աղաներին», «Երեխաների կյանքից» երկերը թարգմանելու հետ միասին տպագրվեց նաև Երվանդ Ղազարյանի՝ «Հողի իշխանությունն ըստ Գլեբ Ուսպենսկու» հոդվածը, անստորագիր թղթակցություն «Գլեբ Ուսպենսկու կարծիքը ռուս մուժիկի և ռուս ինտելիգենցիայի մասին», Զլատովրատսկու «Խենթը», «Մոռացվածը» թարգմանելու հետ միասին տպագրվում է Տիգրան Հովհաննիսյանի «Զլատովրատսկին» հոդվածը: Վլադիմիր Կորոլենկոյի՝ «Ակամա մարդասպանը», «Գետնափորի երեխաները», «Անհրաժեշտությունը» թարգմանելուց հետո տպագրվեցին «Մուրճում» և «Մշակում» հոդվածներ Վլ. Կորոլենկոյի և նրա այս պատմվածքների թարգմանության որակի մասին, Ն. Կ. Միխայլովսկու՝ «Ինչ է առաջադիմությունը» նրա գլխավոր երկերից մեկի թարգմանության հետ միասին (թարգմանիչ Տիգրան Հովհաննիսյան) տպագրվեցին մի քանի հոդվածներ Միխայլովսկու մասին, որոնցից կարելի է հիշատակել Տիգրան Հովհաննիսյանի «Զարգացման տեմպը և աստիճանն ըստ Միխայլովսկու», Ղուկյանցի՝ «Գրական աշխարհից»-ը, որը նվիրված է Միխայլովսկուն:

Ռուս նարոդնիկական գրականության լայն պրոպագանդան նպատակ էր հետապնդում՝ 1) ծանոթացնել այդ շարժման գեղարվեստական և տեսական մտքի գլխավոր ներկայացուցիչների հետ, 2) զարկ տալ հայ նարոդնիկական գեղարվեստական գրականությանը, 3) ցույց տալ, որ այդ շարժման գործիչները նշանակելիորեն ազդել են և հայ երիտասարդության վրա, կազմակերպել են և հայ երիտասարդության միտքն ու զգացմունքները, 4) գիտակցել տալ, որ այն, ինչ ասել են ռուս նարոդնիկները ռուս գյուղացիության և աշխատավորական ինտելիգենցիայի մասին, վերաբերում է որոշ չափով նաև հայ գյուղացիությանն ու աշխատավորական ինտելիգենցիային:

Նարոդնիկական գրականության պլեադային պատկանող Վլ. Կորոլենկոյի մասին հայ դեմոկրատական քննադատությունը առանձին ջերմությամբ է արտահայտվել ու գնահատել նրան: Շատ քրննադատական հոդվածներ են հետագայում գրվել նրա մասին. բայց

այս 90-ական թվականներում ամենից լուրջ գնահատական տրվեց «Մշակ»-ի կողմից: «Մշակ»-ում 1896 թ. (№ 24) Լ. ստորագրությամբ տպագրվեց մի հոդված-դրախոսական Կորոլենկոյի պատմվածքների թարգմանությունների մասին: Լ.-ն իրավացի կերպով Կորոլենկոյի փոքր պատմվածքներում տեսնում է մեծ ճշմարտություն և շատ մարդասիրություն, որոնք սիրելի են դարձրել հեղինակին: Բարձր է գնահատել և Վլ. Կորոլենկոյի լեզուն, որի պարզությունը, ժողովրդականությունը, հոգվածագրի ասելով, թարգմանիչ Տ. Հովհաննիսյանը պահպանել է: Անհաջող էր թարգմանված Կորոլենկոյի «Գետնափորի երեխաները», որը լույս տեսավ 1896 թ.: Շնորհիվ վատ թարգմանության, հեղինակի իդեաները պատշաճ կերպով չէին հասնում ընթերցողին: Ժամանակակիցները մի խորհուրդ են տալիս՝ այսպիսի թարգմանություններ չունենալու համար՝ չպատագրել:

Պատահական չպետք է համարել, որ հենց այս տասնամյակում թարգմանվում է Տուրգենևի «Ռուդին» վեպը, այն էլ ոչ թե մեկ, այլ երկու թարգմանությամբ: Մթնոլորտը լի էր հասարակական հրատապ հարցերով՝ անհատի և ժողովրդի փոխհարաբերությունը, անհատի պարտավորությունը ժողովրդի նկատմամբ, անհատի ժողովրդին ծառայելու ճանապարհները, մեթոդները: Այս հարցերն է, որ արծարծվում էին Տուրգենևի այս վեպում: Հետևապես դրա թարգմանությունը դառնում էր օրվա հրատապ մի հարց, և ահա գտնվում են և թարգմանիչներ: Պատահական չէ, որ այս տասնամյակում հատկապես հայ քննադատական միտքը ուսա գրականության հետքն է որոնում հայ գեղարվեստական գրականության վրա: «Ռուդին», «Նախօրեին» վեպերի ազդեցությունները որոշակի տեսնվում են հայ գրողների ստեղծագործությունների վրա: Առանձնապես Ուսպենսկու ազդեցությունը շատ զգալի է դառնում հայ գյուղագիրների վրա: Օրինակ՝ Ադելյանն անմիջապես աշակերտում է Գլեբ Ուսպենսկուն: Ժամանակակիցները նշել են, որ Ադելյանի «Ծանր խնդիրներն» ուղղակի նմանություն են Գլեբ Ուսպենսկու «Задача» գրվածքին, Ադելյանի «Հիվանդ խիղճը»՝ Ուսպենսկու «Большая совесть»-ին:

Դորբոլյուբովը Տուրգենևի «Նախօրեին» վեպը հասկանում էր այսպես, որ մեծ գաղափարների և մեծ համակրությունների համար Ռուսաստանում տեղ չկա: Իսկ ինքը՝ Դորբոլյուբովը

պնդում էր, որ Ռուսաստանում տեղ կա թե՛ մեծ գաղափարների և թե՛ մեծ համակրությունների համար և որ հեռու չէ այն ժամանակը, գրում էր Դոբրոլյուբովը, «երբ այդ գաղափարները կարելի կլինի արտահայտել գործով»: Հասկանալի է, թե ինչ գործի մասին է խոսում ռևոլյուցիոներ-դեմոկրատը: «Մուրճ»-ի հոդվածագիրը (Մար. Հար.), քննելով Դոբրոլյուբովի այս միտքը, գրում էր՝ «մենք կասենք նույն բանը մեր հասարակության վերաբերմամբ», այսինքն՝ գործով արտահայտել մեծ գաղափարները:

Այս մթնոլորտում առանձին ակտուալություն են ստանում հայ մամուլում տպագրված այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են ռուս նարոդնիկական շարժման տեսական հրապարակախոսական այնպիսի նեոկայացուցիչներին, ինչպիսիք են Վլ. Վիկ. Լեսևիչը, Գ. Զ. Նիխենը, Նիկոլայ Շելգունովը և ուրիշները:

Հայ հասարակական միտքը չէր կարող անարձագանք թողնել Շելգունովի մահը: «Մշակը» 1891 թ. № 45-ի (ապրիլի 25) իր առաջնորդողը նվիրում է Շելգունովի բնութագրմանը՝ նշելով նրա փառապանծ կյանքի և գործունեության ուղին, խմբագրական փայլուն աշխատանքը «Современник», «Русское слово», «Дело պարբերականներում, առանձնապես արժեքավորելով Շելգունովի «Очерки русской жизни» հոդվածաշարքը, որոնք «իրենց ազատամիտ ուղղությամբ, իրենց լուրջ հայացքներով, Ռուսաստանի տնտեսական, քաղաքական խնդիրների մասին արտահայտած մտքերով գրավեցին ամբողջ ռուս ինտելիգենցիայի ուշադրությունը»:

«Մշակում» շուտով հանդես եկավ և Պ. Զաքարյանը «Նամակ Պետերբուրգից» հոդվածով, որն ընդգծում է Շելգունովի մտածելակերպի ինքնուրույնությունը, ճիշտ իդեալներ ունենալը դրական և մարդկային անբիծ վարքի տեր լինելը, հասարակական բարոյականություն քարոզելը: «Մարդը կենդանի է միայն հասարակությունով» ասում էր հանգուցյալը: Բնութագրելով Շելգունովի տեղը ռուս քննադատության պատմության մեջ, հոդվածագիրը գրում է՝ նա «թեև Բելինսկու պես չբացատրեց ռուս հանճարի ստեղծագործությունը, Դոբրոլյուբովի պես գրողի ստեղծագործության հասարակական նշանակությունը, Պիսարևի պես չկարողացավ հրապուրել երիտասարդությանը, բայց Ռուսաստանը նրա կորուստը համարեց երիտասարդ տաղանդի կո-

րուստ»։ Ներկա լինելով Շելգունովի թաղմանը, Պ. Զաքարյանը, ցույց տալու համար թե հասարակության տարբեր խավերի մեջ ինչպիսի սեր և հարգանք էր վայելում Շելգունովը, հիշատակում է Պետերբուրգի բանվորների և համալսարանական ուսանողների կողմից նրա դագաղի վրա դրված պսակները։ Համալսարանական ուսանողների պսակի վրա գրված է եղել՝ «Поборнику демократических идеалов»։

«Տարադը», որը նույնպես միշտ էլ շատ ուշադիր է եղել դեպի ռուս գրական կյանքը, տպագրեց Նր. Ղազարյանի հոդվածը՝ «Նիկոլայ Շելգունով» վերնատառությամբ։ Նր. Ղազարյանը բնութագրում է նրան որպես ռուս գրականության ամենաեռանդուն մարտիկներից մեկի, անհողդողդ կամք և համոզմունք ունեցողի։ Նեկրասովի՝ «Դորբուլյուբովի հիշատակին» ոտանավորում արտահայտած այն նշանավոր միտքը, թե՝ плачь, русская земля, но и гордись, որ այսպիսի զավակ ես ծնել, կարելի է ասել և Շելգունովի մասին։ Հոգվածագրերից միայն Նր. Ղազարյանն է, որ վկայում է կովկասահայ երիտասարդության վրա Շելգունովի թողած ազդեցության մասին։ «Մեր Կովկասի հայ երիտասարդությունը նույնպես խորին հարգանքով ու ակնածությունով է վերաբերվում դեպի Շելգունովը և նրա սքանչելի հոգվածների ընթերցանությունից ոգևորվել է ու ազնվացել է մեր այժմյան երիտասարդության մեծամասնությունը»։ Սրանով հայ միտքը ցավակից էր ռուս հասարակության վշտին և արտահայտում էր իր հարգանքը դեպի այն մարդը, որը սիրված էր նաև սոցիալ-դեմոկրատական բանվորության և պրոգրեսիվ ուսանողության կողմից։ Իսկ հայ մարդիկ 90-ական թվականներին հազվադեպ չէին այդ կազմակերպությունների մեջ։

«Տարադը», համարելով Շելգունովին կնոջ ազատագրության լավագույն պաշտպաններից մեկը, թարգմանել է նրա՝ «Կնոջ դրությունը և կոշումը հասարակության մեջ» ժամանակի հետաքրքրաշարժ նշանավոր հոդվածը։

90-ական թվականները, սակայն, բնորոշ էին ոչ միայն նարոդնիկական-գեղարվեստական ու տեսական մտքի ստեղծագործությունների թարգմանությամբ և նրանց գործունեության դնահատմամբ։ Տասնամյակի սկզբին (1891) մեռավ Գոնչարովը։ Այս թվականին նշվեց Միխայիլ Լերմոնտովի մահվան 50-ամյակը։ Հաջորդ տարին լրացավ և նշվեց բանաստեղծ Կուլցովի մահ-

վան 50-ամյակը: 1895 թ. լրացավ և նշվեց Գրիբոեդովի ծննդյան 100-ամյակը: 1898 թվականին լրացավ Բելինսկու մահվան 50-ամյակը և ի. Տոլստոյի ծննդյան 70-ամյակը: Վերջապես, տասնամյակի վերջին տարում մեծ ծավալով նշվեց Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակը:

Մինչև Գոնչարովի մահը հայ միտքը ոչ մի բանով չի նշել նրա գործունեությունը, չնայելով որ նշանավոր վիպասանը գրական ասպարեզ իջավ քառասնական թվականների երկրորդ կեսին, և թեև տասը տարին մեկ անդամ էր Ռուսաստանին տալիս մեկական վեպ, բայց այնպիսի գեղարվեստական կատարելությամբ և մշակումով, որ Դոստոևսկու նախանձն էր շարժում: «Ա՛խ, հնարավոր լիներ մի վեպ գրել, ինչպես այդ Գոնչարովներն ու Տուրգենևները», գրել է Դոստոևսկին: Քառասուն տարվա իր գրական գործունեության ընթացքում նա տվեց ռուս և համաշխարհային վիպագրությունը զարգացնող այնպիսի գործեր, ինչպիսիք են՝ «Սովորական պատմությունը», «Օբլոմովը» «Զառիթաիը» («Обрыв»): Նրա գրչին են պատկանում աշխարհաշուրջ ճանապարհորդական հիանալի ակնարկները, որոնք նա հրատարակեց «Ֆրեգատ Պալլադա» վերնագրով, և քննադատական այնպիսի փայլուն հոդվածներ, ինչպիսիք են՝ «Միլիոն մորմոքներ», «Հիշողություններ Բելինսկու մասին», «Լավ է ուշ, քան երբեք»: Ռուսաստանին և Նվրոպային հայտնի դեմք էր Գոնչարովը: Նրան բարձր էին գնահատել և ժողովրդականացրել էին քննադատական մտքի կորիֆեյները՝ Բելինսկին, Դոբրոլյուբովը, Պիսարևը:

Բայց հայ մամուլը լուրջուն և կատարյալ անտարբերություն էր ցուցաբերել նրա նկատմամբ: Մինչև Գոնչարովի մահը չի եղել նրա ոչ մի գործի թարգմանություն և ոչ մի գնահատական խոսք նրա երկերի մասին: Սա իհարկե չի նշանակում, թե Գոնչարովը անժանոթ է եղել հայ իրականության համար: Ո՛չ: Հայ հասարակայնությանը նա ծանոթ է եղել: Նա կարդացվել է և ոգևորել շատերին: Բավական է հիշել թեկուզ Նար-Դոսին, որը Յուրի Վեսելովսկու տված հարցին պատասխանում է, թե՝ «կասկած չկա, որ ես շատ բանով պարտական եմ ռուս գրականությանը, մանավանդ նրա վիպագրական ճյուղին, որը ի դեմս նրա լավագույն ներկայացուցիչների ես բարձր եմ դասում մյուս բոլոր ժողովուրդների վիպագրական ստեղծագործությունից: Ինձ վրա ամենից զորեղ ազդեցություն են արել չորս գրողներ՝ Տուրգենևը (որին ես պաշտում եմ), Գոնչարովը, Տոլստոյը և Դոստոևսկին, դրանց գրվածքները դեռ պատանի էի, որ կարդացի, այսպես ասած, մեկ շնչով»:

Առաջինը հանդես եկավ Գրիգոր Արծրունին: «Մշակ»-ի 1891 թ. սեպտեմբերի 19-ի առաջնորդողը, «Ռուս գրող Գոնչարով» վերնագրով, նվիրում է նրան, որտեղ Գ. Արծրունին բարձր է գնահատում Գոնչարովի պայքարը «օբյեկտիվականության» դեմ: Արծրունին նշում է, որ ուսումնական պրոգրեսիվ երիտասարդությունը՝ Գոնչարովի «Օբյեկտիվ» և նրա մյուս վեպերը կարդալով՝ ճանաչում էր իրականությունը և դաս առնում, թե ինչպես պիտի պայքարել այդ կյանքի առաջնություն խանգարող երևույթների դեմ: Արծրունին առանձնապես նշում է, որ Գոնչարովի վեպերը մի զինանոց էին հանդիսանում Բելինսկու և Դոբրոլյուբովի համար, որտեղից նրանք զենքեր էին վերցնում՝ ժամանակակից կյանքի բացասական կողմերի դեմ կռվելու համար:

Արծրունին նշում է, որ Գոնչարովը կյանքի վերջին տարիներին հեռացել էր գրական ասպարեզից, և որ նրա այս շրջանում գրածները աննշան էին:

«Մշակի» խմբագրի հայացքները զարգացվեցին նույն թերթում մի քանի օր հետո տպագրված անստորագիր մի հոդվածում «Ի. Ա. Գոնչարով» վերնագրով, որտեղ հոգվածագիրը Գոնչարովի մահվան լուրը լսելիս՝ զարմանում է, մի՞թե այսօր է մեռել. նա մեռած է եղել 10—15 տարի առաջ: Արդյոք սա անշնորհալուծության արդյունք էր, ըստ որի մարդիկ չեն հանդուրժում թեկուզ քառասուն տարի անընդհատ ստեղծագործած մարդու ծերության օրերին ասպարեզից հեռանալը, թե արտահայտություն էր այն դժգոհության, որ մարդիկ զգում էին դեպի Գոնչարովը, երբ նա 60-ական թվականներին հակահիստատական դիրք բռնեց: Սրանցից ո՞ր մեկի արտահայտությունն էր դա, — առաջինի, թե՞ երկրորդի: Հավանական է, որ թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի:

Հոգվածագիրը «Օբյեկտիվ» համարում է ուսումնական և միայն ուսումնական ինտելիգենցիայի, և միայն ինտելիգենցիայի, ինդեֆինիտիզմի դեմ ուղղված մի վեպ, այնինչ դա ողջ ֆեոդալական հասարակության դեմ էր ուղղված:

Գոնչարովի թաղումը հոգվածագրին հիշեցնում է Ստեփանոս Նազարյանցի թաղման թափորը. թե մեկի և մյուսի դեպքում շատ մարդիկ կային, բայց տխրություն չի նկատվել հուղարկավորողների դեմքին: Չէ՞ որ երկուսն էլ, խորհրդածոմ է հոգվածագիրը, երկուսն էլ քիչ չեն զարկ տվել հասարակական ինքնաճանաչման գործին:

Գոնչարովի մահվան առթիվ «Նոր դար» պահպանողական թերթում հանդես եկավ և Մինաս Բերբերյանը: Նա մեկ համեմատում է Գոնչարովին այն սերնդի հետ, որից կենդանի է մնացել միայն ի. Տոլստոյը, մեկ էլ ժորժ Զանդի ազդեցությունն է տեսնում նրավեպերում, չհասկանալով, որ չի կարելի կնոջ պրոբլեմը արժարժող ամեն մի վիպասանի ստեղծագործության վրա տեսնել անպայման ժորժ Զանդի ազդեցությունը: Տվյալ դեպքում կարևորը ոչ այնքան պրոբլեմի արժարժումն է, որքան վերաբերմունքը դեպի կնոջ սոցիալական վիճակը և նրա ազատագրության ուղիներն ընելը: Բացի դրանից, Մինաս Բերբերյանը մտածում է, որ Օբլոմովը թեև երկու պահպան հրեշտակ ուներ (Օլգան և Շտոլցը), բայց ինչօգուտ, երբ նրանք «չկարողացան բարձրացնել նրան, ոտի կանգնեցնել, կյանքի մեջ մտցնել»:

Անկասկած, ավելի խորն էր մտածում ռուս վիպասանը, քան Մինաս Բերբերյանը: Վիպասանը շատ լավ հասկանում էր, որ Օբլոմովին ոտի կանգնեցնել չեն կարող նույնիսկ Օլգայի և Շտոլցի նման մարդիկ: Ավելին. այդ հնարավոր չէ առանց կյանքի արմատական փոփոխությունների, որով միայն հասարակությունը կազատվի և՛ Օբլոմովից, և՛ օբլոմովականությունից:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայ մտավորականությունը մինչ այդ Գոնչարովից ոչինչ չէր թարգմանել: «Օբլոմովից» մի փոքրիկ հատվածի թարգմանություն երևաց միայն տասը տարի հետո «Տարազում»: Հետագայում զանազան հատվածների թարգմանություններ տպագրվեցին հայ մամուլում, իսկ այդ համաշխարհային վեպի լրիվ թարգմանությունը կատարվեց միայն սովետական շրջանում, մի քանի տարի սրանից առաջ:

Հայ հասարակական միտքը, 90-ական թվականների սկզբին, երբ նշվեց լեոնտովի սպանության 50-ամյակը (1891 թ.), մեծ բանաստեղծի երկերի թարգմանության և գնահատման որոշ փորձ ուներ: Լեոնտովի մահվան 50-ամյակի տոնակատարությունը մի առիթ հանդիսացավ նրա բանաստեղծությունները, պոեմները, արձակն է՛լ ավելի մեծ թվով և առավել բարձր որակով թարգմանելու և գնահատելու համար: Այս նպատակն է հետապնդում և արևելահայ, և՛ արևմտահայ մամուլը:

1891 թ. վերահրատարակվեց Մանուկ Սաղաթյանցի թարգմանությամբ «Դև» պոեմը: Անհրաժեշտ եղավ մոտ երեսուն տարի, որպեսզի 1863—1864 թ. թ. «Հյուսիսամիայլում» տպագրված այդ թարգմանությունը այնքան տարածվեր, ժողովրդականանար, որ

մարդիկ գիտակցեին վերջապես այդ թարգմանության տաղանդավոր, կլասիկ լինելը և հասարակական գնահատման ենթարկելն այն:

90-ական թվականներին, հոբելյանական տարում և նրանից հետո վերահրատարակվեց առանձին գրքով «Դիմակահանգեսը» Հ. Զանույանցի թարգմանությամբ: «Մուրճը» տպագրեց Լերմոնտովի լիրիկական բանաստեղծությունները՝ Ալ. Մատուրյանի հաջող թարգմանությամբ և դրանց մեջ «Հրեշտակ», «Ոչ, այլևս բեզէմ սիրում այնպես», «Մելոդիա», «Կարոտ» և այլն: Առանձնապես շատ ժողովրդականացավ բանաստեղծի՝ «Երբ մեղմ ծփում է արտը ոսկեշող» սքանչելի ոտանավորը, որը մեկ տարում երեք թարգմանություն ունեցավ: Դեպի Լերմոնտովը տածած սիրո պոռթկման արտահայտությունն էին այդ տասնամյակում «Դևի» երեք նոր թարգմանությունը, «Մծիրիի» երեք թարգմանությունը, «Հաջի Աբրեքի» երկու թարգմանությունը:

Վերջապես, այդ տասնամյակում հայ տեսական միտքը ինքնուրույն հոգվածներով, ուսումնասիրություններով ավելի բազմակողմանի և հանգամանորեն գնահատեց Լերմոնտովի ստեղծագործական գործունեությունը: Լերմոնտովի ստեղծագործությունների և նրանից կատարած թարգմանությունների գնահատմամբ հանգես եկան բանաստեղծ Լևոն Մանվելյանը, հրապարակախոսներ Տիգրան Հովհաննիսյանը, Հովհաննես Գնունին, Մինաս Բերբերյանը և ուրիշները:

Լ. Մանվելյանը, հենվելով Լերմոնտովի ստեղծագործությունների Բելինսկու գնահատման և «Համաշխարհային վշտի պոեզիայի» մասին Ն. Ստորոժենկոյի ուսումնասիրության, ինչպես նաև իր սեփական մտքերի վրա, տալիս է Լերմոնտովի կյանքի և գործունեության ամփոփ բնութագիրը:¹ Սակայն նա, ինչպես և Մ. Բերբերյանը², դժբախտաբար, չի կարողացել ազատվել այն հնացած ու սխալ տեսակետից, որի համաձայն Պուշկինի և Լերմոնտովի սպանությունները մեկնաբանվում էին ոչ թե իբրև հանձարների դահիճ միապետության գործ, այլ՝ հետևանք նրանց անհանգիստ բնավորության:

Մանվելյանն ընդունում է Բելինսկու այն տեսությունը, որի համաձայն Լերմոնտովը «վերջին ժամանակներն սկսում էր հետդո-

¹ «Մուրճ», 1894, № 6:

² «Նոր դար», 1891, № 114, 115:՝

հետե հաշտվել աշխարհի հետ, ավելի հանդարտ աչքով նայել մարդկանց վրա և ավելի խորը թափանցել ժողովրդի ուսումնասիրության մեջ»¹։ Այդ էր ապացուցում «Երգ Իվան արքայի, նրա թիկնապահի և խիզախ վաճառական Կալաշնիկովի մասին» պոեմը։

Այս տեսակետը ճշտելու կարիք է գգում։ Լերմոնտովը երբեք չի հաշտվել իրականության հետ։ Եթե նա վերջին շրջանում հաշտված լիներ աշխարհի հետ, ապա այս պատմական պոեմից երեք տարի հետո հանդես չէր գա իր՝ ուսա ֆեոդալական միապետական աշխարհի դեմ ուղղված թունոտ «Հրաժեշտ քեզ, անլիա Ռուսիա» բանաստեղծությամբ։ «Երգ վաճառական Կալաշնիկովի մասին» պոեմը ոչ այլ ինչ է, քան գովերգություն խոշոր, տիտանական այն ուժերի, որոնք խիզախում են գոտեմարտի ելնելու իրենց պատիվը, ինքնասիրությունը և իրավունքը ոտնատակ տվող ուժերի դեմ։ Այսպիսի խիզախների գովերգություն Լերմոնտովը կատարել էր դեռևս պատանեկական շրջանում գրած իր՝ «Իսպանացիներ» դրամայում, պատկերելով ինկվիզիցիայի ուժերի դեմ դուրս եկող Ֆեռնանդոյին, և հետագայում «Մծիրի» պոեմում պատկերելով այն տիտանական անհատին, որը դուրս է փախչում աշխարհի բանտից, կյանք է նետվում, գազանի հետ է կռվում և հաղթում, ձգտում է «կայծակներ որսալ», «փոթորիկների մեջ նետվել»։ Այժպես որ «Երգ Կալաշնիկովի մասին» պոեմը Լերմոնտովի ստեղծավործության մեջ մի կարևոր օղակ էր ոչ թե աշխարհի հետ հաշտվելու, այլ այդ աշխարհի մոլթ, ռեակցիոն ուժերի դեմ պայքարելու ուղղությամբ։

Լևոն Մանվելյանը ուշադրություն դարձրեց պոետի ստեղծագործության և՛ իդեական բովանդակության, և՛ գեղարվեստական արժանիքների վրա։ Նա Լերմոնտովի տաղանդի ուժը տեսնում է տարբեր առարկաները հավասար գեղեցկությամբ նկարագրելու, բնավորությունների սքանչելի պատկերացման, ստեղծագործական շափի զգացում, ճոխ և շքեղ լեզու և ճկուն ոճ ունենալու մեջ։ Մանվելյանը նկատում է, որ Լերմոնտովի տաղանդը Պուշկինից ավելի ձգտում ունի համաշխարհային դառնալու։

Մանվելյանն իրավացի է, երբ ընդգծում է, որ Լերմոնտովի պոեզիան «շատ և շատ մոտիկ է մեր կովկասցիներիս սրտին», բայց սխալվում է, երբ՝ իբրև դրա բացատրություն՝ ասում է՝ «որովհետև յուր նշանավոր գրվածքների նյութը նա վերցրել է ուղիղ Կովկասի կյանքից և բնությունից»։ Այստեղ արտահայտված

¹ Մուրճ, 1894, № 6:

է ճշմարտության մի հատիկը միայն, բայց ոչ ամբողջ ճշմարտությունը: Լերմոնտովը մեզ մոտ է ոչ միայն Կովկասի բնության և մարդկանց պատկերման, այլև (որը ավելի կարևոր է) իր կովկասյան պոեմներում և բանաստեղծութիւններում համամարդկային վեհ իդեալների արտահայտման համար:

Լերմոնտովի ստեղծագործութիւնների թարգմանութիւնները և զնահատումը հանդիպում է ռեակցիոն ցենզուրական արգելքներին: Մինչև 90-ական թվականների սկիզբը նրա քաղաքական լիրիկայից թարգմանված էր միայն «Խոհ» («Մտածութիւնք» վերնագրով) 1887 թ. Պետերբուրգի «Արաքսում»: «Պոետի մահը» և «Հրաժեշտ քեզ, անլվա Ռուսիա», «Թուրքի գանդատը» և նման բանաստեղծութիւններ չէին համարձակվում թարգմանել: Չէր խրախուսվում և Լերմոնտովի սպանության 50-ամյակի նշումը: Շատ դեպքերում հասարակութիւնը չէր էլ իմանում՝ տոնվելու է այդ տարեդարձը, թե ոչ: Այդ մասին է վկայում «Մշակի» թղթակիցը, որը 1891 թ. «Նամակ Պյատիգորսկից» իր թղթակցության մեջ հաղորդում էր, թե Լերմոնտովի 50-ամյակը շատ անշուք էր և մինչև վերջին մոմենտը հայտնի էլ չէր, տոնվելու է, թե ոչ:

Տիգրան Հովհաննիսյանը տվեց «Դեի»՝ Մ. Սադայանի թարգմանության առաջին լավագույն զնահատականը («Մուրճում»: Նա որպէս ժամանակի լավագույն թարգմանիչներից և ուսւ գրականության քաջածանոթ մարդկանցից մեկը, շատ լավ էր հասկանում, թե ի՛նչ դժվարութիւններ ունի այդպիսի երկի թարգմանութիւնը: Եթե Մ. Սադայանը չի հաղթահարել «Դեի» թարգմանության բոլոր դժվարութիւնները, ապա դրա մեջ մեղավորը թարգմանչի տաղանդը չէ, այլ ժամանակի հետամնացութիւնը, հայկական տաղաչափության դեռևս անմշակ դրութիւնը, մանավանդ այնպիսի երկի թարգմանության դեպքում, որն ունի բյուրեղացած, գեղեցիկ, ամփոփ և կտրուկ ոճ: Տ. Հովհաննիսյանն իրավացի է համարելով Սադայանի աշխատանքը շատ հատվածներով կլասիկական, որոնք կարող են մրցել բնագրի հետ: Երկրորդ մասն յստ գրախոսի ունի թարգմանական հաջող կտորներ, բայց ընդհանրապէս ավելի թույլ է թարգմանված: Խորն է Տ. Հովհաննիսյանի՝ Բելինսկու ոգով կատարած այն դիտողութիւնը, թե Պուշկինը հմայում է պատկերների գեղեցկութեամբ, Լերմոնտովը կախարդում է բանաստեղծության վեհ (գրանդիոզ) պատկերներով: Լերմոնտովի բանաստեղծութիւններն այնքան գողտրիկ չեն, որքան Պուշկինինը, բայց ավելի զորեղ են: «Սադայանը, գրում

է քննադատը, ավելի լավ է թարգմանել այն կտորները, ուր ոչ այնքան ուժ, որքան գեղեցկությունը նշանակություն ունի»:

Մինաս Բերբերյանը իր հոգվածում կատարում է նույն սխալը, ինչ և. Մանվելյանը՝ չհասկանալով ռուս պոեզիայի երկու հանճարների սպանության իսկական պատճառները: Նա էլ Մարտինովին պատկերացնում է, որպես վիրավորված մի հոգու, որը չի հասկանում, թե ում վրա է ձեռք բարձրացնում: Ավելին, նա խոսում է ոչ թե ցարական կառավարության դեպի Լերմոնտովի հիշատակն ունեցած հրեշավոր վերաբերմունքի մասին, որպիսին, ինչպես հայտնի է, արտահայտվել է Նիկոլայ Կախողի՝ Լերմոնտովի հասցեին ասված «շունը շան մահ էլ կստանա» վայրագ խոսքերով, այլ Մինաս Բերբերյանը, կրկնում եմ, խոսում է ժողովրդի անտարբերության մասին դեպի բանաստեղծը: «Ժողովրդի անտարբերությունը դեպի բանաստեղծի մահը աննկարագրելի է», — գրում է նա:

Լերմոնտովի սպանության 50-ամյակին, 1892 թ., հաջորդեց Ալեքսեյ Կոլցովի մահվան 50-ամյակը: Մինչ այդ Կոլցովից ոչ մի բանաստեղծություն հայերեն չէր թարգմանված և ոչ մի հոգված չէր գրված նրա մասին: Կոլցովի մահվան 50-ամյակի օրերին նրա ստեղծագործություններից թարգմանություններ չեղան: Կոլցովի առաջին թարգմանիչը եղել է Հովհաննես Թումանյանը, որից թարգմանած «Գեղջուկի մտածմունքը» տպագրվեց միայն 90-ական թվականների վերջում:

Սովորաբար ռուս գրականության պնահատման պատմության մեջ գեղարվեստական երկերի թարգմանությունը առաջից է զնում: Նախ թարգմանական օրինակներ են տալիս, համոզում են ժամանակակիցներին պոետի ստեղծագործության իդեալական և գեղարվեստական արժեքի մասին, հետո հանդես է դալիս տեսական միտքը և գնահատում հեղինակին, ժողովրդականացնում նրա գործունեությունը:

Կոլցովի նկատմամբ հակառակը կատարվեց: Առաջինը հանդես եկավ հայ տեսական միտքը, նա գիտակցել տվեց հայ հասարակությանը, թե ո՞վ է Կոլցովը, ո՞րն է նրա բանաստեղծությունների արժեքը և առանձնահատուկ գիծը պոեզիայի մյուս ներկայացուցիչների համեմատությամբ և դրանով դրդեց թարգմանել Կոլցովին: Կոլցովի ստեղծագործությունների այսպիսի բնութագրումներով հանդես եկավ «Նոր դարը»: Տալով ռուս բանաստեղծի ընդհանուր բնութագիրը, թերթն ընդգծում էր և այն

առանձնահատուկը, որ տարբերում է Կոլցովին Պուշկինից, Լեւ-
մոնտովից, Գոգոլից: Ըստ այս հոգւածագրերի՝ Ռուսաստանում
չկա մի բանաստեղծ, որն այնպես անկեղծ երգած և ոգևորված
յինի երկրագործ ժողովրդի անպաճույճ կյանքով, որքան Կոլցովը:

Մինաս Բերբերյանն իրավացի ընդգծում էր այն փաստը, որ
Պուշկինի, Լեւմոնտովի մասին քիչ թե շատ գրված է, բայց Կոլ-
ցովի մասին մեր գրականությունը լռություն է պահպանում¹: Նա
ժխտում է այն թյուր հայացքը, թե իբր Կոլցովին թարգմանել ան-
հնար է: Ճիշտ է, դժվար է, բայց ո՛չ անհնար: Անհրաժեշտ է Կոլ-
ցովին թարգմանել, գրում է Մինաս Բերբերյանը, բայց պահպա-
նելով «ներքին ոգին և արտաքին ձևը»:

Ալեքսեյ Կոլցովի մահվան 50-ամյակից երեք տարի հետո,
1895 թ., նշվեց Ա. Ս. Գրիբոեդովի ծննդյան 100-ամյակը: Հայ
պարբերական մամուլը անսպասելի կերպով շատ լայն արձագանք
չտվեց այդ տարեդարձին: Այնինչ խոսքը վերաբերում էր ռուս ժո-
ղովրդի այն հանճարեղ գավալի ծննդյան 100-ամյակին, որը հայ
ժողովրդի բարեկամն է եղել միշտ, աշխատել է նրա բարեկեցու-
թյան համար, ձգտել է հայ ժողովրդի կյանքը գեղարվեստորեն
արտացոլել իր «Ռադամիստ և Զենոբիա» ողբերգության մեջ:
90-ական թվականների քաղաքական սիտուացիան էլ էր թե-
լադրում, որ հայ մամուլը ավելի լայն արձագանք տար Գրիբոե-
դովի 100-ամյակին: «Մշակում» տպվեց Հ. Ա.-ի (Առաքելյանի)
«Գրիբոեդովի սպանությունը» հոգւածը, «Թատրոն» ամսագրում՝
Մինաս Բերբերյանի՝ «Ա. Ս. Գրիբոեդով» հոգւածը: Երեք տարի
հետո, 1898 թ., «Նոր դարում» տպագրվեց Յուրի Վեսելովսկու
«Գրիբոեդովը և հայերը» ուսումնասիրության թարգմանությունը:

Ուշագրավ էր Հ. Ա.-ի «Գրիբոեդովի սպանությունը» հոգւա-
ծը, որի մեջ Հ. Ա.-ն բերում էր Գրիբոեդովի Ղուլամ (սուրհանդակ)
Համբարձումի (որպես ղեպքերի ականատեսի) պատմածը՝ Գրի-
բոեդովի սպանության մանրամասնությունների մասին: Դրանով
անկասկած նոր լույս էր սփռվում Գրիբոեդովի սպանության պատ-
մության վրա: Մինաս Բերբերյանը տալիս է Գրիբոեդովի գրա-
կան-հասարակական գործունեության ընդհանուր բնութագիրը: Թե՛
«Մշակի» և թե՛ «Նոր դարի» այս հոգւածագրերի հիմնական մի-
տումը մեկ էր՝ հայ և ռուս գրական կապերի լուսաբանումը դարձ-

¹ «Նոր դար», 1893, № 178, Ա. Վ. Կոլցով:

նել գործիք՝ հայ-ռուս բարեկամությունը դարգացնելու և ամրացնելու համար: Այս բոլորն ստանում էր լուրջ քաղաքական նշանակություն այն պայմաններում, երբ ռուս ռեակցիոն բուրժուանացիոնալիստական մամուլը «Новое время», «Московские ведомости», «Кавказ» թերթերը խիստ հարձակումներ էին գործում հայերի վրա, ցեխ շարտում հայության դեմքին: Յուրի Վեսելովսկին հակահարված է հասցնում նացիոնալիստ այն մարդկանց, որոնք հարձակվում էին ողջ հայության վրա: Յուրի Վեսելովսկին նկարագրում էր, թե ինչպիսի սիրով և հարգանքով են վերաբերվել Պուշկինը, դեկաբրիստները, առանձնապես Գրիբոեդովը դեպի հայ ժողովուրդը, դեպի նրա բազմադարյան կուլտուրան, և պահանջում է վերջ տալ հակահայկական իդեական հալածանքին, և անարգանքի սյունին էր դամում այն մարդկանց, որոնք «փրփուրը բերաններին որոտում և պարսավում են հայերին»¹:

1898 թ. քաղաքական այս մթնոլորտում նշվեց նաև Բելինսկու մահվան 50-ամյակը, որը գալիս էր ամրացնելու հայ և ռուս դեմոկրատական հոսանքների դիրքերը՝ ընդդեմ ռուս և հայ ռեակցիայի և նացիոնալիստների: Բելինսկին միշտ էլ դեմոկրատական հոսանքների դրոշակակիր է եղել, ինչպես իր հայրենիքում, նույնպես և հայ իրականության մեջ, շնայած նրան, որ երբեմն և հայ ռեակցիան էլ փորձել է Բելինսկու էսթետիկական, մանկավարժական, գրական, քննադատական հայացքներն իր սլաքարի դենքը դարձնել:

Հայ մտքի հետաքրքրությունը դեպի Բելինսկին, ինչպես տեսանք նախորդ փուլերում, սկսվել էր 60-ական թվականներից և հետզհետե ուժեղանում էր ու նոր որակ ստանում XIX դարի 90-ական թվականներին: Հայ միտքը 50-ական թվականներից սկսած հաճախ է Բելինսկուն թարգմանում (էսթետիկական և մանկավարժական հոդվածները) և օգտվում նրա՝ գեղարվեստական գրականության մասին գրած քննադատություններից:

«Կռունկ հայոց աշխարի» ամսագրում 1861 թվականին տպագրված «Բանաստեղծության վրա» հոդվածում Բարսեղ Աթամանյանը գրում է. «Այս հոդվածս հաներ եմ ուռապ «Պելինսքի» ասված առաջի քննիչեն (քննադատ:—Ռ. Հ.), որ եմրոպացոց մեջ ալ անուն ունի: Սա իր քննությունը (քննադատություն:—Ռ. Հ.) է հիմնե ընդհանրական իդեայի վրա, որ ունի իր մեջ իրագործու-

¹ «Նոր դար», 1898, №№ 201, 203, նոյեմբերի 7 և 8.

թյուն, զարգացում և դեպի ինքը վերադարձում»։ Բացի դրանից «Հայկական աշխարհի կռուների» 1865 թվականի № 8—9-ում տպագրված Ստեփանեի «Ազգայնություն» հոդվածում նույնպես օգտագործված են Բելինսկու ազգություն մասին արտահայտած հայացքները։ Այս նույն «Հայկական աշխարհում»¹ 1865 թվականին «Հայկական մատենագրություն» վերնագիր կրող հոդվածում հեղինակը դիմում է Բելինսկու օգնությանն իր մտքերը լուսարանելու համար. «Ահա ինչ է ասում մեր սիրելի և ցանկալի Բելինսկին բարձր ճարտարապետական գործի մասին», և բերում է այն միտքը, թե՝ «բարձր ճարտարապետական գրվածքը շատ սակավ է ցույց տալիս յուր ազդեցությունը հոգու վրա առաջին անգամից. ավելի հաճախ նա պահանջում է, որ նրան տատիճանաբար զննեն և դատեն, նա չէ հայտնվում հանկարծ, այնպես, որ քանի ավելի կարդում ես նրան, այնքան ավելի խոր ես մտնում նորա կազմվածքի մեջ, սկսում ես հասկանալ նորա խորությունը»։ Անհրաժեշտ է հիշատակել նաև Բաֆֆու «Կայծեր»-ի շուրջը 80-ական թվականների առաջին կեսում ծագած բանավեճը, երբ երկու կողմերն էլ իրար դեմ կռվելիս դիմում էին Բելինսկու քննադատության զինապահեստին։ Այս նույն թվականին Կ. Կուսիկյանը իր «Բանաստեղծ-քաղաքացի Ռ. Պատկանյան» հոդվածում իր մտքերը պարզելու համար՝ դիմում է նորից ու նորից Բելինսկուն, օգտագործելով քննադատի այն միտքը, թե «ամեն մի խելացի մարդ իրավունք ունի պահանջելու, որ բանաստեղծությունը պատասխան տա ժամանակակից հարցերին, կամ գոնիա ներշնչված լինի յուր ժամանակի ծանր անլուծելի հարցերի վշտով»։

Բայց այս բոլորը միայն նախապատրաստումն էր։ 1898 թվականից է, որ լույս են տեսնում ինքնուրույն տեսական մեծ հոդվածներ «Մշակում», «Մուրճում», «Նոր դարում», «Տարադում», որոնք բաղմակողմանի ժողովրդականացնում են հանճարեղ քննադատի անունը և նրա գործունեությունը հայ հասարակության մեջ։

Բելինսկու մասին գրելը հայ հասարակության քաղաքական և կուլտուրական կյանքում կենսական պահանջ էր դարձել։ Ռուս գեմոկրատական խավերի մեջ, հակառակ միապետության արվելքներին, ստեղծվել էր Բելինսկու պաշտամունքը։ Ռուսները գիտակ-

¹ Ինչպես հայտնի է իմ Ստեփանեն իր հանդեսի առաջին հատորը անվանեց «Հայկական աշխարհի կռուներ», այնուհետև վերջին բառը հանելով՝ ֆնաց «Հայկական աշխարհ»։

ցել էին և գիտակցել էին տալիս մյուսներին, թե ինչպիսի փարոս էր մեծ քննադատը: Այդ գիտակցել տվին՝ Չերնիշևսկին, Գորբուլովը, Գերցենը էսթետիկայի մեջ, Նեկրասովը՝ Բելինսկու հիշատակին նվիրած իր հիանալի բանաստեղծություններում: Այս դարձավ տրագիցիա և շարունակեց զարգանալ 70—80-ական թվականներին՝ ռևոլուցիոն-նարոդնիկության գրականության մեջ: Բելինսկու նկատմամբ ստեղծված հմայքն աճում էր, նրա հիշատակն ավելի ու ավելի կենդանանում: Բելինսկին այս տարիներին էլ, ինչպես և 60-ական թվականներին, շարունակում էր հայ ազատամիտ երիտասարդության մտքի տիրողը մնալ: Հայ առաջադեմ ղեմոկրատական միտքը բռնն կերպով էր արտահայտում գեպի Բելինսկին ունեցած իր անսահման սերն ու հարգանքը: Նա միշտ ժամանակ իր ատելությունն էր արտահայտում ռուսական «Новое время», «Московские ведомости», «Кавказ» պարբերականներում ծվարած նացիոնալիստների և նրանց հայկական հետևորդների նկատմամբ:

Բելինսկու հիսնամյակին հանձարեղ քննադատի ղլխավոր գնահատողները հանդիսացան «Մշակը», «Մուրճը» և «Տարազը»: «Մշակը» 1898 թվականի № 88-ի «Թարմացնող հիշատակներ» առաջնորդողը նվիրեց Բելինսկու գնահատմանը, տպագրեց Զ. Սպենդարյանի «Բելինսկի» հոդվածը և այլ թղթակցություններ Բելինսկու մասին: «Մուրճ»-ը տպագրեց ընդարձակ հոդված՝ «Վ. Գ. Բելինսկի» վերնագրով: «Տարազը» տպագրեց խմբագրական մի հոդված: Բելինսկու մասին գրելը չէր նշանակում համաձայնել նրա քաղաքական հայացքների հետ: Հայ լիբերալ մամուլը («մոռացության») էր մատնում Բելինսկու ռևոլուցիոն-ղեմոկրատական մտքերը:

Բելինսկու բաղձակողմանի գործունեության ո՞ր կողմերի վրա էր կանգ առնում հայ մամուլը նրա մահվան 50-ամյակին և ի՞նչ խնդիրներ էր արժարժում այդ կապակցությամբ:

Նախ՝ վերահիշյալ թերթերն ու ամսագրերը ձգտում էին ժողովրդականացնել նրա կյանքն ու գործունեությունը, ցույց էին տալիս, թե ինչպես ռազնոչինյան (տարաստիճան) խավերից դուրս եկած երիտասարդ մարդը պայքարելով բորձրանում է ուսման և գիտության գաղաթները, հաղթահարում է իր կյանքի դարգացումն արգելակող խոչընդոտները: Թե «Մշակը», թե «Մուրճը» և թե «Տարազը» ընդգծեցին Բելինսկու որպես ռուս հասարակական մտքի սուուցչի դերը: «Մուրճը» գրում էր՝ «բոլոր մեծ ու լուսավոր մար-

գիկ Ռուսիայում նրա խղճաներով են սնվել՝ Չերնիշևսկի, Դոբրո-
լյուբով, Միխայլովսկի»¹։ «Մշակը» գրում էր. «տաղանդավոր ու-
սուցիչը շարունակում է դասեր տալ և գերեզմանից»²։ «Տարազը»
գրում էր նրա մասին, որպես «քննադատության անգուգական ու-
սուցիչ»³։ Բելինսկին ուներ որոշ սկզբունքներ և պայքարում էր
դրանց իրականացման համար։ Նա ուներ իր դրոշը և «երբեք չդա-
վաճանեց իր դրոշին» ընդգծում էր «Մշակը»։ «Տարազը» նրան
քնութագրում էր որպես լուսավորիչ, խավարի թշնամի։

Բայց Բելինսկին ուսուցիչ էր ոչ միայն ռուս, այլև հայ հա-
սարակության առաջադեմ խավերի համար։ Հայ այն երիտասար-
դությունը, որ սովորել էր Ռուսաստանում, հատկապես Պետեր-
բուրգում և Մոսկվայում, դաստիարակվում էր Բելինսկու նկատ-
մամբ մեծագույն ակնածանքի ոգով։ Հայ հասարակական միտքը
շատ բանով է պարտական եղել հանճարեղ քննադատին։ «Մշակը»
մայիսի 26-ի իր խմբագրական հոդվածում գրում էր. «մենք հա-
յերս նույնպես երախտագետ ենք դեպի Բելինսկին. մեր լավա-
գույն գործիչները կրթվել, զարգացել են այն հոսանքների ազդե-
ցության տակ, որոնց ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մե-
կը Բելինսկին է։ Աբովյան, Նազարյան, Նալբանդյան, Պատ-
կանյան, Արծրունի՝ 40-ական թվականների գրական շարժման
մեջ են անշուշտ գտել իրանց եռանդի և ոգևորության աղբյուրնե-
րը»⁴։ Հայ մանուկ գրականության վրա նույնպես տիրում է Բե-
լինսկու ոգին, գրում էր «Մշակը»։ 1898 թվականին լրանում էր
ևս. Աբովյանի անհետացման 50 տարին։ Այս կապակցությամբ անց
են կացվում որոշ զուգահեռներ ռուս քննադատ լուսավորականի և
հայ լուսավորականի միջև։ Բելինսկին հեղաշրջեց ռուս գրակա-
նությունը, իսկ Աբովյանը հայ ժողովրդական գրականության
զարգացման ճանապարհները լուսավորող առաջին ջահը հան-
դիսացավ, այն գրականության, որն ազատ կլինի «վանքերի, գրա-
բարամոլների խնամակալությունից»։ Այսպիսով, Բելինսկու մահ-
վան 50-ամյակը հայ առաջադիմական և լիբերալ մամուլը գործիք
էր դարձնում՝ պայքարելու համար ընդդեմ հայ խավարամոլու-
թյան, կրոնամոլության և գրաբարամոլների։

¹ «Մուրճ» 1898, № 9, էջ 1238։

² «Մշակ», 1898, № 88, (մայիսի 26)։

³ «Տարազ», 1898, № 24։

⁴ «Մշակ», 1898 թ., № 88։

Նկատելի էին մի շարք սխալներ, որոնք վերաբերում էին քննադատի կենսագրությանը և նրա իդեալական ճանապարհների բնութագրմանը:

90-ական թվականների հայ լիբերալները վախենում էին ճշմարտությունն ասել Մոսկվայի համալսարանից Բելինսկուն հեռացնելու մասին: Հայտնի է, որ նա հեռացվեց իր «Դմիտրի Կալինին» հակաճորտատիրական դրամայի համար. այնինչ ժամանակի մամուլում նրա՝ համալսարանից հեռացվելը վերագրվում էր վատ սովորելուն: Սխալ էր պատկերացվում Բելինսկու իդեալական դարգացման, այսպես կոչված, աջ-հեղեյան շրջանը: Այս շրջանի մասին խոսելիս՝ Բելինսկուն համարում էին ճորտատիրական կարգերին անվերապահորեն հաշտված մի միապետական: Այս սխալը բնորոշ էր և ուրա ականավոր բելինսկիադետ դիտնականներ Պիպինի, Վենզերովի և ուրիշների համար¹:

Մարգիկ իրենց հարց չէին տալիս, թե ի՞նչ էր նշանակում հաշտվել իրականության հետ: Այդ նշանակում էր՝ իշխող դատակարգերի տեսակետից նայել տիրող հասարակական հարաբերությունների վրա և պայքարել ճորտ ժողովրդի դեմ: Բայց անհեթեթություն է համարել Բելինսկուն ճորտերի և ժողովրդի թշնամի: Նա երբեք դեմ չի եղել ժողովրդին: Նա երբեք չի իդեալականացրել միապետությունը և ճորտատիրությունը, չի հայտարարել, թե դրանք հավիտենական կատեգորիաներ են, ինչպես Հեգելն էր համարում պրուսական միապետությունը: Հենց այս աջ-հեղեյան շրջանում Բելինսկին խոսում էր այն մասին, որ իր թոռները կհիշեն ճորտատիրության մասին որպես պատմական երևույթի, այսինքն՝ նա համոզված էր, որ ապագայում չեն լինի ճորտատիրական կարգեր:

Այնուհետև Բելինսկու մեջ տեսնում էին զգացումի տիրապետությունը խելքի վրա, այնինչ նա խելքի, բանականություն մարմնացում էր: Հայ քննադատները Մոսկվայի համալսարանն ամբողջապես համարում էին ռեակցիոն, մինչդեռ Բելինսկու ժամանակ այդտեղ կային և պրոգրեսիվ մտածող պրոֆեսորներ (Նադեժդին, Պավլով և ուրիշներ):

Բելինսկու գաղափարները խոր արմատներ էին գցել հայ

¹ Այս հայացքների մանրամասն քննադատությունը տվել եմ «Բելինսկին որպես Գոգոլի քննադատ» իմ ուսումնասիրության մեջ (տես Երևանի Պետական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», 1941, հ. XVIII):

խրականության մեջ, որովհետեւ նա ռեդուցիոն դեմոկրատական մտքի մեծ մարտիկներից մեկն էր: Սրանից 48 տարի առաջ «Մշակը» գուշակում էր հանճարեղ քննադատի ապագա 100-ամյակի մասին՝ «Եվ մենք համոզված ենք,—գրում էր «Մշակը»,—որ ապագայում էլ երբ կկատարվի նրա մահվան 100-ամյակը, տոնողները նույնիսկ երախտագիտությամբ կգնահատեն այն գործունեությունը, որ տեղի է ունեցել նրանցից հարյուր տարի առաջ, ինչպես մենք այժմ հիշատակում ենք մեզանից հիսուն տարի առաջ եղածը»¹:

Մոտ երեսուն տարի հայ մատենագրությունը լռություն էր պահպանում Լ. Տոլստոյի նկատմամբ: Այնինչ նա այդ ժամանակվա ընթացքում ոչ միայն ռուս, այլև աշխարհի խոշորագույն արձակագիրը դարձավ՝ տալով իր «Պատերազմ և խաղաղությունը», «Աննա Կարենինան» և բամբակաբույսի այլ վիպակներ ու պատմվածքներ: Այս է պատճառը, որ հայ միտքը և Տոլստոյին միանգամից է գիտակցում և գիտակցել է տալիս որպես համաշխարհային երեւոյթ: 80-ական թվականներին և Տոլստոյի մասին գրած հոգվածը պատկանում է Մ. Բարխուդարին: «Կոմս Լ. Ն. Տոլստոյ» վերնագիր կրող իր հոգվածում՝ բնութագրելով Տոլստոյին, նա հենվում է ֆրանսիական ականավոր գրողներ Վոգյուեի և Ֆլոբերի կարծիքների վրա, որոնցից առաջինը ռուս վիպագիրին համարում էր «դարուս ամենամեծ մատենագիրը», իսկ Ֆլոբերը խորին համոզմունքով և ակնածանքով բացագանչում էր. «Սա Շեքսպիրն է»:

Առաջին ինքնուրույն քննադատական հոգվածները և Տոլստոյի մասին տպագրեցին «Մեղու Հայաստանին» և «Նոր դարը»: Բնական է, որ Լ. Ն. Տոլստոյը պետք է գնահատվեր պահպանողական դիրքերից: Ռուս վիպագիրը 80-ական թվականներին հանդես եկավ ժողովրդի համար գրված իր մի շարք պատմվածքներով: Հայ միտքը հենց դրանց գնահատությամբ էլ սկսում է: Հայկունին գրեց գրախոսական նրա՝ «Ինչով են ապրում մարդիկ» ժողովրդական պատմվածքի մասին, որպեսզի խարազանի հայ մարդկանց «դեպի կրոնը հետզհետե անտարբեր դառնալը»: Մ. Բարխուդարը՝ «Կոմս Լ. Տոլստոյը» հոգվածում պայքար է մղում նիհիլիզմի դեմ, համարելով այդ շարժումը «խուլերա»: Մինաս Բերբերյանը «Նոր դարում» 1891 թվականին Տոլստոյի մասին տպագրված իր հոգվածներում ավելի շատ ժողովրդականացնում էր

¹ «Մուրճ», 1898, № 88:

նրա կրօնական հայացքները, քան քննադատում, թեև մերթ ընդ մերթ նրա որոշ հայացքները, օրինակ՝ ամուսնության պրոբլեմը, որ արտահայտել էր Տոլստոյը «Կրեյցերյան սոնատում», վիճելի էր համարում:

Պահպանողական դիրքերից է Տոլստոյի նոր հավատին մոտենում նաև «Մուրճ»-ը իր էջերում տեղ տված որոշ հոդվածներով: Այսպես, օրինակ, Հովհ. Սաղաթելյանցի «Կոմս Լ. Տոլստոյի սկզբունքները» վերնագիր կրող հոդվածը, որտեղ հեղինակը աշխատում է ցույց տալ Լ. Տոլստոյի հայացքների հակասությունները, պարզաբանել, թե ինչո՞վ է հեռանում նա քրիստոնեական վարդապետությունից, քննադատում է նրա հայացքները՝ կանգնած լինելով օրթոդոքս քրիստոնեության դիրքերի վրա: Բոլորովին այլ դիրքավորում ունի, օրինակ՝ Եր. Ղազարյանցը, «Մուրճ»-ի 1891 թ. դեկտեմբերի համարում ղետեղված իր «Մոռացված խոսքեր» հոդվածում: Եր. Ղազարյանցը գրում է, որ Լ. Տոլստոյն ու Սալտիկով-Շչեդրինը հիշեցնում են մարդկությանը մոռացված աշխարհի խոսքեր, ինչպիսիք են՝ խիղճ, մարդասիրություն: «Նրանց միշտ մոռացված խոսքերի համար անձնական միշտ չէ», նրանք «ամփոփում են միլիոնավոր մարդոց պիտույքները և հոգսերը», և «նրանց բոլորը հավասար է միլիոնավոր ամբոխի բոլորին, նրանց ուրախությունը, միշտը, ցանկությունները և հույսերը արտահայտում են նույն միլիոնավոր բազմության պահանջները, կարիքը, միշտը»¹:

Ե. Ղազարյանցը համամիտ է Լ. Տոլստոյի հետ աշխատանքի ժամանակակից բնույթի քննադատության խնդրում: Ժողովուրդը կերտում է տեխնիկայի, ճարտարապետության հրաշալիքներ, բայց ժողովուրդը չի վայելում: «Ո՞վ է շինում էլֆելյան աշտարակը՝ բանվորները, ո՞վ է պատրաստում Ջիկադոյի աշխարհանդեսը՝ բանվորները, ո՞վ է փորում Պանամայի ջրանցքը, դարձյալ բանվորները... Իսկ ո՞վ է վայելում՝ թե աշտարակների, թե ջրանցքների և թե ամեն տեսակ աշխարհանդեսների տված բարիքները՝ ով էլ որ լինի, բայց անշուշտ՝ ոչ բանվորները: Ահա կլանքի ամենամեծ հակասություններից մեկը, որոնց մասին շեշտում է ամեն տեղ Տոլստոյը»: Եր. Ղազարյանցը Լ. Տոլստոյի հետ բախում էր բանվորների աշխատանքի դեմ, որը բթացնում է նրանց, բայց, նրա կարծիքով, Լ. Տոլստոյը՝ բողոքելով

¹ «Մուրճ», 1891, № 12:

բանվորներին ճնշված և զրկված պահող աշխատանքի դեմ՝ կանգ չի առնում «նրանց աշխատանքի և վարձատրության մեջ գտնված զարհուրելի հակասության վրա»¹:

Հայ հասարական միտքը ուսման գրականության տեսական գնահատման պատմության մեջ երբեմն իր ինքնուրույն ուսումնասիրություններով հանդես է գալիս և ուսական մամուլում, ուսման հասարակության առաջ: Որպես օրինակ կարելի է հիշատակել Վասիլ Վարդանյանցին, որը 1893—1894 թվականներին «Новое обозрение» թերթում հանդես եկավ իր ընդարձակ հոդվածով Լ. Տոլստոյի մասին: Վերամշակելով այդ հոդվածը, մեծ վիպասանի ծննդյան 70-ամյակի նախօրեին (1897 թ.) նա «Մուրճ»-ում ապագրեց այն «Տրամադրության ստրուկը» վերնագրով: Հետագայում (1900 թ.) Վ. Վարդանյանցը Թիֆլիսում առանձին գրքով լույս ընծայեց իր ուսումնասիրությունը, այս անգամ անվանելով «Учение Л. Н. Толстого как идеализация рабства»: Վ. Վարդանյանցին, ինչպես երևում է, չբավարարեց այլևս Տոլստոյի բնորոշումը որպես «Տրամադրության ստրուկի», և նա այս անգամ անվանեց նրան «ստրկության իդեալականացնող»: Այդպես էր դնահատում Վ. Վարդանյանցը մեծ վիպասանին այն ժամանակ, երբ նա կատաղի կոիվ էր մղում իր գեղարվեստական և էսթետիկական գործերում այն ամենի դեմ, ինչ պահում էր ժողովրդին ստրկության մեջ: Վ. Վարդանյանցը չի տեսնում Լ. Տոլստոյի մեջ աղաղակող հակասությունները, չի տեսնում նրա հայացքների էվոլյուցիան, արմատական բեկումը: Նա Լ. Տոլստոյին մոտենում է ոչ դիալեկտիկորեն, այլ մետաֆիզիկորեն: Վ. Վարդանյանցը տեսնում է ուսման վիպասանի մեջ միայն այն, որ նա «հավատարիմ է մնացել երիտասարդական ցնորքներին ու համակրանքներին»: Հետևելով Ն. Միխայլովսկուն, Վ. Վարդանյանցը գիտակցում է, որ Լ. Տոլստոյը «ապաշխարող ազնվական է», բայց չի տեսնում նրա էվոլյուցիան դեպի նահապետական դյուղացիությունը: Ահա թե ինչու Գոգոլը, Դոստոևսկին և Լ. Տոլստոյը Վ. Վարդանյանցի համար գիտակցական կամ անգիտակցական «ճորտատիրության գովաբաններ են» հանդիսանում:

Լ. Տոլստոյի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ 1898 թվականին հանդես եկավ «Մուրճ»-ի խմբագիր Ա. Արասխանյանը իր «Ի՞նչ

1. Մուրճ, 1891, № 12:

է արվեստը րատ Լ. Տոլստոյի» հոգւածով: Արասխանյանը շատ բարձր է դնահատում Տոլստոյի տրակտատը՝ համարելով այն «հեղափոխական» նշանակութիւն ունեցող մի երկ: Արասխանյանը «Ինչ է արվեստը» տրակտատի ուժը գտնում էր արվեստը կյանքին կապելու, արվեստը կյանքին ծառայեցնելու ձգտման մեջ¹: Նա համաձայնւում է Տոլստոյի հետ, որ իրապես արվեստը շատ թանկ է նստում մարդկութեանը, քանի որ միլիոնավոր մարդիկ դադարում են հասարակական արտադրութեան մեջ մասնակցելուց, թատրոնական շենքեր են շինում, գործիքներ, հագուստներ կարում, զբաղվում են միայն արվեստով: Հետեապես արվեստի նշանակութիւնը կյանքի համար չափազանց մեծ պիտի լինի: Արասխանյանը ոչ միայն ուզում է հասարակութեանը ծանոթացնել Լ. Տոլստոյի պարզ, հասարակ մտքերի հետ: Նրա հոգւածից երևում է, որ նա ինքն էլ բավական հմուտ է էսթետիկական խնդիրներում և կարող է իր կողմից լրացումներ կատարել այն մարկդանց մասին, որոնք էսթետիկայի պատմութեան մեջ նշանակալի դեմքեր են, բայց որոնց Լ. Տոլստոյը չի հիշատակում իր տրակտատում: Ըստ Արասխանյանի Գյուտն, նույնպես նոր մոմենտ է էսթետիկայի պատմութեան մեջ, որովհետեւ նա քննեց արվեստը սոցիոլոգիայի տեսակետից: Բացի դրանից, Արասխանյանը կարևոր լրացում է անում, նշելով, որ ժամանակակից արվեստի փիլիսոփայութիւնը նշանակալի քայլ է կատարել, ուսումնասիրելով վայրենիների արվեստը, որպեսզի նրա օրինաչափութիւնների դրսևորումը օգնի մեզ լուսաբանելու արվեստի ամենաբարդ պրոբլեմները: Արասխանյանը գրում է՝ «այժմ փորձեր են անում արվեստը ուսումնասիրել սկսելով ամենաստոր աստիճանի վրա գտնվող ժողովրդներից, որպիսիք են վայրենիները, որպես այդ արված է և արվում է կրոնի, բարք ու վարքի, իրավունքի, տնտեսութեան նկատմամբ: Որպես մի փորձ էթնոգրաֆիական հիմքի վրա դրված արվեստաբանութեան կարող ենք հիշել էրնստ Գրոսսեի «Արվեստի սկզբունքները» (1894 թ.): Կոմս Տոլստոյը, ըստ երևութին նորագույն գիտութեան այդ ճիգերը ի նկատի չէ առած և թեև ինքը յուր հիշած բազմաթիվ ֆիլոսոֆաների և արվեստաբանների հայտնածները շատ թե քիչ մետաֆիզիկական է հայտարարում, բայց և ինքը, որպես պիտի տեսնենք, գիտական մեթոդից շեղվում է»:

¹ «Մուրճ», 1898, № 7—8, էջ 1106:

Արասխանյանը խոստացավ, բայց չկատարեց իր խոստումը: Հոգվածի հետագա մասերը այլևս չտպագրվեցին ամսագրում: Ինչևէ, դա Լ. Տոլստոյի մասին գրված ամենալուրջ, տեսականորեն հագեցված հոգվածներից մեկն էր:

90-ական թվականներից սկսած հայ հասարակական միտքը Լ. Տոլստոյի ամեն մի նոր ստեղծագործությունը անպայման գնահատում է, առանձնապես այն երկերը, որոնց շուրջը ինչպես Խուսափում, նույնպես և հայրենիքից դուրս տեղի էին ունենում կատաղի վիճաբանություններ: Ճիշտ է, նրա «Պատերազմ և խաղաղությունը», «Աննա Կարենինան» դեռ պատշաճ չէին գնահատված, բայց այս թվականներից սկսած հայ քննադատությունն աշխատում է պարտք չմնալ մեծ արվեստագետին և ջանք է թափում որևէ կերպ արձագանքել նրա երկերի լույս ընծայվելուն: Ահա թե ինչու հատուկ հոգվածներ են նվիրվում «Տեր և ծառան», «Կրեյցերյան սոնատ» վիպակներին, որոնց մեջ Տոլստոյը արժարժում էր ժամանակը հուզող, հումանիստական, ընտանեկան, հասարակական կյանքի բարելավման խնդիրները՝ վերին աստիճանի անսպասելի լուծումներ տալով այդ խնդիրներին:

Հայտնի է, որ 1899 թ. լույս տեսավ Լ. Տոլստոյի «Հարություն» վեպը: Նրբ այս վեպի առաջին գլուխները հաղիվ էին տպվել մայրենի լեզվով, այդ ժամանակ ձեռագրից տպագրվում էր վեպը և Ամերիկայում, Նվրոպայում: Սկսվում է բանակոծվել այն խնդիրների մասին, որոնք արժարժված են այս վեպում: «Մշակը» քննադատում է հայ և եվրոպական այն ռեակցիոն մամուլը, որը լուրում է և չի արձագանքում այս վեպի լույս ընծայմանը: Քաղաքական, հասարակական, ընտանեկան հարցերը այնպիսի պարզությամբ, խորությամբ էին գրվում և կապվում իշխող դասակարգերի, պետության, դատական մարմինների անխնա քննադատության հետ, որ ֆրանսիական այնպիսի դեմք, ինչպիսին էր Բրյունետիերը չէր համարձակվում իր թերթում տպագրել այս վեպից և ոչ մի հատված: «Մշակ»-ը առանձնապես պայքարում է այն «ռուս խավարամիտների» դեմ, «որոնք չէին դադարում ամեն տեսակ զրպարտություններ և մեղադրանքներ բարդել հեղինակի վրա»¹: Այն քննադատությունը, որ Լ. Տոլստոյի և Ա. Ս. Պուշկինի ստեղծագործությունների մեջ տրվում էր ռուսական ռեակցիային,

¹ «Մշակ», 1899, № 58.

պետական դատական մարմիններին, ընդունելի էր «Մշակի» համար:

Պուշկինի ծննդյան հարյուրամյակը կուտուրայի տոն դարձավ, որովհետև ինքը Պուշկինն արդեն վաղուց էր դադարել միայն ուս հեղինակ լինելուց: Նա պատկանում էր բոլոր ժողովուրդներին. նա վաղուց էր դադարել միայն իր ժամանակին պատկանելուց, նա պատկանում էր բոլոր ժամանակներին: Նրա մահից հետո մինչև 1899 թ. անցել էր 62 տարի: Դա բավական ժամանակ էր, որպեսզի վճռվի որևէ պոետի բախտը պոեզիայի հավիտենական ասպարեզը մտնելու կամ մոռացության գետը դուրսելու համար: Այդ ժամանակվա ընթացքում իրապես Պուշկինը թարգմանվել և ղնահատվել էր Արևմուտքի և Արևելքի բազմաթիվ ժողովուրդների կողմից: Կյանքի վերջին տարում դրած «Հուշարձան» բանաստեղծության այն տողերը, թե

Համբա՛ղե իմ Ռուսիայում անծայրածիր կտարածվի,
Ինձ կհիշի յուրաքանչյուր լեզու աշխտեղ ապրող,

ավելի մեծ մասշտաբով իրականացան, քան կարող էր երազել պոետը: Նա դարձավ ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև երկրագնդում ապրող ժողովուրդների կողմից սիրված մի պոետ:

Պուշկինի մահից հետո անցած այդ ավելի քան վաթսուներկու տարին ունեցավ և այն վերին աստիճանի կարևոր նշանակությունը, որ նա փշրեց պիսարևշչինան, Պուշկինի թերագնահատումը: Բայց եթե Պիսարևը կարող էր սխալվել 60-ական թվականներին, ապա բնավ թույլատրելի չէր սխալվել 90-ական թվականների մարդկանց, որոնք ականատես էին Պուշկինի հաղթական երթին համաշխարհային պոեզիայի պողոտայով: Պիսարևշչինան միայն ուսական երեվույթ չէ, ինչպես կարծում են ոմանք: Նրա՝ Պուշկինին թերագնահատելու տեսությունը՝ իր արտահայտությունն է գտել և հայ քննադատության մեջ: Հայկական պիսարևշչինայի կարկառուն ներկայացուցիչը Հովհաննես Գնունին է: 1897 թվականին, երբ դեռ առաջին քայլերն էին արվում Ռուսաստանում և հայ իրականության մեջ Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակը պատշաճ կերպով տոնելու համար, որպես հակադրություն ընդհանուր տրամադրության, հանդես եկավ Հովհաննես Գնունին «Նոր փորձ» ամսագրում տպագրված մի հոդվածով՝ «Ի՞նչ է կտակել իր աղգին Ա. Ս. Պուշկինը»¹: Հովհաննես

¹ «Նոր փորձ», 1897, № 1 (սեպտ.), էջ 73—94:

Գնունին, որպեսզի Պիսարեին պարզապես ընդօրինակելու ծիծաղելի վիճակի մեջ չընկնի, հիշատակում է, որ Պիսարեի մտքերի հետ նա ոչ բոլոր կետերում է համաձայն:

Օրինակ, եթե Պիսարեը ժխտում էր Պուշկինի պատմական նշանակությունը, ապա նրա հայկական աշակերտը այդ չի ընդունում և գտնում է, որ նա ունի պատմական նշանակություն: Եթե Պիսարեը անօգուտ է համարում Պուշկինի պոեզիան ժամանակակից սերնդի համար, կամ եթե Պիսարեը ծաղրում է Պուշկինին համաշխարհային պոետ հռչակողներին, ապա Հովհաննես Գնունին համաձայնվում է մերջին այս երկու կետում Պիսարեի հետ: Իսկ այստեղ Գնունին հայտաբերում է իր անհետևողականությունը, որը բնորոշ էր նաև Պիսարեի համար: Պարզ է, ով չի ընդունում Պուշկինի պոեզիայի նշանակությունը սերունդների դաստիարակության գործում, ով չի ընդունում նրան համաշխարհային պեմք լինելը, նա չի էլ կարող ընդունել Պուշկինի պատմական նշանակությունը: Հայկական պիսարեիշչինայի արտահայտիչը հայտարարում է, որ «Պուշկինը ոչ մի լուրջ նշանակություն չի կարող ունենալ օտարազգու մոտ»¹: Ավելին, Պուշկինի երկերն անօգտակար են և ժամանակակից երիտասարդությանը դատարկելու յոեսակետից: Գնունին գրում է՝ «Ավելի քան երեսույթյուն է կրթել ժամանակակից սերունդը, ժամանակակից երիտասարդությունը Պուշկինի գրվածների վրա»²: Ինչու, որովհետև իր ոտանավորների ճնշող մեծամասնությունը Պուշկինը գրել է «անձնական հաճույքի համար»: Հովհաննես Գնունին ցեխին է հավաքարեցնում Պուշկինին, գրելով, որ «ո՛չ լուրջ գաղափարներ ուներ, ո՛չ որոշ հայացք կյանքի այս կամ այն երևույթի վրա»: Սա ասված է «Ազատություն», «Զառախելին», «Գյուղը», «Ո՛վ է, ալիքներ, ձեզ կանգնեցրել», «Պալտավա», «Պղնձյա հեծյալը», «Եվգենի Օնեգին», «Բորիս Գոդունով», «Դուբրովսկի», «Կապիտանի աղջիկը» երկերի հեղինակի մասին, որոնց մեջ պոետը արտահայտում է իր դարաշրջանի ամենաառաջավոր գաղափարները, պատկերում է ճորտատիրական կարգերի քայքայումը, փլուզումը և կանխատեսում ճորտատիրական կարգերի ու միապետության անխուսափելի անկումը: Պնդել, թե Պուշկինը անձնական հաճույքի համար է գրում, թե նա «լուրջ գաղափարներ չուներ», նշանակում է կույր լի-

¹ «Նոր փորձ», 1897, № 1 (սեպտ.), էջ 78:

² Նույն տեղ, էջ 79:

ներ, կամ Պուշկինի երգվյալ թշնամի: Զէ՞ որ դրանք բացառություններ չեն գրականության պատմության մեջ: Կոխլովը այդպիսիների համար անձեռակերտ մի հուշարձան է կանգնեցրել իր «էջը և սոխակը» առակով:

Հովհաննես Գնունու այս հոդվածը խիստ վնասակար և միտումնավոր էր: Հեղինակը ջուր էր լեցնում ռեակցիոն մամուլի ջրաղացին, որը Պուշկինի մեջ առանձին մեծություն չէր տեսնում և, հետևապես, համարում էր, որ նրա 100-ամյակը շուքով տոնելու որևէ լուրջ հիմք չկա:

Բնական է, այդ փորձը չէր կարող առանց հակահարվածի մնալ: Հայկական պիսարեշինայի դեմ դուրս եկավ Ա. Արասխանյանը «Մուրճ»-ի 1897 թ. հոկտեմբերի համարում: Արասխանյանը «Նոր փորձի» քննադատական այդ հայացքները համարում է քննադատության չգիմացող: Ըստ Արասխանյանի, հայ իրակտիստության մեջ չկա Պուշկինով հափշտակված բազմություն: Իդուր է վախենում Հով. Գնունին: Այդ չեղած վտանգից նրա վախը ծիծաղելի է¹: Հայ գրականությունը դեռ միայն նոր է սկսում ծանոթանալ Պուշկինի ստեղծագործությունների հետ: Պուշկինը համենայն դեպս արժանի մի գրող է, որ հայ գրականությունը ծանոթանա նրա հետ: Արասխանյանը մի բանում շատ էր սխալվում: Հայ հասարկությունը, գրականությունն արդեն 50 տարի է, ինչ թարգմանությամբ ծանոթ էր Պուշկինին, ճիշտ է, քիչ էին այդ թարգմանությունները, բայց արդեն ծանոթ էր, եթե անգամ չհաշվենք, որ շատ շատերը կարդում էին Պուշկինին հենց ռուսերեն լեզվով: Արասխանյանը հաստատում է այն փաստը, թե ինչպես Պուշկինը կարդացվում է և «դեռ շատ տարիներ կարդացվելու է»: Այնպես որ «Նոր փորձի» խմբագիր Շահնաղարյանը՝ Արասխանյանի իրավացի բնութագրմամբ՝ ետ էր քաշում հայ քննադատությունը, ետ էր մնում «կրիտիկական գրականության այն բնական զարգացման շավղից, որի վրա մենք կանգնած ենք կարծում «Մուրճը»:

Հակառակ արգելքների, բացասական քննադատության՝ հայ հասարակությունը, որպես երկրագնդի վրա ապրող կուլտուրական ժողովուրդներից մեկը, հետզհետե աճող աշխույժ հետաքրքրություն էր ցույց տալիս դեպի Պուշկինը: Բնական է, նա չէր կարող անարձագանք թողնել համաշխարհային այնպիսի մի

¹ «Մուրճ», 1897, № 10, էջ 1425:

տոն, ինչպիսին էր Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակը: Ավելին, այդ տոնը դարձավ և հայ կուլտուրայի տոն: Դրա մասին է վկայում այն լայն արձագանքը, որ գտավ այդ տոնը ինչպես արևելահայ, նույնպես և արևմտահայ մամուլում:

Մինչ այդ Պուշկինի շատ բանաստեղծություններն ու պոեմները, արձակ դործերը թարգմանվել էին հայերեն: Նրա պոեզիան այն կենարար աղբյուրն էր, որից հայ առաջավոր պոետները ջուր խմելով աճում, հզորանում էին: Նա հայ դեմոկրատ պատանեկության և երիտասարդության ամենասիրելի պոետն էր: Հայ մամուլը մեծ պաթոսով էր նշում պուշկինյան տոնահանդեսները, սրտեղ էլ որ դրանք տեղի ունենային: Հայ մարդու հրճվանքը պուշկինյան օրերին ամենից ցայտուն կերպով արտահայտեց ռուս պոեզիայի և հատկապես Պուշկինի մեծ երկրպագուն՝ տաղանդավոր բանաստեղծ և ռուս գրականության թարգմանիչ Ալեքսանդր Ծատուրյանը: Նա մենակ «Մշակի» էջերում պուշկինյան այդ օրերին տպեց վեց հոդված Պուշկինի մասին: Նրա հոդվածները պուշկինյան տոնահանդեսների տարեգրություններն են կազմում: Նա ոչ միայն գիտակցել էր տալիս հայ հասարակությանը «նշանավոր տոնի» կարևորությունը, այլև նկարագրում տոնակատարության երեք օրն էլ առանձին-առանձին: «Այս երեք օրը կարելի է ասել ամենալուսազարդ օրերն էին ռուս ժողովրդի կյանքում»,—գրում է Ալ. Ծատուրյանը «Առաջին օր» հոդվածում:—«Այսպիսի օրեր դառնում են կրկնվում ազգերի կյանքում»: Ալեքսանդր Ծատուրյանը ամենից ցայտուն կերպով դրսևորում էր հայ դեմոկրատական հասարակության պարզ, անսեթևեթ, անկեղծ սերը դեպի Պուշկինը: Այս դիրքերից էլ Ալ. Ծատուրյանը պայքարում էր այն մարդկանց դեմ, որոնք կեղծ երկրպագուներ են ձևանում, բայց և այժմ էլ շարունակում են հանճարեղ պոետի դահլճների, հալածողների դիժը հրապարակախոսության մեջ: Այդպիսիներ կային: Դրանք «Московские ведомости» և «Русские ведомости» և նրանց հետեւող հայկական պարբերականներն էին, որոնք շարունակում էին Կատկովի գիժը, բայց ձևացնում էին, թե Պուշկինի երկրպագու են և ուղարկել էին իրենց ներկայացուցչին՝ հատուկ ուղերձով ողջունելու մեծ պոետի հոբելյանը: Ալ. Ծատուրյանը՝ համարձակ ծաղրելով նրանց՝ պուշկինյան պոեզիայի հաղթանակի հպարտությամբ գրում է՝ «Այդ ներքողի ընթերցման ժամանակ իմ առաջ կենդանացան Պուշկինին ժամանակակից և նրան անխնա հալա-

ծող բուլգարիներին և կաշենովսկիներին խմբակը, որոնց բանաստեղծը կոչում էր «գրական զեռուներ»: Հակապուշկինյան «գրական զեռուներով» հարուստ էր ցարական Ռուսաստանը, աղքատ չէին և հայ կղերամիտ, ցարիզմի գովերգող, նացիոնալիստական շրջանները: Դրանց դեմ պայքարելու նպատակով է, որ «Մշակը» Թարգմանաբար տպագրում է բանաստեղծ Տանի այն արձակ բոնաստեղծությունը, որտեղ նա գրում է՝ «Ձեր հայրերը շների պես հալածում էին թափառականին, օր ու գիշեր հաջոց էին բարձրացնում համազգային սրբության առաջ»: Միայն նա իրավունք ունի Պուշկինի շուրջը համախմբվելու, ով սիրում և գնահատում է նրան Բայց դուք ինչու՞ եք եկել կեղծ հիացմունքով»:

Ինչ խոսք, որ «Մշակի» այս դիրքը Պուշկինի գեմոկրատական հայացքների ընդունում չէր նշանակում: Հայ լիբերալիզմի օրդանը Պուշկինի մեջ մեծարում էր այն, ինչ օգնում էր նրա քաղաքական հակառակորդների (մեղվականների) դեմ մղած պայքարի գործին: Այսքանով «Մշակը» այս գործում հարաբերական սրագրեւիմ դեր էր կատարում:

«Մշակը», ինչպես այլ լիբերալ և անգամ պահպանողական թերթերն ու ամսագրերը միայն տակտիկական նպատակներով մերթ ընդ մերթ տպագրում էին գեմոկրատական ուղղության հեղինակավոր մարդկանց հոգվածները թերթերին և ամսագրերին ավելի մասնաշաղկապ բնույթ տալու համար: Այնպես և այս դեպքում:

«Մշակը» դիտում է Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակը որպես հասարակական մեծ տոն և նշում է պոետի մեծ ազդեցությունը ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Կովկասում: «Պուշկինը եղել է մեր երկրում, սիրում էր Կովկասի հրաշալի բնությունը և իր ոգևորության մի մասը ստացել է մեր երկրից և նրա ազգաբնակչությանից»¹: 1899 թվականին Պուշկինի մասին ընդարձակ ուսումնասիրությունամբ «Մուրճ» ամսագրում հանդես եկավ Ստեփան Լիսիցյանը: Շուտով այդ ուսումնասիրությունը լույս տեսավ առանձին գրքով Թիֆլիսում 1899 թ.: Ռուս գրականության հայ գնահատման պատմության մեջ դա առաջին ինքնուրույն, տեսական գիրքն է՝ նվիրված ռուս գրողին: Ստ. Լիսիցյանը թե «Մուրճ»-ում տպագրված իր հոգվածում և թե հետևապես իր գրքում նկարագրում և լուսաբանում է Պուշկինի բաղմակողմանի ստեղծագործության ակունքները

¹ «Մշակ», 1899, № 75 (ապրիլի 28):

և այս նպատակով նա ընդհանուր գծերով բնութագրում է XVIII դարի ուսուցողականությունը, գրական հիմնական հոսանքները ֆուտուրիստական միջավայրի շրջանում (կլասիցիզմ, սենտիմենտալիզմ, ռոմանտիզմ) և նրանց կապը եվրոպական համապատասխան հոսանքների հետ: Ստ. Լիսիցյանը գրսևորում է մեծ ներդրողի, էպոխայի գրական դեմքերի և դպրոցների լավատեղյակությունը: Նա հետապնդում է լուսավորական նպատակ՝ ծանոթացնել հայ հասարակությանը ուսուցողական գարգացման այն աստիճանի հետ, որի վրա բարձրացավ պուշկինյան հանձարը: Այս բոլոր գրական կողմերով հանդերձ Լիսիցյանը չկարողացավ այնուամենայնիվ հաղթահարել ժամանակի պատմագրական մի շարք խնդիր, սխալ, պահպանողական հայացքներ Պուշկինի և նրա հետ կապված գրական-պատմական խնդիրների մասին: Ստ. Լիսիցյանը, դժբախտաբար, հետևել է այս մասում ուսուցչական չիքերի հրապարակախոսությանը, քննադատությանը և գրական պատմագրությանը, որն ամեն տեսակ լեզենդներ էր տարածում՝ Պուշկինին չիքերով, նիկոլաևյան ռեժիմին հաշտված մի դեմք ներկայացնելու համար:

Պուշկինը, գրում է Ստ. Լիսիցյանը¹, «անկեղծորեն հաշտվելով կառավարության հետ», «աշխատում էր հեռու մնալ այնպիսի կարծիքներից, սրտից որևէ կերպով կարող էին դուր չգալ վարչական շրջաններին» (էջ 672—673), «Պուշկինը չուր ընկեր ժուկովսկու հետ դարձավ պահպանողական» (էջ 675): Իրականության մեջ Պուշկինը չի հաշտվել նիկոլաևյան ռեժիմի հետ, պահպանողական չի դարձել Դեկաբրիստական ապստամբությունից հետո Պուշկինը, բայց Լիսիցյանի, «ներում խնդրեց կառավարությունից՝ խոստանալով երբեք չուր դադարներում հակառակ չգնալ ընդունված կարգին և ազատվեց չուր աքսորանքից: Տված խոստումը նա կատարեց, այնուհետև նա ոչ տպագրում էր, ոչ էլ ձեռագիր տարածում ապստամբության բանաստեղծություններ» (էջ 674): Այնինչ հայտնի է, թե Պուշկինը ինչպիսի համարձակ պատասխաններ էր տվել ցարին, սակավ, եթե ապստամբության օրը ինքը Պետերբուրգում լիներ, ապա կմասնակցեր ապստամբությանը: Հայտնի է, որ Պուշկինը դեկաբրիստական ապստամբությունից երկու տարի հետո, 1827 թ., գրեց «Աքսորյալ դեկաբրիստներին» իր ոտանավորը, որ-

¹ «Մուրճ», 1889, № 4, 5 6:

տեղ նա ներշնչում էր ազնվական ռեուլուցիոներներին շնուսահատ-վել, ասում էր վստահ, թե՛ նրանց գործը չի կորչի, կգա մի օր, երբ բանտի պարիսպները կխորտակվեն և նրանք ընկերներից սրբ-կատանան՝ պայքարը շարունակելու համար: Հայտնի է, որ Պուշ-կինը 1834 թվականին, այսինքն՝ «պահպանողական դարձած» շրջա-նում, ինչպես ինքն է գրում, ագահորեն լսում էր Ադամ Միցկևի-չին, երբ լեհ ռեուլուցիոներ-դեմոկրատը «խոսում էր այն ժա-նակների մասին, երբ ժողովուրդները կմոռանան միմյանց դեմ ունեցած թշնամանքները և մի մեծ ընտանիքի մեջ կմիավորվեն»:

Բայց շնայելով իդեական սխալ դրույթներին, աչնուամե-նայնիվ Ստ. Լիսիցյանի՝ Պուշկինի մասին գրածը եղած բոլոր հոդ-վածների մեջ ամենից բազմակողմանի և խորը վերլուծումներով չի մի ուսումնասիրություն էր և, շնայելով իր իդեալիստական որոշ դրույթներին, մնում է որպես կարևոր մի մոմենտ 90-ական թվա-կանների ռուս գրականության հայ գնահատման և հայ պուշկինա-գիտության պատմության մեջ: Ստ. Լիսիցյանի իդեական սխալնե-րը բնորոշ էին ոչ միայն այս շրջանի հայ հրապարակախոսության որոշ խավի համար, այլև այդ ժամանակաշրջանի ռուս հրապա-րակախոսության որոշ շրջաններին, որոնց տրագիցիաներն ուժեղ են եղել XIX դ. հայ մտքի պատմության մեջ:

Թե «Նոր դարում» և թե Պուլսի «Բյուզանդիոնում» Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հոդվածները ոչ մի ինքնուրույն միտք չեն պարունակում և աղավաղում են մեծ պոետի կյանքի մի քանի կենսագրական փաստերը, թույլ տալով անախրոնիզմ:

Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակը ավելի լայնորեն նշեց «Տարա-զը», որը տպագրեց մի շարք հոդվածներ՝ նվիրված Պուշկինի կյանքին և գործունեությանը:

Խմբագրական հոդվածում, որպես անուղղակի հակադրություն այն կարծիքների, որոնք թերագնահատում էին Պուշկինին (Հովհ. Գնունի), «Տարազը» գրում էր. «Որպես համամարդկային բա-նաստեղծ,—սակայն Պուշկինն ավելի է փայլում և համաշ-խարհային զգացումներ երգելու համար էր, որ նրա գրվածքները դուրս եկան զուտ ազգային հողի վրայից և մատչելի դարձան ամեն ազգի ևս: Նա երգեց սիրո, բարեկամության, կրքերի, կրոնի և մտքի ազատության մասին և այդ բոլոր զգացումները ազգություն չունեն, այլ համամարդկային են»:

«Տարազը», սակայն, չէր գիտակցում, որ Պուշկինը համաշ-

խարհային դարձավ որպես ուս ազգային մեծագույն պոետ և ուս ժողովրդի շահերի լավագույն պաշտպանը իր ժամանակի գեղարվեստական գրականության մեջ:

«Տարազը»-ը՝ նշելով Պուշկինի և Կովկասի կապը, Պուշկինի՝ Թիֆլիսի հետ ունեցած կապը՝ ընդգծում է՝ «Հիմա էլ համայն Ռուսիայի հետ երախտագետ Կովկասը, մասնավորապես Թիֆլիսը, արժանավայել կերպով տոնում է հռչակավոր բանաստեղծի ծննդյան 100-ամյակը»:

Այսպիսով 90-ական թվականների հայ քննադատական միտքը ուշի-ուշով հետևում էր ուս կուլտուրական կյանքին և արձագանքում ամեն մի քիչ թե շատ նշանակալի մոմենտը, տարեդարձը: Այդ տարեդարձերը խիստ կարևոր դեր էին կատարում ուս գրականությունը հայության մեջ ժողովրդականացնելու, ուս գրականության գնահատման, հայ քննադատական մտքի զարգացման, թարգմանական արվեստի կատարելագործման բնագավառներում:

Այս տասնամյակում հանդես եկան՝ որպես ուս գրականության լավագույն թարգմանիչներ՝ Հովհ. Թումանյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Ալ. Մատուռյանը, Կ. Կրասիլնիկյանը, Ղ. Աղայանը, Զ. Իսահակյանը և ուրիշները:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ
XX ԴԱՐ

1. ԹԵՎՈՂՈՒՑԻՈՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՎԵՐԵԼՔԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԹԵՎՈՂՈՒՑԻԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ (1900—1907)

XIX դարի վերջին տասնամյակի առաջին կեսով ավարտվեց ռուս ազատագրական շարժման ռազնոչինյան շրջանը և սկսվեց պրոլետարական շրջանը: Ռուսաստանում արագ զարգացող կապիտալիզմը, որի օրինաչափությունները փայլուն կերպով դրսևորված են Լենինի «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» գրքում, վերածվեց խմայերիալիզմի: Ռուսաստանը դարձավ կապիտալիստական հակասությունների կենտրոն, ռևոլուցիայի և պրոլետարական շարժման կլասիկ երկիր: Ռուսաստանում 90-ական թվականների երկրորդ կեսում լենինյան «Պայքարի միավյան» մեջ տեղի ունեցավ բանվորական շարժման և սոցիալիզմի միաձուլումը: Ծավալվեցին մարքսիստական խմբակները: Մարքսիզմը դարձավ Ռուսաստանում առաջավոր մարդկանց դրոշը, որն իր շուրջը համախմբեց ավելի ու ավելի հոծ մասսաներ և դարձավ վիթխարի մի ուժ, ռևոլուցիոն մասսաների մտքի փարոսը: Այս գործում անգնահատելի աշխատանք ծավալեց դեռևս 80-ական թվականներից Գ. Վ. Պլեխանովը, որի պատմական դերը բարձր են գնահատել Լենինն ու Ստալինը: 90-ական թվականներին մարքսիզմի պրոպագանդան և մարքսիստական խմբակների գործունեությունը զարգանում է Լենինի և Ստալինի ղեկավարությամբ:

Սկսել էր պատմության մեջ մի նոր դարաշրջան: Դա լենինյան դարաշրջանն էր: Այդ ժամանակշրջանի փայլուն նկարագրությունը տվել է Մաքսիմ Գորկին իր «Կլիմ Սամգինի կյանքը» վեպում: Գորկին այստեղ պատկերացնում է XIX դարի վերջին տասնամյակի խոշորագույն մի երևույթ՝ 1896 թ. գործադուլը, որին ձառնակցում էր 30 000 մարդ: Այդ գործադուլն, ինչպես հայտնի է, կազմակերպել և ղեկավարել էր լենինյան՝ Պետերեբուրգի «Բանվոր

գասակարգի ազատագրութեան պայքարի միութիւնը»։ Գորկին այդ միութեան գործը բնորոշում է որպէս նոր դարաշրջանի սկիզբ, և դա իսկապէս որ բոլշեփկյան դարաշրջանի արշալույսն էր։

«Դուք որեւէ բան չե՞ք «Պայքարի միութեան» մասին,—հարցնում է Պրեյսը։—Դա հենց նրա գործն է։ Սկսվում է նոր դարաշրջան, Սամգին, դուք կտեսնեք»¹։ Գրականութիւնը նույնպէս տպրեց մեծ բեկում և հեղաշրջում։ Տասնիններորդ դարի վերջին տասնամյակը պսակվեց ռուս կլասիկ գեղարվեստական գրականութեան աշխարհը հմայող մի անունով՝ Զեխով։ Բայց դրան իսկուհի հաջորդեց սոցիալիստական գրականութեան արշալույսը՝ Մաքսիմ Գորկին։ Նոր դարաշրջանի գրականութիւնը պետք է զարգանար և զարգանում էր որպէս պրոլետարական, սոցիալիստական գրականութիւն։ Բուրժուազիայի և արիստոկրատիայի գրականութեան փլուզումը հեռզհեռե արագացող թափով էր կատարվում։ Այս գրականութեան ամենից փաշտօն ներկայացուցիչները՝ վերահաս սոցիալիստական ռեուլուցիայի ազդեցութեան տակ՝ կտրում էին իրենց կապերը մեծնոց դասակարգերից և, հաղթահարելով բոլոր դժվարութիւնները, հեռզհեռե անցնում պրոլետարական գրականութեան կողմը, այն գրականութեան, որին պատկանում էր ապագան։

Մեռնող դասակարգի մյուս, հետամնաց մասն անցնում է կոնտրռուլուցիայի բանակը և պայքարում է ռեուլուցիոն պրոլետարիատի դեմ, պայքարում է պատմութեան դեմ, ցանկանալով շուտ տալ նրա անիվը։

Բայց ռեուլուցիոն այս վիթխարի շարժումը պատմական անհրաժեշտութեամբ պետք է ծներ և՛ իր քաղաքական ղեկավարներին, և՛ իր շարժումն արտացոլող արվեստագետին։ Այդպէս էլ եղավ։ Ռեուլուցիոն շարժումն առաջագրեց և դաստիարակեց մարդկութեան մեծագույն ռեուլուցիոն-ղեկավարներին՝ Լենինին և Ստալինին տպաւ և՛ մեծագույն արվեստագետին՝ Մաքսիմ Գորկուն։ Գորկին հանդիսացավ սոցիալիստական գրականութեան, սոցիալիստական ռոմանտիզմի և ռեալիզմի հիմնադիրը։ Նա այն գրողը հանդիսացավ, որի մասին երանում էր, որի պատմական անհրաժեշտութիւնը գգում էր Էնգելսը դեռևս XIX դ. երկրորդ կեսին, երբ «Կոմունիստական մանիֆեստի» խաղաղական հրատարակութեան առաջարկումը գրում էր.

¹ «Ալիօ Սամգինի կյանքը», 6. 1, Երևան—Մոսկվա, Պետհրատ, 1935, էջ

«Առաջին կապիտալիստական ազգը Իտալիան է եղել: Ֆեոդալական միջնադարի վախճանը, արդի կապիտալիստական դարաշրջանի սկզբնավորությունը նշված է մի վիթխարի կերպարանքով: Դա իտալացի Դանտեն էր, միջնադարի վերջին բանաստեղծը և դրա հետ միասին նոր ժամանակի առաջին բանաստեղծը: Այժմ ինչպես նաև 1300 թվականին, մի նոր պատմական դարաշրջան է սկսվում: Արդյոք Իտալիան կտա՞ մեզ մի նոր Դանտե, որը համեմատյանի աչք նոր, պրոլետարական դարադլիսի ծննդյան ժամը»¹:

Պատմության օրինչափությամբ Ռուսաստանը դարձավ սոցիալիստական առաջին երկիրը: Ռուս ժողովուրդը պատմական բարդ իրադրությունների մեջ ծնեց և դաստիարակեց այն մարդուն, որն իր ժամանակակիցներից ամենից ավելի խորը, բաղմունկողմանի, ամենաառաջավոր իդեականությամբ և կատարյալ գեղարվեստականությամբ արտահայտեց և արտացոլեց «պրոլետարական դարաշրջանի ծննդյան ժամը»: Դա Մաքսիմ Գորկին էր. «Բազեի երգը», «Մորկահավի երգը», «Հատակում», «Թշնամիներ», «Մայրը» և բազմաթիվ այլ գործերի հեղինակը: Գորկին իր գրվածքների մեջ արտացոլեց պրոլետարիատի ինքնագիտակցության գալու և սոցիալդեմոկրատական պարտիայի կազմակերպման պրոցեսը:

Ո՞ւմ կարելի էր դնել համաշխարհային գրականության մեջ Գորկու կողքին: Ոչ ոքի: Այս շրջանում Ռուսաստանին բարձրացնող զլխավոր ուժը բանվոր դասակարգն էր, որը հետզհետե ավելի ու ավելի ուժեղացող կատաղի կռվի մեջ էր բուրժուազիայի և ցարիզմի դեմ: Ռուսաստանի բանվոր դասակարգն արդեն ստեղծել էր իր մարքսիստական պարտիան, որը՝ ղեկավարելով նրա դասակարգային պայքարը՝ առաջնորդում էր դեպի կապիտալիզմի տապալումը և սոցիալիզմի հաստատումը: Բայց քանի որ ցարիզմը այդ ճանապարհին ամենաուժեղ պատնեշն էր, ապա մերձավորագույն խնդիրն էր դառնում ցարիզմի տապալումը և դեմոկրատական կարգերի հաստատումը: Դա համաշխարհային կարևորություն ունեցող մի գործ էր:

«Պատմությունն այժմ մեր առաջ դրել է, — գրում էր Լենինը, — մերձավորագույն մի խնդիր, որն ամենառևոլուցիոնն է հանդիսանում ամեն մի ուրիշ երկրի պրոլետարիատի բոլոր մերձավորա-

¹ Մաքս և Էնգելս, «Կոմունիստական մանիֆեստ», Էնգելսի առաջաբանը իտալական հրատարակության համար, Պետհրատ, Ներևան, 1948, էջ 41:

գույն խնդիրներից: Այդ խնդրի իրականացումը ոչ միայն եվրոպական, այլ նաև (կարող ենք մենք այժմ ասել) ասիական ռեակցիայի տաճենահզոր պատվարի խորտակումը ռուսական պրոլետարիատին կդարձնե միջազգային ռեուլուցիոն պրոլետարիատի ավանգարդը»¹:

Յարիզմի և կապիտալիզմի տապալման համար մղվող սուր պայքարի այդ պատմական մոմենտին գեղարվեստական գրականությունը, որպես իդեոլոգիական հզոր մի գենք բանվոր դասակարգի ձեռքում, խոշոր դեր կատարեց: Այդ գեղարվեստական գրականությունը չէր կարող մնալ միայն ռուսական երևույթ: Նա ստացավ միջազգային բնույթ: Ահա թե ինչու այդ գրական շարժման մեծագույն դեմքը՝ Գորկին շատ շուտով դարձավ համաշխարհային դեմք:

Ռուսաստանում ոչ մի գրող այդքան կարճ ժամանակում միջազգային այդպիսի համբավ ձեռք չէր բերել: Գորկին միակն էր, որ կարողանում էր արտահայտել գեղարվեստական խոսքի միջոցով նորագույն մարդկության իդեալները, կյանքը: Ահա թե ինչու նրա գրվածքները կլանվում էին մասսաների կողմից: Մի տասնամյակ էլ չէր անցել նրա առաջին երկերի տպագրությունից և Եվրոպան սկսեց խոսել նրա մասին բարձրաձայն, լիաթոք: 1901 թվականին ժամանակակից Եվրոպայի հայտնի քննադատներից մեկը Դեորգ Բրանդեսը, գրում էր.

«Գորկու երկերի մեզ վրա ներգործած կախարդիչ տպավորությունը զգալի չափով կախված է անկասկած նրանից, որ նրա պատկերած աշխարհը մեզ համար բոլորովին նոր է»:

Գեղարվեստական խոսքի պատմության մեջ, այսպիսով, սկսվեց սոցիալիստական գրականության դարաշրջանը: Ռուս սոցիալիստական գրականությունը դարձավ համաշխարհային գրականության ավանգարդը:

Հայ իրականությունը մի մասն էր կազմում ռուսական մեծ իրականության: Հայ հասարակական ազատագրական շարժումները ամուր թելերով կապված էին ռուս հասարակական, ազատագրական շարժումների հետ և կազմում էին նրանց մի մասը: Այս շարժման արտահայտությունը հանդիսացող հայ ռեուլուցիոն գրա-

¹ Համկ(բ)Պ պատմություն: Համառոտ դասընթաց, Հայպետհրատ, Երևան, 1946, էջ 47:

Հանությունը ևս սերտորեն կապվում էր ուսւռ ուսուցիոն գրականութեան հետ:

Լենինի և Ստալինի լավագույն զինակիցներ և աշակերտներ հանդիսացան հայ ժողովրդի ծոցից դուրս եկած Ստեփան Շահումյանը, Սուրեն Սպանդարյանը, Բոգդան Կնունյանցը, Անաստաս Միկոյանը, որոնք, զինված Լենինի, Ստալինի գաղափարներով, լուսաբանում էին հայ հասարակական, հետեապես, և գրական կյանքի զարգացման ճիշտ ուղիները, մոլեգին պայքար մղելով ազգայնական, ռեակցիոն պարտիաների գաղափարախոսութեան դեմ: Հայ ուսուցիոն շարժումը այս ուսուցիոն էպոխայում ստեղծեց և հայ սոցիալիստական գրականութեան հիմնադրին՝ Հակոբ Հակոբյանին: Պատմական ասպարեզում հանդես էին եկել նոր ուժեր: Դրանք էլ պահանջում և ստեղծում էին նոր գրականութեան: Ահա թէ ինչով էր բացատրվում այն ձգտումը, որ կար դեպի սոցիալիստական գրականութեան, բոլոր ժողովուրդների, այս թիւում և հայ ժողովրդի մեջ:

Օրինաչափ էր մեծ հետաքրքրութեանը դեպի Մ. Գորկին: Գորկու մասին գրում էր հայ ամբողջ մամուլը իր բոլոր իրարամերժ հատվածներով: 1899—1905 թվականներին իրենց էջերում Գորկուց թարգմանական նյութեր են տպագրում «Մուրճը», «Մշակը», «Նոր դարը», «Լուսն», «Տարազը», և այլն: Այս ժամանակաշրջանում այդ պարբերականներից շատերում տպագրվեցին քննադատական ինքնուրույն հոգվածներ Գորկու մասին:

Գորկու ստեղծագործութեանները՝ ուսուցիոն ու մանտիզմի չգերապանցված երկերը, այս շրջանում ուղղակի պայքարի դրոշ են եղել աշխատավորութեան համար: Մասսաները, որոնք ձգտում էին ազատվել միապետութեան և բուրժուազիայի տիրապետութեանից և իրենց ձեռքը վերցնել իրենց սեփական բախտը, բնական է, որ կարիք էին զգում ուսուցիոն գործունեութեանը մեծաբող, ժողովրդի ազատագրութեան գործում խիզախութեան, անվահերութեան գովերգող և գալիք ժողովրդական ուսուցիան ավետող գեղարվեստական երկերի: Իսկ այդպիսին էին հանդիսանում Մաքսիմ Գորկու՝ համաշխարհային գրականութեան գոհարներ «Բաղեր երգը» և «Մրրկահավի երգը», որոնք ուսուցիոն տարիներին դրոշ են հանդիսացել և հայ ժողովրդի համար: Քաղաքականութեան մեջ Լենինն ու Ստալինն էին, որ մինչև առաջին ուսուցիան

հանճարեղ կերպով կանխատեսում էին դալիք ռեոլուցիայի անխուսափելիությունը:

Ընկեր Ստալինը վրացական «Պաշտար» («Բրձուլա») թերթում տպագրված իր «Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական պարտիան և նրա մերձավորագույն խնդիրները» հոդվածում 1901 թվականին (այդ նույն թվին էլ Գորկին է գրել իր «Մրրկահավը») ասում է.

«Իշխանությունը մեզնից քիչ չի համոզված, որ փոպոցի ագիտացիան մահվան դատալճիռ է իրեն համար, որ բավական է դարձյալ 2—3 տարի անցնի—և նրա առաջ կիանգնի ժողովրդական ռեոլուցիայի ուրվականը»¹:

Գեղարվեստական գրականության մեջ Գորկին էր, որը նույնպես կանխագուշակեց գալիք ռեոլուցիան և դարձավ ոչ միայն այդ ռեոլուցիան արտացոլողը, այլև նրա դավերգուն, այդ ռեոլուցիայի մրրկահավը: Նրա ռեոլուցիոն պաթոսով արձակած ճիշդ «Բող ուժգին պայթի փոթորիկը...»,—միլիոնների ամենաբուռն ցանկության և երազանքի արտահայտությունն էր: Մեծ արվեստագետն էլ նա է, ով կդառնա ռեոլուցիայի թմրկահարը: Գորկին դարձավ ռեոլուցիայի թմրկահարը:

Գորկին արտահայտեց սոցիալիստական հումանիզմը, որը մի նոր քայլ էր համաշխարհային գրականության մեջ: Նա կերտեց իր «Պառավ Իզերգիլը»: Մարդկային կյանքը, մասսաների կյանքը նա պատկերեց որպես մութ անտառային մի լաբիրինթոս, որի մեջ ընկած ժողովուրդները կորցրել են իրենց ճանապարհը և փրկության լույս են որոնում: Դանկոնները լի են դեպի ժողովուրդը ունեցած սիրո անշեշ կրակով և այդ կրակով արևից էլ ավելի պայծառ են լուսավորում կյանքի մթին ճանապարհները և փրկում ժողովուրդը: Բնական է, որ այսպիսի ստեղծագործությունը ագահաբար կկլանվեր ընթերցող ամենալայն մասսաների կողմից, և դա է պատճառը, որ ինչպես նախորդները, այնպես էլ այս հեքիաթը հաչերեն բազմաթիվ թարգմանություններ ունեցավ և տարածվեց ամենուրեք:

Գորկին սոցիալիստական հեքիաթի հիմքը դրեց: Ահա ձեզ նրա «Պառավ Իզերգիլը»: Մարդիկ կարդում էին մինչև այդ Գոգոլի, Սալտիկով-Շչեգրինի հիանալի հեքիաթները: Գորկու հեքիաթներն ունեն ավելի խորը գաղափարական բովանդակություն և ավելի գեղարվեստականությամբ են գրված: Գորկին հիմնադիրը

¹ Ի. Յսալին, Երկեր, հ. 1, էջ 31, Հայպետհրատ, Երևան, 1946.

դարձավ սոցիալիստական պոեմի: Նա ցույց տվեց, որ սոցիալիստական պատերազմությունը ոչ միայն իր բանաստեղծությունը, հեքիաթը, այլև կլասիկ պոեմն ստեղծելու գործընթացն ունի: Նա կերտեց իր «Աղջիկն ու մահը», «Խանը և իր որդին», «Վալախական լեգենդը»: Ընթերցողները սովոր էին կարդալ մինչ այդ Շելլիի և Բայրոնի, Շիլլերի և Գյոթեի, Պուշկինի և Լերմոնտովի գեղարվեստական պոեմները: Իսկ այժմ նրանք կարդում էին Գորկու իդեալական բովանդակությամբ ավելի խորը և գեղարվեստականությամբ կատարյալ պոեմները:

Հայ ընթերցողը մեծ սիրով էր կարդում «Խանը և նրա որդին», որը նույնպես բազմիցս թարգմանվել է, ինչպես և «Վալախական լեգենդն» ու սքանչելի «Աղջիկն ու մահը», որոնք ավելի ուշ թարգմանվեցին: Գորկին ստեղծեց սոցիալիստական պատմվածքը: Ահա ձեզ նրա «Մի անգամ աշնանը», «Զելկաշը», «Քսանվեցն ու մեկը»: Ընթերցողը սովոր էր կարդալ Պուշկինի, Գոգոլի, Բալզակի, Տուրգենևի, Մոպսանի, Զեխովի պատմվածքները: Գորկին ստեղծեց դրանց հավասար ուժեղ պատմվածքներ և հայ մամուլը, գիտակցելով այդ, թարգմանաբար այդ բոլորը ներկայացնում է իր ընթերցողներին: Գորկին ստեղծեց սոցիալիստական փիլիսոփայական արձակ բանաստեղծություն: Ահա նրա «Մարդը», «Մտքեր կյանքի և մարդկանց մասին», «Կյանքի դիմաց», «Ստախոս սարյակը» և վերջերս հայտնաբերված «Իմաստուն բողկը»: Իզուր չէ, որ հայ իրականության մեջ մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերվում դեպի խորը, կյանքի լավատեսական փիլիսոփայություն արտահայտող նրա արձակ բանաստեղծությունները: Օրինակի համար, թերևս, քչերին հայտնի, «Կյանքի դիմաց» սքանչելի արձակ բանաստեղծությունը, որի թարգմանությունը տպագրված է 1907 թ. թարգմանել է Հելինե Կարախանյանը (Նուխից): Թող ների ընթերցողը, բայց ես այդ գործն ամբողջությամբ պետք է մեջբերեմ այստեղ, որովհետև արժանի է ամենալուրջ ուշադրության:

«Խստասիրտ կյանքի դիմաց կանգնած էին երկու մարդ, երկուսն էլ անբավական նրանից: Եվ կյանքի այս հարցին՝

«Ի՞նչ եք սպասում ինձանից», մարդկանցից մեկը նվազած ձայնով ասաց. «Ինձ զայրացնում է քո հակասությունների անողորմ խստությունը. ապարդյուն են անցնում իմ բոլոր ջանքերը՝ գոյության իմաստը հասկանալ ու հոգիս

վարանումների թանձր ու մռայլ մշուշով են պատած. ինքնագիտակցությունն ինձ ասում է, որ մարդն է բոլոր արարածներից ամենավեհն ու հրաշալին.

—Ի՛նչ ես կամենում ինձնից,—անլրդով հարցրեց կյանքը:

—Նրջանկություն... իմ երջանկության համար անհրաժեշտ է, որ դու հաշտեցնես իմ հոգեկան հակասությունների երկու հիմունքները,—իմ «կամենում եմ»-ը, քո «դու պարտավոր ես»-ի հետ:

—Կամեցիր այն, ինչ որ պետք է ինձ համար, ինչ որ ես եմ ցանկանում, խստորեն ասաց կյանքը:

—Նս չեմ ցանկանում քո զոհը լինել,—բացագանչեց մարդը: Նս կամենում եմ իշխել կյանքի վրա, սակայն ես ստիպված եմ իմ պարանոցը խոնարհել նրա օրենքների ծանր լծի տակ. ինչո՞ւ համար...

—Նս մարդ եմ, ես կյանքի միտքն ու հոգին եմ, ես ազատ պիտի լինեմ»:

Կյանքը նրան պատասխանում է.

—Դու ցանկանում ես ազատ լինել, եղիր, կռվիր ինձ հետ, հաղթիր ինձ և ազատ կլինես: «Հաղթիր և տիրացիր ինձ, ես այն ժամանակ քո ստրուկը կլինեմ: Դու գիտես, որ ես ինձ հաղթողներին միշտ հեշտությամբ եմ անձնատուր եղել: Բայց պետք է հաղթել: Ընդունակ ես դու ինձ հետ կռվելու, կռվի միջոցով ազատ դառնալու»:

Մարդն սկսում է մուրալ կյանքից երջանկություն, իսկ կյանքը,—ասում է Գորկին,—մուրացողներին ոչինչ չի տալիս—«դու խնդրում ես որպես սղքատ, որսես մի սովորական խեղճ մուրացկան, բայց ես՝ սիրելիս, քեզ պետք է ասեմ, որ կյանքը ողորմություն երբեք չի տալիս: Նվ դու չգիտես, որ ազատ մարդը երբեք չի խնդրում, այլ վերցնում է նա ինքը ինձնից, իմ բարիքներից... Բայց դու, դու միայն իմ բյուր ցանկությունների խղճուկ ստրուկն ես և ավելի ոչինչ... Ազատ մարդ է նա, ով ընդունակություն, ուժ ունի իր մեջ իր ցանկութունները ի մի ամփոփելու, հասկացա՞ր: Հեռացիր ուրեմն»: Մարդը, գրում է Գորկին, սառնասիրտ կյանքի առաջ խոնարհվեց, ինչպես վախկոտ էակ և հեռացավ:

Բայց այդպես չի վարվում մյուս մարդը—

«Այն ժամանակ կյանքի դժգույն, պղտոր աչքերը մյուս մարդուն ուղղվեցին. նա մի շատ կոպիտ, բայց բարի դեմք էր:

— Դու ի՞նչ ես խնդրում:

— Նս չեմ խնդրում, ես պահանջում եմ:

— Ի՞նչ:

— Ո՞ւր է արդարությունը: Այդ եմ ես քեզնից այժմ պահանջում: Մնացածը ես հետո կխլեմ ուժով քեզանից: Նս շատ սպասեցի. բավ է... Ո՞ւր է արդարությունը:

Նվ կյանքը նրան պատասխանեց սառնասրտորեն.

— Դու պահանջում ես, — վերցրու, վայելիր, դու արժանի ես»¹:

Մաքի ինչպիսի՜ խորություն. հայ թարգմանիչը ճաշակ է ունեցել, հասկացել է, գտել է լավագույնը Գորկու ստեղծագործությունների մեջ և ներկայացրել ընթերցողին: Սա էլ գնահատում է, հարկավ, և լավագույն գնահատում:

Այս բոլորը կատարվում էր ռուսական առաջին ռևոլուցիայի նախօրյակին և ռևոլուցիայի մակընթացության օրերին, բայց հարցը միայն թարգմանություններով չի սահմանափակվում:

Հայ տեսական միտքը, սկսած 1900-ական թվականների սկզբից, զբաղվեւ է Գորկու ստեղծագործությունների արժեքավորմամբ: Բնորոշ է, որ հենց սկզբից «Տարազում», «Մշակում», «Մուրճում» դիտում են Գորկուն իբրև համաշխարհային երևույթ: «Նորագույն ժամանակները, — գրում է «Տարազը», — Գորկին ներկայացնում է որոշ գրական մեծություն, որն ըստ արժանվույն գնահատված է թե՛ ռուս և թե՛ օտար գրականությունից»²: Մաքսիմ Գորկու գրվածքները, գրում է Հ. Ա. — ն «Մշակում», «արդեն թարգմանված են բազմաթիվ լեզուներով: նրա անունն արդեն ծանոթ է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին»³: Հայ մամուլը նշում էր՝ ռուսաց և եվրոպական գրականության մեջ դժվար է ցույց տալ մի հեղինակ, որն այնքան կարճ ժամանակում այդքան մեծ հռչակ ձեռք բերած լինի, ինչպես Մաքսիմ Գորկին: Այսպիսով հայ մամուլը Գորկուն որպես համաշխարհային արվեստագետի գնահատելու մեջ համընթաց էր աշխարհի պրոգրեսիվ մամուլին և հակադրվում էր Գորկուն անտեսող կամ նրան թերագնահատող տեակեցիկոն մամուլին:

Հայ տեսական միտքը այնուհետև բարձր է գնահատել Գոր-

¹ «Մշակ», 1907, № 89:

² «Տարազ», 1900, № 22:

³ «Մշակ», 1900, № 233:

կու մեջ ժողովրդայնությունը: Գորկին համաշխարհային գրականության ամենախոշոր ժողովրդային գրողն է այս բառի ամենախորն ըմբռնմամբ: Գորկու ժողովրդայնության գնահատման մեջ նշմարվում է երկու հոսանք: Մի հոսանքը՝ Գորկու ժողովրդայնությունը տեսնում է բոսյականերին հայտնաբերելու և նրանց գեղարվեստորեն պատկերելու մեջ, օրինակ «Բազմավայր» և «Լուսման»:

Բացի դրանից, բոսյականերին գեղարվեստորեն պատկերելու մեջ տեսնում են նմանություն և նիցշեի գերմարդու հետ: Գորկու մեջ նիցշեիզմ տեսել են հայ լիբերալիզմի որոշ ներկայացուցիչներ՝ եվրոպական, ռեակցիոն տեսաբանների ազդեցության տակ (մասնավորապես՝ էմիլ Դիլթսի, Կոմս դը Վոգյուեի և Մ. Գիլբոտի):

Առանձնապես զգալի է այդ ռեակցիոն «տեսության» ազդեցությունը Տիգրան Հովհաննիսյանի և Հ. Ա.-ի («Առաքելյանի») վրա. որոնք թեև Գորկուն առաջին գնահատողներից են եղել հայ իրականության մեջ, բայց և առաջին խոշոր սխալներ կատարողներից են հանդիսացել այդ հարցում: Այս հեղինակները չէին տեսնում եվրոպական վերոհիշյալ հեղինակների որոշակի միտումը՝ 1) ապացուցել, թե Գորկին ինքնուրույն հեղինակ չէ, թե նրա մտքերը վերցված են նիցշեից, 2) սխալ մեկնաբանել Գորկու ստեղծագործությունը՝ իդեական օտար ազդեցությամբ: «Մշակի» աշխատակիցները չէին ըմբռնում, որ բոսյականության գեղարվեստական պատկերումը Գորկու մոտ այլ միտում ունի: Բոսյակները հատակի մարդիկ են: Կյանքից ունեցած նրանց դժգոհությունը բխում է ոչ թե գերմարդու իդեալից, այլ մարդու և կյանքի մասին ունեցած այլ պատկերացումից: Բուրժուական կիսաֆեոդալական հասարակակարգը այդ բոսյակներից՝ Չելկաշներից, Կոնովալովներից՝ խլել էր ամեն ինչ, բացի նրանից, ինչ չէր կարող խլել՝ ազատ թափառելու իրավունքը, մաքուր օդը և բանականությունը: Իսկ կյանքի դառն ու խավար պայմանների ազդեցության տակ բանականության ջահը լավ է լուսավորում և հասկանալի է դարձնում կյանքի հակասությունները, նրա անարդարացիությունները: Հատակի մարդիկ չէին կարողանում տեսնել դեպի երջանկության երկիրը տանող ճանապարհները, այն երջանկության երկիրը, որի մասին երազում են Գորկու «Հատակում» դրամայի հերոսները: Գորկու բոսյակներին. նիցշեական գերմար-

դուն հատուկ՝ իրար հռչակելու և ոչնչացնելու անասնական գաղափարը մաղաչափ անգամ բնորոշ չի եղել: Ահա թե ինչու անհեթեթություն է ամեն մի համեմատություն Գորկու մարդու մասին ունեցած սոցիալիստական հոսմանիզմի և նիցշեական մարդակերական գաղափարախոսության միջև, որպիսի համեմատության, դժբախտաբար, հանդիպում ենք և 900-ական թվականներին և հետագա տասնամյակներին հայ հետադիմական հրապարակախոսության մեջ:

Գորկու ժողովրդայնության մասին խաչիկ Սամվելյանը դեռևս մեր դարի հենց սկզբին գրել է՝ «Գորկին համարյա առաջին գրողն է, որ իր հանճարեղ, գեղարվեստական գրչով ստեղծեց մի շարք փայլուն պատկերներ և ո՞ւմ՝ թափառաշրջիկների, բանվորների, մի փոքրով՝ ուռա պրոլետարիատի կյանքից, որը նրան արդեն այնքան մոտ է, որի դառն բաժակից ինքն էլ է ըմպել»: Գորկու Չելկաշը, Կոնովալովը, Արտեմը, Զոբարը «վեհ, անձնական քաջության, մեծահոգի մարդիկ են, որոնք սիրում են ազատություն»: Իսկ ազատություն կարող են սիրել նրանք, որոնց մեջ կա ուժ, կա տոկունություն: Սրանց մեջ կա և՛ թախիծ և՛ կռվելու տենչ: «Գորկին սիրում է անհանգիստ այդ բնավորությունները, որոնք փոթորկում են մեշտանական կյանքի ճահիճը»: Ալեկոժովը միշտ կարող է հաղթանակ չբերել («Բազեի երգը»), բայց իզուր չի կորչի: 1904 թ. Պետերբուրգում Գորկու «Ամառանոցավորներ» («Дачники») պիեսը բեմադրելու ժամանակ ծափահարությունների տակ Գորկին բեմ կանչվեց: Բայց երբ Գորկին բեմ բարձրացավ, լսվեցին և սուլոցներ: «Մշակի» աշխատակիցը՝ նկարագրելով այդ դեպքը՝ իր պաշտպանության տակ է առնում Գորկուն, ասելով, որ սուլում են նրանք, որոնց կյանքի ուժը պատկերն է տվել հեղինակը, այսինքն՝ այն ինտելիգենցիան, որը կտրված է ժողովրդից, ինքն իր մեջ նեխվել, քայքայվել է և կյանքի միայն ժամանակավոր բնակիչն է հանդիսանում («Ամառանոցավորներ»): «Մշակը» գովում է Գորկու սառնասրտությունը՝ բեմում իր հասցեին սուլուցներ լսելիս: Նա լուռ հայացքով զննում էր դահլիճը՝ կարծես իմանալու, թե ով է դժգոհը: «Վրդովվում են նրանք, որոնց երեսովն են տալիս, թե դուք ոչնչություն եք»:

Այդպիսի բուրժուական ինտելիգենցիայով հարուստ էր հայ իրականությունը՝ ժողովրդից կտրված և պարագիտ: Ահա թե ինչու

Գորկու «Ամառանոցավորներ» պիեսը այդպիսի առձագանք գտան հայ մամուլում:

Գորկու այս շրջանի ստեղծագործությունների ամենաուժեղ կողմը նրա ռեուլյուցիոն իդեականության մեջ էր և այդ իդեաների կատարյալ գեղարվեստական արտահայտման մեջ: Նա չի է նգե միտումով, բայց երբեք նեղ, մերկապարանոց չի երևացել այդ միտումը: Անկասկած, նոր-դարական Մինաս Բերբերյանը ելնում էր պահպանողական դիրքից, երբ հայտարարում էր, թե Գորկու ամենաթույլ կողմը տենդենցն է: «Սակայն նրա բոլոր գրվածքների մեջ մի կետ կա, որ իմ կարծիքով,—գրում է Մինաս Բերբերյանը,— նրա տաղանդի թույլ կողմն է. դա տենդենցիան է», իսկ Գորկու տենդենցը Բերբերյանը տեսնում է բոսյակության իդեալականացման մեջ: Մինաս Բերբերյանը միաժամանակ երկու սխալ է կատարում: Պահպանողական հայացքների տեղ մարդուն, իհարկե, թույլ կողմ կթվար ռեուլյուցիոններ գրողի ամենաուժեղ կողմը՝ տենդենցը, որը՝ համապատասխան գեղարվեստական ձևավորման դեպքում՝ ստանում էր անսահման կարևոր նշանակություն առանձնապես ռեուլյուցիոն տարիներին: Դրա մեջ զգացվում էր պահպանողական մամուլի վախը Գորկու ռեուլյուցիոն իդեաների տենդենցի նկատմամբ, այն ժամանակ, երբ այդ ռեուլյուցիան սարերի ետևումը չէր արդեն, այլ սպառնազին բախում էր կյանքի դարպասները: Երկրորդ՝ Գորկին բոլորովին չի իդեալականացրել իրոսյակներին: Նա միայն հակադրում է նրանց քաղքենիական, կոպեկի համար հոգի տվող դասակարգերին: Գորկին իր իդեալներն արտահայտել է ոչ թե «Չելկաշի», «Կոնովալովի», այլ «Բադեի երգի», «Մրրկահավի երգի», «Պառավ Իզերգիլի» մեջ: Իսկ այդ գործերում բոսյակության հետքն անգամ չկա:

Մինաս Բերբերյանը հավատարիմ մնաց իր սկզբունքներին նաև ռեուլյուցիայի օրերին: Նա տեսնում էր, որ հայ կյանքը գտնվում է ռեուլյուցիայի ազդեցության տակ: Բայց գրականությունն այդ օրերին չի զարգանում: «Հեղափոխական օրերին գեղարվեստական գրականությունը պահվել է, ասպարեզ դուրս չի գալիս»¹: Սրանով նա գեղարվեստական գրականություն չէր համարում Գորկու այդ տարիներին գրած երկերը, որոնք հսկայական դեր կատարեցին ռեուլյուցիոն մտքի կազմակերպման գործում:

Ընդհանրապես «Լուման» ռեուլյուցիայի տարիներին ռեուլյու-

¹ «Լուման», 1907, № 1—2.

ցիալից վախեցած այն էր հիշեցնում, որոնց ծաղրել էր ռեզու-
ցիալից շատ առաջ հենց Գորկին իր «Բաղնի երգի» և «Մորկա-
հավի» մեջ,—կենդանիներ, որոնք թաքնվում էին ծովի խորքե-
րում կամ ժայռերի արանքներում, որպեսզի չլինի թե փոթորկի
ժամին իրենք վնասվեն: Երբեմն էլ «Հուման» խոսում էր ռեզուցիա-
լի մասին հետևյալ ձևով՝ «Ռուսական կյանքի ալժմյան
փոթորիկը և ուրախալի և սոսկալի է»¹, բայց թե՛ որն է ուրախա-
լին և որը սոսկալին նրա համար, ամսագիրը հետապնդում է պար-
զում:

«Հուման» հրձվում է Հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստով և վա-
խենում է ռեզուցիալի հետագա ընթացքից: Նա պարզապես
միանում է բուրժուական այն քաղաքականությանը և պարտիա-
ներին, որոնք առաջարկում էին կառավարությանը դաշն կնքել
«ազատամիտ կուսակցությունների հետ»․ այսպիսի խորհուրդ էր
տալիս «Հուման» (խմբագիր-հրատարակիչ Գյուտ ա. ք. Ադանյանց)․
«տալով դոհացում այդ կուսակցության պահանջներին, կառավա-
րությունը ձեռք կբերի նրա անկեղծ բարեկամությունը և հենվելով
նրա աջակցության վրա կապահովի իր գոյությունը» և «կխուսափի
ոչ ցանկալի բարդություններից, որոնց կարող են առաջացնել
ռուս ինտելիգենցիայի ավելի արմատական մասը և ռուս ժո-
ղովրդի ավելի անհանգիստ տարրերը»²:

Հրձվանքը Հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստի նկատմամբ այնքան
ուժեղ էր, որ «Հուման» բոլորովին կորցրեց ռուս գրական երևույթ-
ների ըմբռնման ու գնահատման ընդունակությունը: «Հուման»
չարամտորեն «մոռացության» է տալիս, որ ռուս գրականությունը
ստեղծել է քաղաքացիական համարձակության մարմնացումներ՝
Պուշկինը, Լերմոնտովը, Բելինսկին, Գերցենը, Չերնիշևսկին, Սալ-
տիկով-Շչեդրինը, Չեխովը, Մաքսիմ Գորկին: «Հուման» կուրանում
էր կամ շէր տեսնում այս սքանչելի պլեադային, կամ պարզապես
թերագնահատում նրանց գործը:

«Մուրճը» մինչև ռեզուցիոն և առաջին ռեզուցիալի տարի-
ներին իր ուշադրության կենտրոնը դարձրել է Մաքսիմ Գորկուն:
Գորկու պատմվածքների և դրանց թարգմանությունների գնահատ-
ման կապակցությամբ «Մուրճը» մասսայականացնում է Գորկու
ստեղծագործությունները և պայքարում Գորկու երկերի բարձր գե-

¹ «Հուման», 1905, № 3, էջ 145:

² «Հուման», 1905, № 3, ներքին տեսություն:

դարվեստական թարգմանություն համար: 1903—1904 թվականների բնթացքում «Մուրճը» տպագրեց մի քանի հոդված Գորկու երկերի թարգմանության մասին:

Տիգրան Հովհաննիսյանը Գորկու «Ամայի դաշտում»-ին նվիրված հոդվածում, նշելով թարգմանության անհաջողությունը՝ ավելի կանգ է առնում Գորկու պատմվածքի վերլուծման վրա: Այս պատմվածքի հերոսներից մեկն ասում է՝ «ինչ ենք մենք այսօր ուտելու, որտեղ և ինչպես»: Չէ՞ որ դրանք մեզ պես մարդիկ են,— գրում է կարեկցաբար Տ. Հ.-ն: Գորկին իր հինգ մատի պես գիտե այս աղքատ, հացի կարոտ մարդկանց, «տաղանդավոր վերարտադրում է նրանց կյանքը ու բարքը, նրանց մտածումներն ու զգացումները, որոնք գործեր են դառնալու մոտիկ ապագայում»¹: «Խորը հոգեբանի աչքով նա տեսնում է նրանց մեջ դազանը, որ ոճիրներ է գործում և մարդը, որ կարող է հրաշքներ գործել»²:

Պայքարելով Գորկու երկերի գեղարվեստական թարգմանությունների համար, «Մուրճը» 1904 թ. ոչնչացնող քրննադատության է ենթարկում Ս. Բաբիյանի թարգմանած «Մակար Չուդրան»: Նա ճիշտ է նշում, որ այս հեքիաթի գեղեցկությունը կերևա միայն լավ թարգմանության դեպքում, որ Սիմոն Բաբիյանի թարգմանությունը բացարձակապես անհաջող է, որ «թարգմանիչը չգիտի հայերեն, չգիտի ռուս ժողովրդի լեզուն»։ «Մուրճը» այդ թարգմանությունը բնութագրում է, որպես «ուղղակի աննորմալ գանգի անմիտ յնդաբանություն»:

«Մուրճի»-ի ուշադրությունից չեն վրիպում Գորկու մեծ աղմուկ հանած երկու դրամաների բեմադրությունները:— Խոսքը վերաբերում է «Հատակում» և «Ամառանոցավորներ» դրամաներին: Գորկու «Ամառանոցավորներ» դրաման բնութագրվում է որպես հին և նոր սերունդների պայքարի արտացոլում: Այնինչ այստեղ ամենաէականն այն էր, որ ժողովրդի հետ կապ չունեցող, ժողովրդի հետ մի կյանքով և մի գործով չապրողները պատմականորեն դատապարտված են մահվան: Նրանք զգում են, որ շուտով նոր արև է բարձրանալու և փշրելու է կենդանի գետի վրա գոյացած կեղտոտ սառույցը, որ գալու են նոր մարդիկ, որոնք կյանքի այդ ոչ-մշտական, այլ ժամանակավոր բնակիչներին «դեն են շարտելու ինչպես աղբի»:

¹ «Մուրճ», 1903, № 1, էջ 157 (ընդգծումը մերն է:— Ռ. Հ.)

² «Մուրճ», 1904, № 7, էջ 104:

Այսպես չի բմբռնում այս դրաման «Մուրճի» մի այլ հոդվածագիրը Տ ստորագրությամբ: Տ-ն 1905 թ. ռեդուցիայի ծավալման օրերին գրած իր հոդվածում¹ այդ դրաման համարում է ռուսական ողջ ինտելիգենցիայի դեմ ուղղված մի գործ: Նրան դուր չի գալիս Գորկու ոչ մտրակող և ոչ էլ քարոզչական կողմը: Այստեղ ևս կատարվում էր Գորկու ստեղծագործության իդեական բովանդակության աղավաղում: Իրականում Գորկին «Ամառանոցավորների» մեջ ամենևին էլ ռուսական ամբողջ ինտելիգենցիային ծաղրելու մտադրություն չունի: Նա ծաղրում էր միայն ժողովրդից կտրված և ժողովրդի հետ չգնացող մտավորականներին: Գորկին, անկասկած, լավ էր հասկանում, որ ռուս ամբողջ մտավորականության մեջ կա մի խոշոր մաս, որը սերտորեն կապված է ժողովրդի հետ: Գորկին ծաղրում էր բուրժուական ինտելիգենցիային: Բնական է, որ այդ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներից մեկն ու մեկը, մի ոմն Տ, գրախոսական գրելիս, պետք է բուրժուական ինտելիգենցիա ասելով՝ հասկանար ամբողջ ինտելիգենցիան, որովհետև ժողովրդական ինտելիգենցիան նրա կարծիքով ինտելիգենցիա չի կարող համարվել:

Հետաքրքիր է և «Մշակի» դիրքը:

«Մշակը ռեդուցիայի մակընթացության տարում, 1906 թ., հրապարակում է Գորկու այն նամակի թարգմանությունը, որ ուղարկվել էր Ժորեսի օրգան «Յումանիտե»-ին:

Գորկու այդ նամակը լի էր ապագա Ռուսաստանի նոր կյանքի հաղթանակի հույսերով:

«Պրոլետարիատը պարտված չէ, որքան էլ որ նա ունեցավ կոյուտներ: Ռեդուցիան զորեղացել է նոր հույսերով, նրա շրջանակները լայն չափով մեծացել են այս վերջին օրերս»: «Ռուսական պրոլետարիատը դնում է կամաց-կամաց դեպի վճռական հաղթանակը, որովհետև նա միակ դասակարգն է, որ զորեղ է բարոյապես, գիտակից է և հավատում է յուր ապագային²: ««Մշակը» ոչ միայն բերում էր այս նամակից հատվածներ, այլև իր կողմից ավելացնում էր ի հաստատումն Գորկու ռեդուցիոն հայացքների՝ «մի-թե աշխարհում կա մի ուժ, որ կարող լինի կանգնեցնել էվոլուցիայի տիտանական ընթացքը»:

¹ «Մուրճ», 1905, № 4:

² «Մշակ», 1906, № 16:

1906 թվականի մարտի 18-ի համարում «Մշակը» հրատարակեց Գորկու Բեռլինում արտասանված ճառի բովանդակությունը, որտեղ Գորկին այն միտքն է արտահայտում, թե «Իմ հայրենիքի տառապանքների աղբյուրը իշխանության բռնություններն են, բայց իմ ազգը արդեն սուքի է կանգնել թոթափելու համար յուր ուսերի վրայից ծանր բեռը. ժողովուրդը կհաղթի և այն ժամանակ կստեղծվի նոր գեղարվեստ, բերկրալի և վեհ գեղարվեստ: Դուք պետք է աջակցեք ռուս ժողովրդին կռիվ մղելու ազատության համար»: Ակնարկելով, որ 1905 թվականին, ռևոլուցիայի առաջին օրերին Եվրոպական պրոպրեսիվ ինտելիգենցիայի ակտիվ միջամտությամբ ցարիզմը Գորկուն ստիպված եղավ բանտարկությունից ազատել, ակնարկելով այդ Գորկին ասել է. «Դուք արդեն մի անգամ փառավոր կերպով ապացույցեցիք ձեր միջամտության օգտակարությունը՝ պաշտպան հանդիսանալով ինձ համար: Այժմ էլ պաշտպան հանդիսացեք իմ ազգի համար»:

1906 թ. «Մշակը» տպագրում է «Բազեի երգը» և «Կյանքի դիմացը»: «Կյանքի դիմացը» փիլիսոփայական պատմվածքը այն իմաստն էր ստանում ռևոլուցիայի օրերին, թե՛ մարդ, ցանկանում ես կյանքից երջանկություն, այն մի մուրա, այլ պահանջիր, բռնի ուժով ձեռք բեր քո երջանկությունը: Կյանքը սիրում է այն մարդուն, դասակարգին, որը բռնությամբ իրեն տիրում է և խլում է նրանից իր երջանկությունը: Ռևոլուցիայի գեղարվեստական հանրահաշիվն էր դա: Գորկին այդ ժամանակ, ինչպես հայտնի է, դառնում էր Ամերիկայում, որտեղ գնացել էր Բոլշևիկյան պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի հանձնարարությամբ: Փնահատելով Գորկու «Ամերիկայում» էությունները, «Մշակը», ինչպես այդ հաճախ էր պատահում, մասամբ հակասելով իր լեբերալ-բուրժուական հայացքներին, մասամբ նպատակ ունենալով ռևոլուցիոն գրականության հետևողներին իր ազդեցության տակ պահել՝ իր լիբերալ-բուրժուական հայացքները ներշնչելու համար՝ բնութագրում է Սերաֆիմովիչի ստեղծագործությունը ռևոլուցիայի տարիներին: Սերաֆիմովիչի պատմվածքների մեջ ամենից բարձր գնահատվեց այդ օրերին ինտերնացիոնալիզմի և մարդասիրության ոգով լի և հրեաների դատը պաշտպանող նրա այն պատմվածքը, որով Սերաֆիմովիչը վարպետորեն մերկացնում էր ցարիզմի կողմից հրահրված հրեական ջարդերի ողջ վայրենությունը:

«Հրեաները, երեխաները այդ բոլորը այնքան տիպիկական են և

կենդանի, որ ամբողջ պատկերը խորին տպավորություն է թողնում ընթերցողի վրա», գրում էր «Մշակը»:

Ռևոլուցիայի ազդեցության տակ Կովկասում իդեալական պայքարը (որպես արտահայտություն ծավալված ռևոլուցիոն շարժման) ավելի ուժեղացավ: Հիմնվեցին ռևոլուցիոն նոր թերթեր և պարբերականներ:

1906 թվականին ընկեր Ստալինի ցուցումով մի խումբ բուշեիկներ հիմք են դնում հայերեն լեզու թերթի հրատարակմանը: Խմբագրական կազմի մեջ են մտնում մի շարք բուշեիկներ, որոնց թվում՝ Ստեփան Շահումյանը և ապա Սուրեն Սպանդարյանը: Այդ թերթը լենինյան «Մեքքա»-յի օրինակով «Կայծ» անվանվեց: «Կայծ»-ի հիմնական խնդիրներն էին՝ պարզաբանել պարտիայի մոտակա գործունեության ծրագիրը, պայքարել դաշնակցական և սպեցիֆիկյան նացիոնալիստական իդեոլոգիայի դեմ, մերկացնելով դաշնակցական «Հառաջ»-ի և սպեցիֆիկյան «Կյանք»-ի դժոճությունը:

Բուշեիկյան «Կայծն» իր առաջնորդողում գրում էր՝ «Մեր օրգանը պետք է լինի բերան հայ բանվորության, պրոլետարական համաշխարհային բանակի այդ փոքրիկ անբաժան գնդերից մեկի: Նա պաշտպան և արտահայտիչ պետք է լինի պրոլետարիատի վսեմ միջազգային իդեալի: Նա ընկեր ու ուսուցիչ պետք է լինի բուրժուական - ազգասիրական իդեոլոգիային սարուկ եղած և այդ ստրկությունից աշխատող հայ բանվորներին»:

Այս իդեալներն ունեցող և քարոզող թերթը, բնական է, երկար կյանք չէր կարող ունենալ ցարական տիրապետության օրոք: «Կայծը» փակվեց, բայց շուտով վերահրատարակվեց «Նոր խոսք» վերնագրով: Դժբախտաբար նա էլ երկար չկարողացավ իր գոյությունը պահպանել:

Ռևոլուցիայի մակընթացության տարիներին լույս էր տեսնում և «Աշխատանք» շաբաթաթերթը, որին աշխատակցում էր Հակոբ Հակոբյանը, կատարելով ռուս պոետներից թարգմանություններ՝ «Պրոլետար» ստորագրությամբ:

Սպեցիֆիկների «Կյանքը» անվանում էր իրեն մարքսիստական օրգան՝ լինելով ըստ էության մարքսիզմի հակառակորդ: 1906 թ. սպեցիֆիկների այդ օրգանը գրում էր՝ «Լինելով մարքսիստական ընկերավարական ռամկավարական օրգան, «Կյանքը» խիստ ծանր

դեր ու հազվագյուտ պարտականություն ունի կատարելու հայկական իրականության մեջ, հայ դասակարգի համար»:

Բոլշևիկյան «Կայծից» և սպեցիֆիկյան «Կյանք»-ից» բերած այս մեջբերումները դրսևորում են նրանց հակոտնյա քաղաքական հոսանքներ լինելը: «Կայծը» հայ բանվոր դասակարգը դիտում է որպես լուի մասնիկը միջազգային պրոլետարիատի, իսկ «Կյանքը» ստանձնացնում է հայ բանվորությանը:

Սպեցիֆիկները խոսքով հայտարարում էին իրենց «մարքսիստական», «ընկերավարական» և իրենց դեմքը քողարկելու համար դիմում են նաև ուսումնական գեղարվեստական գրականության օգտագործմանը: Եվ իրոք՝ «Կյանքը» 1906 թվականին թարգմանաբար տպագրեց Գորկու «Ընկերը» և Պ. Յակուբովիչի բանաստեղծությունները:

Ռուսական առաջին ուսուցիչի և սոցիալիստական գրականությունն ուժեղացրին հայ դեմոկրատական ուժերի մեջ հետաքրքրություն դեպի իրենց ստեղծագործությամբ և իդեաներով ժողովրդին մոտ գտնվող և ժողովրդի տրամադրությունն արտահայտող ուսուցիչները: Այս տարիներին շարունակվում է ուսուցիչական գեղարվեստական գրականության թարգմանության և գնահատման գործը: Բայց ամենից հաճախ թարգմանվել են Նեկրասովի, Նիկիտինի, Պլեշչեևի, Գուլց-Միլերի, Յակուբովիչի, Կին ուսուցիչներ Զիգների ոտանավորները, Սալտիկով-Շչեդրինի հերթերը, Վլ. Կորոլենկոյի պատմվածքները:

Ռուս վերոհիշյալ գրողների ստեղծագործությունները թարգմանության միջոցով մասսայականացնելու ամենամեծ պատիվը այս շրջանում պատկանում է բանաստեղծ Ալեքսանդր Մատուրյանին: Նա 1905—1906 թվականների ընթացքում հրատարակեց «Ռուս բանաստեղծներ» ժողովածուի երկու հատորը: Կատարելապես տիրապետելով ուսաց լեզվին, ունենալով բանաստեղծական և թարգմանական տաղանդ՝ նա կարողանում էր և պահպանել իր թարգմանությունների մեջ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի, Նիկիտինի, Կուլցովի, Պլեշչեևի և մյուսների բանաստեղծության իդեական շովանդակությունը, հասնել թարգմանական արվեստի վարպետության: Նա աշխատում էր զգացնել տալ ամեն մի ոտանավորի առանձնահատուկ բույրը: Ռուսական և հայ մամուլում նրա թարգմանությունների մասին եղած բարձր գնահատականները արժանի էին այն խոշոր կուլտուրական աշխատանք-

քին, որ նա կատարել էր տասից ավելի տարիների ընթացքում ռուս գրականության թարգմանության և գնահատման ուղղության մեջ:

Առանձնապես նշվում են ռուս ռևոլուցիոներ-դեմոկրատ քննադատների տարեդարձերը՝ Բելինսկու ծննդյան 90-ամյակը (1901 թ.), Դոբրոլյուբովի մահվան 40-ամյակը (նույն թվականներին):

Հայ կյանքում և մամուլում լայն արձագանք գտավ և Գոգոլի մահվան 50-ամյակը (1902 թ.): Ռուսահայ և եվրոպական հայ գաղութային մամուլում լույս տեսան մեծ սատիրիկի կյանքը և գրական գործունեությունը լուսաբանող բազմաթիվ հոդվածներ: Ինչպես մի քանի տարի առաջ պուշկինյան օրերին, այնպես էլ այժմ գոգոլյան օրերին մի քանի հոդվածներով հանդես եկավ Ալեքսանդր Մատուրյանը: Նա գիտակցել էր տալիս Գոգոլի հանճարի մեծությունը, նրա ծառայությունը ռուս (ոչ միայն ռուս) գրականությանը: Գոգոլի գործունեության բնութագրությամբ մամուլում հանդես եկան, բացի Մատուրյանից, նաև Ստ. Լիսիցյանը և ուրիշները:

Դարասկզբի հնգամյակում ռուս գեղարվեստական գրականությունն ու գրական քննադատությունը երեք կորուստ ունեցան: Մեռավ նարոդնիկական գրականության մեծագույն դեմքը՝ Գլեբ Ուպենսկին (1902 թ.), մեռավ լիբերալ նարոդնիկության տեսաբան՝ Նիկոլայ Միխայլովսկին (1904 թ.), մեռավ ռուս հանճարեղ գրող Անտոն Չեխովը (1904 թ.): Հայ մամուլը լի էր այս երեք գրողների կյանքը և գրական, քննադատական գործունեությունը լուսաբանող ու գնահատող հոդվածներով և ուսումնասիրություններով: Նշանակալի էին Լ. Սարգսյանի, Ալ. Մատուրյանի հոդվածները:

2. ՌԵԱԿՑԻԱՅԻ ՏԱՐԻՆԵՐ (1908—1911)

Ռևոլուցիայի մակընթացությանը հաջորդեց տեղատվությունը: Ցարական միապետությունը հրաժարվեց այն օրենքներից, որ հրատարակվել էին ռևոլուցիայի զորավոր ճնշման ներքո: Կառավարությունը՝ հուլիսերեքյան պետական հեղաշրջումից հետո՝ զրոհի անցավ ընդդեմ ռևոլուցիայի և դեմոկրատիայի: Սոցիալ-դեմոկրատական ուժերը, բանվոր դասակարգի ռևոլուցիոն կազմակերպությունները խիստ հալածանքի ենթարկվեցին, և նրանց

չավագույն ներկայացուցիչներին բանտարկեցին, ոմանց կախեցին, ոմանց էլ աքսորեցին: Այն աստիճան ուժեղ էր ցարական այդ դաժան տեռորը, որը չարին չհակառակող և Տոլստոյն անգամ այլևս լռել չկարողացավ, հանդես եկավ կախաղանների և պատիժների դեմ՝ ամբողջ աշխարհում և հայ մամուլում շատ տարածված «Չեմ կարող լռել» հոդվածով:

Ռևոլուցիոն ուժերի հարկադրական նահանջին հաջորդեց միապետական և ռեակցիոն ուժերի հարձակումը: Բնորոշ դարձավ կադետական պարտիայի ակտիվացումը և իր հակառևոլուցիոն էության հետզհետե ավելի մերկանդամ դրսևորվելը: Ամենից ավելի աչքի ընկնող կադետական գրողների մի խումբ (Բերդյաև, Գերշենզոն, Բուլգակով, Ստրուվե և այլն) 1909 թ. լույս ընծայեց «Вехи» ժողովածուն, որտեղ «կադետները բուրժուազիայի անունից շնորհակալություն էին հայտնում ցարիզմին ռևոլուցիան ճնշելու համար»¹: Լենինը «Վեխականների մասին» իր հոդվածում ցույց տվեց նրանց կադետական հակառևոլուցիոն էությունը և ռուսական իսկական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչների (Բելինսկի, Դոբրոլյուբով, Չերնիշևսկի) դերի միտումնավոր ժխտումը կադետների կողմից:

Հայ բուրժուական մամուլը ռեակցիայի տարիներին նույնպես արձագանքում է վեխականների այդ ելույթին: Դրա ամենացատուն արտահայտիչը հանդիսացավ Թիֆլիսում հենց ռեակցիայի տարիներին հիմնադրված առևտրա-արդյունաբերական, թեև իրեն անպարտիական անվանող, բայց շատ պարզ հայկական կադետական էություն ունեցող օրաթերթը՝ «Սուրհանդակը» (խմբագիր-հրատարակիչ Աս. Նրիցյան): Այս թերթի 1910 թ. մայիսի 5-ի համարում տպագրվեց Արտ. Հովհաննիսյանի հոդվածը «Ռուս ինտելիգենցիայի գնահատումը» վերնագրով: Հոդվածագիրն իսկույն ցույց է տալիս իր կադետական էությունը, համաձայնվելով «Вехи» ժողովածուի կադետ հեղինակների հիմնական հայացքների հետ: Նա առանձնապես ձգտում է մասսայականացնել արմատական կադետներից մեկի՝ Բերդյաևի հայացքները, որ շարադրված էին նրա՝ «Փիլիսոփայական ճշմարտությունը և ինտելիգենցիայի արդարությունը» հոդվածում:

Արտ. Հովհաննիսյանը համաձայն էր Բերդյաևի հիմնական հայացքների հետ, այսինքն՝ նա էլ համոզված է, որ «ռուսական

¹ ՀամԿ(բ)Պ պատմություն. Համառոտ դասընթաց, Երևան, 1948, էջ 133:

ինտելիգենցիան եղել է ապագասակարգային»։ Ելնելով Բերդյաևի հայացքներից, Արտ. Հովհաննիսյանը նույնպես իսկական ռուսական ինտելիգենտներ համարում էր ոչ թե Բելինսկուն, Դոբրոլյուբովին, Չերնիշևսկուն, այլ, ինչպես գրում է հոծվածագիրը, «ռուս փրկիչական փիլիսոփաները, որպիսիք էին Չապաևը, Վ. Սոլովյովը, Չիչերինը և այլք»։ Ինչպես Բերդյաևի, այնպես էլ նրա հայ աշակերտի համար համոզմունք է, որ ռուս ազգային փիլիսոփայությունը գտնվում է կրոնական փիլիսոփայության մեջ» և, որ ռուս ինտելիգենցիան պիտի ձգտի այն բարձունքին, որը կոչվում է «օրեկտիվ միատիցիզմ»։ «Սուրհանդակի» կադետական-բուրժուական ոգին երևում է այդ թերթում զետեղված և մյուս հոդվածներից։ «Սուրհանդակի» 1910 թ. № 192-ում տպագրված էր Աբգար Պայազատի՝ «Մեծ մորալիստը» հոդվածը, որ նվիրված էր Լև Տոլստոյի մահվան։ Հոդվածագիրը բանակովի մեջ է մտնում Տոլստոյի այն իդեաների դեմ, որոնք ուղղված են ժամանակակից բուրժուական հարաբերությունների դեմ և մեկնաբանում է «ճեմ արվեստագետի մտքերն այն իմաստով, թե ավելորդ է քարոզել «Մի սպանիր», «սիրիր ընկերիդ ինչպես քո անձը»։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև իշխում է գոյության կռիվի օրենքը, որը թելադրում է սպանել միմյանց, հոշոտել ուրիշներին՝ իրենց գոյությունը պահպանելու համար։ Հենց որ բախվում են մարդկանց շահերը՝ այն ժամանակ բոլոր պատգամներն օդն են ցնդում։ Այլ կերպ ասած՝ մի բողոքիր նրա դեմ, ինչ բնական օրենքն է, եղել է և կլինի։ Կադետական-բուրժուական պարտիայի բնորոշ գծերից մեկն էր եվրոպական բուրժուական կարգերի, գրողների, փիլիսոփաների կույր երկրպագումը։ Բնորոշ էր այս տեսակետից Ս. Դոստոյևի՝ «Գրականություն և կյանք» հոդվածը, որը Գր. Պետրովի կարդացած դասախոսության շարադրումն էր։ Ս. Դոստոյևը Գր. Պետրովի հետ միասին հայտարարում էր, թե «ռուս ժողովուրդը չունի գեղարվեստական և էսթիքական (ուզում է ասել էսթետիկական։— Ռ. Հ.) այն ճաշակն ու անկախությունը, որով հարուստ կերպով զօտված է եվրոպականը»։

Ռուս գրականությունը, նրանց կարծիքով, ունի իդեական հարուստ բովանդակություն, բայց չունի եվրոպական գրողների ստեղծագործությունների գեղարվեստականությունը։ «Ռուս ժողովուրդը մինչև հիմա շատ քիչ նորություններ է տվել մարդկությանը»։ Գր. Պետրովը և Ս. Դոստոյևը նոր բան չէին ասում։ Նրանք կրկնում էին 80 տարի առաջ Չապաևի «Փիլիսոփայական նա-

մակաների» մեջ արտահայտված գաղափարները: Եթե Չաադակի «Փիլիսոփայական նամակաների» իմաստն այն էր, թե Ռուսաստանում ճորտատիրության և միապետության պայմաններում նպաստավոր հող չկա կուլտուրայի զարգացման, քաղաքական դորժոնեության համար, ապա Գր. Պետրովն ու Ս. Դոստյանը կազենական կուրությանմբ չէին ուզում տեսնել գիտական և կուլտուրական այն վիթխարի զարգացումը, որ կատարվել էր այդ 80 տարվա ընթացքում: Չէ՞ որ ռուս ժողովուրդը այդ ժամանակաշրջանում տվել էր արդեն մարդկությանը համաշխարհային գիտության, գրականության և արվեստի այնպիսի կորիֆեյներ, որպիսիք են Մենդելևեկը, Սեչենովը, Բելինսկին, Դոբրոլյուբովը, Չերնիշևսկին, Պուշկինը, Լերմոնտովը, Գոգոլը, Գերցենը, Տուրգենևը, Սալտիկով-Շչեդրինը, Դոստոևսկին, Լ. Տոլստոյը, Չեխովը, Գլինկան, Չայկովսկին, Սուրիկովը, Իվանովը, Ռեպինը և շատ ուրիշներ: Բացի դրանից՝ Գր. Պետրովն ու Ս. Դոստյանը, երբ ասում էին, թե ռուս գրականությունը հարուստ է իդեաներով, նրանք նկատի ունեին Դոստոևսկուն և Լ. Տոլստոյին, որոնք որպես թե ամենից էլ հարազատորեն են արտահայտել ռուսական ոգին: Նրանց համոզմունքով, Պուշկինը, Լերմոնտովը, Նեկրասովը, Գոգոլը, Շչեդրինը հարազատորեն չեն արտահայտել «ռուսական ոգին»:

Ռեակցիայի տարիների բնորոշ կողմերից մեկն էլ աճող հակումն էր դեպի միատիցիզմը, հակում դեպի՝ ինչպես ասված է մեր պարտիայի պատմության համառոտ դասընթացում՝ «կրոնական հոսանքներ, որոնք քողարկված էին իբր թե «գիտական» փաստերով»: Սրանով պետք է բացատրել այն ռեալ փաստը, որ այս տարիներին այնքան հսկայական թարգմանական գրականություն է ստեղծվել Լ. Տոլստոյի, Դոստոևսկու, Սոլոգուբի, Գոգոլի, Պոտոպենկոյի և շատ ուրիշների մասին: Առանձնապես շատ անգամ թարգմանվել են Լ. Տոլստոյի՝ «Որտեղ սերն է, այնտեղ էլ աստվածն է», «Աստվածը տեսնում է ճշմարիտը, բայց, շուտ չի ասում» և այսպես կոչված ժողովրդի համար գրված այլ պատմվածքներ ու հողվածներ: Ռեակցիայի տարիներին Լ. Տոլստոյը ամենից շատ թարգմանված և դնահատված հեղինակն էր: Որո՞նք են դրա պատճառները: Լենինն ասում էր, որ ռուսական ռևոլուցիայի պարտության կարևոր պատճառներից մեկը դա տոլստոյական՝ «չարին բռնությամբ չդիմադրելու» գաղափարն էր: Իսկ դա բնորոշ էր ոչ միայն մեծ գրողին, այլև դյուղացիական և մանրբուրժուական շատ տարերին: Տոլստոյականությամբ որպես նոր կրոնով

հետաքրքրվում էին շատերը ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև անգամ Հնդկաստանում: Տոլստոյի ստեղծագործություններում արտացոլվում էր ռուսական ռեոլուցիայի և՛ ուժը, և՛ թուլությունը: Ինական է, որ ռեոլուցիայի պարտությունից հետո մասսաները ձգտում էին ըմբռնել ռեոլուցիայի ուժը և նրա պարտության պատճառները: Իսկ ամենալավ հայելին գեղարվեստական զրականության մեջ է. Տոլստոյն ու Մաքսիմ Գորկին էին: Այս տարիներին թարգմանվում են է. Տոլստոյի գործերից շատերը՝ «Աննա Կարենինան», «Հարությունը», «Խոստովանությունը», «Մանկություն, պատանեկություն և երիտասարդությունը», պատմվածքների երկու ժողովածուն, վիպակների երկու ժողովածուն: Վերջապես, դրա նշանակալի ազդակը հանդիսացավ և նրա մահը (1910 թվականին): Էպոխայի ամենախոշոր գրողի մահը բնականաբար մեծ արձագանք պիտի գտներ ամբողջ աշխարհում, նույնպես և հայ կյանքում: Տոլստոյի մահվան կապակցությամբ հայ մամուլում գրվեցին մի քանի տասնյակ հոդվածներ, հիշողություններ և ուսումնասիրություններ նրա մասին: Տոլստոյականությունը հայ իրականության մեջ, ինչպես և ամենուրեք, հանդիպում է տարբեր վերաբերմունքի: Մի մասը է. Տոլստոյին հայտարարում է կյանքի ուսուցիչ, մարդկության վերակառուցման գեղատոմսեր տվող, դարձնում էր նրան կուռք և հավատում՝ որպես աստվածություն: Սրանք ռեոլուցիայի մեջ հույսերը կորցրած մանրբուրժուական տարրերն էին, որոնք դիմում էին տոլստոյականությանը որպես փրկության միակ խարսխի: Մյուս մասը, ռուսական հոգևորականությանը պաշտպանող հայ հոգևորականությունը, որը չէր ընդունում է. Տոլստոյի՝ եկեղեցու քննադատությունը, արդարացնում էր ռուսական ուղղափառ եկեղեցու արտակարգ միջոցառումները Տոլստոյի նկատմամբ: Վերջապես երրորդ մասը՝ հետևելով Լենինի օրինակին է. Տոլստոյի ուսմունքի ռեակցիոն կողմերի քննադատությունը տալով՝ վեր էր հանում այն, թե ինչով է վնասակար Տոլստոյի՝ «չարին բռնությամբ չգիմարելու» ուսմունքը և դարձնում էր այդ քննադատությունը մասսաներին ինքնագիտակցության բերելու մի միջոց:

Դեպի Տոլստոյն ունեցած նման վերաբերմունքի լավագույն օրինակն այդ տարիներին տվեց Սուրեն Սպանդարյանը, որը ոչ միայն բոցավառ ռեոլուցիոններ, բոլշևիկ լենինյան էր, այլև տաղանդավոր գրական քննադատ: Բավական է հիշատակել նրա

¹ Տես Սուրեն Սպանդարյանի «Հողվածներ, նամակներ, փաստաթղթեր», Պետհրատ, Երևան, 1939 թ.

երկու փոքրիկ հոդվածները, որոնք գրված են հենց այդ տարիներին: Մեկը կոչվում է «Ազնիվ ցասում» (1908 թ.), մյուսը՝ «Մեծարժեք թե ունիլամ» (1911 թ.):

Սուրեն Սպանդարյանը հանդես է գալիս իր այս հոդվածներում պաշտպանելու Ստալինի ղեկավարությամբ լույս տեսնող «Бакинский рабочий» անլեզալ թերթի հայացքները և Տոլստոյի մասին, որոնք հանգիստ չէին տալիս կադետական-բուրժուական «Баку» և «Бакинский листок» թերթերին:

Սուրեն Սպանդարյանը քննադատում է կադետական թերթի այն միտքը, թե Լ. Տոլստոյի մասին «Бакинский рабочий» թերթում հանդես եկած հոդվածագիրը «նպատակ չունի տալու Լ. Տոլստոյի շատ թե քիչ օրեկտիվ գնահատականը, կամ ասելու բանվորին, թե Լ. Տոլստոյի ուսմունքի մեջ ինչն է դրական պրոլետարիատի և ամբողջ աշխատավոր ժողովրդի համար»: Ըստ կադետական մտածողության (որը, ինչպես տեսանք «Вехи» օրինակից, ինտելիգենցիային ապադասակարգային էր համարում), կապել Լ. Տոլստոյին կամ Հոմերոսին, Շեքսպիրին, Պլատոնին, Արիստոտելին, Մարքսին որևէ դասակարգի գաղափարախոսության հետ «անհեթեթություն է»: Սուրեն Սպանդարյանը հիանալի կերպով ցույց է տալիս, որ այս մեծ արվեստագետները և գիտնականները՝ պատկանելով ողջ մարդկությանը՝ միաժամանակ իրենց գաղափարախոսությամբ կապված են որոշ դասակարգի հետ: «Եթե, ասենք, այսինչ գրողը, նկարիչը, փիլիսոփան հանդիսանում են տիրասպետող դասակարգերի իդեոլոգներ, մի՞թե այդ նշանակում է ժխտել այն նշանակությունը, որ ունեն նրանք համամարդկային առաջադիմության համար»,—գրում է Սպանդարյանը: «Մենք Տոլստոյին չենք գնահատել իբրև խոսքի արվեստագետի, իբրև մարդկային հոգին ճանաչողի, գրում է այնուհետև Ս. Սպանդարյանը, այս առթիվ երկու կարծիք չի կարող լինել: Մենք նրան գնահատել ենք իբրև քարոզչի, իբրև նոր կյանքի ուսուցչի, և գտել ենք, որ նրա ուսմունքը վնասակար է, ռեակցիոն, չի համապատասխանում պրոլետարիատի շահերին, ձեռնտու է բուրժուազիային»¹:

Հայ մամուլում մեծ քանակությամբ հոդվածներ գրվեցին Լ. Տոլստոյի ծննդյան 80-ամյակի մասին (1908 թ.), բայց ոչ մեկը այնպիսի ճիշտ մոտեցում չէր ցուցաբերում, այնպիսի շեշտա-

¹ Ս. Սպանդարյան, «Հոդվածներ, նամակներ, փաստաթղթեր», Պետհրատ, Երևան, 1939, էջ 130:

պիովթյամբ չէր դրսևորում հանձարեղ գրողի քարոզների ռեակցիոն բնույթը, ինչպես Սուրեն Սպանդարյանը այս հոգվածում: Զգիտենք արդյոք ծանոթ էր Ս. Սպանդարյանը Վլ. Լենինի 1908 թ. (սեպտեմբերի 24 (11)-ին «Պրոլետար»-ի № 35-ում տպագրված «Էւ Տոլստոյը որպես ռուսական ռեուլուցիայի հայելի» հոգվածի հետ թե ոչ, որովհետեւ Սպանդարյանի այս հոգվածը տպագրվել է 1908 թ. հոկտեմբերի 10-ին (սեպտեմբերի 27-ին), բայց կասկած չկա, որ «Ազնիվ ցասում» հոգվածում զգացվում է լենինյան իդեաների խոր ազդեցությունը: Դա ուղղված էր հայ ռեակցիոն այն մամուլի դեմ, որը Լ. Տոլստոյի «չարին չհակառակելու» գաղափարը համարում էր վեհ: Օրինակ՝ «Մարտ» շաբաթաթերթը, որը գոմերգում էր Լ. Տոլստոյին որպես փիլիսոփայի, հասարակությանը նոր դեղատոմսեր տվող մի մարգարեի, նրա անգամ չարին չհակառակելու իդեան համարում էր համակրելի և «մարդասիրական»: Ճա քարոզում է խաղաղության առաքյալի պես չարին չհակառակել, քարոզում է մարդասիրություն, իր այս վեհ գաղափարներով գրավել էր միլիոնավոր սրտեր», — գրում է «Մարտ»-ը 1911 թվականին:

Ոչ միայն Տոլստոյը, այլև Դոստոևսկին, Գոգոլը հայտարարվում էին կյանքի ուսուցիչներ. Գոգոլի ծննդյան 100-ամյակի (1909 թ.) նախապատրաստության և տարեդարձի օրերին ինչպես ռուսական, այնպես էլ հայ ռեակցիոն մամուլը վեր էր հանում հանձարեղ սատիրիկի ստեծղագործությունների միստիկ էլեմենտները և կանգ առնում նրա գրական, հրապարակախոսական վերջին շրջանի վրա, որի ռեակցիոն էությունը շգերազանցված ուժով դրսևորեց հանձարեղ Բելինսկին թե՛ իր հոգվածներում և թե՛ Գոգոլին գրած վերջին պատմական նամակում: Հետևապես, Լ. Տոլստոյի որպես քարոզչի, կյանքի ուսուցչի՝ ռեակցոն հայացքների քննադատությունը ռուս և հայ մամուլում խոշոր նշանակութուն ուներ: Ռուսաստանում այդ գործը կատարեց հանձարեղ Լենինը. Կովկասում այդ գործն էին կատարում նրա տաղանդավոր աշա, կերտներ Սուրեն Սպանդարյանը և Ստեփան Շահումյանը:

Լ. Տոլստոյից հետո Լեոնիդ Անդրեևը, Գորկու հետ միասին, գառնում է ամենաշատ թարգմանվածը և գնահատվածը այս տարիներին: Եվ դա զարմանալի չէ: Ռուս գրողներից Լ. Անդրեևն էր, որ իր ստեղծագործությունների մեջ արտահայտում էր ռեակցիայի տարիների ողջ կոշմարը: Հայերեն մի քանի թարգմանություն ունի նրա պատերազմի դեմ արտահայտյած բողոքը՝ «Կարմիր ծիծաղը»,

որի առաջին թարգմանությունները կատարվել էին 1906 թ. Վառնայում, Կ. Պոլսում: Ռեակցիայի տարիներին մեծ աղմուկ հանեցին և շատ տարածվեցին Լ. Անդրեեևի «Վերադարձը» (1908 թ.), «Յոթ կախվածների պատմությունը» (1909 թ.), «Կյանքը գեղեցիկ է հարություն առնողների համար» (1909 թ.), «Պատիկ հրեշտակը» (1909 թ.), «Կծանը» (1909 թ.), «Անսթեման» (1910 թ.), «Սուտը» (1910 թ.), «Իմ հուշատետրը» (1910 թ.), «Եսը» (1910), «Այդպես էր» (1911 թ.), «Զայրույթի օրը» (1911 թ.):

Լեոնիդ Անդրեևն իր բողոքով՝ մարդուն անդեմ դարձնող կապիտալիստական հասարակության, փողի տիրապետության, անխիղճ և անհոգի քաղաքակրթության դեմ, ինչպես նաև հոռետեսության արտահայտող այս երկերով, մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց առանձնապես արևմտա-եվրոպական մանրբուրժուական մամուլում, որտեղից և թարգմանված են նրա շատ երկերը:

Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այժմ հայ կյանքը միատարր չէր: Նրա մեջ ներհակ շահեր ունեցող բուրժուական և աշխատավորական դասակարգերը պայքարում էին իրար դեմ: Մերթ ուժեղանում են աշխատավորական, դեմոկրատական, մերթ՝ հետադիմական, կղերական տարրերը: Ռեակցիայի այս տարիներին թեև ուժեղացել էին հայ իրականության մեջ ռեակցիոն, կղերական տարրերը, բայց գործում էին և աշխատավորական դեմոկրատական ուժերը, որոնք հնարավորին չափ հակահարված էին հասցնում իշխող միապետական, բուրժուական իդեոլոգիային:

Նշանակալի երևույթ էր Բաքվում լույս տեսած «Շեփոր» գրական հասարակական, տնտեսական և քաղաքական շաբաթաթերթը: «Շեփորը» պայքարում էր ռեակցիոն և նացիոնալիստական տարրերի դեմ՝ բարձր պահելով դեմոկրատիայի և ինտերնացիոնալիզմի դրոշմը: 1908 թ. խմբագրական հոգվածում «Շեփորը» գրում էր, որ ինքն «ուղղում է իր կոչը ոչ թե միջազգային հասարակության, այլ հատկապես բանվոր ժողովրդին»: «Շեփորը» դա իսկապես բանվոր մարդու բողոքի ձայնն էր՝ դաժան ռեակցիայի և բուրժուական կեղեքման դեմ: Իսկ հայ աշխատավորության ազատագրության գործը նա կապում է միջազգային բանվորական շարժման հետ: Այս պատճառով «Շեփորը», ինչպես ինքն էր գրում, աշխատել է «մտցնելու հայ աշխատավորներին միջազգային բանվորության մեծ ընտանիքի մեջ»: 1908 թ. «Շեփորն» էլ, ինչպես հայ դեմոկրատական շատ թերթեր, տպագրեց Լ. Տոլստոյի հզոր բողոքը կախաղանների դեմ, նրա՝ «Զեմ կարող լուել» հոդ-

երկու փոքրիկ հոգվածները, որոնք գրված են հենց այդ տարիներին: Մեկը կոչվում է «Ազնիվ ցասում» (1908 թ.), մյուսը՝ «Մեծարո՞ւմ թե ոեկլամ» (1911 թ.):

Սուրեն Սպանդարյանը հանդես է գալիս իր այս հոգվածներում պաշտպանելու Ստալինի ղեկավարությամբ լույս տեսնող «Бакинский рабочий» անլեզալ թերթի հայացքները և Տոլստոյի մասին, որոնք հանգիստ չէին տալիս կադետական-բուրժուական «Баку» և «Бакинский листок» թերթերին:

Սուրեն Սպանդարյանը քննադատում է կադետական թերթի այն միտքը, թե Լ. Տոլստոյի մասին «Бакинский рабочий» թերթում հանդես եկած հոգվածագիրը «նպատակ չունի տալու Լ. Տոլստոյի շատ թե քիչ օրեկտիվ գնահատականը, կամ ասելու բանվորին, թե Լ. Տոլստոյի ուսմունքի մեջ ինչն է դրական պրոլետարիատի և ամբողջ աշխատավոր ժողովրդի համար»: Ըստ կադետական մտածողության (որը, ինչպես տեսանք «Вехи» օրինակից, ինտելիգենցիային ապադասակարգային էր համարում), կապել Լ. Տոլստոյին կամ Հոմերոսին, Շեքսպիրին, Պլատոնին, Արիստոտելին, Մարքսին որևէ դասակարգի գաղափարախոսության հետ «անհեթեթություն է»: Սուրեն Սպանդարյանը հիանալի կերպով ցույց է տալիս, որ այս մեծ արվեստագետները և գիտնականները՝ պատկանելով ողջ մարդկությանը՝ միաժամանակ իրենց գաղափարախոսությամբ կապված են որոշ դասակարգի հետ: «Նթե, ասենք, այսինչ գրողը, նկարիչը, փիլիսոփան հանդիսանում են տիրաստող դասակարգերի իդեոլոգներ, մի՞թե այդ նշանակում է ժխտել այն նշանակությունը, որ ունեն նրանք համամարդկային առաջադիմության համար»,—գրում է Սպանդարյանը: «Մենք Տոլստոյին չենք գնահատել իբրև խոսքի արվեստագետի, իբրև մարդկային հոգին ճանաչողի, գրում է այնուհետև Ս. Սպանդարյանը, այս առթիվ երկու կարծիք չի կարող լինել: Մենք նրան գնահատել ենք իբրև քարոզչի, իբրև նոր կյանքի ուսուցչի, և գտել ենք, որ նրա ուսմունքը վնասակար է, ոեակցիոն, չի համապատասխանում պրոլետարիատի շահերին, ձեռնտու է բուրժուազիային»¹:

Հայ մամուլում մեծ քանակությամբ հոգվածներ գրվեցին Լ. Տոլստոյի ծննդյան 80-ամյակի մասին (1908 թ.), բայց ոչ մեկը այնպիսի ճիշտ մոտեցում չէր ցուցաբերում, այնպիսի շեշտա-

¹ Ս. Սպանդարյան, «Հոգվածներ, նամակներ, փաստաթղթեր», Պետհրատ, Երևան, 1939, էջ 130:

րաշրջանի ծննդյան» ժամը, այսինքն այն, ինչ երազում էր ժամանակին էնգելսը: Ահա թե ինչու Լենինն այնքան բարձր է գնահատել այդ վեպը, համարելով այն «շատ ժամանակին դրած» գիրք և նշել է նրա մեծ նշանակությունը ոչ միայն ուսման, այլև համաշխարհային բանվոր դասակարգի համար:

Ահա թե ինչու բուրժուական ռեակցիոն քննադատությունը և Ռուսաստանում և Կովկասում աշխատում էր նենգափոխել Գորկու ստեղծագործությունների իդեալական բովանդակությունը: Դա ամենագլխավոր երևույթներից մեկն էր: Եվ հենց դրա գեմ էլ դուրս եկավ Ստեփան Շահումյանը: 1911 թվականին Ստ. Շահումյանի՝ «Գորկու մասին» գրած հոդվածը այդ պայքարի փայլուն արտահայտությունն էր: «Современная жизнь»-ի էջերից նա հարձակվում էր Գորկու և բանվոր դասակարգի թշնամիների վրա: Շահումյանը մերկացնում էր «Բագու» թերթում Ս. Ալվազովի և Գր. Ստարցևի կողմից կատարված՝ Գորկու «Տրտունջներ» և «Մորդովկա» պատմվածքների իդեալական բովանդակության նենգափոխումը: Ինչպես հայտնի է, Գորկին իր «Տրտունջներ» պատմվածքում պատկերացնում էր ճապոնական պատերազմին մասնակցած մի ուսանողի, որն ասում է, թե «սոցիալիզմը ուսական բնավորությանը չի համապատասխանում», թե սոցիալիզմը «հրեաների հորինած» բան է: Գր. Ստարցևը այդ ամենը վերագրում է Գորկուն, և դուրս է գալիս, որ ոչ թե Գորկու պատկերած ուսանողն, այլ հենց ինքը Գորկին այդ կարծիքն ունի սոցիալիզմի մասին: Դա մի ստորկեղծում էր, և Շահումյանն անխնա մերկացնում և անարգանքի ոյունին էր գամում Ստարցևին: Ստ. Շահումյանը գրում էր.

«...», ճակատագրի ծաղր—Ստարցևը ոտքի է ելնում պաշտպանելու սոցիալիզմը, պաշտպանելու ուսանողի գյուղացուն և բանվորին՝ Գորկու հարձակումներից ու զրպարտություններից»¹:

Գորկու մյուս՝ «Մորդովկա» պատմվածքում, որը տպագրվել էր 1911 թ. «Современный мир»-ի առաջին համարում, պատմվում է, թե բանվոր Պավել Մակովն ունի գեղեցիկ կին, ինքը պարտիական աշխատող է և տարված է իր գործով: Նրա կինը, Դաշան, և հայրը՝ Վալենկը, դժգոհ են Պավել Մակովից, որ սա ամբողջովին չի նվիրվում իր ընտանիքին: Բայց Պավելը մնում է հավատարիմ իր համոզմունքներին ու գործին: Իսկ Գր. Ստարցևը դուրս է բերում

¹ Ստեփան Շահումյան, Ընտիր երկեր. Հայպետհրատ, Երևան, 1948 թ. էջ 286:

որ Պավելը թքում է պարտիական փաղափարների վրա և տարվում գեղեցիկ կնոջ մարմնով:

«Ինչո՞ւ է հնարել այդ բոլորը Ստարցևը», հարց է տալիս Շահումյանը և պատասխանում՝ «կարևորն այն է, որ բոլոր նման «քննադատները»՝ խոսելով բանվորական գրող Գորկու մասին, ինչպես նաև առհասարակ այն բոլորի մասին, ինչ վերաբերում է բանվորներին, ոչ մի կերպ չեն կարողանում, գիտակցորեն թե անգիտակցորեն, խուսափել ստից, խեղաթյուրումներից, զրպարտություններից»¹:

Այն ժամանակ, երբ պրոլետարական մեծ արվեստագետի մասին լենինը գրում է՝ «Կասկած չկա, որ Գորկին հսկայական գեղարվեստական մի տաղանդ է, որը շատ օգուտ է բերել և կբերի համաշխարհային պրոլետարական շարժմանը»², Գորկու թշնամիները ներկայացնում էին նրան որպես հետադիմական-սեհարյուրակային: Գորկու լավագույն ապտակը իր հակառակորդներին հանդիսացավ նրա «Ինքնուս գրողների մասին» հոդվածը, որտեղ երևում էր, թե ինչպես Գորկին հարյուրավոր թելերով կապված էր ժողովրդի հետ, նրա գրական ուսուցիչն էր և նրա ընկերը: 1906—1910 թվականների ընթացքում Գորկին «կարդացել է ավելի քան չորս հարյուր ձեռագիր պատմվածքներ», բանաստեղծություններ, որոնց հեղինակները «ժողովրդական գրողներ են»: Շահումյանը սա համարում է Գորկու բարոյական վեհ գեմքի ամենալավ վկայականը: Ինչքան Գորկին ատելի էր դառնում բուրժուազիայի համար, այնքան ավելի «գնահատելի էր դառնում բանվորների համար, պրոլետարական ինտելիգենցիայի համար, «գեմոսի» համար»,—գրում է Շահումյանը:

Նա բերում է Գորկու վերը հիշատակած հոդվածից ժողովրդի ծոցից դուրս եկած գրողների ստեղծագործություններից սրուշ հմուշներ, որտեղ նրանք անգամ իրենց կյանքի ծանր պայմաններում չեն հուսահատվում ապագայի երջանկության նկատմամբ: Նրանք հայտնում են՝

«Վշտի մասին շատ են երգել, վշտից-ցավից կշտացել ենք» կամ թե՛

«Սիրտներս խնդովթյուն է ուզում», «ձեռքներս մեկնում ենք դեպի գործ նոր բախտ կոելու»: Գյուղացի Սավինը երգում է.

¹ Սեփական Շահումյան, *Ընտիր երկեր*, Հայպետհրատ, Երևան 1948 թ., էջ 288:

² Ленин, Сочинения, т. XX, стр. 41.

կյանքը—կռիվ է,
Ուր ես մարտնչում եմ,
Թող բախտը հարվածի,
Ես չեմ ընկճվի:

Ստեփան Շահումյանը բերելով այս բոլորը, հանում է այս-
տեղից այն կարևոր քաղաքական եզրակացությունը, որ «Ռու-
սաստանում, այսպես կոչված «մասսաների ռեակցիա», ռեակցիա
ցածից՝ գոյություն չունի»: «Մեր ռեակցիան գլխավորապես կա-
ռավարական է, արտաքին-նյութական, որը, ճիշտ է, ընդգրկել է
քուրժուկական, առավելապես բուրժուա-ինտելիգենտական խավե-
րին, բայց միայն մասնակիորեն է անդրադարձել դեմոկրատական
լայն մասսաների վրա»¹:

Հակադրվելով այն բուրժուական գրական քննադատներին և
հրապարակախոսներին, որոնք մեծ արվեստագետի ստեղծագոր-
ծությունների իդեական բովանդակությունը նենգափոխում էին,
Նրան բուրժուական զգեստներ էին հագցնում, Շահումյանը գրում
է, թե բանվորները հպարտությամբ կարող են ասել՝ «այո՛, Գոր-
կին մերն է՝. նա մեր արվեստագետն է, մեր բարեկամն ու ղինա-
կիցը՝ աշխատանքի ազատագրության վեհ պայքարի մեջ»²:

Ստ. Շահումյանի այս հոգվածն արտահայտություն էր այն
մեծ պայքարի, որ մղվում էր հանուն Գորկու:

Գորկին շատ խոռն արմատներ էր գցել հասարակական, գրա-
կան կյանքում: Նրա պայքարի մարտական շունչը զգացվում էր
հայ առաջադեմ հրապարակախոսության և պոեզիայի մեջ և այս
տարիներին: Բավական է նշել թեկուզ նրա «Մրրկահավի երգի»
ազդեցությունը հայ գրականության վրա: Համաշխարհային գրա-
կանության մեջ անզուգական այս բանաստեղծությունը խոշոր
դեր է կատարել և ռեակցիայի տարիներին կամք ներշնչել մարդ-
կանց՝ չհուսահատվել, որովհետև փոթորիկն այնուամենայնիվ
կպայթի...

3. ՎԵՐԵԼՔԻ ՏԱՐԻՆԵՐ (1912—1914)

Ցարական միապետության կողմից հետզհետե ուժեղացող
ճնշումը ժողովրդական, ռևոլուցիոն ուժերի վրա, բանվորական և
դեմոկրատական մասսաների հարստահարումը, բնականաբար,

¹ Ստեփան Շահումյան, *Ընտիր երկեր*, Հայպետհրատ, Երևան, 1948, էջ 294:

² Նույն տեղ, էջ 296:

շարժման մեջ դրեց մասսաներին: Աճեցին բանվորների և գյուղացիների հակամիապետական ելույթները: Դասակարգային կռիվը նորից բորբոքվեց: Աճեց գործադուլային շարժումը: 1911 թվականին գործադուլավորների թիվը հասնում էր 100 հազարի: Ռուսաստանում բանվորությունը կենտրոնացել էր՝ ի տարբերություն եվրոպական կապիտալիստական երկրների՝ խոշոր գործարաններում: Ռևոլուցիոն շարժումը հարատևորեն արագացող թափով վեր էր բարձրանում առանձնապես 1912—1914 թվականներին: Լենայի դեպքերը, երբ ի հաճույս Սիբիրի ոսկու հանքերի անգլիական կապիտալիստների ցարական ոստիկանությունը զնդակահարեց և վիրավորեց 500 մարդու, առավել զորավոր խթան հանդիսացան ռևոլուցիոն շարժման զարգացման համար:

Այդ վերելքի լավագույն արտահայտությունները հանդիսացան բոլշևիկյան «Звезда» շաբաթաթերթի և «Правда» օրաթերթի հրատարակությունը, որոնք վիթխարի դեր կատարեցին ռևոլուցիոն շարժման և աշխատավոր մասսաների իդեական դաստիարակության գործում՝ վերելքի հետագա տարիների ընթացքում:

Այս ամենը խոշոր ազդեցություն ունեցավ նաև Կովկասի ռևոլուցիոն շարժման և իդեական կյանքի վրա:

Հալ առաջագիմական մամուլը, հրապարակախոսությունը, գրական քննադատությունը նույնպես աշխուժացան: Այդ աշխուժությունը երբեմն արտահայտվում էր ռուս ռևոլուցիոն, դեմոկրատական, պրոգրեսիվ գրողների և քննադատների գործունեության, նրանց իդեաների մասսայականացման մեջ: Դրանով հայ դեմոկրատական ուժերը հակադրվում էին կադետական և բուրժուական այլ ռեակցիոն պարտիաներին, որոնք գիտակցաբար մոռացության էին տալիս կամ բոլորովին ժխտում էին Ռադիշչևի, Բելինսկու, Գերցենի, Դոբրոլյուբովի, Չերնիշևսկու նշանակությունը, որոնք ռուս ռևոլուցիոն և դեմոկրատական շարժման պարծանքն էին:

Իսկական վերելքն սկսվեց 1912 թվականից: 1912 թվականին հայ քննադատությունը ուշադրություն դարձրեց այնպիսի ռևոլուցիոններների և հրապարակախոսների վրա, ինչպիսիք են Գերցենը, որի ծննդյան 100-ամյակը լրացավ 1912 թ., Ռադիշչևը, որի մահվան 110-ամյակը լրացավ այդ նույն տարում, և Դոբրոլյուբովը, որի մահվան 50-ամյակը նույնպես լրանում էր 1912 թվականին: Պատմական այլ իրադրություններում ռևոլուցիոն և դե-

մոկրատական շարժման այս խոշոր ներկայացուցիչների ծննդավայրն է մահվան տարեդարձները թերևս կանտեսվեին: Այնինչ այժմ այս տարեդարձներն օգտագործվում էին նրանց գործունեությունն ու իդեաները մասսայականացնելու նպատակով:

Գերցենը մինչ այդ մոռացություն էր տրվել հայ իրականության մեջ. այնինչ նա համաշխարհային դեմք դարձավ դեռ իր կենդանության օրոք: Իր ունուլուցիոն գործունեության, մատերիստիստական փիլիսոփայության, գեղարվեստական ռեալիստական վեպիկներով, վերջապես՝ իր մինչև այժմ չգերազանցված մեմուարներով («Եղևություն և խոհեր») նա դարաշրջանի ամենանշանավոր մարդկանցից մեկն էր: Բայց հայ հրապարակախոսությունը ոչ մի հատուկ, թեկուզ փոքրիկ, հոգված անդամ մինչև այդ չէր գրել Գերցենի մասին, նրա երկերից ոչ մի բան չէր թարգմանվել: Անհրաժեշտ էին ունուլուցիոն շարժման և վերելքի տարիները, որպեսզի այդ քար լուսությունը խախտվեր: Գերցենը, ինչպես հայտնի է, ազդեցություն ուներ հայ 60-ական թվականների ունուլուցիոն-դեմոկրատական հրապարակախոսության վրա (Մ. Նալբանդյան):

Հայ պարբերականներում տպագրված հոգվածներում և առանձին գրքում վեր էր հանվում Գերցենի՝ «ռուսական սոցիալիզմի», նարոդնիկական շարժման զարգացման պատմության մեջ խաղացած դերը: Իսկ հայ մտավորականությունը դիտվում էր որպես ռուսական ինտելիգենցիայի մեծ բնտանիքի մի մասնիկը, և այս պատճառով՝ այն երևույթները, որ տեղի են ունենում մայր խմբի մեջ, իրենց նմանօրինակ արտացոլումն են գտնում և հատվածներում: Գերցենի ազդեցությունը, ինչպես նշել է հայ պրոգրեսիվ մամուլը, մեծ է եղել նրա ժամանակակից հայ մտավորականության վրա:

Դոբրոլյուբովի գործունեությունն անխզելի կապված էր Չերնիշևսկու հետ: Իսկ Չերնիշևսկու շրջապատում կարելի էր տեսնել ոչ միայն նրա իդեաներով տարված ռուս երիտասարդության, այլև հայ մարդկանց: «Մշակը», հենվելով Եվդենի Լյադկովի «Ն. Չերնիշևսկին «Սովրեմեննիկի» խմբագրության մեջ» հոգվածի վրա, հիշատակում է ոմն Հայրապետյանի ազգանունը, որը մասնակցում էր ամսագրի խմբագրության հավաքույթներում:

Դոբրոլյուբովի մասին խոսելիս ընդգծվում էր նրա՝ ժողովրդին մատուցած ծառայությունը: Տեղին էր բերվում Չերնիշևսկու հուզիչ նամակը «Հանճարեղ պատանու» մահվան կապակցությամբ, ուր Չերնիշևսկին գրում էր, թե 2½ ամիս է, ինչ գրեթե ամեն

օր արտասուքով է անցկացնում: «Թեպետ ես էլ օգտակար մարդեմ, սակայն լավ կլինենք, որ ես մեռնեի, քան թե նա: Հանձին նրա ոռւս ժողովուրդը կորցրեց իր լավագույն պաշտպանին»:

Վերելքի տարիներին բազմաթիվ հողվածներ գրվեցին գրական պոռնոգրաֆիայի դեմ: Ա. Կարինյանի՝ «Ռուսական նորագույն գրականությունից» և ուրիշների հողվածները այդ նույն հարցի մասին են:

Այս ոգին է արտահայտված և Ա. Կարինյանի 1914 թ. սկզբներին «Խոսք» շաբաթաթերթում տպագրված «Ռուսական նորագույն գրականությունից նոր հովեր» հողվածում: Դեկադենտ գրողներն արդեն ձանձրալի են,—գրում է նա: Կամենսկին, Արցիբաշևը, Սուրգուբը, նույնիսկ ոռւս ժամանակակից պոետների «արքա»՝ Բալմոնտը դադարել են հմայել մարդկանց: Հասարակական ուշադրություն Ա. Կարինյանը դարձնում է պրոլետարական, դեմոկրատ գրողների՝ Շմելյովի, Սուրգուշովի վրա և այլն: Սրանք, վկայում է հողվածագիրը, կարդացվում են մեծ հետաքրքրությամբ: Զարգանում է ռեալիստական գրական հոսանքը, որն ազդում է նաև դեկադենտական որոշ գրողների վրա (օրինակ Բորիս Զայցևի, Սերգեև-Յենսկու), որոնք դեպի ռեալիզմ են գալիս: Ռեալիզմի ներկայացուցիչ է Ալեքսեյ Տոլստոյը: «Ռեալիզմը նոր ուժեր է առաջադրում և նոր կենսունակ հովերով վերակենդանացնում հասարակական ատմոսֆերան», գրում էր Արտ. Կարինյանը:

Այս առումով է դնահատվում Մարիետտա Շահինյանը, որն այս տարիներին արդեն կատարել էր իր ստեղծագործական առաջին քայլը:

Վերջապես, վերելքի տարիների կարևոր մի մոմենտ հանդիսացավ Մաքսիմ Գորկու՝ «Русское слово» թերթում ունեցած ելույթը Դոստոևսկու ռեալիզմին վեպի («Բեսի») դրամատիկական ներկայացման դեմ: Դոստոևսկու այդ գործը ուղղված էր ռեուլոցիոն շարժման դեմ: Այդտեղ Դոստոևսկին անարդար վիրավորանքներ էր հասցնում և բացարձակապես զրպարտում էր ազատության և ռեուլոցիայի համար մարտնչող մարդկանց: Իսկ դրա բեմադրողները ելնում էին այն համոզմունքից, թե քանի որ Դոստոևսկին հանձարեղ գրող է, ապա նրանից ամեն ինչ կարելի է բեմադրել: Գորկին ահա այս վնասակար համոզմունքի և գործի դեմ է, որ իր ամբողջ ուժով կռվում էր: Այդ ելույթը մեծ աղմուկ հանեց Ռուսաստանում: Հայ մամուլը չէր կարող դրան չարձագանքել:

Հայ իրականության մեջ Գորկու հայացքների պաշտպանու-

թյամբ հանդես եկավ Վրթանես Փափազյանը 1914 թվին: Նա տպագրեց իր «Գրական զրույցները», մի հոդված, որը պատիվ է բերում հայ գրողին:

Վրթանես Փափազյանը, պաշտպանելով Գորկուն ամեն տեսակ հարձակումներից, կոնկրետացնում է Գորկու արտահայտած իդեաները հայ իրականության վրա: «Եկեք այժմ, հայ ընթերցողներ, փոխենք այս բոլոր ասածների մեջ «ուս» բառը «հայ» բառի և զննենք պահ մի, թե արդյոք հայ գրական ու մտավոր շարժումն ևս չի ապրում նույնպիսի հոգեկան աղքատության մի շրջանում, ուր ամեն ուժ պստիկացել է»:

Փափազյանը Գորկու այդ ելույթը օգտագործում է՝ պայքարելու համար ռուսահայ և պոլսահայ իրականության մեջ եղած վնասակար գրականության դեմ: Մեզանում էլ արդարացվում է սպանություններ, տուփանքներ գովերգող գրականությունը,—գրում էր նա: Վրթանես Փափազյանը հայ գրականության մեջ վավաշտ, սեքսուալ, տուփանքերով լի զգացմունքներ գովերգող մարդկանց պատասխանում է Գորկու խոսքերով՝ «Մեր բաղձատանջ հասարակությունը տուփամուրական երգերով չէ, որ պիտի վերականգնի և ազնիվի ու զեղեցիկը հասկանա, այլ առողջ հոգու կուռ ստեղծագործություններով և վերադարձով դեպի եռանդի բուն աղբյուրը՝ դեպի ժողովուրդն ու գիտությունը»: Տաղանդավոր հայ գրողը լավատեսորեն իր հայացքը նետում էր դեպի մոտիկ ապագան, երբ հիծավալվեն մեծ շարժումները և այն ժամանակ «խնկարկելու և պաշտամունքի առարկա ունին ոչ թե կանացի զիստն ու պորտը՝ այլ բարձրության ձգտող մեծ թռիչքները»: Այդ շարժումները չպիտի ուշանան ասպարեզ իջնելու, մարգարեաբար նշում էր հայ գրողը: «Մեզ դրացի մեծ ազգերը առդեն սկսել են մաքրագործող աշխատանք: Մաքսիմ Գորկիների կոչերը իզուր չեն անցել»:

Դա ռևոլուցիոն շարժումների մակընթացությունից հետո վերահաս փոթորիկ պայթելու ժամն էր:

Բայց պայթեց ոչ թե ռևոլուցիայի, այլ պատերազմի փոթորիկը:

Ակսվեց առաջին իմպերիալիստական պատերազմը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ինչպես ողջ մարդկության, այնպես էլ առանձնապես հայ ժողովրդին անթիվ զոհեր և տառապանքներ բերեց: Բնական է, որ այս շրջանի հայ դրականությունն հիմնական հարցը պատերազմի և այդ պատերազմում հայ ժողովրդի վիճակի հարցն էր դարձել:

Իմպերիալիստական խոշոր պետությունները, պատերազմ սկսելով, ձգտում էին, ինչպես գիտականորեն այդ ապացույցել են լենինը և Ստալինը, վերաբաժանել աշխարհը, նորանոր շուկաներ ձեռք բերել: Ռուսական բուրժուազիան, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմում պատերազմ սկսելով, «...հույս ուներ կարգավորելու իր գործերը՝ նոր շուկաներ նվաճելու, հարստանալու ռազմական սլափերների և մատակարարումների միջոցով և միաժամանակ ճնշելու ռևոլուցիոն շարժումը, օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը»¹:

«...բուրժուական-հայրենասիրական մոլուցքը, որը պատերազմի սկզբին համակել էր ինտելիգենցիային և գյուղացիության կուլակային խավերին, ազդեց նաև բանվորների մի որոշ մասի վրա: Բայց սրանք առավելապես «Ռուս ժողովրդի միություն» անունով խուլիգանական կազմակերպության անդամներն էին և էսերա-մենշևիկներն տրամադրված բանվորների մի մասը: Դրանք, իհարկե, չէին արտացոլում և չէին կարող արտացոլել բանվոր դասակարգի տրամադրությունները»²:

Երկրորդ ինտերնացիոնալի պարտիաները անկում ապրեցին, դավաճանելով ինտերնացիոնալիզմին և պաշտպանելով ազգային բուրժուազիայի շահերը այդ թալանչիական պատերազմում:

«Միայն բոլշևիկների պարտիան հենց միանգամից և առանց տատանումների իմպերիալիստական պատերազմի դեմ վճռական պայքար մղելու դրոշ բարձրացրեց»³:

Իմպերիալիստական այս մեծ պետությունների կռիվների մեջ փոքր ժողովուրդներն ամենից շատ են վնասվում, ոտնատակ են լինում: Իսկ փոքր ժողովուրդների մեջ 1914—1917 թ. թ. պատե-

1 Համկ(բ)Պ պատմություն. Համառուտ դասընթաց, Երևան, 1946, էջ 223:

2 Նույն տեղ, էջ 225:

3 Նույն տեղ, 226:

րազմի տարիներին ամենասոսկալի տանջանքներ կրեց հատկապէս հայ ժողովուրդը: Իմպերիալիստական Գերմանիայի հրահրումով թյուրքական բուրժուազիայի կամքով սպանվեցին, մորթվեցին, կախվեցին, սովահար արվեցին ավելի քան մեկուկես միլիոն հայ՝ ծեր և մանուկ, տղամարդ և կին, աշխատավոր և մտավորական:

Մորթվածների, սպանվածների արյունով ներկվել էր Թյուրքիայի հողը: Մեռնողների և սովահար մարդկանց ջղաձիգ ճիշերը, աղաղակները տարածվում էին ողջ տիեզերքը: Հովհաննես Թումանյանը 1915 թ. գրել է.

Ու վեր կացա ես, որ մեր հայրենի օրենքովը հին,
Վերջին հանգիստը կարդամ իմ ազգի անբախտ զոհերին,
Որ շեն ու քաղաք, որ սար ու հովիտ, ծովից մինչև ծով—
Մարած են, մեռած, փրուլած ու ցրված հազար հազարով:

Հակառակ իշխող նացիոնալիստական մոլուցքի՝ ռուս և եվրոպական առաջագեմ խավերի մեջ գտնվեցին մեծ և ազնիվ մարդիկ, որոնք բարձր պահելով հումանիզմի դրոշը, հայ ժողովրդի պաշտպանության և նրան ֆիզիկական կատարյալ բնաջնջումից փրկելու կոչը արին:

Վալերի Բրյուսովը, Մաքսիմ Գորկին, էմիլ Վերհառնը և սրանց պես շատերը այդ շարժման գլխավոր արտահայտիչները հանդիսացան:

Վալերի Բրյուսովը՝ ողջ մարդկությանը ցույց տալու համար, թե Գերմանիան և Թյուրքիան ինչպիսի մի ժողովուրդ են հրի ու սրի քաշել, ինչպիսի ոճիր են կատարում մարդկության և կուլտուրայի դեմ, կազմեց իր՝ «Հայաստանի պոեզիա» անտալոգիան, հանդես եկավ իր ուսումնասիրություններով հայ կուլտուրայի մասին, գիտակցել տվեց, թե ինչպիսի գանձեր է ստեղծել այս «բանաստեղծ ժողովուրդը» և ինչպիսի հարստություն է հայ գրականությունը, պոեզիան ողջ մարդկության կուլտուրայի պատմության մեջ:

Բրյուսովի այդ ձեռնարկումից ժամանակակիցները մի հիմնական քաղաքական եզրակացություն էին հանում՝ գիշատիչ ուժեր, հեռո՛ւ հայ ժողովրդից, թող ապրի՝ հայ ժողովուրդը: Բրյուսովը Կովկասում խոշոր քաղաքներում դասախոսություններ կարդաց հայ կուլտուրայի մասին: Այդ օրերը տոնական, բրյուսովյան օրեր

դարձան: Հայ և ռուս ժողովրդի դարավոր բարեկամության ամենապայծառ մոմենտներից մեկն էր դա: Հանճարեղ Թումանյանն ամենից ավելի ջերմորեն և իմաստուն ողջունեց Բրյուսովին և գնահատեց նրա գործի նշանակությունը: Թումանյանը վարպետորեն դիտակցել էր տալիս այն խոր տարբերությունը, որ կար դեպի Կովկասն ունեցած ցարական կառավարության և ռուսական առաջավոր մարդկանց վերաբերմունքի մեջ:

«Ռուսաստանից մեզ մոտ ոստիկաններ են ուղարկել, թե գնացեք գողեր բռնեցեք ու սրիկաներ: Նրանք էլ եկել են՝ ավազակներ, գողեր ու սրիկաներ են գտել: Դատախազներ են ուղարկել, թե՝ մարդասպաններ ու ոճրագործներ երևան հանեցեք ու դատապարտեցեք: Նրանք էլ եկել են, մարդասպաններ ու ոճրագործներ են գտել: Ժանդարմներ են ուղարկել, թե արթուն հսկեցեք, հեղափոխականներ գտեք: Նրանք էլ եկել են—հեղափոխականներ են գտել: Եվ այլն, և այլն: Ու լուրը գնացել է Ռուսաստան՝ թե Կովկասում ավազակներ կան, գողեր և սրիկաներ կան, մարդասպաններ, խաբեբաներ ու ոճրագործներ կան, հեղափոխականներ կան... Բայց բանաստեղծներ չեն ուղարկել, թե գնացեք Կովկասում կամ հայերի մեջ բանաստեղծություն որոնեցեք: Ահա առաջին անգամն է ռուս բանաստեղծը գալիս մեզ մոտ հատկապես մեր բանաստեղծության համար: Առաջին անգամն են ռուս նշանավոր բանաստեղծները մեր բանաստեղծությանը մոտենում և գտնում են լի ու լի, և այժմ լուրը կերթա Ռուսաստան, թե Կովկասում հայերի մեջ բանաստեղծություն էլ կա, բանաստեղծներ էլ կան»¹:

Բրյուսովի գործունեությունը դրանով չէր սահմանափակվում: Նա մերթ թարգմանություններ էր կատարում հայ գրականությունից և հասնում թարգմանական արվեստի կատարելության, մերթ ոտանավորներ էր նվիրում հայերին և վառում ընթերցողների սիրտը անկեղծ սիրո ջերմությամբ, մերթ էլ եվրոպական գրականության միջից իրեն համախոհներ էր որոնում և ծանոթացնում հայության հետ, լեցնելով այսպիսով դեպի ինքը երախտագիտության անսահման զգացումով:

Ուշագրավ է Բրյուսովի «Էմիլ Վերհառնը Հայաստանի մասին» հոդվածը, որը նա ուղարկել էր Բաքվի «Գործ» ամսագրին և այդտեղ էլ 1917 թ. № 3-ում տպվեց:

¹ «Թումանյանը քննադատ», կազմեց և խմբագրեց Նվ. Թումանյան երևան, 1939, էջ 339:

Բրյուսովը ծանոթացնում է հայ ընթերցողներին էմիլ Վերհառնի այն ստեղծագործությունների բովանդակության հետ, որոնց մեջ այդ մեծ բանաստեղծը խոսում էր հայերի մասին, պատերազմի ժամանակ նրանց վիճակի մասին: Հնարավոր չէ առանց փշաքաղվելու կարդալ այդ տողերը:

Խոսելով Վերհառնի «Աղաղակ» պոեմի մասին, Բրյուսովը հետևյալ մեջբերումն է կատարում. «Երկրիս երեսին քաղաքների և ավերակների միջով կրծքեկործք հնչում է հետդհետե սաստկացող մի աղաղակ: Հրաշագործ սիրո աղաղակը չէ այդ, որ երբեմն միացնում էր ազգերն իրար հետ: Մեր օրերի աղաղակն է այդ. անհուն, որ դաշտեղաշտ հնչեցնում է ատելությունը: Նա լսվում է ամենուրեք բոլոր երկրներում, տարածվում է քաղաքների ու անտառների, գետերի ու լեռների և օվկիանոսների վրայով... և դանդաղորեն իջնում է այդ աղաղակը կարմրաներկ աշխարհի Հայաստան, ծվատում է այնտեղ էրզրում ու Մուշ, Սղերդ ու Բաղեշ և Վան...»:

Այնուհետև Վերհառնը՝ Բրյուսովի վկայությամբ՝ «Ազգաշինչ Գերմանիայի» մեջ նկարագրելով Հայաստանում, Լեհաստանում, Բելգիայում, առանձնապես Հայաստանում տեղի ունեցած կոտորածների պատկերը, գրում է. «Իսկ այնտեղ հրաշագործ մատուռի մոտ, ուր երեկոները խումբ-խումբ գնդակահարում են անմեղ մանուկներ, ջրհորի շրթներին ծեփած մնացել են ուղեղի ցայտեր և զանգերի կտորտանքներ...»:

Բրյուսովը, էմիլ Վերհառնին համախոհ, հավատացած էր, որ ազգաշինչ իմպերալիստական Գերմանիան մի օր պիտի տապալվի: Այսօր էլ առանձին նշանակությամբ է հնչում մեծ հումանիստի կանխագուշակումը. «Գերմա՛նիա, Գերմա՛նիա, սուկումը ամեն կողմից աճում է քո շուրջը, նա շրջապատում է քեզ իբր լեռների օղակ, ուր օրեցօր սեղմվում է և մի օր տապալելու է քեզ ի պատիժ քո արյունախանձ ու խուլական ոճիրների և մանավանդ ի պատիժ քո հրեշավոր սկզբունքների»:

Անգնահատելի է Բրյուսովի դերը հայ կուլտուրայի պատմության մեջ: Նա հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամներից մեկն էր: Դրանով պետք է բացատրել և այն, որ առանձնապես պատերազմի տարիներին հայ մամուլի էջերում երևում էին նրա մեծ վարպետությամբ, արվեստով գրված բանաստեղծությունների թարգմանությունները:

Թեև Բրյուսովի մասին գրվել են հոդվածներ, դիսերտացիա-

ներ, գրքեր, այնուամենայնիվ հայ միտքը մինչև մեր օրերն էլ դեռ երախտապարտ է մնում այդ մեծ մարդուն, քանի դեռ նրա երկերի, թեկուզ ընտիր, թարգմանությունը չկա հայերեն լեզվով:

Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ 1916 թ. լույս տեսած «Հայ գրականության ժողովածուն» («Сборник армянской литературы») նույն քաղաքական նպատակն էր հետապնդում: Ծանոթացնելով ուսու հասարակությանը հայ բանաստեղծների, արձակագիրների և դրամատուրգների ստեղծագործություններին, Մ. Գորկին սեր և հարգանք էր առաջացնում դեպի այդ ժամանակ իր պատմական կյանքի ամենաողբերգական վիճակն ապրող հայ ժողովուրդը: Գորկին ոչ միայն կուլտուրական, այլև վերին աստիճանի կարևոր քաղաքական գործ էր կատարում: Նա այդպիսով, մի կողմից՝ հակադրվում էր ցարական քաղաքականությանը, որով Ռուսաստանը «ժողովուրդների բանտ» էր դարձել, միապետական նացիոնալիստական ռեակցիոն տարրերին, որոնք հրահրում էին հայերի դեմ ամեն տեսակ մով տարրերին, մյուս կողմից՝ Գորկին դրանով հարվածում էր գերմանո-թյուրքական իմպերիալիստ բարբարոսներին, որոնք Հայկական կոտորածների դահիճներն էին:

Այս էր այդ ժողովածուի քաղաքական նպատակը: Իսկ ժողովածուին «տեսական» հոգվածներով մասնակցած նացիոնալիստ հեղինակները ճիշտ կողմնորոշում չէին տալիս և չէին էլ կարող տալ: Անհրաժեշտ էր հայերի փրկության գործը կապել ուսու ժողովրդի՝ ցարական լծից ազատագրվելու հետ. այնինչ նրանք իրենց հոգվածներում քաղքենիորեն կամ հայերի նկատմամբ գովել էին մուրում, արցունքներ թափելով, կամ՝ ազգային սնապարծությամբ զբաղվում՝ կանգնած լինելով նացիոնալիստական գիրքերի վրա:

Ահա թե ինչու Ստեփան Շահումյանը, հանդես գալով՝ ճիշտ գնահատեց այդ ժողովածուի կուլտուր-քաղաքական նշանակությունը, միաժամանակ քննադատեց նրա լուրջ թերությունները:

Ժողովածուի նպատակը Ստ. Շահումյանը համարում էր «ծանոթացնել ուսու հասարակությանը նրա հետ մի քաղաքական կյանքով ապրող մանր ազգերի գրականության հետ»: Սրա հետ միասին Շահումյանը՝ համարելով ժողովածուն լավ մտածված, նշում էր ապա, որ իզուր անտեսվել է Հակոբ Հակոբյանը, որի բանաստեղծությունների թարգմանությունները անհրաժեշտ պիտի համարվեին ժողովրդի համար: Ամենակարևոր թերությունը, որի վրա բոլշևիկ քննադատը հատուկ ուշադրություն էր հրավիրում,

դա ժողովածուի «տեսական» հոդվածներն էին: Նա գրում էր. «Բայց չենք կարող միևնույն ժամանակ չավելացնել, որ միջազգայնության մաքուր զգացումների ու ձգտումների դրոշակակիր Մաքսիմ Գորկին արժանի էր այդ կողմից ավելի լավ աշխատակիցների»¹: Խորամիտ քննադատը ավելացնում էր դրանից հետո, որ Գորկին դրանում մեղավոր չէ, նրա շրջապատում համապատասխան ուժեր չեն եղել:

Հասկանալի է, որ պատերազմի տարիներին ևս (1914—1917), ինչպես առաջ, հայ ռեզոլյուցիոն և առաջադեմ միտքը չէր թուլացնում իր կենդանի հետաքրքրությունը դեպի Մաքսիմ Գորկին:

Հակոբ Հակոբյանը թարգմանեց նրա «Երկու պատմվածքը» (1914 թ.), Արշ. Տեր-Հովնանյանը՝ «Մարդը»: Ապա թարգմանվեց նրա մեծ աղմուկ հանած հոդվածը՝ Դոստոևսկու «Բեսի» վեպը պիեսի վերածելու մասին, ինչպես նաև Գորկու և այլ գրողների պատասխանը անգլիական գրողներին՝ պատերազմի հրձիգներին մերկացնելու և իմպերիալիստական պատերազմը գովերգող գրողներին դատապարտելու անհրաժեշտության մասին:

Պատերազմի ընթացքում հայ տաղանդավոր վիպասան Ալեքսանդր Շիրվանզադեն մերկացրեց ու դատապարտեց գերման նացիոնալիստներին:

Հայտնի է, որ Արթուր Շնիցլերը հանդես եկավ գերման ազգի փառաբանության մոլուցքով և մյուս ազգերի՝ անգամ մարդկության կողմից ճանաչված հանճարների՝ կույր ժխտման միտումով: Նա հայտարարում էր. «Շեքսպիրը մի մեծ բան չէ, մենք՝ գերմանացիներս ենք նրան փքել, մեծացրել: Մեր Հաուպտմանը նրանից ավելի բարձր է»: Կամ թե՛ «Տոլստոյը մի խելառ ծերուկ է, — հայտարարում էր նա, — քաղաքակրթության թշնամի»: Նացիոնալիստ Շնիցլերը ժխտում էր Շեքսպիրին՝ նրա անգլիացի, և Տոլստոյին՝ ռուս լինելու համար:

Նույն դիրքն էր գրավել և Գերհարտ Հաուպտմանը, որն իր կյանքի վերջին օրերին ավելի խայտառակեց իրեն, համակերպվելով գերմանական ֆաշիստական ռեժիմին:

Շիրվանզադեն, ահա, Արթուր Շնիցլերի և Հաուպտմանի կողմից ուրիշ ազգերի նկատմամբ ցուցաբերած հենց այդ թշնամական վերաբերմունքն է, որ մերկացնում է իր՝ 1914 թվականին

¹ Ասեփան Շահումյան. Գրականություն մասին, Հայկական ՍՍՏ ԳԱ հրատ., Երևան, 1948, էջ 12:

տպագրված «Տիտաններ և պիգմեյներ» սպանիչ վերնագիրն ունեցող հոդվածում: Հասկանալի է, որ Շիրվանզադեն, տիտաններ ասելով, նկատի ուներ Շեքսպիրին, ի. Տոլստոյին, իսկ պիգմեյներ (թզուկներ) ասելով, նկատի ուներ Արթուր Շնիցլերին և Հաուպտ-Մանին:

Շիրվանզադեն չէր ժխտում լեսինգի, Շիլլերի, Գյոթեի Գերմանիան: Նա պայքարում էր գերմանական իմպերիալիզմը պաշտպանող գրողների դեմ: «Համեմատեցեք Հաուպտմանի և Շնիցլերի վարմունքը նրանց նախահայրերի վարմունքի հետ և դուք կտեսնեք, թե որքան է այլասերվել գերմանացին»: Այս ասելով՝ Շիրվանզադեն գովում էր Գորկուն և ռուս այլ գրողների, «որոնք գնում են պատերազմի դաշտ ոչ թե թշնամու արյունը թափելու, այլ մարդկանց վիշտը և տանջանքները գեթ նվազագույն չափով ամոքելու համար...»:

Շիրվանզադեն Գորկու մեծագույն երկրպագուներից մեկն էր: Նա կապված էր հանճարեղ արվեստագետի և գրական մարտիկի հետ: Շիրվանզադեն ջերմությամբ ողջունեց և վնահատեց Գորկու՝ «Հայ գրականության ժողովածուն» իր «Մի նոր գիրք» վերնագիրը կրող հոդվածում:

Պատերազմի տարիներին գրվեցին մի քանի հոդվածներ գեղարվեստական և տեսական երկերով արագությամբ աճող Մարիետա Շահինյանի մասին: Նրա մասին ջերմ խոսքեր արտահայտեցին Ալ. Շիրվանզադեն և ուրիշները: Այն ժամանակ արդեն գրսևորվում էր տաղանդավոր բանաստեղծուհու հակումը դեպի տեսական միտքը, որն, ինչպես հայտնի է, նրա մեջ հետագայում խոշոր զարգացման հասավ՝ բարձրացնելով նրան ֆիլոլոգիական գիտությունների դոկտորի աստիճանին:

Հայ առաջավոր հրապարակախոսական, գրական-քննադատական միտքը այս շրջանում, մի կողմից՝ պայքարում էր ռուս կլասիկ գեղարվեստական ժառանգության յուրացման համար, եռանդուն պատրաստվելով տոնելու լեոնինտովի ծննդյան 100-ամյակը, մյուս կողմից՝ կռիվ էր մղում Ռուսաստանում պատերազմի տարիներին ուժեղացող գրական ռեակցիոն հոսանքների՝ ֆուտուրիզմի, դեկադենտության, սիմվոլիզմի դեմ:

Բայց լեոնինտովին բախտը չէր ժպտացել ոչ միայն նրա վեհանույթյան օրոք, այլև մահից հետո:

1914 թ. երբ առաջավոր մարդկությունը պատրաստվում էր տոնելու հանճարեղ բանաստեղծի ծննդյան 100-ամյակը, բռնկեց

առաջին համաշխարհային պատերազմը և հնարավոր չեղավ պատշաճ կերպով նշելու այդ մեծ կուլտուրական տոնը:

Այնուամենայնիվ տպվեցին բազմաթիվ հոդվածներ Լերմոնտովի մասին և թարգմանություններ նրա ստեղծագործություններից: Նշանակալի էր առանձնապես Հովհաննես Թումանյանի հոդվածը: Լուսաբանվեցին Լերմոնտովի «Կյանքը և գրական ստեղծագործությունները», «Լերմոնտովը և հայ իրականությունը», «Լերմոնտովը և Կովկասը» պրոբլեմները: Լերմոնտովյան օրերը դարձան հայ ժողովրդի՝ դեպի ռուս ժողովուրդն ունեցած անսահման սիրո, հարգանքի և երախտագիտության հոգևոր դեմոնստրացիայի օրեր:

«Գաղուիթը» «Լերմոնտովը և հայ գրականությունը» հոդվածում գրում էր. «Ռուսահայ գրականությունը յուր ծննդյան օրից մինչև այսօր միշտ անխուսափելիորեն գտնվել է ռուսաց մեծ գրականության ազդեցության տակ և նրա մեծագույն վարպետները ահագին բարերար ազդեցություն են ունեցել մեր գրական գործիչների վրա: Դա, իհարկե, շատ բնական և անշուշտ գրական երևույթ է. մեծ ազգերի հարուստ և բարգավաճ գրականությունը միշտ էլ ազդում է մանր ազգերի ստեղծագործող ուժերի վրա: Ռուսաց գրականության ազդեցությունը շատ բարերար է եղել մեր գրողների վրա (Գաղուիթ, 1914, № 30, էջ 471):»

Խոսելով Լերմոնտովի հայերեն թարգմանությունների մասին, հոդվածագիրը կարևոր մի նորություն էր հաղորդում. «Առիթ եմ ունեցել իմանալու, որ «Դեղ» համարյա լիովին թարգմանած ունի մեր շնորհալի բանաստեղծ Ոն. Անոփյանը, հուսանք, որ պարոնը լույս կնծայի այն» (Նույն տեղ)¹:

Անկասկած Լերմոնտովի մասին գրված բոլոր հոդվածների մեջ ամենափայլունը, տաղանդավորը Հովհաննես Թումանյանի 1914 թ. գրված «Կովկասի մեծ որդեգիրն» հոդվածն էր:

Թումանյանը, որը ոչ միայն Լերմոնտովի մեծագույն երկրպագուն էր, այլև շատ բան էր արել ռուս բանաստեղծի ստեղծագործությունները հայ ժողովրդի մեջ մասսայականացնելու ուղղությամբ, լավագույն ձևով արտահայտեց հայ և կովկասյան ժողո-

¹ Մեր բոլոր պրպոռուժները հանգուցյալ բանաստեղծի և թարգմանչի արիթիվում, որը պահպանվում է Հայկական ՄՍՌ-ի Գրական թանգարանում. ոչ մի արդյունք չտվին: Ո՞վ գիտե, գուցե մի օր գտնվի «Դեղ»-ի այդ թարգմանությունը:

Վուրդների դեպի հարազատ լերմոնտովն ունեցած վերաբերմունքի էությունը:

Ահսպես ժամանակը, երբ իրան շրջապատող ամեն բան ընկած է մարդու աչքից ու սրտից, հիասթափված մարդը կյանքի մեջ մի նեցուկ, մի ապավեն է որոնում ու նրան է փարում, նրան է փաթաթվում իր բոլոր հույսերով ու սիրով, Կովկասը էդ ապավենն ու մխիթարանքը եղավ Պուշկինի ու Լերմոնտովի համար: Եվ երբ նրանք իրենց ժամանակի ռուսական կյանքի ու իրենց հիասթափության անապատից քշված, հալածված դիմում էին դեպի հարավ՝ նրանց խոցված ու գաղազած սրտերին հեռվից, ամպերի միջից առողջ ու պայծառ ժպտացին Կովկասի ձյունափառ դափնեները՝ հոյակապ ցնորքների նման, նրանք էլ իրենց հոգու ամբողջ ուժով ու աշխուժով փաթաթվեցին Կովկասին, որդեգրվեցին Կովկասին ու ախպերացան մեզ՝ կովկասցիներին:

Եվ երբ կը գա Լերմոնտովի հարյուրամյակի կատարման օրը, մենք, կովկասցիներս, կտոնենք՝ ոչ միայն մի մեծ ռուս բանաստեղծի տոն, որին ինչպես և առհասարակ ռուս գրականությանը շատ բան ենք պարտական, այլև որպես մի բանաստեղծի, որ հոգով հարազատ է մեզ, որ մեր ընդհանուր մոր—Կովկասի անման որդեգիրն է, որ դեռ մանուկ օրերից երկինքն ու Կովկասի պալույտ սարերը միասին է երազել¹:

Պատերազմի ծանր տարիներին հայ հասարակական միտքը չէր դադարում ռուս կլասիկ գրականության և մյուս ներկայացուցիչների (Չեխովի, Նադսոնի և այլն) ստեղծագործությունները թարգմանելուց ու նրանց մասին գրելուց: Միաժամանակ լավ երեվույթ էր, որ հայ թերթերում ռուս գրականության տարեկան տեսություններ սկսեցին երևալ:

Վերջապես, պատերազմի տարիներին հայ առաջավոր մտքի փարևոր մոմենտներից մեկն էր պայքարը ֆուտուրիզմի և այլ ռեակցիոն գրական հոսանքների դեմ: Առանձնապես ֆուտուրիզմը, որը Եվրոպայում իմպերիալիզմի գրական արտահայտություն էր, մեռապատանում ևս դարձավ մոդա: Եվրոպական ֆուտուրիզմի հիմնադիր և պարագլուխ Մարինետտին Մոսկվա էր եկել:

Շիրվանդադեն այդ պայքարի դրոշակակիրներից մեկը հանդիսացով: Նա իր «Նամականեր Մոսկվայից» հոդվածում արդարացի առեւելություն է խոսում գրական այս ուղղության մասին: Շիր-

¹ «Թուրանյանը ըննադատ», Երևան, 1939, էջ 321:

վանձաղեն դատապարտում էր մոդայի հետևից անպայման զնա-
լու հիվանդագին ձգտումը, դատապարտում էր այն մարդկանց,
որոնք աշխատում են «կոշվել ժամանակակից», թեկուզ այդ կոշ-
ման հետ կապված լինի մարդկային ակնհայտ տխմարություն»:
Շիրվանձաղեն նողկանքով է բերում Մարինետտիի այն միտքը,
թե՝ «պատերազմը աշխարհի միակ առողջապահությունն է»:

Ֆուտուրիստների, ակմեիստների, սիմվոլիստների և նման
այլ գրական հոսանքների դեմ մղած պայքարը վկայում էր հայ
պրոգրեսիվ մտքի առողջության մասին:

Պատերազմի տարիներին, առանձնապես հայության համար
ծանր կացության պայմաններում հայ բոլշևիկների (հակառակ
դաշնականների և նման բուրժուական պարտիաների դիրքավորման)
հայացքները ուղղված էին դեպի Ռուսաստանը, բայց ոչ թե դեպի
ցարական, բուրժուական, այլ՝ դեմոկրատական, ռևոլուցիոն Ռու-
սաստանը:

Այս գլխավոր միտքն է արտահայտված հատկապես Ստեփան
Շահումյանի, Սուրեն Սպանդարյանի, Հակոբ Հակոբյանի, Ասքա-
նազ Մուսվյանի և ուրիշների ստեղծագործությունների մեջ:

Ռուս գրականությունից կատարած իրենց թարգմանություննե-
րով և ռուս գրականության մասին գրած իրենց տեսական հոդ-
վածներով հայ բոլշևիկների փայլուն պլեադան՝ հավատարիմ
լենինի և Ստալինի մեծ իդեաներին՝ այն համոզմունքն էր դարբ-
նում ժողովրդի մեջ, թե հայ ժողովրդի իսկական ազատությունը
կապված է ցարիզմի և ռուսական բուրժուազիայի տապալման
հետ:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլուցիայի հաղթա-
կան քաղերի ձախները լսվում, մոտենում էին...

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

1. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՌԵՎՈԼՈՒՑԻԱՅԻ
ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
(1917—1920)

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլուցիայի հաղթանակով իրականացան մարդկության լավագույն զավակների երազանքները: Ռուսաստանի ժողովուրդները՝ ռուս ժողովրդի պլխավորությամբ՝ իրենց բախտը իրենց ձեռքը վերցրին և ստեղծեցին իսկական ժողովրդական կառավարություն՝ Սովետական իշխանություն: Նոր դարաշրջան բացվեց մարդկության պատմության մեջ՝ ժողովուրդների ազատագրության և տնտեսական, քաղաքական, կուլտուրական կյանքի աննախընթաց զարգացման դարաշրջան: 1917—1920 թվականները՝ Լենինի արտահայտությամբ Սովետական ռևոլուցիայի «հաղթական երթի» տարիները հանդիսացան:

1920 թվականին ազատագրվեցին և Անդրկովկասի ժողովուրդները. բուրժուա-նացիոնալիստական մուսավաթականների լծից՝ Ադրբեջանում, դաշնականների լծից՝ Հայաստանում և նացիոնալ-մենշևիկների լծից՝ Վրաստանում (1921 թ. փետրվարին):

Սովետական կարգերի հաստատումը Անդրկովկասում փրկեց նրա ժողովուրդներին ֆիզիքական բնաջնջումից:

Ամենից ծանր վիճակում մինչ այդ գտնվում էր Հայաստանը: Ժմպերիալիստական պատերազմի ընթացքում մեկ և կես միլիոնից ավելի մարդ կորցնելով, իսկ դաշնականների տիրապետության օրոք՝ ազգամիջյան, եղբայրասպան կռիվներում՝ է՛լ ավելի արյունաքամ եղած Հայաստանը գտնվում էր անդունդի եզրին: Կատարյալ քայքայված տնտեսական կյանքը երկիրը հասցրեց սովահարության:

Դաշնակները և բուրժուական այլ պարտիաները՝ վախենալով սոցիալիստական ռևոլուցիայից, Հայաստանում իրենց մամուլում դադափարական կատաղի կռիվ էին մղում Սովետական Ռուսաստանի և երկրի ներսում ռևոլուցիոն ուժերի դեմ: Թարգմանվեց և տպագրվեց Ավերչենկոյի «Մի դյուժին դանակ՝ ռևոլուցիայի թի-

կունքին» գրքից մի հատվածը, «Նավաստի Կովալչուկի ուստումը», որտեղ ռեուլուցիայի բացարձակ այդ թշնամին ծաղրում էր ռուս ռեուլուցիոն ժողովրդին:

Հակառեուլուցիոն պարտիաները՝ դեմ գնալով պատմական ճշմարտությանը, աշխատում էին թեկուզ թղթի վրա ջնջել ռուսական վիթխարի կուլտուրան, գրականությունը, գիտությունը և ատելությունն առաջացնել դեպի Պուշկինի, Տոլստոյի, Գորկու մեծ աղգը:

Աշխարհի ամենահարուստ իդեալական բովանդակություն ունեցող, լավագույն դրական հերոսներ ունեցող՝ ռուս գրականությունը, որը մի քանի սերունդներ է կրթել, դաստիարակել հասարակական կյանքը ռեուլուցիոն ճանապարհով վերակառուցելու ոգով, դաշնակ տխրահուշակ հրապարակախոսները քմահաճ կերպով համարում էին վնասակար:

Հետագայում միայն իտալական և գերմանական ֆաշիստներն էին, որ ձգտում էին՝ կեղծելով պատմական ռեալ փաստերը, ժրխտել ռուսական մեծ գրականությունը, գիտությունը, կուլտուրան: Դեպի ռուս գրականությունն ունեցած այս վայրենի վերաբերմունքով դաշնակները պարզ կերպով դրսևորում էին իրենց համախոհությունը և հոգեկցությունը ամենառեակցիոն այն ուժերի հետ, որոնք հետագայում ֆաշիզմ կոչվեցին:

Երկրում ստեղծվել էր կատարյալ մղձավանջային և քաոսային մի վիճակ: Իրենց տիրապետության ժամանակ դաշնակ նացիոնալիստները Հայաստանը դարձրել էին դանթեական մի դժոխք: Ժողովուրդը մահու շափ ատում էր դաշնակցական հակաժողովրդական կառավարությանը: Իսկ կառավարությունը կորցրել էր իր գլուխը:

Անհրաժեշտ էր երկիրը փրկել կատարյալ ավերածությունից: Անհրաժեշտ էր փրկության ձեռք մեկնել բազմաշարժար հայ ժողովրդից:

Եվ այդ փրկությունը եկավ:

Սովետական Ռուսաստանը, լենինի և Ստալինի բուշեիկյան պարտիան փրկության ձեռք մեկնեցին բազմատանջ հայ ժողովրդին:

1920 թվականի նոյեմբերի 9-ին, հանդես գալով Ադրբեջանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի պլենումում, ընկեր Ստալինը ասում էր.

«Ի՞նչ էլ ու լինի, պետք է փրկել Հայաստանը»:

Հայ ժողովրդին օգնության հասավ Կարմիր Բանակը, որի և

ապստամբած ժողովրդի ջանքերով տապալվեց վերջապես՝ դաշնակների տիրապետությունը, և 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանում հաստատվեց Սովետական իշխանություն:

Հայ ժողովրդի ազատարար ընկեր Ստալինը 1920 թվականի դեկտեմբերի 4-ին «Պրավդա» թերթում տպագրված իր՝ «Կեցցե՛ Սովետական Հայաստանը» հոդվածում գրում էր. «Տանջված ու բազմաշարշար, Անտանտայի ու դաշնակների ողորմածությամբ սովի, քայքայման ու գաղթի մատնված Հայաստանը, — բոլոր «բարեկամների» կողմից խաբված այդ Հայաստանը այժմ իր փրկությունը գտավ այն բանի մեջ, որ իրեն հայտարարեց սովետական երկիր»։ ...«Միայն Սովետական իշխանության գաղափարը Հայաստանին բերեց խաղաղության ու ազգային վերածննդի հնարավորություն Կեցցե՛ Սովետական Հայաստանը»¹:

Ազգային վերածնունդը իրոք կատարվեց: Հայ ժողովուրդը Սովետական երկրի մյուս ժողովուրդների պես, ստեղծեց իր նոր սոցիալիստական պետականությունը: Ժողովուրդն իր բախտը իր ձեռքը վերցրեց և՛ ազատ շունչ քաշելով՝ անցավ տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական նոր կյանքի ստեղծագործ աշխատանքին: Արագորեն զարգացավ բովանդակությամբ սոցիալիստական, ձևով՝ ազգային սովետական հայ գրականությունը:

Ֆարիզմի և բուրժուազիայի տապալմամբ սովետական ռուս մեծ ժողովուրդն իր շուրջը համախմբեց սովետական մյուս ժողովուրդներին: Է՛լ ավելի եղբայրացան ռուս և հայ ժողովուրդները, ապրելով տնտեսական, քաղաքական, իդեալական մի կյանքով՝ նույն սոցիալիստական սովետական սիստեմում: Սկսվեց և օրավուր նոր թափ ստացավ մեծ և փոքր ազգերի համերաշխ, փոխօգնող տնտեսական, քաղաքական, կուլտուրական մեծ համընթաց վազքը դեպի նյութական և հոգևոր երջանիկ կյանքի բարձունքները:

Սոցիալիստական գրականության զարգացման պատմական բոլոր նախադրյալներն ստեղծվեցին: Ֆեոդալիզմը և կապիտալիզմը ժողովրդական տաղանդների դահիճները հանդիսացան: Սոցիալիստական ռևոլուցիան, Սովետական իշխանությունը ժողովրդական տաղանդների ստեղծման և աճեցման գործվագով մայրը դարձան: Արագությամբ զարգացավ սովետական գրականությունը: Պատմության մեջ չէր եղել ոչ մի շրջան, երբ այդքան կարճ ժամանակի ընթացքում այդպիսի ուժեղ գրականություն ստեղծվեր, ինչ-

¹ Ի. Սեալին, Երկեր, հատ. 4, Հայպետհրատ, Երևան, 1948, էջ 458.

պես սովետական սիստեմում: Սովետական գրականությունը դարձավ աշխարհի ամենաառաջավոր գրականությունը: Սոցիալիստական ռեալիզմը, որպես կյանքի գեղարվեստական արտացոլման բարձրագույն մի մեթոդ, հաստատվեց, դարձավ տիրապետող: Սովետական Ռուսաստանը գրականության և արվեստի զարգացման նորանոր կատարյալ ուղիների որոնման պիոները հանդիսացավ և շարունակում է մնալ այդպիսին և այսօր: Նա դարձավ աշխարհի առաջավոր մտքի, գրականության ճանապարհները լուսավորող փարոսը:

Ահա այս պայմաններում շատ ավելի աճեց ռուս կուլտուրայի և գրականության հետ շփվելու, ռուս կուլտուրայի և գրականության փորձը սովետահայ գրականության ավելի արագ զարգացման գործոններից մեկը դարձնելու կենսական պահանջը: Անդրկովկասում և Մոսկվայում, լենինգրադում և Սովետական Միության այլ կենտրոններում ստեղծվեցին հայ թերթեր և հրատարակություններ:

Ռուս գրականության գնահատման մինչաշխարհային պատմության մեջ չէր եղել մի ժամանակաշրջան, երբ այդքան կարճ ժամանակի ընթացքում այդքան շատ թարգմանություն կատարվեր ռուս գրականությունից և այդքան շատ տեսական, ինքնուրույն հոգվածներ, ուսումնասիրություններ, գրքեր գրվեին ռուս գրականության մասին, քան սովետահայ կյանքի հագիվ քսանհինգ տարվա ընթացքում:

XIII դարից մինչև Սովետական ռեոլուցիան, այսինքն՝ մոտ 600 տարվա ընթացքում նույնքան հոգվածներ են գրվել ռուս գրականության մասին և թարգմանություններ կատարվել նրանից, որքան սովետական կյանքի 25 տարում, սովետական շրջանում, և դեռ մի քիչ էլ ավելի: Մոտ 5800 նյութից՝ կեսից ավելին գրված է սովետական 25 տարիների ընթացքում: Կարո՞ղ է սրանից ավելի պերճախոս փաստ լինել սովետական շրջանի ռուս գրականության դնահատման ծավալի մասին: Ես դեռ չեմ խոսում այդ գնահատման որակի մասին, որպիսին՝ ելնելով մարքսիզմի-լենինիզմի դիրքերից, անհամեմատ ավելի բարձր է կանգնած ռուս գրականության գնահատման մինչռեոլուցիոն շրջանի այդ գնահատման որակից:

Բավական է, որ սովետական շրջանում ռուս գրականության հայ գնահատման գերակշիռ մասը սովետական գրականությանն է վերաբերում: Բայց մոռացության չի տրված և, ընդհակառակը, հետզհետե ավելի ուժեղացող ուշադրություն է դարձված նաև ռուս կյանքի գրականության նոր գնահատման վրա:

Ռուս ողջ կլասիկ գրականությունը վերահրատարակելիս վերականգնվեցին ցարական գրաքննության կողմից կատարված այն բոլոր ջնջումներն ու հապավումները, որոնք ռևոլուցիոն, պրոգրեսիվ մտքեր կամ հակամիսպետական և հակաճորտատիրական պատկերներ են պարունակել և ժամանակին արգելված են եղել հրատարակության համար: Նոր լույսի տակ երևացին Պուշկինի, Գոգոլի, Մալտիկով-Շչեգրինի, Նեկրասովի, Լ. Տոլստոյի, Զեխովի, Մաքսիմ Գորկու և շատ ուրիշ հեղինակների բազմաթիվ գործերը: Սովետահայ տեսական և թարգմանական միտքը հաշվի էր առնում այս կարևոր մոմենտը:

Սովետական շրջանում ռուս գրականության գնահատումը կատարվում է ոչ միայն սովետահայ մարդկանց կողմից, ուր էլ որ նրանք Սովետական Միության մեջ գտնվեն, այլև սփյուռքի հայության կողմից, գերազանցապես՝ սովետական օրիենտացիա ունեցող առաջավոր մամուլում: Բուրժուական հետադիմական, հակասովետական օրգաններում ռուս գրականության մասին շատ քիչ նյութ է տալիս: Ռուս գրականության գնահատման սովետահայ շրջանը հետզհետե արագացող թափով զարգացել է վերականգնման ու վերակառուցման, սոցիալիզմի հաղթանակի և Հայրենական պատերազմի շրջաններում, որոնց համառոտ բնութագրմանն էլ այժմ ահա անցնում եմ:

2. ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՇՐՋԱՆ

(1921—1926)

Սովետական ռուս գրականության սովետահայ գնահատման առաջին փուլը զուգադիպեց օտարերկրյա ինտերվենցիայի, քաղաքացիական պատերազմի վախճանին և ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանին:

Հակառակ հին այն ասացվածքի, թե՝ երբ որոտում են թնդանոթները լուում են մուսաները և այն հակառևոլուցիոն պնդման, թե՝ բանվոր դասակարգը իր դիկտատուրայի ընթացքում չի կարող ստեղծել գեղարվեստական գրականություն, հակառակ այդ ամենի՝ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական ռևոլուցիայի բոցերի մեջ ծնվեց սովետական (սլոլետարական) գրականությունը:

Բանվոր դասակարգը և նրա դաշնակից աշխատավոր գյուղացիությունը պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծեցին իրենց իշխանությունը՝ Սովետական պետությունը և, դաբավոր ստրկու-

թյունից ազատվելով՝ դարձան երկրի տերը: Բնական է, որ նրանք չէին կարող լուել, չէին կարող շատեղծել իդեական դասակարգային պայքարի կարևոր զենքերից մեկը՝ գրականությունը: Ստեղծվեց սովետական արձակը և պոեզիան:

Հասկանալի է, որ սովետական ռուս գրականության սովետահայ գնահատման առանցքը պետք է կազմեին նոր արձակը և բանաստեղծությունը:

Դեռևս քաղաքացիական կռիվների վերջին կրակոցներն էին լսվում, երբ 1920 թվականին Մոսկվայում լույս տեսավ սոցիալիստական գրականության վետերան Սերաֆիմովիչի պատմվածքների հայերեն թարգմանությունը, Թիֆլիսում հրատարակվեց «Պրոլետարական ստեղծագործության» ժողովածուի առաջին դիրքը, որտեղ ղետեղված էին պրոլետարական մի շարք գրողների բանաստեղծությունների հայերեն թարգմանությունները, Բաքվի «Կոմունիստ» թերթում տպագրվեց սովետական պրոլետարական պոեզիայի առաջին լավագույն օրինակների թարգմանությունները և, վերջապես, հայ պրոլետարական պոեզիայի հիմնադիր Հակոբ Հակոբյանը թարգմանեց Վ. Ալեքսանդրովսկու՝ «Պրոլետարական պոետներին» բանաստեղծությունը: Սրանով սկսվեց սովետական ռուս գրականության սովետահայ գնահատման պատմությունը:

Ամեն անգամ, երբ հասարակական կյանքում ռևոլուցիա, հեղաշրջում է պատրաստվում կամ երբ այդ արդեն տեղի է ունենում, պատմական ասպարեզ ելած նոր դասակարգը ի լուր ամենքի հայտարարում է իր պոետական դավանանքը, իր Credo-ն և պատասխան տալիս այն հարցին, թե ինչպիսին պետք է լինի ժամանակակից նոր պոետը:

Սովետական առաջին շրջանի պոետները նախ և առաջ դրսևավորում են իրենց գործարանի, աշխատանքի զավակ լինելը, աշխատավոր մարդկության պայքարը գովերգելու իրենց պարտականությունը և այդ պայքարի մեջ պոետ-մարտիկ լինելու իրենց վեհ դիրքը:

Հասկանալի է, թե ինչու Հակոբ Հակոբյանը դեռ 1916 թ., հակադրվելով ազգայնական գրողներին, գրում էր՝ «Նմա՛ն չեմ ես ձեր փրելի պոետներին» և ավելացնում էր.

Ես երգեցի գործարանի սև աշխատանք,
Եվ ճարճատված պողպատ մեջքերն անիվի տակ,
Ստեղծագործ հրաշքները կոշտ ձեռքերի,
Հաղթանակող թափը նրանց վեհ պայքարի:

Ռուս պոեզիայի մեջ այս տարիներին նախ և առաջ ուշադրութեան դարձվեց Վ. Ալեքսանդրովսկու՝ «Պրոլետարական պոեզիան» բանաստեղծութեան վրա, որտեղ նույնպես արտահայտված է ռևոլուցիայի պոետի դավանանքը.

Ուրախ է հոգիս ձեր թռիչքների որոնումներին,
Սիրո հիմներին այրող տանջանքի.
Ամեն ոք մեզնից անցել է ուղին տառապանքների,
Ամեն ոք մեզնից կռվող է կյանքի:

Այս ոգին է արտահայտված նույն Վ. Ալեքսանդրովսկու «Խղի՜ր պոետ» ոտանավորի մեջ, որը 1922 թ. թարգմանվել է Երևանի «Մուրճ»-ում և Վլադիմիր Մայակովսկու «Ուռնում է, որոտում է թմբուկը ռազմի», որի թարգմանությունը տպագրվել է 1922 թ. «Խորհրդային Հայաստան» թերթում:

Սովետահայ մամուլը մեծ տեղ էր հատկացնում պրոլետարական գրականության էությունը, նրա զարգացման ուղիները բնորոշող դեկլարացիաների հրապարակմանը:

Սովետական պարբերականների վերականգնման շրջանում գրական տեսական հարցերի քննարկմանը ավելի տեղ էին տալիս «Մուրճը», «Խորհրդային Հայաստանը», «Մարտակոչը»:

Սովետահայ քննադատությունը աշխատում է դաստիարակել երիտասարդության մեջ արվեստի և գրականության մարքսիստական ըմբռնում: Այդ նպատակով ձեռնարկվում է թարգմանել մարքսիզմի կլասիկների արվեստին և գրականությանը վերաբերող ուսումնասիրությունները, ասույթները:

Գ. Վ. Պլեխանովի «XIX դարի ֆրանսիական թատերագրությունն ու նկարչությունը սոցիոլոգիայի տեսակետից» գրքի հրատարակությունը Ստեփան Զորյանի թարգմանությամբ, ինչպես նաև արվեստի ու գրականության խնդիրներին նվիրված նրա այլ ուսումնասիրությունների հայերեն թարգմանությունները խոշոր ծառայություն մատուցեցին սովետահայ երիտասարդությանը արվեստի և գրականության մի շարք հարցերի մարքսիստական ըմբռնման գործում: Բայց դժվար չէ նկատել այս շրջանում անքննադատ վերաբերմունք դեպի Գ. Վ. Պլեխանովի էսթետիկան, այն ժամանակ, երբ նա, մի շարք հարցերում հեռանալով մարքսիզմից, թույլ էր տալիս լուրջ սխալներ: Օրինակ՝ արվեստը որպես խաղ՝ կանտ-սպենսերյան տեսության ընդունումը, արվեստի և գրականության դասակարգային բնույթի ոչ մարքսիստական ըմբռնումը և այլն:

Պրոլետարական գրականությունը խաղաղությամբ չէ, որ ձեռք էր բերում իր իրավունքը և գրավում իր տեղը, այլ կատաղի պայքարում՝ բուրժուական և մանրբուրժուական, ռեակցիոն և ոչ-հետեւողական դեմոկրատական այնպիսի գրական հոսանքների ռեցիդիվների դեմ, ինչպիսիք են՝ ֆուտուրիզմը, դեկադենտությունը և այլն:

Ֆուտուրիզմը դիտվում էր որպես գրական ռեակցիա, որպես իսկական գեղարվեստական գրականության ժխտում, սոցիալիստական գրականության թշնամի մի գրական հոսանք: Ֆուտուրիզմի դեմ մղված պայքարում ամենից նշանակալի դեր կատարեց Թիֆլիսի «Մարտակոչը» 1923—1924 թվականներին: Այդ գործում, սակայն, իր լուծան է մուծել նաև «Խորհրդային Հայաստան» թերթը:

Իսկ որպես հաստատում սոցիալիստական ռեալիզմի և ի հակադրություն գրական ռեակցիայի՝ թարգմանվեց և հրատարակվեց վերականգնման տարիներին Մաքսիմ Գորկու անմահ գործը՝ «Մայրը» վեպը: Վերականգնման շրջանում ֆանտաստիկական վեպի որոշ աշխուժացում նկատվեց, որը, սակայն, հենց իր ծագման մեջ էլ մարեց:

Այս ժանրի հաջողված օրինակներ տվեցին Ա. Տոլստոյը («Անլիտա») և ուրիշները: Ինչքան էլ որ թերովյուններ ունենային այս վեպերը, այնուամենայնիվ դրանք զարկ տվեցին սովետական երիտասարդության հետաքրքրությանը դեպի վիպագրություն, դեպի ընթերցանություն:

Վերականգնման շրջանում հետզհետե վերածնվեց և ձևավորվեց սովետական ներբողը: Ներբողը, որը վաղուց էր հեռացել գրական ասպարեզից, այժմ վերածնվեց սոցիալիստական նոր բովանդակությամբ ու որակով:

Ազատագրված մասսաները լի են երախտագիտության և սիրուհուն զգացումներով դեպի այն մարդիկ, որոնք իրենց մղած պայքարի մեջ և՛ պրոմեթոսներ, և՛ մրրկահավեր, և՛ փարոսներ են հանդիսացել ու այսօր էլ հանդիսանում են: Ասում են, որ պատմությունը հարյուր տարին մի անգամ հազիվ է մի հանճար ծնում: Մինչդեռ մի դարից զգալապես պակաս ժամանակամիջոցում պրոլետարիատն առաջադրեց ու կոմեց չորս հանճարեղ առաջնորդներ, որոնք միաժամանակ ռևոլուցիոն գրական մտքի և ռևոլուցիոն շարժման տիտաններ են՝ Մարքսը, Էնգելսը, Լենինը և Ստալինը: Բնական են, այսպիսով, աճող այն բանաստեղծություններն ու երկերը, որոնց մեջ գովերգվում են նորագույն մարդկության այդ մեծանուն դեկավարները:

Մաքսիմ Գորկին, Դեմյան Բեդին, Վլադիմիր Մայակովսկին, Վալերի Բրյուսովը, Ալեքսանդր Բեզումենսկին ուսական իրականության մեջ, Հակոբ Հակոբյանը՝ հայ գրականության մեջ սովետական ներքողի ամենատաղանդավոր ներկայացուցիչները հանդիսացան այդ շրջանում:

Վերականգնման շրջանում հայ մամուլը թարգմանեց Դեմյան Բեդնու «Լենին» բանաստեղծությունը («Կոմունիստ», Բաքու, 1921 թ.), Բեզումենսկու՝ «Ընկեր Լենին» («Կոմունիստ», Բաքու, 1924 թ.) ոտանավորը և Մաքսիմ Գորկու աննման ուրվագիծը «Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը» («Նորհրդային Հայաստան», 1925 թ.): Հայ ներքողական ժանրը և սովորում էր ուսականից և համընթաց էր գնում նրա հետ: Հիշատակման արժանի է, որ Հակոբ Հակոբյանն առաջին հեղինակներից մեկն է, զույգե և ամենաառաջինը սովետական գրականության մեջ, որ ռևոլուցիայի հանձարին գովերգել է դեռևս 1919 թվականին իր «Վ. Ի. Լենին» բանաստեղծության մեջ¹:

Կանգնել եմ ահա պատկերի առաջ,
Դիտում եմ նրա գծերը դեմքի.
Սա հանձա՞ր է մի, թե՞ զորավար մի քաջ,
Որ պաշտամունքը դարձավ ամենքի:

Դեմյան Բեդին սովետական երկիրը համեմատում էր կյանքի փոթորկի ծովում լողացող մի նավի հետ, որի ղեկի մոտ կանգնած է Լենինը:

Ահռելի ծովն է թնդում անհանգիստ,
Օրորվում է նավը փոթորկի հանդեպ,
Բայց նավապետի ձեռքի տակ վարպետ
Ղեկի անիվը գործում է հանգիստ:

Լենինին նվիրված բանաստեղծությունների և հիշողությունների մեծագույն մասը գրվեց Վլադիմիր Իլյիչի մահվան կապակցությամբ: Մարդկությունը ողբում էր իր ամենահանձարեղ զավակի մահը: Մայակովսկին հիանալի բնութագրեց նրան, ասելով.

«Այսօր

Թաղում ենք մենք

ամենից մարդկայինին

երկրագնդով անցած

բոլոր մարդկանցից»:

Բայց մի այնպիսի մարդ, որը—

¹ Լ. Հակոբյան, «Բանաստեղծություններ», Երևան, 1935, էջ 73:

«Երկրագունդն,

ամբողջը

ընդգրկելով մեկից՝

տեսնում էր այն,

ինչ, որ

ժամանակով էր փակ»:

Գորկու «Վ. Ի. Լենին» ուրվագիծը սոցիալիստական գրականության հանճարի հիշողություններն են սոցիալիստական ռևոլուցիայի հանճարի մասին: Գորկին իր լավագույն իդեալները մարդու մասին տեսնում էր իրականացած այն մարդկանց մեջ, որոնք կազմում են Լենինի—Ստալինի բանակը և որոնց կատարելատիպը նա համարում էր Լենինին և Ստալինին:

Լենինին Մաքսիմ Գորկին, մի կողմից՝ պատկերացնում էր որպես մարդկայնության իդեալ, որը կարողանում էր ամենաքնքուշ խիրով սիրել, հոգ տանել ընկերոջ մասին, մտածել այն մասին, թե արդյոք Լոնդոնյան համագումարին եկած ամեն մի պատգամավոր քավարար քանակությամբ բուտերբրոդներ ստանո՞ւմ է, արդյոք հյուրանոցում անկողինները մաքո՞ւր են, և միաժամանակ մի վիթխարի հանճար, որը երևույթների քառսի և միրաժի մեջ ամենապարզ հայացքով տեսնում էր շարժման ընթացքը, դալիքը:

Այսպիսով սովետահայ միտքը վերականգնման շրջանում առանձնապես զբաղվում էր պրոլետարական պոեզիայի և արձակի պրակտիկայի և տեսության հարցերով, ինչպես նաև պրոլետարական ռևոլուցիոն շարժման հանճարեղ առաջնորդների գովերգմամբ: Այս բոլորը միասին կարևոր մոմենտ են հանդիսանում 1921—1925 թվականների գրականության մեջ:

Բայց այս չի նշանակում, թե բոլորովին մոռացության էր ուղարկված կլասիկ գեղարվեստական գրականությունը, որի խելացի ռդտագործումը հսկայական նշանակություն կունենար և իրապես ունեցավ գրականության հետագա զարգացման համար:

Հասկանալի է թե ինչու, անգամ 1921 թվականին, երբ դեռ նոր կադրեր չկային, իսկ բուրժուական ինտելիգենցիան բոլորովին էր ենթարկել Սովետները, թեև թույլ կերպով, բայց և այնպես նշվում է սովետահայ մամուլում և Տոլստոյի մահվան տասնամյակը, Նեկրասովի ծննդյան 100-ամյակը:

Սովետահայ մամուլում նշանակալի տեղ է գտնում XX դարի ռուս կլասիկ պոեզիայի այնպիսի խոշոր ներկայացուցիչների գնահատումը, ինչպիսիք են՝ Ալ. Բլոկը, Վալդեմիր Բրյուսովը, Վլ. Մայա-

Կոմսկին: Նրանցից ամեն մեկը տարբեր աստիճանի կարողացավ խզել իր կապերն անցյալի հետ, այրել նահանջի կամուրջները, ողջունել սոցիալիստական ռևոլուցիան, բայց կարևորը այն էր, որ նրանք հասկացան, թե ումն է պատկանում ապագան, և անցան սովետական դիրքերի պաշտպանությանը: Վ. Բրյուսովը ոչ միայն ընդունեց ռևոլուցիան, այլև ընդունվեց պարտիայի շարքերը և կերտեց Լենինի պոետական կերպարը: Ալ. Բլոկը իր «Ռուս ժողովուրդը և մտավորականությունը» հոդվածում կոչ արեց պաշտպանել սովետական կարգերը: Նա համարում էր դա իր սերնդի պարտականությունը՝ «կանգնել մտավորականության կողքին և պաշտպանել սոցիալիստական իշխանությունը»: Վլ. Մայակովսկին պոեզիայի երկնքից նետվեց սոցիալիզմի գիրկը, երբ ռևոլուցիայի մասովը դեռ Հոկտեմբերյան բոցերի մեջ էր, նա ասաց՝ իմն է ռևոլուցիան, ինձ համար չկա մի այլ կյանք և՛ Սմոլնի դնալով՝ ամբողջապես նվիրվեց ռևոլուցիային և՛ գրչով, և՛ վրձինով:

Բնական է, որ այս երևույթը չէր կարող լայն արձագանք չգտնել մամուլում, և այս հեղինակները սլատշաճ դնահատման, ուշադրության առարկա չէին կարող չդառնալ: Թարգմանվում են Բլոկից, Բրյուսովից, Մայակովսկուց բանաստեղծություններ: Գրվեցին նրանց գրական գործունեության և ստեղծագործությունների մասին հոդվածներ:

Ով ուշադիր է դեպի Սոցիալիստական ռևոլուցիան և պաշտպանում է նրա հաղթանակները, նա էլ կարող է հաստատ հույս լինել, որ ռևոլուցիան ջերմորեն կպաշտպանի նրան և կօգնի թե՛ հաղթահարել անցյալի նախապաշարումները և թե՛ ամբողջությամբ նվիրվել նոր կյանքի վերակառուցման համաշխարհային պատմական նշանակություն ունեցող գործին:

Սովետական երկրում գրականությունը, ինչպես և ամեն ինչ առնեսական, քաղաքական և իդեական կյանքում, դադարեց այլիս տարերայնորեն զարգանալ: Գրականությունը, որպես ընդհանուր առվետական գործի մի մասը, ղեկավարեց բոլշևիկյան պարտիան: Բոլշևիկյան պարտիան իր որոշումներով լուծեց գրականության առջև դրված զգալարագույն խնդիրները, վերացրեց նրա արագ զարգացման արգելակող խոչընդոտները և նշեց նրա հետագա զարգացման ուղիները: Ահա այս պատմական դերը կատարեց մեր բոլշևիկյան պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի 1925 թվականին ընդունած որոշումը գրականության մասին, որը խոշոր դեր կատարեց և սովետահայ գրականության զարգացման ճանապարհները յուսավորելու գործում:

Վերականգնման շրջանում ուսւ գրականության գնահատումը վարդանում է առավելապէս գեղարվեստական երկերի և էսթետիկական քննադատական երկերի թարգմանության միջոցով: Ինքնուրույն տեսական հոգւածներ քիչ են գրվել: Սովետական Հայաստանի երիտասարդ ռեսպուբլիկան դեռ նոր էր սկսել ինչպէս տնտեսության, քաղաքական կյանքի, նույնպէս և կուլտուրական ֆրոնտի դեկամարտը, սովետական կյանքը առաջ տանող կադրեր պատրաստել:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական ռեուլուցիայի նախօրյակին մեռավ իր երազանքների իրականացումը շտեսած Սուրեն Սպանդարյանը: Անգլիական իմպերիալիստների և նրանց գործակալների ձեռքով սպանվեց Ստեփան Շահումյանը՝ հայ ժողովրդի այդ առաջին ամենախոշոր տաղանդավոր մարքսիստ-բոլշեիկ քննադատը:

Մինչռեուլուցիոն շրջանից ուսւ գրականության գնահատման գործում արդեն հայտնի դարձած Հակոբ Հակոբյանը, Արսեն Տերտերյանը, Արտաշէս Կարինյանը, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Սո. Զորյանը այս տարիներին լոկ մերթ ընդ մերթ էին հանդես գալիս:

1921—1925 թվականները՝ տնտեսական, կուլտուրական կյանքը նոր հիմունքներով վերականգնելու տարիներ լինելով հանդերձ կուլտուրական ռեուլուցիայի հիմունքները նախապատրաստեցին:

3. ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆ (1926—1929)

Սոցիալիստական սիստեմը հնարավորություն տվեց տնտեսական, քաղաքական, կուլտուրական հսկա առաջխաղացումը կատարել ընդամենը մեկ տասնամյակում: Վերականգնվեցին և վերակառուցվեցին բազմաթիւ մանր ու խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Հիմք դրվեցին բազմաթիւ ինդուստրիալ կենտրոնների: Բոլշեիկյան պարտիան սոցիալիզմի պողպատյա հիմքերն էր գցում:

Տնտեսական կյանքի վերակառուցումը, արդյունաբերական նորանոր հսկաների ստեղծումը Սովետական երկրում բազմապատկեց բանվորության և տեխնիկական ինտելիգենցիայի քանակը: Ծրկիրը պատվեց դպրոցների, տեխնիկումների, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների, գիտա-հետազոտական հիմնարկների օրավուր ծավալվող ցանցով:

Սովետական ժողովուրդը և՛ կառուցում էր, և՛ սովորում: Դուս սոցիալիզմի պատմության ամենափառավոր էջերից մեկն է:

Այս բոլորը նոր աստիճանի էր բարձրացնում այն կուլտուրական ուղուցիան, որի մասին Լենինը կոպերացիայի մասին գրած իր նշանավոր հոդվածում ասում էր. «...մեզանում քաղաքական ու սոցիալական հեղաշրջումը նախակարապետ հանդիսացավ այն կուլտուրական հեղաշրջման, այն կուլտուրական ուղուցիային, որի հանդեպ մենք, այնուամենայնիվ, կանգնած ենք այժմ երեսուսու երես»:

Մեզ համար այժմ այս կուլտուրական ուղուցիան բավական է այն բանի համար, որ մենք լիովին սոցիալիստական երկիր դառնանք...»¹:

Այդ կուլտուրական ուղուցիան ապրեցին սովետական ռեսպուբլիկանները, որոնց թվում և Սովետական Հայաստանը: Դրա մասին է վկայում սովետահայ գրականության արագ զարգացումը և նրա մի մասը կազմող այն կենդանի տենդոտ հետաքրքրությունը, որ երևում է դեպի ռուս գրականությունը:

Նախ՝ հայերեն թարգմանվեցին Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ուղուցիայի և քաղաքացիական կռիւների հերոսական արտացոլող խոշորագույն վեպերը. Սերաֆիմովիչի «Երկաթե հեղեղը», Դմիտրի Ֆուրմանովի՝ «Չապակը», Ֆադեևի՝ «Ջախջախումը»:

Սովետական ընթերցողներին այս վեպերը հմայում էին իրենց այնքան ռեալ և միաժամանակ այնքան աներևակայելիորեն հերոսական կյանքի արտացոլմամբ, այնքան պարզ ու հասարակ, միաժամանակ շտեմնված դուցազնական գծեր ունեցող հերոսներով, ողջ կյանքը սոցիալիստական ուղուցիայի հետ կապած, ողջ կյանքը սոցիալիստական ուղուցիային՝ ենթարկող և նրա համար զոհվելու պատրաստ այդ նոր մարդկանց՝ Չապակի, Լեինսոնի, Կոժուխի կերպարներով և նրանց հեղինակների էպոպեաները ստեղծելու վարպետությամբ:

Նաիրի Զարյանը, որը այս շրջանում մերթ ընդ մերթ և քննադատությամբ էր զբաղվում, իրավացի նշում էր Ֆադեևի վեպի մասին,² թե առաջին անգամ սովետական գրականության մեջ սովետական մարդկանց հերոսությունը գեղարվեստորեն պատկերացվում է ոչ թե հաղթանակների (ինչպես սովորաբար կատարվում էր), այլ պարտության նկարագրության միջոցով:

¹ ԼԵՆԻՆ. Ընտիր երկեր, երկու հատորում, հ. II, Պետհրատ, Մոսկով, 1937, էջ 1072—1073:

² Պրական դիքեբրում, 1927, № 2, էջ 28:

Այնուհետև թարգմանվեցին հատվածներով և ամբողջովյամբ Ֆյոդոր Գլադկովի՝ «Յեմենտը», Նևերովի պատմվածքների ժողովածուն և նրա «Միշա Դողոնովը»:

Սովետահայ ընթերցողին հետաքրքրում էր Սովետական Ռուսաստանի անցած պատմական ամեն մի էտապը: Իսկ Ֆյոդոր Գլադկովն ստեղծեց ժողովրդի կյանքը նոր տնտեսական քաղաքականության վերականգնման շրջանում՝ պատկերող ամենահաջող վեպը:

Գրողների մի ամբողջ պլեադա նվիրվեց ժողովրդի մինչև սովետական շրջանի կյանքի գեղարվեստական արտացոլմանը: Սովետական երիտասարդությանն անհրաժեշտ էր ցույց տալ, թե ժողովուրդն ինչ դժոխային կյանքից փրկվելով է, որ այժմ՝ սովետական երջանիկ, լուսավոր կյանքի ճանապարհի վրա է կանգնել և արագ ու հաղթականորեն առաջ է ընթանում: Իսկ անցյալի լավագույն գիտակը և այն գեղարվեստորեն արտացոլող լավագույն արվեստագետը հանդիսացավ Մաքսիմ Գորկին: Նրա «Իմ համալսարանները», «Արտամոռնիների գործը», «Կլիմ Սամգինի կյանքը» վեպերը չափազանց մեծ հետաքրքրություն առաջացրին հայ ընթերցողների մեջ: Գորկին ամենքի սիրելին էր: Նրա վեպերը սովորեցնում էին սովետական մարդկանց և՛ լավ ճանաչել անցյալ բուրժուական աշխարհի կյանքը, և՛ հոգու ամբողջ ուժով ատել այն և է՛լ ավելի ջերմությամբ սիրել իրենց սովետական հարազատ հայրենիքը: Սրա մեջ էր Գորկու այս գեղարվեստական երկերի քաղաքական-հասարակական խոշոր և անգնահատելի նշանակությունը:

Ինչպես XIX դարի ընթացքում, այնպես էլ այժմ, սովետական օրոք, գրականության մեջ վիպագրությունը իշխող ժանր հանդիսացավ պոեզիայի և դրամատուրգիայի համեմատությամբ:

Ստ. Զորյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը և շատ ուրիշները սովետական ռուս վիպագրությունից կատարած իրենց թարգմանություններով կարևոր դեր խաղացին ռուս գրականությունը հայ ժողովրդի մեջ մասսայականացնելու գործում:

Ռուս նորագույն վիպագրությունը գնահատող ինքնուրույն տեսական հոգվածներ այս շրջանում շատ քիչ են գրվել: Հիշատակելի են Ն. Զարյանի երկու ռեցենզիաները Սերաֆիմովիչի «Երկաթե հեղեղ» և Ֆադեևի «Ջախջախում» վեպերի մասին¹ Հոգվածագիրը

¹ «Գրական դիրքերում», 1927, №№ 1 և 2:

«Երկաթե հեղեղի» թարգմանությունը համարում էր «մեր թարգմանական գրականության ամենահաջող կոտորներից մեկը», իսկ Ֆադեևի վեպի մասին ցանկություն էր հայտնում, որ նա «պետք է դառնա մեր ընթերցող լայն մասսաների սեփականությունը», որ նրանից «մեր ընթերցող մասսաները և թե սկսնակ արձակագիրները շատ բան կստանան»:

Վեպին ղուգահեռ վարդանում էր (թեև ոչ այն ուժով ու ծավալով) նաև սովետական պոեզիան:

Վլադիմիր Մայակովսկին սովետական շրջանում դարձավ սոցիալիստական պոեզիայի ամենատաղանդավոր պոետը, մի գլխով ավելի բարձր իր ժամանակի մյուս պոետներից: Սովետական դարաշրջանի ամենատաղանդավոր պոետը խոշոր ազդեցություն ուներ և հայ պոեզիայի վրա (Ն. Զարյան և ուրիշները): Սովետահայ գրողները սկսեցին թարգմանել Վլ. Մայակովսկու բանաստեղծությունները: Թարգմանվեցին Բեզիմենսկու, Դեմյան Բեդնու, Վերա Ինբերի, Սերգեյ Եսենինի բանաստեղծություններից: Դեմյան Բեդնու ստեղծագործությամբ հետաքրքրվում էր ոչ միայն սովետահայ մամուլը, այլև Պարսկաստանի հայ գաղութը:

Լենինի արտահայտած մտքերն առանձնապես Ռադիշչևի, Գոգոլի, Բելինսկու, Գերցենի, Նեկրասովի, Գոնչարովի, Զերնիշևսկու, Սալտիկով-Շչեդրինի, Լ. Տոլստոյի, Մաքսիմ Գորկու մասին մասսայականացվում էին նրա երկերի թարգմանության հետ և լուսավոր ջահ հանդիսացան հասկանալու համար ուսումնական գրականության էությունը, նրա առանձնահատկությունները, նրա խոշորագույն ներկայացուցիչների ստեղծարար գործունեության գիպեկտիկան:

Վերականգնման այս տարիներին սովետահայ մամուլում ամենից շատ գրվել է Մ. Գորկու մասին, ամենից շատ նրա երկերից է թարգմանվել: 1926—1930 թ. թ. ընթացքում ուսումնական գրականության մասին հրատարակված նյութերի մոտ մեկ քառորդը Գորկուն է վերաբերում: Գրվեցին բազմաթիվ ինքնուրույն տեսական հոդվածներ նրա մասին, որոնց մեջ հիշատակության արժանի են Ա. Կարինյանի և Ստ. Զորյանի հոդվածները: Թարգմանվեցին Լենինի, Պլեխանովի, Լոնաչարսկու և ուրիշների՝ Գորկու մասին, արտահայտած մտքերն ու հոգվածները: Այն մեծ տեղը, որ Գորկին միշտ գրավել է հայ հասարակական մտքի գնահատման պատմության մեջ, համապատասխանում է այն մեծ դերին, որ նա խաղացել է և՛ ժողովուրդների կուլտուրական կյանքում:

Դարաշրջանի հիմնական լոզունգն էր՝ սլաշքարել հանուն սովետական առաջավոր գաղափարական և բարձր գեղարվեստական ռեալիստական գրականության ստեղծման: Ո՞վ կարող էր ժամանակակից գրականության մեջ ավելի օգտակար լինել այդ դործում, քան Գորկին: Պարզ է՝ ոչ ոք: Նրա վեպերի, արձակ բանաստեղծությունների, դրամաների, պատմվածքների ուսումնասիրությունն ու ընթերցումը հսկայական գործնական նշանակություն ունեին: Գորկին Հոկտեմբերյան օրերին թույլ տվեց որոշ սխալներ: Բայց, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ նրան փրկեցին մի զույգ ուղեցույց ասողեր՝ Լենինն ու Ստալինը: Գորկին հասկացավ իր սխալը և գործով ուղղեց այն:

Դեռևս արտասահմանում եղած ժամանակ նա կապված էր հարյուրավոր թելերով Սովետական երկրի հետ, ընթերցողների, շիսնակ և ավագ գրողների, գիտնականների, գրական մամուլի հետ: Նա Սովետական հայրենիքի լավագույն սլաշտսւանը հանդիսացավ՝ հակադրվելով նրա թշնամիներին և մերկացնելով արտասահմանյան սև-հարյուրակային և ռեակցիոն բուրժուական մամուլի ստոր պրովոկացիաները Սովետական երկրի մասին:

Լենինի—Ստալինի բոլշևիկյան պարտիայի իմաստուն քաղաքականության սքանչելի պտուղներով հիացած՝ Մ. Գորկին վերջնականապես Սովետական հայրենիք վերադարձավ: Հասկանալի է, թե ինչու դա վերածվեց իսկական խանդավառ տոնախմբության: Սովետական Միության ժողովուրդները Գորկուն մեծ սիրով և զրկաբաց ընդունեցին: Դա Գորկու ժողովրդականության լավագույն ապացույցն էր: Աշխարհում ոչ մի գրող իր կենդանության օրոք այդպիսի սիրո և հարգանքի դեռ չէր արժանացել: Գորկին այդ տարիներին էլ ավելի մասսայականացավ ժողովրդական ամենալայն խավերի մեջ:

Սովետահայ մամուլում նրա մասին գրած հոդվածներից էր Ս. Վարդանյանի՝ «Մաքսիմ Գորկին Թիֆլիսում»¹ (որտեղ մեծ արվեստագետի կյանքի բոլորովին անհայտ կողմերն էին լուսաբանվում): Գորկիական օրերը, մեծ գրողի այցը Սովետական Հայաստան մեր կուտուրական, գրական կյանքի նշանակալի մոմենտը հանդիսացան:

Բայց վերակառուցման շրջանի 1928 թվականը նշանակալի

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1928, № 36, 37:

էր և այլ խմատով: Այդ թվականին լրացավ Լ. Ն. Տոլստոյի ծննդյան 100-ամյակը, ապա նաև՝ Չերնիշևսկու ծննդյան 100-ամյակը: Այստեղից էլ բնականաբար ծագեց այն խոշոր հետաքրքրությունը, որ հատկապես այդ տարում նկատվում է դեպի համաշխարհային վիպագրության ամենախոշոր դեմքը՝ Լև Տոլստոյը և դեպի բոլոր ժամանակների ամենանշանավոր մարդկանցից մեկը՝ Չերնիշևսկին: Թարգմանվեցին Լ. Տոլստոյի այլևայլ վեպերն ու պատմվածքները, Չերնիշևսկու՝ «Ի՞նչ անել» վեպը:

Լև Տոլստոյի հայ գնահատման պատմության մեջ խոշոր է Ստեփան Զորյանի դերը: Լ. Տոլստոյի երկերի և պատմվածքների այդ տաղանդավոր թարգմանիչը, որն ինչպես այդ ժամանակ, նույնպես և հետագայում հսկա ծառայություն մատուցեց և շարունակում է մատուցել ուսու կլասիկ գրականության (առանձնապես Լ. Տոլստոյի) ժողովրդականացման գործին:

Նշվեց և Գ. Վ. Պլեխանովի մահվան տասնամյակը՝ նրա մասին թարգմանական և ինքնուրույն տեսական երկերի հրատարակությամբ:

Այսպիսով հայ սովետական միտքը վերակառուցման տարիներին աշխատում էր թե՛ տեսական ընդհանրացման ենթարկել սովետահայ գրական երևույթները և թե՛ գնահատել XIX դարի և սովետական շրջանի ուսու գեղարվեստական գրականության ու էսթետիկայի խոշոր ներկայացուցիչների գործունեությունը: Սակայն՝ ուսու գրականության հայ գնահատման ամբողջ պատմության մեջ դեռ երբեք չէր եղել մի տասնամյակ, որի ընթացքում շատ գեղարվեստական երկեր թարգմանվեին ուսու գրականությունից և նրա մասին այդքան ինքնուրույն տեսական երկեր գրվեին, ինչքան հաջորդ տասնամյակում, երբ սովետական երկիրը թևակոխեց իր կյանքի մի նոր՝ սոցիալիզմի հաղթանակի պատմական ժամանակաշրջանը:

Այդ հաջորդ տասնամյակը միաժամանակ սովետահայ կուլտուրայի, գրականության, տեսական մտքի աննախընթաց զարգացման ժամանակաշրջանն էր:

7. ՍՈՅԻԱԼԻԶՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՇՐՋԱՆ (1931—1941)

Սովետական երկրի ստալինյան վերակառուցման ու խնդրատրայման առաջին հնգամյա պլանների հաջող կատարումը

ագրարային երկիրը դարձրեց ինդուստրիալ-ագրարային մի երկիր։ Տնտեսության սոցիալիստական սիստեմը լիկվիդացրեց կապիտալիստական տարրերին արդյունաբերության բնագավառում, տնտեսության սոցիալիստական սիստեմը գյուղատնտեսության մեջ լիկվիդացրեց կուլակությունը որպես դասակարգ։ «...սոցիալիստական կացութաձևը, — ասում էր այս շրջանի մասին ընկեր Ստալինը, — անբաժան կերպով տիրապետող և միակ հրամայող ուժն է հանդիսանում ամբողջ ժողովրդական տնտեսության մեջ»¹։ «Սոցիալիզմի հաղթանակը ժողովրդական տնտեսության բոլոր բնագավառներում ոչնչացրել է մարդու շահագործումը մարդու կողմից»²։

Շահագործող դասակարգերին Սովետական Միության մեջ լիկվիդացնելուց հետո բանվոր դասակարգը, կոլխոզային գյուղացիությունը և նրանց ծոցից դուրս եկած աշխատավոր ինտելիգենցիան կազմեցին մի այնպիսի միասնական համակեցություն, որի նմանը մարդկությունը չէր տեսել։

Այդ տասնամյակը սոցիալիստական տնտեսության և սոցիալիստական կուլտուրայի բուռն զարգացման, գիտության և գրականության ծաղկման ժամանակաշրջանն էր։

Այս պայմաններում գոյություն ունեցող առանձին գրական կազմակերպությունները՝ Պրուետարական գրողների միությունը, Գյուղացիական գրողների միությունը, Ուղեկից գրողների միությունը, առաջընթաց ուժից վերածվել էին այլևս գրական կյանքի արագ զարգացումն արգելակող ուժի։ Ահա թե ինչու Համամիութենական Կոմունիստական (բոլշևիկների) Պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն 1932 թ. ապրիլի 23-ի իր պատմական որոշմամբ լիկվիդացրեց այդ առանձին գրական կազմակերպությունները և առաջարկեց ստեղծել Սովետական Միության գրողների միասնական մի կազմակերպություն։ «Ուղեկիցները» դադարել էին սոցիալիստական կարգերի սոսկ ուղեկիցներ լինելուց։ Նրանք ականհայտորեն ցույց էին տվել, որ գերակշիռ մեծամասնությամբ նվիրված են Սովետական հայրենիքին և նրա ղեկավար բոլշևիկյան պարտիային։

Ներխմբակային պայքարն ավարտվեց, և սովետական գրողները լծվեցին գեղարվեստական գրականության հետագա ավե-

¹ Ստալին, «Լենինիզմի հարցերը», հայ. թարգմ. ուսու. 11-րդ հրատ. երևան, 1940 թ., էջ 538։

² ՀամԿ(բ)Պ պատմություն, Համառոտ դասընթաց, Երևան, 1940, էջ 437։

լի արագ զարգացման գործին: Չափազանց կարճ ժամանակամիջոցում գրվեցին մեծ քանակությամբ վեպեր, պոեմներ, դրամաներ, բանաստեղծություններ: Պատմության մեջ չէր եղել մի էտապ, երբ այդքան կարճ ժամանակամիջոցում այդքան հարուստ գրականություն ստեղծված լիներ:

Դա սովետական ժողովուրդների կուլտուրայի թռիչքային զարգացումն էր, կուլտուրական ռևոլուցիայի կատարյալ հաղթանակը սոցիալիզմի երկրում:

Ռուս սովետական գրողները՝ Ալեքսեյ Տոլստոյը, Սերաֆիմովիչը, Ֆոբմանովը, Ֆադեևը, Շոլոխովը. Վլ. Մայակովսկին և ուրիշները դարձան ամբողջ աշխարհին հայտնի գրողներ:

Սովետական գրականությունը դարձավ ուղեցույց մի աստղ համաշխարհային ռևոլուցիոն և դեմոկրատական գրականության համար:

Այս պայմաններում 1934 թվականին տեղի ունեցավ Սովետական գրողների առաջին համագումարը, որը փաստորեն վերածվեց ողջ մարդկության ռևոլուցիոն գրական մտքի համագումարի:

Ընկեր ժդանովը՝ բոլշևիկյան պարտիայի անոնից ելույթ ունենալով համագումարում՝ հայտարարեց, որ սովետական գրականությունը աշխարհի «Ամենախղեական, ամենաառաջավոր, ամենառևոլուցիոն գրականությունն է»: Իսկ Մ. Գորկին տվեց փայլուն ղեկուցում սովետական գրականության մասին:

Ազգային ռեսպուբլիկաներում, այդ թվում և Սովետական Հայաստանում, աճեցին ստեղծագործական նոր սովետական կադրեր՝ գրողներ, քննադատներ, որոնք իրենց ուսերի վրա տանում էին և տանում են սովետական գեղարվեստական գրականության և նրա քննադատության հիմնական ծանրությունը:

Այժմ սովետահայ տաղանդավոր երիտասարդությունը բոլոր հնարավորություններն ստացավ սովորելու թե՛ Հայաստանի բարձրագույն դպրոցներում և թե՛ նոր աշխարհի առաջավոր կուլտուրայի ամենախոշոր կենտրոններում՝ Մոսկվայում և Լենինգրադում:

Ամենահմայիչն այն էր, որ սովետահայ երիտասարդը սովորում էր Մոսկվայում և Լենինգրադում ոչ որպես օտարերկրացի, ինչպես առաջ էր, այլ որպես Սովետական Մեծ Միության՝ հարազատ հայրենիքի ազատ քաղաքացի՝ արժանանալով ռուս մեծ ազգի գիտնականների և կուլտուրայի աշխատողների ամենաչերմ հուզատարությունը:

Արաքսի և Նփրատի հոսանքներում ընկած վայրերից, ծիծաղախիտ Վանա ծովի ափերից, իմպերիալիստական պատերազմից հազարից մեկը հազիվ փրկված, արնաներկ դարձած երբեմնի մանուկները, որոնց նետել էր բախտը արևելահայ եղբայրների մոտ, նրանց հետ միասին գեղածիծաղ Սևանի լճի ափերից, քառագագաթ Արագածի լանջերից, Արարատի դաշտերից՝ էլի կոտորածներից, դաշնակիների տիրապետությունից, սովից հազար հազարից մեկը փրկված երբեմնի երեխաները՝ այժմ սովետական երիտասարդ մարդիկ դարձած՝ բոլշևիկյան պարտիայի, Սովետական իշխանության կամքով հասել էին Մոսկվա, Լենինգրադ և սովորում էին ինստիտուտներում, համալսարաններում, ակադեմիաներում, ազահորեն յուրացնելով Լենինի, Ստալինի ուսմունքը, մարքսիզմը, ուստի ժողովրդի մեծ կուլտուրան, գրականությունը, աճում-դառնում էին դոցենտներ, պրոֆեսորներ, ակադեմիայի անդամ-ինդիկացներ, տաղանդավոր պոետներ, վիպագիրներ, դրամատուրգներ, քննադատներ, սմեն րոպե ղգալով սովետական կարգերի կառարելությունը, նրանց վերածնող ուժը: Զէ՞ որ բուրժուական պալմաններում նրանք կդատապարտվեին մեծ մասամբ խիզիկական ոչնչացման: Սովետական սոցիալիստական սիստեմը ամբողջ վեհությունմբ և գեղեցկությունմբ ցույց էր տալիս իր առավելությունները կապիտալիզմի համեմատությունմբ:

Հայ ժողովրդի կուլտուրական ուժեղ զարգացման տարիներ հանդիսացան 1937 թվականից հետո ընկնող տարիները: Այս զարգացմանը մեծ վնաս հասցրին մինչ այդ Ռեսպուբլիկալի դեկավար պոստերը սողոսկած նացիոնալիստները, ժողովրդի թշնամիները: Ընկ. Ստալինի նախաձեռնությամբ և ընկ. Միկոյանի անմիջական մասնակցությամբ ժողովրդի թշնամիները մերկացվեցին և հողմացրիվ արվեցին: Պարտիական և սովետական դեկավար պոստերում ընտրվեցին բոլշևիկյան պարտիային, Սովետական հայրենիքին հավատարիմ մարդիկ:

Փթթեցին գիտությունը և գրականությունը: Սովետական սիստեմը, կուլտուրան, գիտությունն ու արվեստը լուսավորում էին ոչ միայն սովետական ժողովուրդների զարգացման ուղին դեպի կոմունիզմ, այլև ամբողջ առաջադեմ մարդկության ազատագրության ուղին, թելադրում էին նրան գիտության և արվեստի վեհ ու ճշմարիտ օրենքները:

Սովետահայ հասարակության մեջ, ինչպես և արտասահման-

նում պրոգրեսիվ հայության շրջաններում ժողովրդականացան՝
ռուս այն գրողները, որոնք ամենից ավելի ռեալ և գեղարվեստա-
կանությամբ էին արտացոլում սովետական ժողովուրդների համե-
րաշխ մեծ ընտանիքի երջանիկ ներկան:

Հասկանալի է, թե ինչու հայերեն թարգմանվեցին ավելի ու
ավելի հաճախ Մաքսիմ Գորկու, Վլադիմիր Մայակովսկու, Ալեք-
սեյ Տոլստոյի, Լեոնիդ Լեոնովի, Միխայիլ Շոլոխովի, Ալեքսանդր
Ֆադեևի, Նովիկով-Պրիբոյի, Մարիետտա Շահինյանի, Իլյա էրեն-
բուրգի, Նիկոլայ Օստրովսկու, Լեբեդև-Կուժաչի, ինչպես նաև՝ Մա-
կարենկոյի, Արկադի Հայդարի և շատ ուրիշների երկերը:

Որովհետև նրանք հանդիսացան սովետական գրականության
զարգացման դիսպլոր ուժերը, Ստալինի խոսքերով ասած՝ «մարդ-
կային հոգու ճարտարագետները», սոցիալիստական ռեալիզմի
վարպետները, բովանդակությամբ սոցիալիստական և ձևով ազ-
գային գրականություն ստեղծողները:

Այս տասնամյակում հայերեն լեզվով պարբերական և ոչ-
պարբերական մամուլում ղետեղված է մոտ 2000 նյութ ռուս գրա-
կանության մասին, այսինքն՝ ռուս գրականության վերաբերյալ
եղած ամբողջ նյութի մեկ երրորդը: Այս քանակի մեջ երևում է
մեր նոր հասարակարգի որակը: Այս բոլորի մեջ խոշոր բաժին են
կազմում ինքնուրույն, տեսական ուսումնասիրություններն ու
հոգվածները ռուս գրականության մասին:

Ո՞րն է այդ իրողության ընդհանուր տրամաբանությունը:

Նախ՝ սովետական ռուս գրողների մի փայլուն պլեադա ար-
տացոլում է սոցիալիստական արդյունաբերությունը, պատկերում
է աշխատանքային սխրագործության հիանալի օրինակներ տվող
հերոսներին և հերոսուհիներին: Այս երևույթի լավագույն ապա-
ցույցն է Լեոնիդ Լեոնովի՝ «Սուտը», Ֆեոդոր Գլադկովի՝ «Էներ-
գիան», Մարիետտա Շահինյանի՝ «Հիդրոցենտրալը», Իլյա էրեն-
բուրգի՝ «Երկրորդ օրը», Վալենտին Կոտաևի՝ «Ժամանակ, առա՛ջ»-ը
և այլն:

Այնուհետև սովետական գրողների մի այլ խումբ արտացո-
լում է սոցիալիստական գյուղատնտեսությունը, պատկերում է կոլ-
խոզային դաշտերում աշխատանքային սխրագործության աննա-
խընթաց օրինակներ տվող նրա հերոսներին ու հերոսուհիներին:
Հիշատակելի են Միխայիլ Շոլոխովի՝ «Հերկած խոպանը», Վլա-
դիմիր Ստավսկու՝ «Թափը», Պանֆյուրովի՝ «Բրուսկին» և այլն,

որոնք ընդունվեցին սովետահայ գրական հասարակության կողմից ջերմությամբ:

Սովետական ինտելիգենցիայի առաջին հանդուգն քայլերը տեխնիկական կատարելագործությունների և նորարարության ճանապարհին և այդ գործում բուլճարիկյան պարտիայի կազմակերպող, ղեկավարող ու խրախուսիչ դերը գեղարվեստորեն պատկերել է Լեոնիդ Լեոնովը իր վեպերում:

Գրողների մի ստվար խումբ ձգտում է անցյալի դառն, անսպասելի կյանքի նկարագրությունների միջոցով գեղարվեստորեն ցույց տալ սովետական այսօրվա հմայքը: Նրանցից մի մասը արտացոլում էր համեմատաբար մոտիկ անցյալը՝ սկսած XIX դարի 80-ական թվականներից մինչև 1917—1918 թվականները՝ վարպետությամբ պատկերելով միապետական, բուրժուական կյանքի վերջալույսը և սովետական դարաշրջանի արշալույսը: Այդ կարգի ամենաաչքի ընկնող գեղարվեստական երկերը հանդիսացան սովետական գրականության պարծանքը դարձած Մ. Գորկու՝ «Կլիմ Մամգինի կյանքը», «Յգոր Բուլիչև և ուրիշները», Մ. Շոլոխովի՝ «Խաղաղ Դոնը», Ալ. Տոլստոյի՝ «Տառապանքի ուղիները»: Այս հեղինակներն առավել ևս բարձրացրին սովետական վիպագրությունը, հասցնելով այն մի նոր որակի՝ էպոպեայի, այսպիսով տալով սովետահայ արձակի լավագույն օրինակներ:

Մի քանի այլ գրողներ արտացոլեցին ռուս ժողովրդի հեռավոր պատմական անցյալը, նպատակ ունենալով վեր հանել ռուս պատմության մեջ առաջադիմական մեծ դեր կատարած պատմական խոշոր դեմքերին, ռուս գյուղացիության ռևոլուցիոն շարժման ղեկավարներին, ռուս զորքի մասսայական հերոսությունը և ռուս գրականության փառքը կազմող գրողներին: Այս միտումներն արտահայտող լավագույն վեպերը իրավացիորեն համարվեցին Ալ. Տոլստոյի՝ «Պետրոս Առաջինը», Չապիգինի՝ «Ստեփան Ռազինը», Նովիկով-Պրիբոյի՝ «Յուսիման»:

Սոցիալիզիմի հաղթանակի այս ժամանակաշրջանը գրականության մեջ նշանավորվեց ևս մի կարևոր երևույթով և մի նոր կողմով: Դա սոցիալիստական ռևոլուցիայի հանճարեղ առաջնորդներ Լենինի և Ստալինի և նրանց մարտական գլխավորների՝ Վորոշիլովի, Բուդյոննու, Կիրովի և քաղաքացիական կռիվների անմահ հերոսների՝ Պարխոմենկոյի, Շչորսի և շատ ուրիշների կյանքի և գործունեության գեղարվեստական արտացոլումն էր:

Այս ուղղության ամենանշանավոր երկերը հանդիսացան Ալ. Տոլստոյի՝ «Հացը», Ն. Պոգոդինի՝ «Հրացանավոր մարդը», Վ. Իվանովի, «Պարխոմենկոն», Կապլերի և Զլոտոգորովայի՝ «Լենինը»:

Սովետական բոլոր գրողների մեջ հայ սովետական քննադատության առարկան հանդիսացան առանձնապես Մաքսիմ Գորկին և Վլ. Մայակովսկին:

Ընկեր Ստալինի հանձարեղ բնութագրումը, թե «Մայակովսկին կա և մնում է մեր սովետական դարաշրջանի լավագույն, ամենատաղանդավոր բանաստեղծը: Անտարբերություն դեպի նրա հիշատակը և նրա գրվածքները հանցագործություն է», մեծագույն խթան հանդիսացավ Մայակովսկու հիշատակի հավերժացման համար:

Այնուհետև սովետահայ թարգմանիչներն ու քննադատները լծվեցին Մայակովսկու ստեղծագործությունների մասսայականացման պատվավոր գործին: Այս բնագավառում երախտիք ունի Գ. Աբովը, որը բարեխղճությամբ թարգմանել է նրա բանաստեղծություններից «Լենին» պոեմը: Մայակովսկու ինքնասպանության դատան՝ ապրիլի 14-ը դրանից հետո նշվեց ամեն տարի և ամեն անգամ տպագրվեցին նրա երկերի նորանոր թարգմանություններ և նոր հոգվածներ, նրա մասին: Այսպիսով, այս տասնամյակի ընթացքում կուտակվեց հսկայական նյութ մեծ պոետի մասին:

Սովետահայ բանաստեղծները Վլ. Մայակովսկուն գովերգել են իրենց բաղմամբով բանաստեղծությունների մեջ: Ամենից առաջ Մայակովսկու մասին ոտանավոր է գրել պոետ Վահան Գրիգորյանը: 1930 թվականին գրած իր «Պոետի մահը» (Մայակովսկուն) բանաստեղծության մեջ ասել է.

Պոետ, դու անցար-դնացիր անդարձ՝
Կյանքիդ նավակը խփելով քարին...
Բայց միշտ կհնչի անունդ բարձր,
Քանի ապրում են քո երգերը զանձ¹...

Պրոլետարական Բաքվի երիտասարդ բանաստեղծ (Հայրենական պատերազմում զոհված) Թաթուլ Հուրյանը 1935 թ. գրած իր բանաստեղծության մեջ Մայակովսկու մասին ասում էր՝ «Դու Հոկտեմբերի անկաշառ երգիչ», «Մենք փառք ենք տալիս ահա քո երգին»²:

1 Վ. Գրիգորյան, «Արևն աղդանշան», Երևան, 1939, էջ 42:

2 «Կոմունիստ» (Բաքվի), 1935 թ., ապրիլի 14:

Բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազը Մայակովսկուն բնութագրել է որպես «կայծակնակիր բանաստեղծ»:

Ինչ խոսք, որ Մայակովսկին ավելի խորը, բազմակողմանի ուսումնասիրության և գնահատման է արժանի, քան մինչ այժմ կատարել է հայ սովետական քննադատական միտքը: Որովհետև Մայակովսկին սովետական պոեզիան դարձրեց ամենաիդեալական և ամենագեղարվեստականը, այն դարձրեց սովետական ժողովրդի ձեռքին իդեալական պայքարի ամենաուժեղ զենքերից մեկը: Նա զարմանալի վարպետությամբ կյանքի երևույթները բարձրացնում էր պոեզիայի աստիճանին: Մայակովսկին՝ լինելով սովետական ժողովրդի և հայրենիքի մեծ պոետ՝ միաժամանակ պատկանում է բոլոր ժողովուրդներին և բոլոր ժամանակներին՝ երգելով մեր կյանքի այսօրը:

Ասացի, որ այս տասնամյակում հայ հասարակական մտքի կողմից ուսս գրականության գնահատման ընթացքում չամազանց հարուստ նյութ կուտակվեց Մաքսիմ Գորկու մասին: Նյութերի թիվը մոտենում է 300-ի, որից 123-ը ինքնուրույն հոդվածներ են, 21-ը՝ բանաստեղծություններ և գեղարվեստական գործեր՝ նվիրված հանճարեղ գրողին: Այս բոլորը Գորկու նկատմամբ ունեցած համաշխարհային թովչանքի սովետահայ արտահայտությունն էր:

Մաքսիմ Գորկին՝ Լենինի—Ստալինի օգնությամբ շուտ հաղթահարեց Սոցիալիստական ռևոլուցիայի օրերին թույլ տված իր գաղափարական սայթաքումները և ամբողջապես փարվեց Սովետական հայրենիքին, դարձավ նրա լավագույն պաշտպանը, պայքարելով նրա ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ: Նա գրեց փնասարարների դեմ իր մարտաշունչ հոդվածը՝ «Երբ թշնամին չի հանձնվում՝ նրան ոչնչացնում են»: Ապա նա հանդես եկավ ողջ աշխարհի աշխատավորությանն ուղղված մի կոչով՝ «Ամբողջ աշխարհի բանվորները և գյուղացիները պետք է իրենց ազատեն կապիտալի իշխանությունից»: Միջազգային կշիռ ունեցող այս խոսքերը պայքարի լողունգներ դարձան:

Սովետահայ միտքը նախ ձգտում էր Գորկու գլխավոր երկերի թարգմանության միջոցով նրա գրական ժառանգությունը դարձնել ժողովրդի սեփականություն:

Այնուհետև Գ. Ավետյանը թարգմանեց «Հատակումը», Արազին՝ Գորկու «Մանկությունը», Տիգրան Հախումյանը՝ «Եզոր Բուխչեր և

ուրիշները», «Վասսա Ժելեզնովան», Արշ. Տեր-Հովնանյանը՝ «Թրշ-նամինները», «Քաղքենիները»:

Այս դրամաներից հայ հասարակության մեջ ամենից շատ ժողովրդականացավ «Եգոր Բուլիչևը»: Ինչո՞ւ: Ի՞նչն էր դրա պատ-ճառը: Նախ՝ Գորկու դրամայի իդեական բովանդակությունը և գեղարվեստական կատարելությունը, երկրորդ՝ դրամայի փայլուն ներկայացումը Նրևանի Սունդուկյանի անվան Պետական թատրո-նում և երրորդ՝ լավ թարգմանությունը:

Հանրի Բարբյուսն ապել է Գորկու այս պիեսի մասին, թե չա՛ր դրամատիկական այնպիսի բարձունք է, որից վեր նա ոչինչ չի տեսնում:

Այս պիեսի ներկայացումը հայ բեմի վրա հաստատապես մտավ մեր թատրոնի պատմության մեջ: Հանճարեղ Ադամյանի կողմից էերմոնտովի «Դիմակահանդես»-ի ներկայացումից հետո, հայ թատրոնը թեև ունի շատ հեղինակների պիեսներ էր բեմադրել, բայց ներկայացման և արտիստական խաղի այսպիսի կատարե-լություն դեռ չէր հասել: Հայ թատրոնը դրանից հետո ունի գրա-կանության մասսայականացման այսպիսի հաջողության դեռ չէր հասել:

Գորկու միջադպյին հեղինակությունը անսահման էր: Նրա հայրենասիրական հողվածները անհուն բերկրանք էին պատճառում սովետական մարդկանց և սարսափ՝ իմպերիալիստներին, ֆա-շիստներին արտասահմանում և նրանց գործակալներին մեր երկրի ներսում:

Ընկեր Ստալինը 1932 թվականին, երբ Սովետական Միու-թյունը պրոգրեսիվ մարդկության հետ միասին տոնում էր Գորկու գրական գործունեության 40-ամյակը, բոցավառ խոսքերով ողջու-նեց նրան՝ «Թանկագին Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ, — գրեց նրան ընկեր Ստալինը, — սրտանց ողջունում եմ Ձեզ և պինդ սելմում եմ Ձեր ձեռքը: Ցանկանում եմ Ձեզ երկար կյանք ու աշխատանք՝ ի ուրա-խություն բոլոր աշխատավորների և ի սարսափ՝ բանվոր դասա-կարգի բոլոր թշնամիների»:

Գորկու՝ մեկը մյուսի հետևից արած նախաձեռնումները՝ գրել քաղաքացիական կռիվների պատմությունը, գործարանների և ֆաբ-րիկաների պատմությունը, քաղաքների և գյուղերի պատմությունը և այլն, սովետական երկրում հսկայական շարժում առաջացրին: Նրա խորը գիտական գեկույցումը Սովետական գրողների առաջին

համագումարում 1934 թվականին, նրա տեսական լուրջ հոգւածները սոցիալիստական ռեալիզմի, ապա նաև ռուս դրական լեզվի մաքրման՝ Լենինի գրականագիտական հայացքների զարգացման և այդ լույսի տակ սովետական գեղարվեստական գրականության լեզվի առաջընթացի ուղիների մասին, ազգային գրականությունների հովանավորումը, նվիրվածությունը բոլշևիկյան պարտիային, մտերմությունը Լենինի և Ստալինի հետ, վերջապես՝ իր կյանքի վերջին օրերին Ստալինյան Կոնստիտուցիան ողջունելը, ինչպես նաև իմպերիալիզմի և ֆաշիզմի դեմ ուղղված նրա հոգւածները, — իրապես մի ընդհանուր բերկրանք ու խանդավառություն առաջացրին ամբողջ առաջադեմ մարդկության մեջ և խոր ատելություն՝ սոցիալիզմի երկրի թշնամիների մեջ:

Այն ժամանակ, երբ Գորկին գտնվում էր իր փառքի գագաթնակետին, հանկարծ կտրվեց նրա կյանքի թելը:

1936 թ. հունիսի 18-ին մեռավ Գորկին: Ինչպիսի՜ մի սիրտ դադարեց բաբախելուց, բանականության ինչպիսի՜ մի ջահ մարեց: Ընկեր Մոլոտովը Գորկու թաղման ժամանակ ասաց՝

«Լենինից հետո, Գորկու մահը ամենածանր կորուստն է մեր երկրի և ամբողջ մարդկության համար»: Էլ ավելի ցնցվեց մարդկությունը, երբ շատ շանցած պարզվեց, որ Գորկուն մահացրել են ֆաշիզմի գործակալները՝ հակառակույցիոն տրոցկիստ-բուխարինական բանդան:

Մարդկային պատմությանը մինչև այդ հայտնի էին որպես հանճարների դահիճներ միջնադարյան ինկվիզիտորները, որոնք այրեցին Ջորդանո Բրունոյին, Նիկոլայ I-ը, որը՝ մահվան մթնոլորտի մեջ նետելով՝ սպանեց Պուշկինին և Լեոմոնտովին, իտալական և գերմանական ֆաշիստները, որոնք խարույկ նետեցին հանճարների հոգևոր կուլտուրան:— Մարդկությունն իմացավ ևս երիցս նզովյալ տրոցկիստ-բուխարինական բանդիտներին:

Սովետական ժողովուրդների հետ հայ ժողովրդի դեպի՝ ֆաշիզմի գործակալներն ունեցած ատելությանը և ցասմանը սահման չկար: Ամենքը լցված էին ժողովրդի այդ թշնամիներին հողմացրիվ անելու ցանկությամբ: Ժողովրդի անհուն վիշտը և միաժամանակ մարտական ոգին արտահայտեցին նրա պոետները:

Դերենիկ Դեմիրճյանը 1938 թ. գրած իր՝ «Աշխատանք և կրակ» հոգւածում արտահայտում էր հայ ժողովրդի անսահման ատելությունը ֆաշիզմի գործակալների նկատմամբ: «Նրանք,—

գրում էր Դ. Դեմիրճյանը, — սպանեցին Մաքսիմ Գորկուն՝ աշխատանքով և կրակով: Հուդայի պես համբուրեցին նրան, հրապուրեցին պարտեղ՝ դեպի աշխատանք և կրակը»: Իսկ ինչ էր ինքը Մաքսիմ Գորկին՝ «աշխատանք և կրակ»: Այնուհետև Դեմիրճյանը այն խորը միտքն է հայտնում, թե արյունոտ ֆաշիզմի այդ գործակալները սպանեցին Գորկուն միայն ֆիզիկապես: Բայց Գորկու փսկական էությունը սպանել նրանք չէին կարող: «...միթե կարելի է սպանել բնության և մարդու ձգտումը՝ լինել, ստեղծագործել, հրաշագործել»¹: Գորկին այս բանի մարմնացումն էր:

Բանաստեղծ Գուրգեն Բորյանը «Խիզախ մրրկահավին» իր գեղեցիկ և հուզիչ բանաստեղծության մեջ գրում էր՝

Նս լսել եմ ծովի երգն ահեղաձայն,
Մութ ամպերը կիսող կայծակներ եմ տեսել,
Նվ իմ հոգում հպարտ, փռած թևերն արձակ
Այդ գոռ պահին քո վեհ մրրկահավն է ճախրել:
Նա լեցրել է հոգիս անհուն ձգտումներով.
Քեզ եմ տեսել նրա թռիչքներում անծիր,
Քեզ, մարդկության տիտան, արև լուսագործով,
Խիզախ մրրկահավ, արիասիրտ արծիվ²:

Ֆաշիզմի գործակալները՝ սպանելով Գորկուն՝ կարծում էին, որ կսպանեն նրան և ժողովրդի հիշողության մեջ: Բայց կատարվեց հակառակը: Ոչնչացվեցին և հողմացրիվ եղան Գորկուն սպանողները: Լեզենդար Դանկոյի պես ինքը հանդեպ: Բայց կյանքի ժութ անտառն արդեն լուսավորված էր և այդ գործում Գորկու արտի կրակն էլ մեծ դեր էր կատարել:

Սովետահայ միտքը մեծ ջանքեր թափեց լայնորեն լուսաբանելու համար Գորկու կյանքի և գործունեության հիմնական էտապները, գորկիագիտության հարցերը:

1934 թ. տպագրվեց Գուրգեն Հովնանի «Ստեփան Շահումյան և Մաքսիմ Գորկին» գիրքը:

Ընդհանուր բնութագրող հոդվածներով հանդես են եկել Արտ. Կարինյանը, Հովիկ Մելիքյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Դեռենիկ Դեմիրճյանը, Ն. Զարյանը, Տ. Հախումյանը և շատ ուրիշները:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1938, № 71 (մարտի 28)։

² «Գրական թերթ», 1938, № 15, մարտի 30։

Այս հոգւածներում, ուսումնասիրություններում նախ ընդգրծվում էր Գորկու սոցիալիստական ուղուցիայի մրրկահաւ լինելը: Նախքան ուսական առաջին ուղուցիան նա տեսաւ հատակի մարդկանց, ճշմարտություն, երջանկություն որոնողներին, որոնք կյանքի ծանրության տակ դեռ չէին կարողանում տեսնել դեպի երջանկության երկիրը տանող ճանապարհները: Բայց արդեն լի էին մարտական ցասմամբ ու բողոքով, արդեն համոզւած էին, որ այդպես երկար շարունակել չի կարելի:

«Մայր» վեպում Գորկին, արտացոլելով բանվորության տարերային պայքարից գիտակցականին անցնելու պրոցեսը, գեղարվեստորեն ցույց տվեց այն մարդկանց, որոնք ոչ միայն գտել են ճշմարտության, երջանկության երկրի տեղը, այլև կանգնած են դեպի այն տանող ճանապարհի վրա: Պավել Վլասովը, Անդրեյ Նախոդկան, նրանց ընկերներն ու համախոհները սոցիալ-դեմոկրատական շարժման ոգին են, խիզախորեն ղեկավարում են բանվորության և գյուղացիության ուղուցիոն սլաքարը ցարիզմի ու բուրժուազիայի դեմ: Իր հետագա գործերում Գորկին տվեց ուսական բուրժուազիայի ծագման և խորտակման պատմությունը, բոլշևիկյան շարժման ծագման և համաշխարհային պատմական երևույթը՝ նրա՝ հաղթանակող ուժ դառնալու պատմությունը:

Որպես ապացույցներ այս մտքի բերվում էին Գորկու՝ «Արտամոնովների գործը» վիպակը, «Կլիմ Սամգինի կյանքը» էպոպեան: Այնուհետև բնութագրվեց Գորկու դերը որպես սոցիալիստական ռեալիզմի, դրամատուրգիայի, արձակի, բանաստեղծության, սոցիալիստական հումանիզմի հիմնադրի:

«Գորկին և բոլշևիկյան պարտիան» թեման բնականորեն առանցքային հարցերից մեկը դարձավ: Այս խնդիրն արծարծեցին Հովհաննես Մամիկոնյանը՝ «Լենինը Գորկու մասին»¹, Արտ. Ոսկերչյանը՝ «Լենինը և Ստալինը Գորկու մասին»², Գուրգեն Հովնանը՝ «Հայ բոլշևիկյան քննադատությունը Մաքսիմ Գորկու մասին»³ հոգւածներով և ուրիշները: Այս հոգւածներում և ուսումնասիրություններում արծարծվում էին ոչ միայն այն անձնական, բարեկամական մտերմությունը, որ կար ուղուցիայի հանճարների և ուղուցիոն գրականության հանճարների միջև, այլև այն, թե ինչ-

¹ «Գրական թերթ» 1932, № 20:

² Նույն տեղ, 1938, № 15:

³ Նույն տեղ, 1936, № 17:

պես Լենինը և Ստալինը ուղեցույց աստղ են եղել Գորկու համար, ինչպես բարձր են գնահատել նրա ստեղծագործությունների նշանակությունը ռուս և համաշխարհային պրոլետարական շարժման համար։ Այս բոլորի հետ միաժամանակ ցույց էր տրվում, թե ինչ տեղ է զբաղում բոլշևիկյան պարտիան Գորկու ստեղծագործություններում, բոլշևիկյան շարժումը, որպես դարաշրջանի ամենախոշոր պատմական երևույթ, ինչպիսի արտացոլում է գտել Գորկու երկերում։

Ընդգծվում էր, որ սոցիալիստական դրականության հիմնադիր Մաքսիմ Գորկին՝ սկսած իր գրական գործունեության առաջին տասնամյակներից մինչև իր կյանքի վերջը՝ մեծ ուշադրություն է դարձրել բոլշևիկյան շարժման գեղարվեստական արտացոլման վրա, որպես այդ շարժման ծագման, զարգացման և հաղթանակի մեծագույն գրական ականատեսն ու մասնակիցը։ Իր իդեալական դարգացման ընթացքում Գորկին Լենինի՝ որպես ժողովրդի ռևոլուցիոն պայքարի կազմակերպչի ու ղեկավարի գործունեությունը պատկերել է սկսած «Պետերբուրգի պայքարի միությունից» մինչև սոցիալիստական ռևոլուցիայի հաղթանակի առաջին տարիները։

Բոլշևիզմի հիմնադրումից մի քանի տարի հետո Գորկին լույս ընծայեց իր «Մայր» վեպը։ Դա գեղարվեստական արտացոլումն է այն բանվոր դասակարգի ժամանակվա, պայքարի և չենինյան իդեաների լավագույն գեղարվեստական իլլուստրացիան։ Պավել Վլասովը, Անդրեյ Նախոդկան և սրանց շուրջը համախմբված գաղափարակից մարդիկ իրենց ձգտումներն այսպես են արտահայտում. «մեզ, բանվորներիս, սովորել է հարկավոր։ Մենք պետք է գիտենանք, պետք է հասկանանք, թե ինչից է, որ կյանքն այսպես ծանր է մեզ համար»։ Պավելը գիտակցության է եկել այն մարդկանց ազդեցության տակ, որոնք, ինչպես նա է բնութագրում, «ամենալավ մարդիկն են երկրի վրա» և ճշմարտություն են ասում բանվորների մասին։ Հանձարեղ արվեստագետը տեսանելի է դարձրել Պավել Վլասովի, Անդրեյ Նախոդկայի գործունեության ու պայքարի բոլշևիկյան, լենինյան ոգին, նրանց ռևոլուցիոն պայքարի բոլշևիկյան տակտիկան, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության միասնական գործունեության իդեան։

«Կլիմ Սամգինի կյանքը» վեպում Գորկին պատկերում է Լենինին և նրա աշակերտներին՝ Ստեփան Կոտուզովին, Դոնասկին և ուրիշներին։ Ստեփան Կոտուզովի մարդկայնությունը, նրա ան-

սահման նվիրվածությունը ժողովրդին և բոլշևիկյան պարտիային հիացնում է ընթերցողին, դարձնում նրան կենդանի, մտերիմ ու շոշափելի: Կուտուղովը միշտ հիացմունքով է խոսում իր ուսուցչի՝ Լենինի մասին. «Լենինը չի շտապում,—ասաց Կուտուղովը, նա պարզապես պնդում է, որ անհրաժեշտ է բանվորներից, ինտելիգենտներից ուսուցիչայի վարպետներ և արվեստագետներ գաստիարակել»:

«Արտամոնոպոլիների գործը» վիպակում, «Դոստոևսկի և Ռեբիշևները» պիեսում Գորկին ցույց է տալիս, որ բոլշևիկներն արդեն այնքան են աճել ու հզորացել, որ ղեկավարում են Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ուսուցիչան, խորտակում են ցարիզմի և բուրժուազիայի տիրապետությունը և այս մեծ գործում,—ընդգծում է Գորկին «Դոստոևսկի» մեջ,—նրանց ոգեշնչում է «իմաստուն մարդը՝ Լենինը»:

Գորկին, նորից ու նորից գիտակցել էր տալիս, որ Սովետական երկիրը այն սքանչելի երկիրն է, որ «լուսավորված է Վլադիմիր Իլիչ Լենինի հանճարով, մի երկիր է, որտեղ անխոնջ կերպով և հրաշագործ աշխատում է Իոսիֆ Ստալինի երկաթյա կամփքը»:

Վերջապես, հայ քննադատական միտքը նշում էր, որ գեղարվեստական խոսքի պատմությունը դեռ չէր ստեղծել մի գրող, որ այնքան ամուր կապված լիներ բոլշևիկյան պարտիայի հետ, ինչպես Գորկին: Միաժամանակ պատմությունը չի ստեղծել և չէր կարող ստեղծել մի այլ պարտիա, որն այնպիսի փարոս հանդիսանար մեծ գրողի իդեալական և ստեղծագործական զարգացման ամբողջ ընթացքում, ինչպես Լենինի—Ստալինի պարտիան Մաքսիմ Գորկու համար:

Գորկին անգնահատելի ազդեցություն է գործել ժողովուրդների, առանձնապես հայ ժողովրդի կուլտուրայի վրա: Նա իր կյանքի այգաբացից կապեր է ունեցել հայ մարդկանց հետ: Այնուհետև կապեր են հաստատվում Գորկու և մի շարք հայ գրողների՝ Շիրվանզադեի, Վ. Տերյանի և ուրիշների հետ: Գորկու գեպի հայերն ունեցած սիրո և հարգանքի արտահայտությունն էր նրա խմբագրությամբ լույս ընծայած «Հայ գրականության ժողովածուն», սովետական օրերին Գորկու այցը Սովետական Հայաստան և այլն: Այստեղից էլ տրամաբանական է, թե ինչու հայ մամուլը մեծ տեղ է տալիս «Գորկին և հայ կուլտուրան» պրոբլեմին:

Լույս տեսավ Գուրգեն Հովնանի «Գորկին և հայ կուլտուրան»,
տպագրվեց Ստ. Զորյանի «Գորկին Հայաստանում» հոդվածը¹:

Արժարժվել են նաև այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են՝
«Գորկին և ժողովրդական բանահյուսությունը»² (Արամ Ղանա-
յանյան), «Գորկին և Արևելք»³ (Սողոմե Արեշյան) և այլն:

1931—1941 թվականների տասնամյակը Լենինի, Ստալինի
խոր մտքերի լույսի տակ Գորկու մասին արտահայտած մարքսիս-
տական գորկիագիտության զարգացման ամենափայլուն շր-
ջանն է:

Վերջապես, հայ քննադատությունը վերը հիշատակած երկե-
րում ընդգծում է Գորկու նաև համաշխարհային խոշորագույն
դերը:

Անկասկած է, որ Գորկին խոշոր ազդեցություն է գործել ոչ
միայն սովետական ժողովուրդների, այլև Արևմտյան Եվրոպայի,
Ամերիկայի և Արևելքի կուլտուրայի և գրականության վրա: Հայ
միտքը չի անցել նաև այս փաստի կողքով: Վկայակոչվել են այն
հեղինակները, որոնք չեն թաքցրել Գորկու՝ իրենց ստեղծագործու-
թյան վրա կատարած բարերար ազդեցությունը: Որպես լավագույն
օրինակ բերվում է Ըպտոն Սինկլերի խոստովանությունը:

Ինչքան արագորեն զարգանում էր սոցիալիստական գրակա-
նությունը, նրա աեալիզմը, ինչքան ամելի բարձրանում էր սոցիա-
լիստական հասարակարգի մարդու կուլտուրական մակարդակը,
այնքան ուժեղանում էր նրա պահանջը՝ կլասիկ գեղարվեստական
գրականության (ռուս և համաշխարհային) պահանջը:

Այս տասնամյակի ընթացքում վերստին թարգմանվեցին և
գնահատվեցին Գարշինը, Լեսկովը, Գոնչարովը, Տուրգենևը, Լե-
մոնտովը, Պուշկինը, Զեխովը, Բրյուսովը, Գոգոլը, Գլ. Ուպեն-
սկին, Դոստոևսկին, Լ. Տոլստոյը, Բելինսկին, Դոբրոլյուբովը,
Սալտիկով-Շչեդրինը, Պիսարևը և շատ ուրիշները:

Միայն Պուշկինի մասին այս տասնամյակի ընթացքում գրվել
է ամելի, քան երբևիցե Պուշկինի հայ գնահատման պատմության
մեջ:

Վաղուց էր հաղթահարվել ֆուտուրիստական և պրոլետկուլ-
տական միասակար ժխտողական վերաբերմունքը դեպի ռուս և

¹ «Սովետական գրականություն», 1941, № 5:

² «Գրական թերթ», 1938, № 15:

³ «Известия Академии наук СССР», № 1 за 1940 г.

համաշխարհային գրականության կլասիկները: Այժմ դրան արգելակում էր վուլգար սոցիոլոգիզմը: Մեր բոլշևիկյան պարտիայի կենտրոնական օրգան «Պրավդա»-ն այդ գրականության օգտագործման կենսական անհրաժեշտության և վուլգար սոցիոլոգիզմի մասին գրել է՝ «Անցյալի մեծ արվեստագետները պատկանում են ժողովրդին, որը ժառանգել է բոլոր կուլտուրական արժեքներն անցյալ դասակարգերից, և մեր շահը չէ պահել այդ արժեքներն անհայտության մեջ, փոշոտել այն և վերածել պատմական հնոտիի, ինչպես փորձում են այդ անել վուլգար սոցիոլոգները: Մեծ արվեստագետները կենդանի են մեզ համար: Նրանց աշխատանքներն իդուր չեն անցել: Նրանց լավագույն ստեղծագործություններն արթնացրել են մտքերը և օգնել են ժողովրդին առաջ շարժվել և դրանով գտնել ազատագրության ճանապարհը»:

Ռուսական վուլգար սոցիոլոգիզմի ներկայացուցիչները՝ Պերեվերզևը և ուրիշները հայ իրականության մեջ էլ ունենին իրենց աշակերտները:

Վուլգար սոցիոլոգները, որպես հակադիալեկտիկներ, գրական երևույթները դիտում էին ոչ թե դասակարգային պայքարի, հակասությունների, փոխներգործման, այլ այս կամ այն դասակարգի դասակարգական ռեյսերի վրա դեպի համփոփանականությունը շարժվող մի պրոցես: Նրանք տեսնում էին միայն գրողի դասակարգային ծագումը, ստեղծագործական թեմատիկան (ազնվականության, բուրժուազիայի թե ժողովրդի կյանքն է պատկերված) և ըստ այնմ պիտակներ էին կպցնում գրողներին: Գրիբոեդովին, Գոգոլին հայտարարում էին, այդպիսով, որպես ազնվականության և կալվածատիրության ծոցից դուրս եկած մարդիկ և իրենց թեմատիկայով առավելապես ազնվականներին, չինովնիկներին, կալվածատերերին պատկերող, ազնվականության և միայն ազնվականության իդեոլոգներ: Ռուսական և հայ վուլգար սոցիոլոգները անտեսում էին երկու ամենակարևոր մոմենտ: Նախ՝ գրողների գաղափարական էվոլյուցիան դարաշրջանի առաջավոր շարժումների ազդեցության տակ և ապա՝ գրողների վերաբերմունքը դեպի այն դասակարգերը, որոնց նրանք պատկերում էին:

Գրիբոեդովը պատկերում էր Ֆամուսովին, Սկալազուբին, Զադարեցկուն և Զացկուն: Բայց նա ոչնչացնող ծաղրի է ենթարկել ֆեոդալիզմի ներկայացուցիչներին, պայքարել է նրանց դեմ՝ հակադրելով նրանց Զացկուն, ճորտատիրության և միապետական չինովնիկության այդ ոխերիմ թշնամուն («եւթից պատուհասը»):

Գոգոլը պատկերել է «Մեռած հոգիներին» մեջ և՛ մարդկայնորեն, և՛ բարոյապես մեռած կալվածատերերին՝ Մանիլովին, Սոբակևիչին, Նոզդրյովին, Պլյուշկինին, Չիչիկովին և ֆիզիկապես մեռած ճորտ գյուղացիներին։ Բայց միայն մտքով կույրերը կարող են շտենենել, թե ինչ վերաբերմունք ունի հանճարեղ արվեստագետը դեպի կալվածատերերը, որոնց նա պատկերացնում էր անասնակերպ (հենց այս պատճառով Գերցենը Գոգոլի այս գործը բնութագրել է որպես մի արձակ պոեմա կալվածատիրական, չինովնիկական գաղանախոցի մասին), իսկ գյուղացիների մասին խոսում է հումորով, բայց՝ մեծագույն համակրանքով։

Ահա թե ինչը նկատի ունենալով է, որ Լենինը Գոգոլի ստեղծագործությունների դադափարական դասակարգային բովանդակությունը և միտումը կապում է ոչ թե միջին, բարձր կամ ցածր կալվածատիրության հետ, ինչպես վարժում էին վուլգար սոցիոլոգները, այլ աշխատավորության, ժողովրդի հետ, շնայելով Գոգոլի ստեղծագործությունների, տեսական հոգվածների և նամակների մեջ եղած աղաղակող հակասություններին և հետադիմական հայացքներին։

Այս տասնամյակը նշանավորվեց հայ իրականության մեջ մարքսիզմի-լենինիզմի կլասիկների համաշխարհային և ռուս գրողների մասին արտահայտած մոտքերի ամենալայն մասսայականացմամբ։ Թարգմանվեցին Մարքսի և էնգելսի, Լենինի և Ստալինի գրական առույթները, հոգվածները, որոնք մեկ-մեկ ջահ հանդիսացան՝ ճիշտ բմբուխի և զնահատելու անցյալի ժառանգությունը և լուսավորելու գրական տեսական մտքի զարգացման ճանապարհը, չսայթաքելու դեպի պրոլետկուլտական, ֆուտուրիստական, վուլգար սոցիոլոգիական և այլ նման գրական հոսանքների ճահիճը։

Ահա թե ինչու մեր մամուլը լայնորեն ժողովրդականացնում է Մարքսի, էնգելսի, Լենինի, Ստալինի մտքերը. Գյոթեի, Բալզակի, Դանթեի, Շեքսպիրի, Գոգոլի, Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Դերցենի, Սալտիկով-Շչեդրինի, Նեկրասովի, Լ. Տոլստոյի, Չեխովի, Դորկու և բազմաթիվ այլ գրողների մասին։

Մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկների հանճարեղ մտքերի, լուսափ տակ էր զարգանում ռուս կլասիկների երկերի թարգմանությունը և ռուս կլասիկների զնահատող տեսական քննադատական միտքը։

Բնորոշ երևույթներից մեկն էլ այն էր, որ այս շրջանում հատկապես միտքը ուսա գրականության գնահատման ընթացքում հանդես էր գալիս ոչ միայն հոգիլածներով, այլև ատանձին աշխատություններով:

Սովետական ողջ երկիրը պատրաստվում էր և մեծ շուքով տոնեց ուսա ազգային բանաստեղծ Պուշկինի մահվան 100-ամյակը: Դա սովետական բոլոր ժողովուրդների ազգային տոնը դարձավ: Հանճարեղ բանաստեղծը իրապես բոլոր ժողովուրդների սեփականությունն էր դարձել: Սոցիալիզմի շրջանի բնորոշ երևույթներից մեկն էլ այն է, որ սովետական այս կամ այն, մեծ թե փոքր ժողովրդի ազգային կուլտուրայի տոնը (Պուշկին, «Սասունցի Դավիթ», «Նիզամի» և այլն) դառնում է ողջ Սովետական Միության ազգային տոն: Մի ժողովրդի հանճարները դառնում են նաև բոլոր սովետական ժողովուրդների և համայն մարդկության սեփականությունը: Այս ճանապարհով է մարդկությունը սոցիալիզմից դեպի կոմունիզմ գնում:

Ամբողջ սովետահայ հասարակությունը մասնակցություն ունեցավ Պուշկինի մահվան 100-ամյակի տոնակատարությանը: Նրա մասին էին խոսում քաղաքներում և գյուղերում, գործարաններում և կոլխոզներում, ծերերն ու երեխաները, տղամարդիկ ու կանայք: Պուշկինի այնքան մոտիկ ու սիրելի դարձած անունն էր հոլովվում ամենուրեք: Նա կենդանացել էր: Պոետն այժմ ավելի կենդանի էր, քան իր կենդանության օրոք: Յարական կառավարությունը Պուշկինին սպանեց և ծածկեց ժողովրդից: Պուշկինին թաղեցին գաղտագողի: Նվրոպայում Ֆաշիզմի և իմպերիալիզմի տիրապետության երկրներում Պուշկինի, ինչպես և այն առաջավոր գրողների ստեղծագործությունները խարույկ էին նետվում, ոչրնչացվում: Իսկ այժմ, սովետական օրերին, միլիոնավոր մարդիկ ապրում էին Պուշկինով: Դեռ երբեք քաղաքակրթությունը այդպես չէր հակադրվել բարբարոսությանը: Այս էր պուշկինյան օրերի պատմական, քաղաքական իմաստը:

Գրողների և քննատաղների նշանակալի մի բանակ զբաղված էր Պուշկինի երկերը թարգմանելով և գնահատելով: Սովետահայ մտքի բոլոր սերունդները մասնակցում էին այդ մեծ գործին: Դպրոցական աշակերտներից սկսած, որոնք գեղեցիկ ոտանավորներ էին գրում Պուշկինի մասին, մինչև Ավետիք Իսահակյանը, Արսեն Տերտերյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Ստեփան Զորյա-

ներ, Արտաշես Կարինյանը, Սողոմոն Սողոմոնյանը և շատ ուրիշներ, որոնք գրեցին տեսական հոգովածներ պոետի մասին, և Նաիրի Զարյանը, Հովհաննես Շիրազը, Սարմենը, Սուրեն Վահունին, Գրաշին, Գուրգեն Բորյանը և շատ ուրիշները, որոնք հանձարեղ պոետին գովերգեցին՝ բանաստեղծություններով: Հանձարեղ պոետների մեծությունը ոչ միայն նրանց գեղարվեստական ժառանգության մեջ է, այլև իրենց մասին քննադատություն, նոր բանաստեղծություն ստեղծելու մեջ: Լավագույն բանաստեղծություններից մեկն է Նաիրի Զարյանի «Պուշկինը»: Ժամանակի ոգին, դեպի Պուշկինն ունեցած վերաբերմունքը դրսևորում են առավելապես հետևյալ քառյակները (բերվում է հատվածաբար):

Դու թուլական քո քնարով
Ժողովրդի բանական անցար,
Արքայի հետ անդարձ խռով՝
Պուղաշովին մտերմացար:

Տեսար այնտեղ՝ հոգով պայծառ,
Բայց կաշկանդված մի ժողովուրդ.
Տխուր ժպիտով դու բարձրացար
Հայաստանի լեռները ցուրտ:

Ախ, թե լիներ հնարավոր
(Քաղցր է ըզձալ անկարելին)
Դու զարթնելիր հանկարծ մի օր
Ստալինյան մեր օրերին:

Քեզ Առաջնորդը կընդուներ,
Կրեմլի պայծառ դահլիճներում
Քեզ հայրաբար կհամբուրեր...

Ն. Զարյանի այս բանաստեղծությունն անկասկած լավագույններից մեկն է ոչ միայն մեր սովետահայ պոեզիայի, այլև ընդհանրապես Պուշկինին նվիրված պոեզիայի մեջ:

Սովետահայ տեսական մտքի աճման ցուցանիշներից մեկը դրականության և արվեստի պրոբլեմների փիլիսոփայական, էսթետիկական մշակման միտումն է: Գրականության տեսության հարցերը զարգացման այս աստիճանում դարձան ակտուալ՝ լուսաբանելու համար սովետական դրականության օրինաչափությունները, ներդրածելու նրա աճման տեմպի և որակի վրա:

էդ. Թոփչյանը արժարժում էր ձևի և բովանդակության ստա-
յինյան մեկնաբանումը, Արսեն Տերտերյանը՝ Նալբանդյանի էսթե-
տիկայի կապը ռուսական մատերիալիստական էսթետիկայի հետ:
Արժարժեցին քննադատության տեսության հարցերը այն հոդ-
վածներում, որոնք նվիրվեցին ռուս կլասիկ քննադատության փայ-
լուն պլենադային՝ Բելինսկուն, Դոբրոլյուբովին, Չերնիշևսկուն,
Պիսարևին: Սկսեցին թարգմանել Բելինսկու, Դոբրոլյուբովի մի-
քանի հոդվածներ կամ ամբողջությամբ, կամ այն մասերը, որոնց
մեջ դրականության տեսության հարցերն են քննարկվում (պոե-
տական պաթոսը, արվեստը կյանքի համար և այլն):

Էսթետիկական բոլոր հարցերի մեջ ուշադրության կենտրոնը,
ինչպես ռուս, նույնպես և հայ գրականության մեջ, դարձավ սո-
ցիալիստական ռեալիզմը: Որպես Սովետական Միության գրական
քննադատության բաղկացուցիչ մասը՝ սովետահայ քննադատու-
թյունն աշխատում էր իր ուժերը ներածին չափ օգնել այդ մեծ
պրոբլեմի լուծմանը, սոցիալիստական ռեալիզմի էության և
առանձնահատկությունների բնութագրմանը: Այս նպատակով
թարգմանվեցին Գորկու և ուրիշների սոցիալիստական ռեալիզմի
տեսությանը վերաբերող հոդվածները: Թեև ինքնուրույն ուսում-
նասիրություններ չտպագրվեցին, բայց այս հարցը այս կամ այն
չափով քննարկվում էր առանձնապես այն հոդվածներում և ուսում-
նասիրություններում, որոնք նվիրվեցին Մաքսիմ Գորկու, Ա. Ֆա-
դեևի, Մ. Շոլոխովի, Ն. Պոգոդինի, Վ. Մայակովսկու, Նիկոլայ
Ստորոպակու ստեղծագործությունների գնահատմանը:

Ի՞նչ առանձնահատկություններ էր տեսնում սովետահայ միտ-
քը սոցիալիստական ռեալիզմի մեջ:

Սոցիալիստական ռեալիզմը սովետական գրականության հիմ-
նական ոճն է, իրականության արտացոլման բարձրագույն ստեղ-
ծագործական մեթոդը: Համաշխարհային գրականության փորձի,
նրա քննադատական օգտադործման հիման վրա է մշակվել սո-
ցիալիստական ռեալիզմը: Ի տարբերություն մինչաշխարհային ռեա-
լիզմի՝ նա սոցիալիստական ռեալիզմ է կոչվում, որովհետև նայում
է իրականությանը կոմունիստական պարտիայի տեսական դիր-
քերից, այսինքն՝ առաջի իրականության ամենից ավելի գիտա-
կան և ռեալիստական արտացոլումը: Իրականությունը ռեալ ար-
տացուլելու համար անհրաժեշտ է և ռեալ ճանաչել այն: Իրակա-
նության ռեալ ճանաչման համար անհրաժեշտ է տիրապետել
մաքսիստական-լենինյան աշխարհայացքին:

Սոցիալիստական ռեալիզմը ստեղծել և զարգացրել են այն տաղանդները, որոնք ժողովրդի ծոցից են դուրս եկել, հազար թելերով կապված են նրա հետ, տոշորվում են ժողովրդին հուզող ամենանվիրական գաղափարներով և զգացմունքներով: Սա չի նշանակում, թե ոչ-աշխատավորական դասակարգերից դուրս եկած գրողները չեն կարող սոցիալիստական ռեալիզմի գրականություն ստեղծել: Օրինակ, Ալեքսեյ Տոլստոյը, որը՝ չնայած իր ազնվական ծագման, դասակարգային պայքարի ոլորտներում նա աճեց, կտրվեց իր դասակարգից, հարեց սոցիալիստական ռևոլուցիային, նվիրվեց սոցիալիստական գրական շարժմանը և դարձավ սոցիալիստական ռեալիզմի ամենատաղանդավոր ներկայացուցիչներից մեկը:

Սոցիալիստական ռեալիզմը նախ՝ պատկերում է ժողովրդին, որովհետև ժողովուրդն է կյանքի գլխավոր հերոսը, ուրեմն՝ նա էլ պետք է դառնա և՛ գրականության գլխավոր հերոսը: Գեղարվեստական խոսքի ողջ պատմության ընթացքում առաջին անգամ սոցիալիստական ռեալիզմի գրականության մեջ է, որ ամբողջովին վերացավ դասակարգային հասարակության գրականության այն հիմնական հակասությունը, ըստ որի կյանքի հերոս ժողովուրդը դուրս էր մղված գրականությունից, կամ՝ երկրորդական, երրորդական տեղ էր տրվում նրան, այնինչ կյանքի պարագիտները՝ թագավորներն ու թագուհիները, կալվածատերերն ու կալվածատիրուհիները, ազնվականներն ու ազնվականուհիները, բուրժուաները և նրանց կանայքն էին հանդիսանում մինչև այդ գրականության գլխավոր հերոսները:

Անցյալի ամենախոշոր, առաջավոր արվեստագետները միայն նկատելով այդ հակասությունը՝ ջանք էին թափում պատկերելու ժողովրդին, պատկերելու սիրով, կարեկցությամբ, բայց հալածվում էին, քննադատվում իշխող ազնվական կամ բուրժուական սեակցիայի կողմից: Շեքսպիրն իր ժողովրդայնության համար էր, որ հայտարարվեց բարբարոս հանճար, ցավեցին ու ամսոսեցին, որ նա գրել է ժողովրդի համար: Պուշկինի ժողովրդական ոգով զրված «Ռուսլան և Լյուդմիլան» ռուսական ազնվական սեակցիան գիմափորեց կասադի տառապանքով, և նրա երևալը գրականության մեջ համարվեց տրեխավոր մուժիկի՝ թագավորական պարահանդեսին ներկայանալու նման մի բան: Գոգոլի ուկրաինական ժողովրդական պատմվածքները, «Մեռած հոգիները» նույնպես թշնա-

մաբար ընդունվեցին ազնվական, միապետական ռեակցիայի կողմից՝ հանճարեղ սատիրիկի ժողովրդայնության համար:

Սոցիալիստական ռեալիզմը պատկերում է ժողովրդին որպես ողջ աշխարհի առանցքը, ամենամեծ ստեղծագործ հանճարը, կյանքը ռեոլուցիոն ճանապարհով վերակառուցողը:

Բայց այս ամենեին չի նշանակում, թե սոցիալիստական ռեալիզմը ժողովրդին և միայն ժողովրդին է պատկերում: Դասակարգային հասարակության մեջ կյանքը միայն աշխատավոր ժողովրդից չի բաղկացած, այլև շահագործող և պարագլիտ դասակարգերից՝ ազնվականներից, կալվածատերերից, բուրժուաներից, հոգևորականությունից: Ժողովրդի կյանքը ընթացել է նրա և իշխող դասակարգերի անհաշտ պայքարի բովերով: Սոցիալիստական ռեալիզմը նոր լույսով և ավելի ցայտունությամբ, քան մինչևայժմյան արվեստագետները, պատկերում է և՛ շահագործող դասակարգերին: Անցյալում շահագործող դասակարգերը կամ իդեալականացվել են գրկանության մեջ, կամ լավագույն հեղինակները քննադատել, ծաղրել են նրանց: Բայց իրենց կյանքի և գործունեության ամենառեալ արտացոլումը նրանք ստացան և ստանում են սոցիալիստական ռեալիզմի մեջ: Ուշագրություն դարձրեք, թե ինչպես է պատկերում Մ. Գորկին իշխող, շահագործող դասակարգերին իր «Թշնամիներ» դրամայում, «Մայր», «Արտամոռնոմների գործը», «Կլիմ Սամգինի կյանքը» վեպերում, «Եգոր Բուլիչև և ուրիշները», «Դոստիգաև և ուրիշները» դրամաներում, Ալեքսեյ Տոլստոյը՝ իր «Տառապանքի ուղիներով» և «Պետրոս առաջին» վեպերում, Միխայիլ Շոլոխովը՝ «Խաղաղ Դոն»-ում, Նիկոլայ Օստրովսկին՝ «Ինչպես էր կոփվում պողպատը», «Փոթորկածիններ» վեպերում, հաջ գրողների մեջ Ն. Զարյանը, Ստ. Զորյանը, Դ. Դեմիրճյանը իրենց երկերում և այլն: Ազնվականներն ու բուրժուաները, ցարական ոստիկաններն ու աստիճանավորները, քահանաները պատկերացվում են բոլորովին նոր լույսի տակ:

Սոցիալիստական ռեալիզմը իր հեղաշրջող դերը կատարեց և պատմավիպագրության մեջ, պատմական անցյալ կյանքի գեղարվեստական արտացոլման բնագավառում: Օրինակ, շատերն են պատկերացրել Պետրոս I-ին. բայց Լոմոնոսովից մինչև Պուշկինը և Պուշկինից մինչև Լև Տոլստոյը ոչ ոք այնքան ռեալ չէր պատկերել «ռուսական բարբարոսության դեմ բարբարոսաբար պայքարող» այդ թագավորին և նրա ժամանակի պատմական կյանքը և

հասարակական հարաբերությունները, ինչպես այդ ամենափայլուն կերպով կատարեց սոցիալիստական ռեալիզմի լավագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ալեքսեյ Տոլստոյը:

Սոցիալիստական ռեալիզմը կարողացավ վեր բարձրանալ անցյալի գեղարվեստական ռեալիզմից շնորհիվ մարքս-լենինյան դիալեկտիկական մտածողության, պատմական և ժամանակակից գեպքերի մարքս-լենինյան ըմբռնման, դասակարգային հասակության անտագոնիստական հակասությունների, զարգացման օրենքների ճիշտ ըմբռնման: Մարքսիզմը՝ լինելով մեծագույն ռեոլուցիոն իդեաների կազմակերպիչը պատմության մեջ՝ պայծառությամբ լուսավորեց ժողովրդի ծոցից դուրս եկած և դեպի ժողովուրդը եկած գրողների միտքը: Մարքսիզմը հնարավորություն տվեց գրողներին ամենից ավելի բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել, ըմբռնել և ռեալ կերպով արտացոլել իրականությունը: Սոցիալիստական ռեալիզմն այդպիսով զերծ է գիտակցական և ոչ-գիտակցական այն «գեղեցիկ ստերից», որով այնքան հարուստ է եղել շահագործող դասակարգերի գրականությունը անցյալում և ժամանակակից բուրժուական աշխարհում: Նա մարդկությանը ամենից ավելի ճիշտ, արդարացի մտքեր է քարոզում և հենց այս պատճառով աշխարհի ամենամաքուր և ազնիվ գրականությունն է:

Սոցիալիստական ռեալիզմի գրականությունը չի վախենում իրականորեն ճշմարտություն ասել կյանքի և մարդկանց մասին:

Այսպիսով սոցիալիստական ռեալիզմը՝ կյանքի ամենառեալ ճանաչման գեղարվեստական մեթոդը լինելով, միաժամանակ կյանքի վրա ներգործելու, այն ժողովրդի շահերի համեմատ վերականգնողելու լավագույն գեներներից մեկն է: Սրա մեջ է և սոցիալիստական ռեալիզմի մարքսիստական-լենինյան պարտիականության էությունը:

Սոցիալիստական ռեալիզմի կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկը նոր մարդու գեղարվեստական պատկերումն է: Որո՞նք են այդ նոր մարդու առանձնահատուկ գծերը, որոնք, նրա մեջ նոր որակ լինելով, տարբերում են նրան իր ամբողջության մեջ անցյալի մարդկանցից:

Սոցիալիստական ռեոլուցիայից հետո սովետական մարդը քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական բոլոր նախադրյալներն ստացավ՝ հետզհետե ազատվելով կապիտալիստական գիտակցության մնացուկներից: Չե՞ որ մարքսիզմը

սովորեցնում է՝ սոցիալիստական ուղուցիան անհրաժեշտ է ու միայն նրա համար, որ ուրիշ ավելի լայն ճանապարհ չկա խորտակելու համար տիրապետող շահագործող դասակարգերին և ստեղծելու համար ժողովրդի տիրապետություն, այլև նրա համար, որ սոցիալիստական ուղուցիան մարդկանց դաստիարակության դպրոց է, որով մարդկությունը կազատագրվի կապիտալիստական դիտակցության մնացուկներից, հոգով կմաքրվի, կկատարելագործվի և այլևս մարդկանցած կմտնի սոցիալիզմի, կոմունիզմի երկրային դրախտը: Ժողովուրդներն՝ ազատվելով կապիտալիզմի կապանքներից, շահագործումից, ստեղծելով իրենց պետությունը, ձեռք բերելով իրենց օդը, հողը, ազատ շունչ են քաշում, և ահա այստեղից էլ սկսվում է մարդկության թռիչքը անհրաժեշտության թագավորությունից դեպի ազատության թագավորությունը:

Մարդն իրեն զգում է առաջին հերթին սոցիալիստական հասարակության զավակը:

Պոետը լավ է արտահայտել սովետական մարդու ցնծությունը.

Լայնարձակ է հայրենի երկիրն իմ,
Ձոր ու դաշտ, լեռներ անտառապատ,
Նս նման մի այլ երկիր տեսած չեմ,
Որտեղ մարդ շնչեր այդպես ազատ:

Մոսկվայից մինչև հեռու վայրերը:
Հարավից մինչև հյուսիսի ծովերը,
Մարդն ազատ անցնում է, նա է տերը
Իր հզոր անպարտ հայրենիքի:

Մարդիկ իրենց թե՛ քաղաքական դրությամբ և թե՛ գիտակցությամբ դարձան սոցիալիզմի երկրի քաղաքացիներ, օժտված պակաս կամ ավելի տրամաբանությամբ, անհատական շահը միացնելով սոցիալիզմի, հայրենիքի շահերին, անհատականը ենթարկելով սոցիալիզմի երկրին, անգամ ամենաթանկագինը՝ կյանքը զոհելու պատրաստակամությամբ:

Գեղարվեստական գրականության մեջ սովետական ժողովրդի լավագույն զավակները պատկերվեցին որպես լեգենդար և միաժամանակ ունալ ու կոնկրետ հերոսներ: Դմ. Ֆուրմանովը, Ալ. Տոլստոյը, Ալ. Ֆադեևը, Ն. Պոգոդինը և շատ ուրիշները գեղարվեստական գրականության մեջ հավերժացրին այս նոր մարդկանց գործունեությունը: Բացի դրանից՝ Ֆադեևը պատկերացրեց

Լեվինսոնին («Ջախջախում»), Գլադկովը՝ Գլեբ Չումովին («Յեմենտ»), Նիկ. Օստրովսկին՝ Պավել Կորչագինին, Սերգեյ Բրուզժակին («Խնչպես էր կոփվում սողապատը»), Ռաևսկիներին («Փոթորկածիններ») որպես նոր մարդկանց որակապես նոր կերպարներ:

Իսկ այդ նոր մարդկանց համար բնորոշն այն է, որ, նախ՝ նրանք չունեն այլ կյանք, քան սոցիալիստական ռևոլուցիայի և Սովետական երկրի կյանքը և այդ մի հատիկ կյանքն էլ պատրաստ են զոհելու հանուն Սովետական հայրենիքի: Գորկու՝ Պավել Վլասովը, Անդրեյ Նախոդկան, Պելագեա Նիլովնան՝ մայրը, Ստեփան Կուտուզովը, Ֆադեևի՝ Լեվինսոնը, Գլադկովի՝ Գլեբ Չումովը, Նիկ. Օստրովսկու՝ Պավել Կորչագինը, Ռայմոնդ Ռաևսկին իրենց անասելի զրկանքների են ենթարկում, որպեսզի մինչև վերջը հավատարիմ ծառայեն ռևոլուցիային, Սովետական երկրին, նրա բախտին, նրա լուսավոր ապագան ապահովելու վեհ գործին:

Նրանք իսկական ինտերնացիոնալիստներ են և սրանով արդեն անսահման հեռու են ազգայնամոլությունից: Նրանք հոմանիստներ են այս բառի ռևոլուցիոն, բուլշևիկյան բարձր ըմբռնմամբ, այսինքն՝ մարդասեր են բոլոր նրանց նկատմամբ, որոնք օգնում են ժողովուրդների վերջնական ազատագրության գործին, համաշխարհային սոցիալիզմի գործին և պատրաստ են հանուն մարդկության այդ ապագայի ոչնչացնելու ամեն մի թշնամու:

Նիկոլայ Օստրովսկին, որը սովետական գրողների մեջ ամենից ավելի բազմակողմանիորեն պատկերեց նոր մարդուն, այս գաղափարը արտահայտում է հմայիչ կերպով: Սերգեյ Բրուզժակը, այդքան մարդասեր, քնքուշ զգացումներ ունեցող երիտասարդ, քաղաքացիական կոիլների օրերին, երբ նրա վրա հարձակվեց պանական Լեհաստանի զինվորը և սպառնում էր նրա կյանքին, այդ Բրուզժակն ահա զինվորին սպանեց: Օստրովսկին պատմում է. «Լեհն ընկավ: Սերգեյի ձեռքը չդողաց: Նա գիտե, որ նա էլի պիտի սպանի, նա՝ այդպես քնքուշ սիրել կարեցողը, այդպես ընկերության պահող Սերգեյը: Նա շար տղա չէ, դաժան չէ, բայց նա գիտե, որ գազանային ատելությամբ հարազատ ռեսպուբլիկայի վրա շարժվել են համաշխարհային պարագիտների ուղարկած, խաբված զինվորները:

Եվ նա, Սերգեյը, սպանում է նրա համար, որպեսզի մոտեց-

նի այն օրը, երբ երկրի վրա այլևս միմյանց չեն սպանի»: Բայց նոր մարդը ապրում է ոչ միայն իր հայրենիքի երջանկության, ազատության, անկախության, այլև բոլոր ժողովուրդների երջանկության և ազատության վեհ գաղափարով: Նա ապրում է սոցիալիստական ռեոլուցիայի, սոցիալիզմի՝ ամբողջ երկրագնդի վրա հաղթանակի գաղափարով: Նիկոլայ Օստրովսկին սովետական նոր մարդու այս վեհ էության լավագույն բնութագիրն է տվել ասելով.

«Մարդու համար ամենաթանկագինը կյանքն է: Դա մարդուն մի անգամ է տրվում, և պետք է այնպես ապրել, որպեսզի տանջալի ամոթ չզգաս աննպատակ ապրած տարիների համար, որպեսզի ամոթալի չլինի ստոր և մանր անցյալի համար և որպեսզի մեռնելիս կարողանաս ասել. ամբողջ կյանքս և բոլոր ուժերս տվել եմ աշխարհում ամենագեղեցիկին՝ մարդկության ազատագրության պայքարին: Պետք է շտապել ապրել: Չէ որ անմիտ հիվանդությունը, կամ թե ողբերգական մի որևէ պատահականություն կարող են կտրել կյանքիս թելը»:

Նոր մարդիկ, սովետական մարդիկ, ազատ լինելով շահագործումից, ճնշումից, ցուցաբերում են աշխատանքային հերոսության օրինակներ գործարաններում, կոլխոզային դաշտերում, գիտության բնագավառում: Աշխատանքը, որ առաջներում ծանր մի լուծ էր, դարձել է այժմ հաճույքի աղբյուր, պատվի և հերոսության գործ: Այլ կերպ անկարելի կլինեին Ալեքսեյ Ստախանովներ, Մարիա Դեմչենկոներ, որոնց ընկեր Ստալինը անվանում է նոր մարդիկ:

Սովետական նոր մարդու հոգեկան, բարոյական-իդեալական բոլոր հիանալի գծերը բացառիկ ուժով դրսևորվեցին գերմանական ֆաշիզմի դեմ մղած սովետական ժողովուրդների Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ: Սովետական հասարակարգը հաղթեց ֆաշիստական կարգին, սովետական նոր մարդը հաղթեց ֆաշիստական մարդ-գազանին:

5. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆ (1941—1945)

Հիտլերյան Գերմանիան 1941 թ. հունիսի 22-ին ուխտադրժոքեն ռազմական հարձակում գործեց Սովետական Միության վրա: Բոլշևիկյան պարտիան, Սովետական կառավարությունը մե-

ծագույն կազմակերպվածութեամբ մոբիլիզացրին սովետական ողջ ժողովրդին Հայրենական սրբազան պատերազմի դուրս գալու մարդկութեան թշնամի, իմպերիալիզմի զինված բռնուցք հանդիսացող գերմանական ֆաշիզմի դեմ, հանուն Սովետական հայրենիքի, սոցիալիզմի երկրի պաշտպանութեան: Ընկեր Ստալինը՝ մեր փառապանծ բոլշևիկյան պարտիայի և Սովետական կառավարութեան անունից 1941 թ. հուլիսի 3-ին իր ռադիո-ելույթում գիմելով սովետական ժողովուրդներին՝ դիտակցել տվեց մեր Հայրենիքին սպառնացող ահալոր վտանգը.

«Թշնամին, — ասաց ընկեր Ստալինը, — դաժան է և անողորմ: Նա իրեն նպատակ է դնում զավթել մեր քրտինքով ողողված մեր հողերը, զավթել մեր հացը և մեր նավթը, որոնք ձեռք են բերված մեր աշխատանքով: Նա իրեն նպատակ է դնում կալվածատերերի իշխանութեան վերականգնումը, ցարիզմի վերականգնումը, ռուսների, ուկրաինացիների, բելոռուսների, լիտվացիների, լատիշների, էստոնացիների, ուզբեկների, թաթարների, մոլդավացիների, վրացիների, հայերի, ադրբեջանցիների և Սովետական Միութեան մյուս ազատ ժողովուրդների ազգային կոլտուրայի և ազգային պետականութեան կործանումը, նրանց գերմանացումը, նրանց գերմանական իշխանների ու բարոնների ստրուկներ դարձնելը: Այսպիսով, խոսքը վերաբերում է Սովետական պետութեան կյանքին ու մահվանը, ՍՍՌՄ-ի ժողովուրդների կյանքին ու մահվանը, այն բանին, թե Սովետական Միութեան ժողովուրդներն ազատ պետք է լինեն, թե՞ ընկնեն ստրկութեան մեջ: Պետք է, որ սովետական մարդիկ հասկանան այդ և դադարեն անհոգ լինելուց, որ նրանք մոբիլիզացնեն իրենց և իրենց ամբողջ աշխատանքը վերակառուցեն նոր, ռազմական ձևով, որը թշնամուն խնայել չգիտե»¹:

Պատմութեան մեջ դեռևս չէր եղել մի խոսք, որ այդքան ուժունհնար, այդքան միլիոնավոր մարդկանց գործի դներ, ինչպես հանճարեղ Առաջնորդի այս խոսքը:

Սովետական բոլոր ժողովուրդները, որոնց թվում և հայ ժո-

1 Ի. Ասալին, Սովետական Միութեան Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Հայպետհրատ, Երևան, 1946, էջ 15—16:

ղովուրդը, ուսման մեծ ժողովրդի գլխավորութեամբ Հայրենական պատերազմի մեջ մտան ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ:

Առաջին անգամ չէր, որ սովետական ուսման ժողովուրդը Հայրենական պատերազմ էր մղում և սովետական ուսման գրականութիւնը զարգանում էր Հայրենական պատերազմի պայմաններում: Սովետական ուսման գրականութիւնը ծնվեց և կոփվեց սոցիալիստական ռևոլուցիայի և Հայրենական պատերազմի բոցերի մեջ ընդդէմ 14 իմպերիալիստական երկրների, որոնք հարձակվել էին երիտասարդ Ռուսաստանի վրա և նրան հոշոտել էին ցանկանում: Այն ժամանակ՝ շնայելով անասելի ծանր պայմաններին՝ սովետական մարդիկ հաղթեցին, որովհետև նրանց ղեկավարում էր բոլշևիկյան պարտիան, ղեկավարում էին Լենինը և Ստալինը:

Վլ. Մայակովսկին այդ ծանր տարիների մասին գրել է.

Խժոռում էինք
ծառերի կեղևը չոր,
Ճահիճն էր
օթեանը գիշերային,
Բայց քայլում էինք
Միլիոններով՝
Եվ մեր ճակատին
աստղն էր կարմիր:
Եվ ամեն մեկի մեջ
Իլլիշը կար—
Հոգում էր
ամեն մի
մարտիկի մասին—
Ֆրոնտում,
որը փռվել էր տասնմեկ հազար
վերստ—
շրջագծի հետ միասին:

Խաղաղ զարգացման որոշ ժամանակաշրջան ապրելուց հետո, Սովետական երկիրը հարկադրաբար թևակոխեց իր կյանքին որ՝ Հայրենական Մեծ պատերազմի շրջանը:

Բայց այժմ որքա՞ն փոխվել էր մեր հայրենիքը. Սովետական երկիրը դարձել էր առաջավոր մարդկության պարագլուխը, սովետական գրականութիւնը՝ համաշխարհային գրականութեան

աւանգարդը: Իր երկրի հետ սովետական գրականությունն էլ
զրահավորվեց:

Սովետական ստեղծագործ մտքի մուսանները չլռեցին թնդա-
նոթների, ֆուգասային ռումբերի, ինքնաթիռների, տանկերի, ակա-
նանետների աշխարհը դղրդացնող ահաւոր աղմուկից:

Սովետական պոետներն Առաջնորդի կոչով գործի անցան:
Ինչպես Վլ. Մայակովսկին իր ժամանակին դուրս չէր գալիս
պոետական խրամատներից, այնպես էլ ռուս գրողները Հայրենա-
կան Մեծ պատերազմի առաջին օրերից իրենց նետեցին պոետա-
կան դիրքերը: Մաքսիմ Գորկին դեռևս 1929 թվականին ասել
էր. «Եվ եթե բռնկի պատերազմ՝ ընդդէմ այս դասակարգի, որի
ուժով ես ապրում և աշխատում եմ, ես էլ կգնամ նրա բանակը
որպես շարքային մարտիկ: Կգնամ ոչ թե նրա համար, որ ես
գիտեմ, թե նա անպայման կհաղթի, այլ նրա համար, որ Առ-
վետների Միութեան բանվոր դասակարգի մեծ, արդարացի գործը
իմ օրինական գործն է, իմ պարտքը»¹:

Գրականութեան բանակը ժողովրդի հետ նույնպես ռազ-
մաճակատ դուրս եկավ ֆաշիզմի դէմ: Ն. Տիխոնովը, Ալ. Սուր-
կովը, Կ. Սիմոնովը, Վ. Ստավսկին, Ալ. Ֆադեևը, Եվգ. Պետրովը,
Հր. Քոչարը, Հմ. Սիրասը, Գ. Բորյանը, Թ. Հուրյանը և շատ ուրիշ-
ները Կարմիր Բանակի շարքերում էին. ապրում էին ռազմաճա-
կատային կյանքով, Կարմիր Բանակի հետ ոտ-ոտի գնում էին
թշնամու դէմ, ճաշակում ժամանակավոր պարտութեան դառնու-
թյունները և հաղթութեան վայելքը: Մարտադաշտերում հերոսի մա-
հով ընկան նաև առանձին գրողներ: Պոետական ստեղծագործու-
թյունները գրվում էին ոչ թե տանը, տաքուկ սենյակում, այլ
ռումբերի ահաւոր որոտների և ծխի ու հրի մեջ: Սիմեոն Կիրսա-
նովը իր՝ «Ռազմաճակատի պոեմ»-ում գրում է.

Нет, не в спокойном уголке
ее страницы просыхали!
Дымки зенитные вспухали
над ней вверху, не вдалеке...

Նման մի գրող աշխատում էր իր լուծան մուծել հայրենիքի
պաշտպանութեան մեծ գործի մեջ: Միայն Չոշչենկոյի և Ախմա-
տովայի նման մարդիկն էին, որ ըստ էութեան ոչինչ չարին և

¹ М. Горкий, На страже СССР, Партиздат. 1932, стр. 13.

ստորաբար սպասեցին, թե ինչպես կզարգանան հետագա դեպքերը:

Ընկեր Ստալինը Հայրենական պատերազմի ամենածանր տարում պիտակցել տվեց, ասելով. «Այն պատերազմը, որ դուք եք մղում, ազատագրական պատերազմ է, արդարացի պատերազմ է: Թո՛ղ այդ պատերազմում ձեզ ոգեշնչի մեր մեծ նախնիքների՝ Ալեքսանդր Նևսկու, Դմիտրի Դոնսկոյի, Կուզմա Մինինի, Դմիտրի Պոժարսկու, Ալեքսանդր Սուվորովի, Միխայիլ Կուտուզովի քաջարի կերպարը: Թող ձեզ հովանի լինի մեծ Լենինի հաղթական դրոշը»¹:

Ընկեր Ստալինը Հայրենական պատերազմի ծանր օրերին պիտակցել տվեց, որ ֆաշիստները «...խղճից ու պատմից զուրկ այդ մարդիկ, անասնակա՜ն բարոյականության տեր այդ մարդիկ լիտիություն ունեն ուստ մեծ ազգի, Պլեխանովի և Լենինի, Բե-լինսկու և Չերնիշևսկու, Պուշկինի և Տոլստոյի, Գլինկայի և Չայկովսկու, Գորկու և Չեխովի, Սեչենովի և Պավլովի, Ռեպինի և Սուրիկովի, Սուվորովի և Կուտուզովի ազգի բնաջնջման կոչ անելու...»²:

Ռուս հերոսական պատմության ամեն մի դարաշրջան բարձրացրել է իր ժամանակի լավագույն պոետին՝ հայրենասեր քաղաքացուն: Ժողովրդի տաղանդավոր գրողները հազարամյակի ընթացքում գովերգել են այն հրաշք հերոսներին, որոնք անօրինակ կռիվներ են մղել ու հաղթել Ռուսաստանի վրա հարձակված օտարերկրյա հափշտակողներին՝ պոլովցիներին, գերմանական շուն ասպետներին, թաթարական խաներին, շվեդներին, անպարտելի համարվող նապոլեոնական զորքին, Վիլհելմի կայսերական բանակներին, սպիտակ ֆիններին, ճապոնական սամուրայներին, գերմանական ֆաշիստներին:

Գրողները գովերգել են և գովերգում են ժողովրդին, որն ինչքան կռիվներ է մղել իր հայրենիքի թշնամիների դեմ, այնքան ավելի ամրացել, կոփվել և դարձել է անպարտելի:

Դարավոր պայքարի կրակե բոցերի մեջ ծնված և աճած ուս պրականությունը դարձավ պատմության մեջ ամենամեծ հայրենասիրական մի էպոպեա, բացառիկ դեր կատարելով հայրենիքի

1 Ի. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Հայպետհրատ, 1946, էջ 45:

2 Նույն տեղը, էջ 34:

պաշտպանութեան դործում: Ռուս գրողները Հայրենական Մեծ պատերազմի շրջանում կռուվում էին երկրի թշնամիների դեմ աշխարհի հերոսութեամբ, ինչպես դուռացազն ժողովուրդը մարտերի դաշտում: Հաղթանակի դափնիները զարդարում էին թե մարտիկներին և թե գրողներին:

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին սովետական ռուս և հայ գրականությունները դարձան ընկեր Ստալինի հանձարեղ մտքերի գեղարվեստական և տեսական իլուստրացիան: Ռուս գրականության գնահատումն այդ տարիներին նույնպես այս հիմնական գործին էր ծառայում, այսինքն՝ նա այլ գործ չուներ, քան Սովետական պետության, ժողովրդի և հայրենիքի պաշտպանության վեհ գործը:

Սովետական ռուս գրականությունը վարդապավ, հենվելով ռուս կլասիկ գրականության վրա, օգտվելով նրա՝ ռազմական պայմաններում ձեռք բերած զարգացման փորձից և սովետական գրականության 23 տարվա ընթացքում ստեղծված վիթխարի գրական հարստության վրա, որից վերցրեց առանձնապես գեղարվեստական խոսքին սվինի սրություն տալու, ռմբի պայթյունի ուժ հաղորդելու, սլաքարի դրոշ զարձնելու բարձր վարպետությունը:

Սովետահայ գրականությունը նույնպես լրիվ մոբիլիզացման մեջ էր: Հայրենական պատերազմը պահանջում էր գրիչը ենթարկել պատերազմի կարիքներին, գեղարվեստական գրականությունը դարձնել ռազմաճակատում և թիկունքում մասսաներին հերոսության ոգով դաստիարակելու մի ղեկ:

Այս մեծ գործում ռուս գրականության լավագույն վարպետների ստեղծագործությունների, ռազմական ակնարկների, բանաստեղծությունների, պոեմների, արձակի թարգմանությունը և նրանց գնահատումը կենսական անհրաժեշտություն էին սովետահայ կյանքի համար:

Նախ թարգմանվեցին և գնահատվեցին անցյալի և ժամանակակից գրականության այն գործերը, որոնց մեջ ռուս գրողները դիտակցել էին տալիս, թե ի՞նչ է հայրենիքը: Հայրենիքի ընդհանուր բնութագրումը տվել էր Ժուկովսկին իր՝ «Երգիչը ռուսական բանակում» բանաստեղծության մեջ, որտեղ պոետը աշխարհի տուղեր ունի:

Այս դավաթս հայրենիքին,
 Ուր առաջին անգամ ազատ՝
 Քաղցրությունն ենք ըմպել կյանքի,
 Դաշտեր, բլուր ողջ հարազատ—
 Անուշ լույսը մեր երկնքի:
 Առվակները ծանոթ ու հին,
 Եվ մանկության խաղեր ոսկի,
 Եվ դասերը մեր առաջին:
 Այդ հմայքին ի՞նչ կհասնի,
 Օ, հայրենիք իմ սրբազան,
 Եվ ո՞ւմ սիրտը չի տրոփի՝
 Քեզ օրհնելու հար հավիտյան¹:

Իսկ Սովետական հայրենիքը, ազատագրված ժողովրդի երկիրն է՝ առանց ցարի, ազնվականության, կալվածատիրության և բուրժուազիայի: Անցյալի գրողները, մի կողմից՝ պայքարում էին ընդդեմ արտաքին թշնամու հանուն հայրենի երկրի պաշտպանության, մյուս կողմից՝ ընդդեմ երկրի ներքին թշնամիներին՝ ցարի, կալվածատիրության և բուրժուազիայի, հանուն ժողովրդի ազատագրության և դեմոկրատական կարգերի հաստատման:

Այժմ՝ երբ մեր սովետական կարգերում իրականացել են մարդկության լավագույն դավակների երազանքները, Սովետական հայրենիքն ստանում է նոր, ավելի խոր բովանդակություն: Սովետական երկիրը առաջավոր մարդկության հայրենիքն է: Կանգնել այսպիսի մի երկրի պաշտպանության դիրքերում նշանակում է պաշտպանել առաջավոր մարդկության շահերը, լինել պատմության ավանգարդի դիրքերի վրա: Սովետական հայրենասիրության ուժը, ինչպես Լենինն է նշել, նրա՝ սոցիալիզմի գաղափարի հետ ձուլվելու մեջ է: Հայրենական պատերազմի սկզբին ինչպես Սովետական Միության մեջ, այնպես էլ Սովետական Հայաստանում լայն մասնաշաղկանացում ստացան Ալ. Տոլստոյի հետևյալ կրակոտ և իմաստալից խոսքերը Սովետական հայրենիքի մասին:

«Հայրենիք իմ, քեզ ծանր փորձություն է փրճակվել, սակայն դու հաղթանակով դուրս կգաս այդ փորձությունից, որովհետև դու ուժեղ ես, երիտասարդ, բարի, որովհետև քո սիրտը գեղեցիկ է ու բարի: Դու լուսավոր ապագայի հույսերով ես տոգորված, այդ

¹ Թարգմանություն Հս. Պոգոսյանի:

սպառնալից դու կառուցում ես քո մեծ ձեռքերով, նրա համար մեռնում են քո լավագույն զավակները: Անմահ փառք հայրենիքի համար զոհվածներին, անմահ փառք կնվաճեն նրանք, որոնք ողջ կմնան»:

Ռուս զրախանության սովետահայ գնահատման ընթացքը գիտակցել էր տալիս, որ առանց հայրենասիրության չկա հերոսություն, իսկ առանց հերոսության չկա հաղթանակ: Հաղթանակն անհնար է առանց թշնամուն ատելու և նրան ոչնչացնելու պատրաստակամության: Ընկեր Ստալինը սովորեցնում էր, որ «չի կարելի հաղթել թշնամուն առանց սովորելու ատել նրան հոգու ամբողջ ուժով», հետևապես, անհրաժեշտ էր ալդ զրախանությունից թարգմանել և մասսայականացնել հատկապես այն հեղինակների դործերը, որոնք այս նպատակին կծառայեն: Ալդ նպատակին ծառայելու լավագույն միջոցն էր ցույց տալ ֆաշիստական բարբարոսության ռեալ պատկերը: Թարգմանվեցին Ալ. Տոլստոյի, Իլյա էրենբուրգի ակնարկները, որտեղ նրանք փայլուն տաղանդով մերկացնում էին ֆաշիստական իրենց բարձր ռասա հռչակողների մարդակերական, գազանային էությունը, սպանությունները, սովետական երեխաներին սրախողխող անելը, կանանց ու փոքրիկ աղջիկներին բռնաբարելը և ապա սպանելը: Ալ. Տոլստոյը գրեց իր՝ «Ատելության կոչ եմ անում» և «Սպանիր գազանին» ակնարկները, որոնք ամենքի սեփականությունը դարձան: Իլյա էրենբուրգը գրեց «Ատելության մասին» և «Մարդակերները», որոնք կարդացվում էին հափշտակությամբ: Մ. Շոլոխովը գրեց «Ատելության գիտություն»-ը որի մեջ նկարագրված ֆաշիստների վայրենությունները սարսուռ էին ազդում ընթերցողին: Ն. Տիխոնովը նկարագրում էր, թե ինչպես պաշարված Լենինգրադի մոտ գերմանական մի զոսպիտալում ֆաշիստ բժիշկները արյունաքամ են արել տասնյակ սովետական դպրոցական երեխաների, որ նրանց արյունը օգտագործեն ֆաշիստ սպաներին բուժելու համար: Սելվինսկին նկարագրում էր, թե ինչպես Կերչում ինքը տեսել է մի փոս՝ լեցված 7000 սովետական անմեղ մարդկանց դիակներով: Ահավոր փաստեր հայտնաբերվեցին «հոգեառ» մեքենաների մասին, «մահվան ճամբարների» մասին, միլիոնավոր մարդկանց դիակիզարանների մասին, սովետական մարդկանց, որպես ստրուկների, վաճառքի հանելու մասին:

Թարգմանվեցին Ալ. Սուրկովի, Իսակովսկու, Ալ. Բեզիմենսկու,

Կ. Սիմոնովի բանաստեղծությունները, որոնց մեջ նրանք, նկարագրելով ֆաշիստական գաղափարությունների ու իրական պատկերները, կոչ էին անում ապանել և անխնա ոչնչացնել թշնամուն։ Առանձնապես ժողովրդականացավ սովետահայ իրականության մեջ Կ. Սիմոնովի՝ «Ապանիր նրան»։

Ալ. Սուրկովը, որից թարգմանվեցին հայրենական պատերազմի լավագույն ոտանավորներից, նկարագրում էր սովետական մարտիկին, որը ցերեկը հարազատների ածխացած դիակներ և այլանդակված մարմիններ է տեսնում, իսկ գիշերը՝ քնի մեջ նույն կոշմարն է նրան երևում, և նա ատելությամբ ու զարհուրանքով ատամներն է կրճատացնում։ Նա նկարագրում է ավերված գյուղերը, մոխրակույտերը և նրանց վրա ոստոստող ագռավին և լեցվում ցամաք ալյն բորենիների հասցեին, որոնք այս ավերածությունների պատճառն են։

Պոետ Իսակովսկին իր՝ «Դառնում՝ պտտվում է գնդակը կապույտ» հայտնի ոտանավորում նկարագրում է՝ թե ինչպես ֆաշիստները հիմնահատակ ավերեցին սովետական գյուղերը։ Կարմիրբանակայինը չի ճանաչում հարազատ իր գյուղը, իր փողոցը, իր տունը։ Նա բացագանչում է՝

Ո՞ւր է այն փողոցը, ո՞ւր է այն տունը,
Ո՞ւր է այն աղջիկը՝ ողջ կապույտ հագած։
Խնչ-որ մի տեղից ծեր մայրը ելավ՝
— Որտե՞ղ, զավակս, ես քեզ ընդունեմ,
Քեզ համար ես ո՞ւր անկողին գցեմ։
Ողջը թալնեցին, խրճիթն այրեցին,
Նաստյա հարսնացվիդ հետները վերցրին։

Այնուհետև սովետահայ միտքը ուշադրության կենտրոն էր գարձնում ռուս գրողների այն երկերի թարգմանության և գնահատման վրա, որոնց մեջ պատկերացվում էին Հայրենական պատերազմի հերոս-դյուցազունները։

Ոչ մի դարաշրջանում այդքան կարճ ժամանակամիջոցում այդպիսի տիտանական և բազմաթիվ հերոսներ չեն եղել։ Քսանով պանֆիլովականները, որոնք մարդկային դյուցազնական ուժի գապաթնակետեր էին, հերոսության և հայրենիքի նվիրվածության տիպարներ, ապա Զոյա Կոսմոդեմյանսկայան, Լիզա Չայկինան, Կրասնոդոնի երիտասարդ գվարդիականները, Գաստելլոն, Ալ.

Մատրոսովը, Նելսոն Ստեփանյանը, Հունան Ավետիսյանը և այլ հաղարավոր մարդիկ, սրանք բոլորը և սրանց հետ միասին հաղարավոր ուրիշները սովետական նոր մարդիկ էին, ժողովրդի թանկագին վավակներ, որոնց անունը հավիտյան կհիշատակվի կոմունիզմի համար հերոսաբար մարտնչողների ոսկի մատյանում։ Սրանք մարդիկ էին, որոնք՝ մինչ այդ բոլորովին անհայտ՝ հավերժական հիշատակ ու անմահություն ձեռք բերեցին, զոհաբերելով իրենց ջահել կյանքը հանուն հայրենիքի՝ հարազատ ու սիրելի դարձան ողջ մարդկության համար։

Սրանց համար բնորոշ են մարդկային ամենաբարձր երկու հիանալի գծեր՝ հայրենասիրությունը և ինտերնացիոնալիզմը։ Բացառիկ ուժով է այս գծերը պատկերված Ն. Տիխոնովի «Խոսք 28 գվարդիականների մասին» պոեմում։ Նրբեմնի սևագործ բանվոր Կուժներգենովը, մի կողմից սիրում է իր հայրենի Ղազախստանը, նրա ջերմացնող արևը, ղազախուհու դյուխական ժպիտը, մյուս կողմից՝ այժմ Մոսկվայի պատերի տակ նա պաշտպանում է Սովետական մեծ հայրենիքը, նրա սիրտը՝ Մոսկվան և միաժամանակ ոսկյա խոսքեր է ասում իր ավագ ուսուցիչներին՝

Հասարակ բանվոր, բեռնակիր եմ եղել,
ես ապրել եմ, Իման, ես կյանք եմ սիրում,
Բայց եթե ինձ տան մի երկու կյանք էլ,
Այն չեմ խնայի ես գոռ մարտերում,
Որպեսզի խփեմ գերման վարակին։

Բանաստեղծ Ա. Բեզիմենսկու հայերեն թարգմանված «Երկուսը և մահը» ոտանավորը գեղարվեստական փիլիսոփայություն է կյանքի և մահվան մասին։ Պատերազմի դաշտում մահը շրջում է և ընտրում, թե ում կյանքը խլի։ Նա հանդիպում է գերմանական զինվորին և ապա կարմիրբանակայինին։ Հարցնում է, թե նրանցից ամեն մեկը ինչի՞ համար է ապրում, ի՞նչ իմաստ է տեսնում կյանքում։ Ֆաշիստական զինվորը ցանկանում է ապրել, որ էլի սպանություններ կատարի, թալանի, քաղաքներ ավերի։ ապրել է ուզում մահ տարածելու համար։ Բայց կարմիրբանակայինը ապրել է ուզում իր կյանքի շափ սիրելի հայրենիքի պաշտպանության, մահի սպանության և կյանքի հավիտենական հաղթության համար։

Ուզում եմ՝

ապրել մի տենչով միայն՝
Այն երկրի հետ, որ սիրտ ունի ջահել,
Լոկ նա երջանիկ կհաշվի իրան,
Ով բախտ է բերում

ուրիշներին էլ:

Ուզում եմ ապրել

խիզախ թռիչքի,

Ազատության, ողջ աշխարհի համար:—

Ապրելով՝

զրկել քեզ աշխատանքից,

Որ սպանեմ քեզ, ոսկրոտ նիհար¹:

Այ. Սուրկովից թարգմանված բանաստեղծություններից մեկը
կոչվում է «Նրկուսը»: Պոետը նկարագրում է երկու կարմիրբանա-
կայինի, որոնց վրա հարձակվում են ֆաշիստները և շրջապատում
նրանց: Մեկը չի դիմանում՝ վախի աղաղակով փախչում է, որ
փրկի իր կյանքը: Մյուսը չորս գնդակի հարվածով սպանում է
դավաճանին և շարունակում է մենակ կռվել: Մինչև կարմիր զո-
րամասի օգնության հասնելը՝ հերոսը նռնակով ու սվինով սպանում
է 10 ֆաշիստի. պոետը լավ է եզրակացնում իր այս հերոսի մա-
սին՝ «Նա կյանք էր սիրում, նա մնաց կենդանի»: Թարգմանվեց
Բորիս Գորբատովի՝ «Ալեքսեյ Կուլիկովը գտավ և կորցրեց իր ըն-
կերոջը»: Նորից նոր թափով դրսևորվեց սովետական մարդու աչն
դադափարը, թե՛ մարդկանց միացնողը նախ և առաջ դեպի հայրե-
նիքն ունեցած սերն է և որ ընկերական, ընտանեկան, արյու-
նակցական հարաբերությունները ենթարկվում են այս վեհագույն
սիրուն: Եվ ուրեմն՝ եթե դավաճանեց մեկը իր հայրենիքին ու փա-
խափ թշնամու կողմը, ծունկի եկավ նրա առաջ,—նա իրավունք
չունի ապրելու, նա պետք է մեռնի: Այս է Հայրենական պատե-
րազմի անողոք, բայց արդարացի տրամաբանությունը:

Սովետական ռուս գրականությունն այս մոտիվները զարգաց-
նում էր իր կլասիկ գրականության լավագույն տրադիցիաների օգ-
տագործման հետ, նոր որակ տալիս այդ մոտիվներին, և իզուր
չէր, որ այդ շրջանում վերահրատարակվեց Լեոմոնտովի «Փախըս-
տականը», որտեղ հայրենիքի նվիրվածության մարմնացումը՝ մայ-

¹ Թարգմանություն Ս. Տարոնցու:

ըր իր Հարուն որդուն քշում է իր տնից, հրաժարվում նրանից, որովհետև Հարունը դասալիք է. դրանով մայրը բարոյապես սպանում է իր որդուն, որին և ապա հաջորդում է դասալիքի ինքնասպանությունը: Իզուր չէ, որ այս շրջանում սովետահայ պրոպագանդիստական գրականության մեջ հաճախ հիշատակվում էր Գոգոլի «Տարաս Բուլբան»: Ժողովրդի հայրենասիրության մարմնացում Տարասը սպանում է իր դավաճան որդուն՝ Անդրեյին:

Սովետական արձակագրության ամենատաղանդավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Բորիս Գորբատովը, աննպատակ չէ, որ իր «Չնվաճվածները» վեպն սկզբում անվանել էր «Տարասի ընտանիքը»: Սա նոր ժամանակների Բուլբան է, նոր և անհամեմատ ավելի բարձր, սովետական որակով:

Հայրենական պատերազմի ահեղ մարտերում անօրինակ սըխրագործություններ կատարեցին ժողովրդական վրիժառուները՝ պարտիզանները:

Պարտիզանի լավագույն կերպարը կերտեց պոեզիայի մեջ Լեբեդև Կոմաչը, որ «Պարտիզան» բանաստեղծության մեջ ցույց էր տալիս հանճարեղ Առաջնորդի հրամանները կատարող խիզախ մարտիկին.

Եվ թողած հիմի կոլխոզն հայրենի՝
Երգվեցինք շխնայել մեր կյանքը երբեք.
Սակայն փոխարեն արցունք-արյունի՝
Վճռեցինք թշնամուց վրեժ լուծել մենք:

Մեկնելիս սիրտս սեղմվում էր թեկուզ,
Այրեցի ամբարն ես կոլխոզային.
Ամեն ինչ լավեց հրդեհն ահարկու,
Եվ ոչ մի հատիկ չմնաց դահճին:

Ինչպես կովեցինք իժ թշնամու դեմ,
Եվ ինչքան արյուն ծծեց հողը մեր,
Թող որ կեչիներն հայրենի պատմեն,
Թող պատմեն դաշտերն այնքան բարեբեր:

Սիրելի ընկեր, չարժե պարծենալ,
Արժանիքն իմ դու կուլում կտեսնես,
Իսկ եթե ընկնեմ, պետք է իմանաս,
Հարյուրապատիկ հատուցել եմ ես:

Սովետական ռուս գրականության մեջ ծավալվեց Լենինգրադի և Մոսկվայի պաշտպանության մոտիվը: Ֆաշիստները շրջապատել և մահաբեր ճիրաններն էին պարզել դեպի ռևոլյուցիայի օրրանը՝ Լենինի քաղաքը: Նրանք ռաբակոծում էին քաղաքը և սպառնում էին հրով ու սովով ոչնչացնելու հերոս Լենինգրադցիներին: Նրանք կարողացան միայն տեղ-տեղ փշրել Նևայի ափի գրանիտները, բայց այն, ինչ ավելի կարծր էր, քան գրանիտը՝ Լենինգրադցիների կամքը, նրանց հայրենանվեր սիրտը,—նրանք փշրել չկարողացան, ընդհակառակը՝ հենց իրենք ֆաշիստները ջարդ ու փշուր եղան: Նիկոլայ Տիխոնովը գրեց «Կիրովը մեզ հետ է» կլասիկ պոեմը, «Սովետական մարդու դիմագծերը» կոչվող դեղարվեստական ակնարկները՝ նվիրված Լենինի քաղաքի հերոսական պաշտպանությանը: Թարգմանված այս լավագույն ակնարկներից մեկում նկարագրված է քաղաքի ամենածանր օրերից մեկը և մի ուռուցիչ, որը պոետի հետ զրուցելիս՝ ասում է՝ «Ինձ թվում է, թե ես գտնվում եմ Տրոյա քաղաքում»: Պոետը պատասխանել է, բայց Լենինգրադը տրոյական փայտե ձի չի ունենա: Այդպես էլ եղավ: Հաղթեց Լենինգրադը:

1941 թվականի դեկտեմբերին Մոսկվային ևս ահավոր վտանգ էր սպառնում: Ֆաշիստական հորդաները մոտեցել էին Մոսկվայի դարպասներին: Սովետական մարդկանց սիրտը ճմլվում, կսկծում էր Մոսկվայի ռաբակոծությունների ժամանակ:

Մոսկվան, Սովետական Միության բոցավառ սիրտը, աշխարհի հույսը և նորագույն մարդկության խորհրդանշանը ամենքի ուշադրության կենտրոնն էր դարձել: Բայց ամենքը Սովետական Միության մեջ հավատացած էին, որ Մոսկվան չի խորտակվի, Մոսկվան կհաղթի: Ռուս բանաստեղծները գովերգում էին մոսկվացու պատրաստակամությունը՝ մինչև արյան վերջին կաթիլը Ստալինի հետ միասին պաշտպանել մայրաքաղաքը: Ալեքսեյ Տոլստոյը հանդես եկավ իր՝ «Ոչ մի քայլ ետ, ետևում Մոսկվան է» հուժկու կոչով: Հայ բանաստեղծ Ն. Զարյանն այդ կոչին արձագանքեց «Մենք չենք տա Մոսկվան», «Քեզ հետ ենք, Մոսկվա», Գեղամ Սարյանը՝ «Մոսկվա», «Խոսք՝ ռուս ժողովրդին» բանաստեղծություններով:

Ով լավ է կարողանում անմահացնել հերոսներին, նա այդպիսով անմահանում է ինքը:

Լավատեսության, հաղթանակի նկատմամբ անսահման հույ-

որ բուշեիկյան պարտիայի, Ստալինի նկատմամբ ունեցած անհուն և անխորտակելի համատր բնորոշ է Հայրենական պատերազմի շրջանի գրականության համար:

Սովետական պոետները, վիպագիրները, դրամատուրգները ոչ մի րոպե չէին կորցնում հաղթանակի այդ հույսը: Վ. Գուսևը, Իսակովսկին, Շչիպաչևը, Կ. Սիմոնովը, Ալ. Սուրկովը, Ն. Տիխոնովը, Լ. Լեոնովը, Մ. Շոլոխովը, Ալ. Ֆադեևը, Ալ. Տոլստոյը, Իլյա էրենբուրգը, Մ. Շահինյանը՝ ամենքը Հայրենական պատերազմի հենց սկզբից դաստիարակում էին սովետական ժողովուրդը ոչ միայն հերոսության, հայրենիքի համար անձը զոհելու, այլև սովետական մարդկանց անխուսափելի հաղթանակի դադախարով:

Սովետական բոլոր գրողները տարբեր ձևերով ասում էին այն, ինչ Ալ. Տոլստոյն է արտահայտել դեռևս 1941 թվականին. «Կգա այն օրը, որը համաշխարհային պատմության մեջ կհիշվի ռսկե տառերով: Ե՛վ Հիտլերը և՛ Ֆաշիզմը կպայթեն մեր հարվածների տակ, ու այդ հրդեհի ցուրը կլուսավորի ազատագրված աշխարհը» («Նս ատելության կող եմ անում»): Ռուս եղբայրներից ետ չէին մնում հայ գրականության լավագույն ներկայացուցիչները՝ ամպագույնից սկսած մինչև ամենակրտսերը:

Ո՛վ չի հիշում Ալ. Իսահակյանի «Ռազմակոշը».

Դեպի ռազմի դաշտ, դեպ հերոսացում,
Դեպի բարձունքը մեծ հաղթանակի:

Կամ թե Հ. Շիրազի մեծ պաթոսով գրված հետևյալ տողերը.

Մենք խաղաղ էինք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես խուժեցիք վայրագ,
Մենք ձեր դեմ ելանք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես ոռնացիք վայրագ,
Բայց մենք հավերժ ենք մեր լեռների պես,
Դուք՝ հողմերի պես կկորչեք վայրագ:

Սովետահայ միտքը ուշի ուշով հետևում էր սովետական ռուս գրականության զարգացման ամեն մի քայլափոխին և հայ ժողովրդի սեփականությունը դարձնում (թարգմանություն, փոխա-

դրություն, քննադատական հոդվածներում) մի նշանակալի գրական երևույթ:

Սովետական ռուս և հայ գրականութունը Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին դարձան ընկեր Ստալինի այս հանճարեղ մտքի գեղարվեստական և տեսական իլուստրացիաները: Ռուս գրականության սովետահայ գնահատականը այս տարիներում այլ ֆունկցիա չունեւ, քան պետության, ժողովրդին ծառայելը:

Մեծ թափով և արագ զարգացավ ակնարկը և դրա լավագույն օրինակները հանդիսացան Ալ. Տոլստոյի, Իլյա էրենբուրգի, Նիկ. Տիխոնովի, Մ. Բրագինի բոցաշունչ լեզվով գրված ակնարկները:

Զարգացավ ռազմաճակատային լիրիկան: Լավագույններից հանդիսացան Կ. Սիմոնովի՝ «Քեզ հետ և առանց քեզ» ժողովածվում գետեղված բանաստեղծությունների թարգմանությունները և առանձնապես՝ մեծ աղմուկ հանած և ժողովրդականացած «Սպասիր ինձ» բանաստեղծությունը:

Բանաստեղծության հետևից գնում էր պոեմը: Թարգմանվեցին Ն. Տիխոնովի և Մ. Սվետլովի 28 պանֆիլովականներին նվիրած պոեմները, Կ. Սիմոնովի «Հրետանավորի տղան» և ուրիշները:

Անգնահատելի ծառայություն մատուցեց Հայրենական պատերազմն արտացոլող դրամատուրգիան: Թարգմանվեցին և բեմադրվեցին Ալ. Կոռնեյչուկի՝ «Ֆրոնտը» (որը թեև ուկրաինական գրականությանն էր պատկանում, բայց դարձավ Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների սեփականություն), Կ. Սիմոնովի՝ «Ռուս մարդիկ», Ռոկկի՝ «Ինժեներ Սերգեև» և ուրիշները:

Մանր երկունքով էին ծնվում բարձրարժեք գեղարվեստական պատմվածքն ու վեպը: Բայց սովետական տաղանդի համար չկան հաղթահարելի ստեղծագործական ամրոց: Ստեղծվեց գեղարվեստական և՛ պատմվածքը, և՛ վեպը: Թարգմանվեցին Բորիս Գորբատովի հատու, սլացիկ ոճով գրված «Կյանքի և մահվան մասին», «Զնվաճվածները» («Տարասի ընտանիքը»), Ալեքսեյ Կուլիկովի մասին պատմվածաշարքը, ապա՝ Ալ. Տոլստոյի «Ռուսական բնավորություն» հիանալի պատմվածքը, որը դարձավ մեծ գրողի կարապի երգը... Թարգմանվեցին նաև Պանֆերովի, Սոբոլևի և շատ ուրիշների պատմվածքները, վերջապես՝ Միխայիլ Շոլոխովի «Ատելության գիտությունը» և ապա նոր վեպի՝ «Նրանք»:

պայքարում են Հայրենիքի համար» հրատարակված առաջին
գլուխները:

Հայրենական Մեծ պատերազմի շրջանի սովետական գրա-
կանություն լավագույն օրինակների հետ հայ ընթերցողներին
ծանոթացնելուն ղուգահեռ՝ սովետահայ միտքը հաճախակի դի-
մում էր նաև ռուս կլասիկ գրականության օգնությանը, դարձնում
այն իր պայքարի զինապահեստ:

Լոմոնոսովի, Գերժավինի, Ժուկովսկու, Պուշկինի, Լերմոն-
տովի, Գոգոլի, Բելինսկու, Գերցենի, Նեկրասովի, Դոբրոլյուբովի,
Չերնիշևսկու, Սալտիկով-Շչեդրինի, Լ. Տոլստոյի, Ա. Չեխովի և
ուրիշների հայրենասիրական բանաստեղծությունների, պոեմների,
մտքերի թարգմանությունները քաղաքական լուրջ դեր կատարեցին
մեր կյանքի ամենադժվարին տարիներին: Այս հեղինակների հա-
մապատասխան երկերը, մտքերը երբեմն այնքան այժմեական էին
թվում, որ կարծես գրված լինեին հենց Հայրենական պատերազմի
օրերին: Օրինակ՝ Բելինսկու, Գերցենի, Սալտիկով-Շչեդրինի, Չեր-
նիշևսկու և շատ ուրիշների մտքերը հայրենիքի մասին, կամ՝ ռեակ-
ցիոն պրուսականության դեմ, Լոմոնոսովի բանաստեղծությունը՝
Ֆրիդրիխ 2-րդի դեմ, Լերմոնտովի՝ Մոսկվայի գովերգությունը և
այլն:

Գերմանական ֆաշիստները հպարտանում էին իրենց իբր թե
անպարտելի նախնի՝ Ֆրիդրիխ 2-րդ թագավորով: Սովետահայ
գրականությունը մերկացնում էր պատմության այդպիսի կեղ-
ծումը, թարգմանելով Միխայիլ Լոմոնոսովի «Ներքող 1759 թ.
պրուսական թագավորի դեմ տարած հաղթանակի առթիվ» ոտա-
նավորը, որտեղ նա արտացոլել է պատմական այն իրողու-
թյունը, թե ինչպիսի ջարդ տվեց ռուսական զորքը Ֆրիդրիխի 48
հազարանոց բանակին, որից ողջ մնաց միայն 3 հազար հոգի և
թե ինչպես պարտության ծայր հուսահատությունից ընկճված
այդ թագավորը քիչ էր մնացել ինքնասպան լինելու: Լոմոնոսովը
Ֆրիդրիխ թագավորին այսպես էր ծաղրում.

Սափառնող արծվի աղմուկը լսած՝

Ուր է, Ֆրիդրիխ, ոգին քո փքված,

Սահմաններիցդ արդեն դուրս քշված —

Դարձյա՞լ արքա մեծ

Կարծում ես դու քեզ:

Դարձյալ սաքսերի նայելով բախտին,
Ուղում ես հանուր օրենսդիր լինել,
Իրականությունից սևփական զրկված՝
Կրկին ուղում ես ցանկությամբ մոլված՝
Ողջ տիեզերքը լծի տա՞կ զնել:

Երբ թշնամին, հարձակվելով Սովետական երկրի վրա, ավերում էր մեր քաղաքներն ու դյուղերը, սովետահայ գրականությունը թարգմանում է Պուշկինի՝ «Ռուսաստանի զրպարտիչներին» տառնափորը, որտեղ պոետը այն միտքն է արտահայտում, թե թող թշնամին հարձակվի՝ նա ռուսական լայնարձակ հողում իր դերեղմանը կգտնի: Երբ ֆաշիստական բանդաները մոտեցել էին Մոսկվային, սովետահայ գրողները թարգմանեցին Լեոմոնտովի «Մաշկա» պոեմի այն հատվածը, որի մեջ պոետը խոր լիրիկամով արտահայտում է Մոսկվայի անպարտելիությունը:

Մոսկվա, Մոսկվա, սիրում եմ քեզ որպես որդիդ,
Որպես մի ռուս, բոցալառված քնքուշ սիրով,
Օ, սիրում եմ ես սրբազան փայլը ձյունիդ
Եվ այս կրեմլն ատամնաբուրդ ու անխռով:
Իզուր խորհեց տիրույն օտար՝ չափվել գլխով
Հարյուրամյա մեծ, ռուսական հսկայիդ հետ
Եվ քեզ ընկճել խաբեությամբ իր նենգավոր,
Բայց նա ընկավ, դու խոյացար, ինչպես մի բերդ¹:

Այս և նման բանաստեղծությունները հնչում էին մեր ժամանակի մարդկանց նոր բովանդակությամբ, նոր իմաստով: Եթե առաջ դա նապոլեոնի արշավանքի դեմ էր ուղղված, ապա այժմ՝ դրա իդեական բովանդակությունը ուղղված էր իրեն նապոլեոն հորջորջող Հիտլերի դեմ:

Ռուս գրականության հայ գնահատման պատմության մեջ աչքի ընկնող բաց էր, որ մինչև այժմ չկար Պուշկինի «Եվգենի Օնեգին»-ի հաջող, ընդունելի թարգմանությունը: Այս բնագավառում մենք ետ էինք մնում և շարունակում ենք մինչև այսօր էլ ետ մնալ մեր եղբայրակից վրացիներից և ադրբեջանցիներից, որոնք վաղուց ունեն «Եվգենի Օնեգինի» իրենց թարգմանությունները: Անցյալում կատարված «Եվգենի Օնեգինի» հայերեն թարգմանու-

¹ Թարգմանություն Հովհ. Կարապետյանի:

Սյուններն անհաջող էին: Այդ պակասը վերացավ այդ հանճարեղ երկրի՝ Գ. Սևակի հաջող թարգմանությամբ:

1941 թ. ամռանը նախատեսված էր մեծ թափով ու շուքով նշել Լեւոնտովի մահվան 100-ամյակը: Բայց այս անգամ էլ, ինչպես 1914 թվականին, երբ պատրաստվում էին տոնելու Լեւոնտովի ծննդյան 100-ամյակը, բռնկեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Սովետական ուղջ ժողովրդի ուշադրությունը դարձվեց կենաց և մահու նշանակություն ունեցող այլ հարցերի վրա: Բայց մոռացության չտրվեց և Լեւոնտովը:

1941 թվականին լույս տեսավ Լեւոնտովյան առաջին հայերեն ժողովածուն՝ պրոֆ. Գ. Աբովի խմբագրությամբ ու բազմաթիվ նորանոր թարգմանություններով և «Լեւոնտովի կյանքը և գրական ստեղծագործությունը» գիրքը: Բնական է, որ այս գրքերում և այլ հոգվածներում վեր էին հանվում հատկապես Լեւոնտովի հայրենասիրության մոտիվները, հերոսների գովերգումը և դասալիքներին անարգանքի սյունին դամելը: Բանավոր և գրավոր խոսքի միջոցով շափաղանց ժողովրդականացան Լեւոնտովի «Հայրենիքը», «Սաշկան», «Նրդ Կալաշնիկովի մասին», «Մծիրին», «Բորոգինոն», «Փախստականը»:

1944 թվականին, երբ երկրագունդը դղրդացնող Կարմիր Բանակը հաղթականորեն շարժվում էր դեպի արևմուտք՝ դեպի Բեռլին, Սովետական Միության ժողովուրդների հետ հայ հասարակական միտքը ևս նշեց ուսուկուտուրայի երեք խոշոր ներկայացուցիչների մահվան տարեդարձները. հուլիսին՝ Ա. Չեխովի մահվան 40-ամյակը, հոկտեմբերին՝ Վ. Բրյուսովի մահվան 20-ամյակը, նոյեմբերին՝ Կռիլովի մահվան 100-ամյակը: Ռուս նովելայի, բանաստեղծության և առակագրության այս կորիֆեյների տարեդարձները կուլտուրայի ժողովրդական տոների վերածվեցին՝ սովետական կուլտուրայի մի դեմոնստրացիայի ֆաշիզմի խավարամոլության դեմ:

Չեխովի հայ գնահատումը գրեթե հիսնամյա պատմություն ուներ: Այս անգամ առանձնահատուկ փայլով էր երևում Չեխովը սովետական մարդուն: Գերմանական բանակները ոչնչացրել էին Չեխովի Տուն-Թանգարանը Տագանրոգ քաղաքում, պղծել էին նրա հիշատակը: Սովետական ժողովուրդը հատուկ սիրով էր նշում դեղարվեստական խոսքի այդ մեծատաղանդ վարպետի մահվան 40-ամյակը:

Սովետական տարիներին Պուշկինի մահվան 100-ամյակի օրերից հաստատվեց կուլտուրական լավ մի սովորույթ. գրողների հոբելյաններին լույս ընծայել նրանց մասին մոնոգրաֆիկ բնույթի գիտական, գիտա-պոպուլյար գրքեր: Այս անգամ բազմաթիվ հոգվածների, նոր թարգմանությունների հետ միաժամանակ տպագրվեց և Տ. Հախումյանի «Չեխովի կյանքը և ստեղծագործությունը» գիրքը: Դա հայերեն առաջին գիրքն էր Չեխովի մասին, որի մեջ տրվում էր մեծ արվեստագետի ստեղծագործական վաստակի ընդհանուր ուրվագիծը՝ հակիրճ, պատմողական և հետաքրքիր ոճով գրված: Դժբախտաբար հեղինակը շատ քիչ է կանգ առնում Չեխովի՝ համաշխարհային և հայ գրականության միջև թողած ազդեցության խնդրի վրա: Առանձնապես սովերի տակ մնաց՝ Չեխովը՝ և հայ գրականությունը թեման, այնինչ պետք էր ենթադրել, որ այդ գրքում կտրվի Չեխովի նովելների և նրա դրամատիկական երկերի հայերեն թարգմանությունների, ապա և նրա մասին գրված ինքնուրույն, տեսական հոգվածների գնահատումը: Ավ. Իսահակյանը, Արազին, Ստ. Զորյանը Չեխովի մասին դրած իրենց տոնական հոգվածներում արտահայտեցին իրենց սերն ու հարգանքը դեպի մեծ ռեալիստը, և միայն այդքան: Այսպիսով Չեխովի մահվան 40-ամյակը, որը գալիս էր առավելապես «Չեխովը և հայ կուլտուրան» հարցը լուծելու, միայն թեթևակի արծարծեց այդ հարցը, թողնելով դրա գիտական, բազմակողմանի լուսաբանումը ապագային:

Այս թերությունից մասամբ խուսափեց հայ քննադատությունը՝ Վալերի Բրյուսովի մահվան 20-ամյակը նշելիս: Բրյուսովի մասին գրված մինչ այդ երկու տասնյակից ավելի հոգվածների և ուսումնասիրությունների մեջ անպայման աչքի ընկնողը ակադեմիկոս Արսեն Տերտերյանի՝ «Վալերի Բրյուսովը և հայ կուլտուրան» գիրքն էր: Հեղինակը Վ. Բրյուսովի ընդհանուր գրական գործունեությունը, դրա քաղաքական և կուլտուրական նշանակությունը բնութագրելուց հետո, անցնում է այնպիսի կարևոր հարցերի գիտական քննարկմանը, ինչպիսիք են՝ «Բրյուսովը և հայ գրականությունը», «Բրյուսովը և հայ պատմությունը», «Բրյուսովը իբրև թարգմանիչ», «Բրյուսովը իբրև քննադատ» և այլն: Հեղինակը իրավացի կերպով հայտարարում էր, որ Բրյուսովի «կարծիքները հայ կուլտուրայի, պատմության և գրականության մասին մեզ համար մեծ արժեք են ստանում»¹:

¹ Ա. Տերտերյան, Վ. Բրյուսովը և հայ կուլտուրան, 1944, էջ 8—9:

Արսեն Տերտերյանը՝ գրելով իր այս աշխատութիւնը գերմանական ֆաշիզմի դեմ մղվող Հայրենական պատերազմի տարիներին, քննադատաբար, պետք է վեր հաներ Բրյուսովի գործունեութեան մեջ և գերմանական իմպերիալիզմի քննադատութիւնը, որով նա արձագանքում էր ժամանակակից քաղաքական, ռազմական դեպքերին: Գիրքը եզրափակվում է այսպիսի խոսքերով՝ «Առաջին իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ, երբ գիշատիչ Հիտլերի նախորդ արշունոտ Վիլհելմը դարձյալ ձգտում էր գերեզման փորել տաջափոր ժողովուրդների, ինչպես և սլավոնութեան համար, վալերի Բրյուսովը ծառայել է այդ հրեշավոր քաղաքական ռազմական ծրագրի դեմ. գրելով հետևյալ բովանդակալից տողերը, որոնք մեր օրերի համար պահպանում են իրենց կատաղյալ ակոտուլութիւնը. «Հավատում ենք, — գրում է վալերի Բրյուսով, — գերմանական բռնուցքի դեմ հաղթանակին: Այժմ սլավոնութիւնը կոչված է պաշտպանելու մարդասիրական սկզբունքները, կուլտուրան, իրավունքը, ժողովուրդների ազատութիւնը»:

Սլավոնական լավագույն զավակներից մեկը, — ավելացնում է Տերտերյանը, — վալերի Բրյուսովն հաշ կուլտուրան պաշտպանելով, դրա հետ միասին հարվածել է բոլոր հիտլերներին և նրանց ճախորդներին, որոնք մեր ժողովուրդների թշնամիներն են եղել թե՛ անցյալում և թե՛ ներկա պատմական ճակատամարտի միջոցին (էջ 173):

Այս աշխատութեան մեջ Ա. Տերտերյանը, դժբախտաբար, իր խնդրից դուրս է համարել Վ. Բրյուսովի բանաստեղծութիւնների հաշերեն թարգմանութիւնների և Բրյուսովի գնահատման հարցը հաշ տեսական մտքի կողմից, որով, ինձ թիւում է, աշխատութիւնն ավելի ամբողջական և արժեքավոր կդառնար:

Անհամեմատ ավելի մեծ ծավալով, խորութեամբ նշվեց հանճարեղ առակագրի՝ Ի. Ա. Կոիլովի մահվան 100-ամյակը: Հայ տեսական և թարգմանական մտքի ամենալավ ուժերը գործի անցան: Այս անգամ էլ տեսական ուսումնասիրութիւնը Կոիլովի մասին գրեց Արսեն Տերտերյանը, որը ակտիվութիւն հանդես բերեց Հայրենական պատերազմի շրջանում ինչպես հայ, նույնպես և ասոր պրականութեան նշանավոր երևույթների և դեմքերի իր արժեքավոր գնահատումներով:

Իր՝ «Ռուս մեծ առակախոս բանաստեղծը» գրքում ակադե-

միկոս Ա. Տերտերյանը նախ տալիս էր ուսն կոխելովագիտության համառոտ քննությունը: Նա մերթ ժխտում, մերթ վիճարկում էր ուսն գիտնականներից Արխանգելսկու, Ալ. Վեսելովսկու, Յու Այխենվալդի, Մ. Լոբանովի, Գ. Գուկովսկու արդեն հնացած կամ պարզապես սխալ հայացքները Կոխլովի մասին: Դրանց հետ նա աչքաթող չէր արել նաև «Արևելյան մամուլի» քննադատ Կամսարի և «Նոր դարի», «Արարատի» քննադատ Մ. Բերբերյանի՝ Կոխլովի մասին արտահայտած որոշ տեսակետների քննադատությունը: Ա. Տերտերյանը Կոխլովի ստեղծագործությունների մեջ տեսնում է դեմոկրատական գիծ, որն իր զարգացման ընթացքում տարբեր երանգավորումներ է ընդունում: Նա ցույց էր տալիս, թե ի՞նչ կապ կա Կոխլով-գրամատուրգի, Կոխլով-հրապարակախոսի և Կոխլով-առականգրի միջև:

Ա. Տերտերյանն առաջ է քաշում Կոխլովի ստեղծագործության մեջ կարևոր այն թեզը, ըստ որի «պրուսական միլիտարիզմը հանձին Կոխլովի գտել է իր ամենամեծ հակառակորդին: Դեռ իր երիտասարդական կոմեդիաների մեջ, ինչպես ասել ենք, նա ծաղրել է գերմանական ռազմամոլներին, նրանց զինվորական բթամտությունն ու անհեռառեսությունը»¹:

«Կոխլովը և հայ գրականությունը» թեման ոչ մի այլ ուսումնասիրության մեջ կամ հոգվածում այնպես բազմակողմանի չէր լուսաբանվել, ինչպես Ա. Տերտերյանի այս գրքում: Տալով Կոխլովի առակների հայերեն թարգմանությունների դարավոր վերլուծական պատմությունը, հեղինակը միաժամանակ ցույց տվեց այդ թարգմանությունների որակական տարբերությունները:

Հետաքրքիր, բովանդակալից հոգված գրեց Կոխլովի մասին և ակադեմիկոս Ավետիք Իսահակյանը՝ դրսևորելով իր մեծ էրուդիցիան համաշխարհային առակագրության մեջ, ջանալով ցույց տալ Կոխլովի տեղը առակագրության պատմության մեջ:

Ճիշտ է, պատերազմի տենդային ընթացքում մարտիկը միշտ չէ, որ անվրեպ է խփում: Նվ կարելի է ասել, որ հաճախ այդպես էլ է լինում և գրականության մեջ: Չպետք է վարմանալ, ուրեմն, որ եղան և անորակ թարգմանություններ, տեսության մեջ սխալներ, պատմական դեպքերի ոչ ճիշտ մեկնաբանումներ: Բայց ճիշտ է և այն, որ դա շատ ընչին մասն է կազմում այն անգնահատելի

¹ Ա. Տերտերյան, Ռուս մեծ առակախոս րանաստեղծը, Երևան, 1944, էջ 1113:

բեղմնավոր և մեծ արագություն պահանջող աշխատանքում, որ այնպիսի ծավալով ու խորությամբ զարգացավ Հայրենական պատերազմի օրերին:

Այս տոնակատարումները բարձրացնում էին սովետական ժողովուրդների բարոյական, մարտական ոգին, ներշնչում նրանց այն գիտակցությունը, թե այն ժամանակ, երբ Ֆաշիզմն աշխարհում ոչնչացնում է ուս և եմքրական կուլտուրայի պարծանքը՝ դարձած հեղինակների աշխատությունները, տուն-թանգարանները, այդ նույն պահին սովետական ժողովուրդները, դրանց հետ միասին և հալ ժողովուրդը՝ մի ձեռքին սվին, մյուսում գրիչ՝ պայքարում էր բարբարոսության դեմ: Սովետական կուլտուրան, մարդկայնությունը հակադրվում էր ֆաշիստական դժոխային խավարին: Այս էր ահա գրական այդ տոների ակտուալ քաղաքական իմաստը: Հալ ժողովուրդն այդ լավ էր հասկանում և ետ չէր մնում իր ավագ եղբորից՝ ուս ժողովրդից:

Այստեղ էլ նորից ու նորից հաստատվում է այն պատմական ճշմարտությունը, որ անցյալի պատմական դեպքերի և դեմքերի վերհիշումը երբեք էլ հայեցողական քննութ չի կրել, այլ նպատակ է ունեցել ներդրածել ժամանակակից կյանքի վրա և այն առաջ շարժել որոշ և տվյալ պատմական մոմենտի համար կենսականորեն անհրաժեշտ ուղղությամբ:

Այդ միտումի պերճախոս ապացույցներն են այն բազմաթիվ ուսումնասիրություններն ու հոդվածները, որ գրվեցին այս կարճ ժամանակամիջոցում ուս անցյալ և ժամանակակից գրականության մասին:

Ուսումնասիրությունների, գրքերի և հոդվածների քննությունը մեզ շատ հեռու կտաներ: Բայց անհրաժեշտ է նշել, որ դրանց բոլորի միջով կարմիր թելի պես անցնում են հայրենիքի սիրո և նրան կյանքի գնով պաշտպանելու, հայրենիքի հերոսների և նրանց գյուցազնական գործունեությունը գովերգելու, ուս հանճարեղ ժողովրդի մեծ կուլտուրայի համաշխարհային նշանակությունն արժեքավորելու, ֆաշիզմի վայրագությունների, նրա նախնիների ռեակցիոն պրուսականության գազանային էությունը մերկացնելու գաղափարները, իսկ այդ գաղափարները սովետական ժողովրդի համար ամենակենսական գաղափարներն էին Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին: Այդ բոլոր աշխատանքների հեղինակներին ոգևորում էր ընկեր Ստալինի մարտական առա-

շաղրանքը՝ ամեն ինչ Հայրենական պատերազմի հաղթանակի համար:

Սովետական գրողները այս շրջանում, ինչպես և միշտ, ունեցել են պայծառ ուղեցույց աստղեր՝ Լենինը և Ստալինը: Հայրենական Մեծ պատերազմի գրականությունը բոլշևիկյան պարտիայի, բնկեր Ստալինի գաղափարների գեղարվեստական արտահայտությունն է: Պատմության մեջ չեն եղել այնպիսի գործիչներ, որոնց իդեաները այդքան նշանակություն ունենային, խթան հանդիսանային գրականության զարգացման համար, ինչպես Լենինը և Ստալինը:

Ստալինն է այն փարոսը, որի իդեաներով գրողները և գիտնականները լուսավորված էին տեսնում իրենց զարգացման ճանապարհները, կարողանում էին տեսնել ու ճշմարտապես բմբռնել պատերազմի կրակով ու ծխով պատած իրականությունը, տալ նրա ռեալ գեղարվեստական արտացոլումը և գիտական ճիշտ մեկնաբանումը:

Հայրենական Մեծ պատերազմի գրականությունը՝ սովետական բոլոր ժողովուրդների գրականությունը՝ մեծագույն է պոպեան և նրանց ամենամեծ հերոսի՝ հաղթող ժողովրդի և ժողովրդի հաղթանակը կազմակերպող հանճարեղ առաջնորդ Ստալինի մասին:

Ստալինը փրկեց մարդկությունը: Հաղթանակեց սովետական ժողովուրդը Հայրենական Մեծ պատերազմում:

Սկսվեց նոր դարաշրջան մարդկության պատմության մեջ: Սկսվեց նոր ժամանակաշրջան և ուսա գրականության սովետահայ գնահատման պատմության մեջ:

Բոլշևիկյան պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն 1946 թվին բնդունեց մի շարք պատմական որոշումներ սովետական գրականության և արվեստի զարգացման ու հետպատերազմյան շրջանի խնդիրների մասին: Գաղափարական ֆրոնտի աշխատողները առաջ քաշվեցին կրակի առաջին գիծը՝ մերկացնելու հետպատերազմյան շրջանի իմպերիալիստական քաղաքականությունը, առանձնապես՝ նոր պատերազմ հրահրելու անդլո-ամերիկյան քաղաքականությունը և աշխարհի աշխատավոր, պրոգրեսիվ խավերին համախմբելու Սովետական Միության շուրջը հանուն դեմոկրատիայի և ամուր խաղաղության:

Ռուս գրականության գնահատման սովետահայ մոթի նոր էտապի խնդիրները բխում են պարտիայի այս պատմական նշանակություն ունեցող որոշումներից:

ՔՆԳԼԱՆՐԱՅՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ավարտելով ռուս գրականության հայ հասարակական մտքի
գնահատման պատմությունը, նրա հիմնական փուլերի (հնագույն
դարերից մինչև Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթական ավար-
տումը) բնութագրումը, թերևս կարելի լիներ վերջապես դնել: Բայց
այս դեպքում առանց լուսաբանման կմնային մի քանի կարևոր
հարցեր: Դրանք թեև բխում են զարգացման այս կամ այն փուլից
և երևում են երբեմն կաթիլների ձևով, սակայն, ամբողջ պատմու-
թյան մեջ հավաքվելով, ծով են դառնում և նոր որակ կազմում: Սա-
կայն լենինյան-ստալինյան դիալեկտիկան սովորեցնում է երևույթ-
ներն ընդգրկել իրենց ամբողջությամբ ու բազմակողմանիորեն: Հե-
տևապես, ռուս գրականության հայ գնահատման լրիվ պատկերը
կարելի կլինի տալ նրա ողջ պատմության շարադրությամբ և այդ
պատմությունից անհրաժեշտորեն բխող ընդհանրացումներով ու
եզրակացություններով:

Ամեն մի ժողովրդի, հետևապես և հայ ժողովրդի քննադատու-
թյան չափանիշը հանդիսանում է այն, թե՝

1. Ի՞նչ չափով է նա ընդգրկում ազգային գրական փաստերը
և ճիշտ լուսաբանություն տալիս նրանց.

2. Ի՞նչ չափով է ընդգրկում մյուս ժողովուրդների գրականու-
թյունը և դարձնում այն ղինապահեստ՝ ազգային գրականության
զարգացման համար.

3. Տեսական մտքի ինչպիսի՞ բարձրությամբ են լուսաբանված
ազգային կամ մյուս ժողովուրդների գրական փաստերը:

Հայ քննադատական մտքի հարստության և զարգացման առ-
տիճանի լավագույն ցուցանիշներից մեկը ռուս գրականության
ընդգրկումն է:

Աշխարհի բոլոր ժողովուրդներից հայերը, շնորհիվ իրենց
պատմական կյանքի յուրահատուկ պայմանների, զարգացած պե-
տականության վաղ կորստին, տրոհվել են և ժամանակի ընթաց-

քում յրվել կամ դեպի Արևելք՝ մինչև Հնդկաստան, կամ դեպի Արևմուտք՝ մինչև Ամերիկա:

Ամենուրեք, ուր նրանք եղել են, ինչպես և սեփական երկրում, նրանք գրեթե եղել են իրենց որպես հին և զարգացած կուլտուրա ունեցող մի ժողովուրդ, ստեղծել են իրենց տպարանները, հրատարակությունները, կուլտուրական կարևոր օջախներ և այդ օջախները վառ պահող մարդիկ:

Հայերն իրենց պարբերականներն ունեցել են ամբողջ աշխարհում՝ Ասիայում և Ամերիկայում, Եվրոպայում և Աֆրիկայում, 22 երկրների 149 քաղաքներում:

Դրանք եղել են աշխարհի ամենամարդաշատ, առևտրական և կուլտուրական կյանք ունեցող երկրներն ու քաղաքները: Հայ դպրութենները այս երկրներում և քաղաքներում չէին կարող ներփափած կյանք վարել: Կյանքի անհրաժեշտությամբ նրանք շփվում էին և իրենց առևտրական և կուլտուրական շահերով կապվում տվյալ երկրների ու քաղաքների բնակչության հետ, գտնվում նրանց հետ բարդ ու տեղական փոխներգործման պրոցեսում:

Ավելի հին է հայ տպագրության, հայ գրքեր հրատարակելու կուլտուրան: Այսպես էլ մենք ոտ-ոտի ենք դնալ առաջավոր երկրների հետ: Տպագրության գլուխից 60 տարի հետո, 1512 թվականին, հրատարակվել է հայերեն առաջին գիրքը: Տպագրության գլուխը և պարբերական մամուլի ստեղծումը դարաշրջանի ամենամեծ քայլերից մեկն էր, դա արտահայտություն էր ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայման և աշխարհը միմյանց կապող, զուգույն նոր բուրժուական հարաբերությունների զարգացման ու հաղթանակի: Պատահական չէ, որ պարբերական մամուլը, որպես հոգևոր հաղորդակցության ամենակարևոր միջոցներից մեկը, առաջին անգամ ստեղծեց աշխարհի առաջին կապիտալիստական երկիրը՝ Իտալիան, 1563 թվականին:

Հայ պարբերական և ոչ-պարբերական մամուլը եղել է ժամանակակից կյանքի տարեգրությունն ու հանրագիտարանը: Նա հանդիսացել է հայ և մյուս ժողովուրդների կուլտուրական կապի լուսավորչն միջոցներից մեկը:

Ռուս գրականության գնահատումը հարուստ մասն է կազմում հայ կուլտուրայի զարգացման այդ ուսանելի պատմության մեջ: Հայ միտքը մեծ մասամբ դիմել է ռուսական գրականությանն ուղղակի ճանապարհով, այսինքն՝ թարգմանելով գեղարվեստական երկերը անմիջական աղբյուրից՝ ռուսերենից և տեսականո-

րեն գնահատում տվել դրանց, հենվելով անմիջական աղբյուրների վրա: Երբեմն էլ անուղղակի ճանապարհով, ախտինքն՝ թարգմանելով ռուս գրականությունը ֆրանսիական, անգլիական, գերմանական թարգմանություններից, որպիսի երևույթ կարելի է հաճախ նկատել արևմտահայերի մոտ, Եվրոպայի և Ամերիկայի հայ գաղութներում, որոնք Տուրգենևին, Դոստոևսկուն, Լ. Տոլստոյին, Ա. Չեխովին, Լ. Անդրեևին, Մ. Գորկուն թարգմանել են ոչ թե բնագրերից, այլ եվրոպական լեզուներով կատարված թարգմանություններից:

Ռուս գրականության հայ հասարակական մտքի գնահատման պատմության առանձին էտապները բնութագրելիս՝ հնարավոր չէր, իհարկե, լիովին պարզել ռուս գրականության՝ հայ հասարակական մտքի գնահատման աշխարհասփյուռ բնույթը: Այժմ պարզ է, որ ռուս գրականության մասին նյութերը հայ մամուլում և հրատարակություններում տպվել են աշխարհի 12 երկրներում՝ Ռուսաստանում (Սովետական Միություն), Թյուրքիայում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում, Գերմանիայում, Եգիպտոսում, Իտալիայում, Պարսկաստանում, Անգլիայում, Շվեյցարիայում, Բուլղարիայում և ավելի քան աշխարհի 32 քաղաքներում՝ Մոսկվա, Պետերբուրգ (Լենինգրադ), Թեոդոսիա, Բաքու, Երևան, Նյու-Յորք, Բոստոն, Չիկագո, Կ. Պոլիս, Ջմյուռնիա, Փարիզ, Վենետիկ, Վիեննա, Բեռլին, Լոնդոն, Վառնա, Ֆիլիպպե, Ժընև, Կահիրե, Ալեքսանդրիա, Թափրիզ, Թեհրան և այլն: Այլ կերպ ասած՝ ռուս գրականության մասին մենք նյութեր ենք գտնում ամբողջ աշխարհում (Ասիա, Եվրոպա, Ամերիկա, Աֆրիկա)՝ հրատարակվող հայ պարբերական մամուլում և հրատարակություններում:

Ռուս գրականության հայ գնահատումը դարձել է համաժողովրդական գործ. հայ պարբերական մամուլից մոտ 170 անուն թերթ, ամսագիր, շաբաթաթերթ և այլն նյութեր են ապագրել ռուս գրականության մասին: Թարգմանվել է 400-ից ավելի զեղարվեստական և 20 գրական-քննադատական գիրք. 95 դասագիրք, ավանախ, քրեստոմատիա և ժողովածու նյութեր են ապագրել ռուս գրականության մասին: Լույս է տեսել 20 անուն ինքնուրույն տեսական ուսումնասիրություն ռուս գրողների մասին:

Հայ պարբերական մամուլն է, որ ամենից ավելի երախտիք ունի ռուս գրականության մասնաշաղկապման գործում, որովհետև 6000-ի հասնող նյութերի կեսից ավելին մենք գտնում ենք պարբերական մամուլում:

Հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ ամենից խոշոր դեր կատարած պարբերականները դարձել են և ռուս գրականության մասսայականացման խոշորագույն կենտրոնները: Դրանք են, որ իրենց շուրջն են համախմբել թարգմանիչների և քննադատների սերունդներ և ըստ իրենց հասարակական-քաղաքական ուղղության դնահատել ռուս մեծ ազգի հարուստ գրականությունը:

Մինչսովետական շրջանում լույս տեսած խոշորագույն թերթների և ամսագրերի մեջ «Մշակն» իր գոյության 50 տարում ռուս գրականության մասին տպագրել է իր էջերում 300-ից ավելի նյութ: Սա մի երևույթ է, որն արժանի է հատուկ ուսումնասիրության և գնահատման: «Մուրճը» իր գոյության 18 տարում տպագրել է 192 նյութ, «Տարազը» իր գոյության 29 տարում՝ 186, «Նոր դարը» իր գոյության 24 տարում՝ 117 և այլն:

Սովետական պարբերական մամուլում ռուս գրականության մասին եղած նյութերը՝ անցյալի համեմատությամբ, ինչպես որ պետք էր սպասել, ավելի առատ են և, ինչ խոսք, որակով ավելի բարձր. «Գրական թերթն» իր գոյության 13 տարում տպագրել է իր էջերում 338 նյութ, «Խորհրդային (Սովետական) գրականություն» իր գոյության 11 տարում՝ 312, «Խորհրդային (Սովետական) Հայաստանը» իր գոյության 24 տարում՝ մոտ 300, Թիֆլիսի «Պրոլետար»-ը իր գոյության 7 տարում՝ 200-ից ավելի, Բաքվի «Կոմունիստը» իր գոյության 10 տարում՝ 166, լենինյան կոմերիտ-միության օրգան «Ավանգարդը» իր գոյության 18 տարում՝ 130-ից ավելի նյութ:

Հայ պարբերական մամուլը և հրատարակությունները դարձել են մի հարուստ հանրագիտարան ռուս գրականության մասին: Սա, անտարակույս, վկայում է ռուս գրականության զարգացման, նրա հարստության և հայ գրականության համար նրա ունեցած կենսական անհրաժեշտության մասին: Ռուս գրականությունը հմայել է հայ հասարակական միտքը իր բարձր իդեալական և պրոգրեսիվ բովանդակությամբ ու գեղարվեստական բարձր որակով: Օգտվել ռուս գրականությունից, թարգմանել նրա նշանավոր երկերը, խոսել նրա տասնյակ հանճարների և հարյուրի հասնող տաղանդների մասին՝ դա սոսկ ցանկության կամ ոչ-ցանկության հարց չէր, այլ պատմական անհրաժեշտություն և դարաշրջանի հրամայական պահանջ: Դա կուլտուրականության ցուցանիշ էր և չափանիշ: Ով չէր ուզում կյանքից ետ մնալ, ով ուզում էր կուլտուրայի բարձունքներին հասնել՝ առաջավոր ազգե-

րի հետ միասին, նա չէր կարող անտեսել ուս գրականությունը, որը համաշխարհային կուլտուրական խոշորագույն գործոն է դարձել:

Չի կարելի չնկատել, որ հայ պարբերական մամուլում ժամանակի ընթացքում որոշ թերթեր և ամսագրեր ձեռք են բերել իրենց դիմագիծը (պրոֆիլը) հենց հատկապես ուս գրականության դնահատման գործում: Թերթերի, ամսագրերի մի մասը գերակշիռ տեղը տալիս է այդ գրականության տեսական գնահատմանը, իսկ մյուս մասը՝ թարգմանականին:

Բավական է հիշատակել, որ «Մշակում» ղեկավարած նյութերից 266-ը տեսական են, 34-ը գեղարվեստական, «Գրական թերթ»-ում ղեկավարած նյութերից 273-ը տեսական են, 115-ը գեղարվեստական, «Խորհրդային (Սովետական) Հայաստանում» տպագրված 293 նյութերից տեսական՝ 230, գեղարվեստական՝ 63 և այլն, այնինչ «Տարազի» 186 նյութից 123-ը գեղարվեստական է, մնացածը տեսական, «Մուրճի» 192-ից 108-ը գեղարվեստական է, մնացածը տեսական:

Խուս գրականության գնահատման, ժողովրդականացման այս մասշտաբը, հասկանալի է, չէր կարող տասնյակ կամ թեկուզ հարյուր թարգմանիչների և քննադատների դործը լինել: Ավելի քան 1000 մարդ լծված է եղել ուս գրականության ժողովրդականացման ազնիվ ու շնորհակալ գործին: Այդ ցույց է տալիս, թե ինչպիսի՝ կենսական անհրաժեշտություն է եղել հայ մտքի համար ուս գեղարվեստական և քննադատական գրականության մասսայականացման գործը, մի գործ, որ այդքան մարդ է հրապուրել: Այդ նշանակում է, որ հայ միտքը ի վիճակի է եղել իր ծոցից այդքան կուլտուրական մարդիկ և այդքան պատրաստված ուժեր հանելու անպարեզ:

Խուս գրականությունը՝ որպես դասակարգային պայքարի զենք՝ օգտագործել են և՛ ամենառևոլուցիոն, և՛ ամենառեակցիոն ուժերը: Հայ մտքի թե՛ պրոգրեսիվ և թե՛ ռեակցիոն հոսանքներն ու պարտիաները իրենց համար սնունդ են գտել այդտեղ:

Լենինը գրել է. «Յուրաֆանչյուր ազգային կուլտուրայի մեջ կան թեկուզ չզարգացած վիճակում դեմոկրատական և սոցիալիստական կուլտուրայի տարրեր, որովհետև յուրաֆանչյուր ազգության մեջ կա աշխատավոր և շահագործվող մասսա, որի կյանքի պայմաններն անխուսափելիորեն դեմոկրատական և սոցիալիստական իդեոլոգիա են առաջացնում: Սակայն յուրաֆանչյուր ազգության

մեջ կա նաև բուրժուական (իսկ մեծ մասամբ նաև սե-հարյուրա-կային և կլերական) կուլտուրա, բնդ որում ոչ թե սոսկ տարրերի ձևով միայն, այլ գերիշխող կուլտուրայի ձևով» (ԱՆՖՆ, Երկեր, սուս., հ. XVII, էջ 137):

Հայ պրոգրեսիվ ուժերը ռեակցիայի դեմ մղած բուռն դադա-փարական կռիվների ընթացքում աշխատել են.

1. Ամենից շատ տեղ տալ ուս առաջավոր հեղինակների գնա-հատմանը և նրանց ստեղծագործությունների թարգմանությունը.

2. Վեր հանել ուս հեղինակների գործունեության պրոգրեսիվ կողմերը.

3. Պայքարել հետադիմական դրողների դադափարների դեմ.

4. Այս ճանապարհով գովերգել դեմոկրատիան, առաջադիմու-թյունը, հասարակական հեղաշրջումների և ժողովրդական ռևոլու-ցիայի դադափարները:

Հայ ռեակցիոն ուժերը ռևոլուցիոն և դեմոկրատական մտքի դեմ մղած կատաղի կռիվներում աշխատել են.

1. Ավելի շատ տեղ տալ ուս ռեակցիոն հեղինակների գնա-հատմանը և նրանց երկերի թարգմանությունը.

2. Ուռցնել հեղինակների հետադիմական կողմերը.

3. Պայքարել ռևոլուցիոն-դեմոկրատական գրողների դադա-փարների և գործունեության դեմ.

4. Այս ճանապարհով գովերգել միապետական և ճորատա-րական, բուրժուական կարգերը, պայքարելով ռևոլուցիոն և դե-մոկրատական շարժումների դեմ:

Ես արդեն առանձին էտապների բնութագրումները տալիս՝ աշ-խատել եմ դրսևորել այդ դասակարգային կռիվը (ինչքան այդ հնարավոր էր), այժմ կանգ առնեմ միայն մի քանի այլ փաստերի վրա՝ ավելի ռելեֆ դարձնելու համար խնդրի այդ կողմը, ուրբան այդ հնարավորություն են տալիս ամբողջ պատմության վերա-բերյալ իմ ձեռքի տակ եղած նյութերը:

Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակը տոնելիս՝ հայ առաջադիմա-կան մամուլը աշխատում էր ռեալ կերպով լուսաբանել հանճարեղ պոետի վիճակը, ցարական միապետության՝ դեպի նա ունեցած բացասական վերաբերմունքը: Այնինչ Կ. Պոլսի «Ծաղիկ» ազգային քաղաքական օրաթերթը հակառակ մեկնաբանություն էր տալիս դեպքերին:

Ամենքին հայտնի է, թե Նիկոլայ Կախոզը և նրա կառավարու-թյունը ինչպիսի դահիճ հանդիսացան Պուշկինի համար, թե ինչպես

սպանված պոետի դին գողացվեց ժողովրդից և անշուք ու անփառունակ, առանց որևէ հուղարկավորի նրա աճյունը հողին հանձնվեց: Այնինչ «Ծաղիկ» օրաթերթի 1900 թ. № 15-ում տպագրված երվանդ Թոլոյանի «Ալեքսանդր Սերգեևիչ Բուշքին» հոդվածում կարդում ենք. «Թաղումը շֆել ու փառավոր կատարվեցավ կառավարության կողմե»: Փաստերի նույն նենգափոխումն է կատարված Վիեննայում հրատարակվող «Հանդես Ամսօրեայ»-ում 1899 թվականին տպագրված Կ. Տուրյանի հոդվածում: Երկու այս պարբերականների քաղաքական հետադիմական միտումը պարզ էր՝ ցարիզմի արդարացումը Պուշկինի սպանության գործում:

Իրականությունն այն էր, որ Նիկոլայ կայսրը, կասկածելով, որ Պուշկինը կարող է մասնակցած լինել դեկաբրիստական շարժմանը, հրամայում է պոետին բանտարկել և պալատ բերել հարցաքննության, իսկ «Հանդես Ամսօրեայի» հիշյալ հեղինակի հոդվածում կարդում ենք. «Կայսրը ներեց Պուշկինին, հատուկ սուրհանդակ ուղարկեց՝ իր աքսորավայրեն բերել տվավ զինքն ուղղակի պալատ, Մոսկվա»: Տուրյանը Պուշկինի համաշխարհային փառքը կապում է թագավորին հաշտ լինելու հետ. եթե հաշտ լինե՞ր՝ համաշխարհային պոետ կդառնար՝ գրում էր հոդվածագիրը:

1902 թ., երբ հայ հասարակայնությունը ռուսականի հետ համընթաց նշում էր Ժուկովսկու մահվան 50-ամյակը, «Նոր դարը» տպագրեց Հովհաննես Շահնազարյանի հեղվածը, որտեղ գովերգվում է ոչ այնքան հոբելյարը, որքան նրա դաստիարակած թագավորը (Ալեքսանդր II-ը), որին անվանում է «վեհանձն մարդ»՝ «վեհանձն թագավոր»: Այդ միտումը դժվար չէր նկատել և Մինաս Բերբերյանի ավելի վաղ գրած «Ա. Ս. Գրիբոեդով» հոդվածում («Թատրոն», 1894):

Ավելի բնորոշ է դեպի Գորկին ունեցած հայ պրոգրեսիվ և ռեակցիոն ուժերի և պարտիաների վերաբերմունքը ռուսական առաջին ռևոլուցիայի տարիներին և նրանից հետո:

Ինչպես ռուս, նույնպես և հայ առաջադիմական, առանձնապես բոլշևիկյան միտքը, միշտ էլ, երբ Գորկին ռևոլուցիայի հետ է եղել, պաշտպանել է նրան և բարձր գնահատել Գորկու դերը ռուս և համաշխարհային բանվոր դասակարգի շարժման մեջ:

Այդպիսի վերաբերմունքի և գնահատման ամենափայլուն օրինակը տվեց Լենինը: Լենինի մտքերի լավագույն զարգացնողը հայ իրականության մեջ եղել է Ստեփան Շահումյանը:

Առաջին ռևոլուցիայի տարիներին Մ. Գորկին հարում էր բոլ-

շերտերին և բուլշևիկյան պարտիայի հանձնարարությամբ նա մեկնեց Ամերիկա՝ աշխատելու ռեդուցիոն շարժման օգտին: Գորկին գրեց իր «Թշնամիներ» դրաման, որով ռեդուցիոն պայքարի կոչ էր անում բանվոր դասակարգի թշնամիների՝ բուրժուազիայի և ցարական ինքնակալության դեմ: Վերջապես, նա ավարտեց ու տպագրեց իր հանձարեղ «Մայր» վեպը, որի մեջ պատկերացնում էր սոցիալ-դեմոկրատներին, բուլշևիկներին որպես ռեդուցիոն շարժման և ժողովրդի խեղճական ղեկավարներին:

Բուրժուական և մենշևիկյան մամուլը՝ սկսած Ն. Յա. Ստեղկինից, Բերդյաևից՝ մինչև այդ ժամանակ մենշևիկ Պլեխանովը՝ հարձակվեց Գորկու վրա:

Դեռևս 1904 թ. Русский вестник-ում Ն. Յա. Ստեղկինը գրել է՝ «Գորկին բոսյակների տառամանն է», «ի՞նչ վնասակար գրող, ինչքա՞ն ուղորմելի կույր երկրապագուներ, բնթերցողներ և դիտողներ»:

1905 թ. «Լուծա»-ն, որը վախեցած էր ռեդուցիայից, հետևապես և նրա իդեաներն արտահայտող գրողներից, «Русский вестник»-ի ոգով ձգտում է նսեմացնել, վարկաբեկել Գորկու հեղինակությունը: «Լուծան» ծաղրում էր նրանց, որոնք «Գորկուն մի սուր մտքի համար մարգարե են հռչակում»:

Պլեխանովը խոսում էր Գորկու տաղանդի անկման մասին և դա հենց այն ժամանակ, երբ Գորկու տաղանդը հանձարեղության որակ էր ձեռք բերել շնորհիվ այն բանի, որ նա իրեն արդեն շատ ամուր կապերով էր կապել բանվոր դասակարգի և նրա սոցիալ-դեմոկրատական պարտիայի հետ: Այդ շրջանում մենշևիկյան դիրքերի վրա կանգնած Պլեխանովին, իհարկե, դուր չէր գալիս Գորկու մոտիկությունը բուլշևիկներին:

Այնինչ լենինը և բուլշևիկները՝ քննադատելով հանդերձ Գորկու քաղաքական սայթաքումները դեպի մախիզմը՝ բարձր էին գնահատում Գորկու մոտիկությունը սոցիալ-դեմոկրատական բուլշևիկյան ֆրակցիային: Լենինը 1919 թվականին գրել է՝ «Սոցիալ-դեմոկրատական պարտիայի ամեն մի ֆրակցիա կարող է օրինականորեն հպարտանալ Գորկուն նրան պատկանելիությամբ...»¹:

Հայ երիցս հետադիմական դաշնակցական մամուլը համընթաց էր գնում ռուսական միապետական և բուրժուական ռեակցիայի հետ՝ ընդդեմ Գորկու: 1911 թվականին «Ազատամարտը», պայ-

¹ Ленин, Сочинения, т. XIV, стр. 293.

քարելով Գորկու դեմ, գրել է, թե Գորկու «գեղարվեստական տա-
ղանդը օրեցօր թուլանում, նսեմանում է»: «Այս խնդրում քիչ դեր
չխաղաց նրա կուսակցականությունը: Նա դարձավ սոցիալ-դեմո-
կրատական կուսակցության անդամ և վարակվեց ժանգոտ և տա-
ռակեր դողմատիզմով»: Սա Գորկու դեմ ծավալված բուրժուական
պարտիաների պայքարի մի պրիոմ էր: Լենինը նման երևույթների
միտումը մերկացրել էր դեռևս 1909 թ.: Նա գրել է. «Բուրժուական
պարտիաները ցանկանում են, որ Գորկին դուրս գա սոցիալ-դեմո-
կրատական պարտիայից»: «Բուրժուական թերթերը իզուր են ջան-
քեր թափում: Ընկեր Գորկին իր մեծ գեղարվեստական երկերով
չափազանց ամուր է կապել իրեն Ռուսաստանի և ամբողջ աշ-
խարհի բանվորական շարժման հետ, որ նրանց պատասխանի ոչ
այլ կերպ, քան արհամարհանքով»¹:

Լենինյան այս իդեաներին հավատարիմ և դրանց ոգով հայ
բոլշևիկները նույնպես պայքարում էին Գորկու բոլոր տեսակի
թշնամիների դեմ, մերկացնում նրանց բուրժուական, հետադիմա-
կան, հակաժողովրդական էությունը: Հայ իրականության մեջ լե-
նինյան իդեաների զարգացնողը, ինչպես արդեն ասվել է, Ստե-
փան Շահումյանը հանդիսացավ, իսկ նրան օգնում էին բոլշևիկներ
Սուրեն Սպանդարյանը, Հակոբ Հակոբյանը, Ասքանազ Մուսվաթյանը
և ուրիշները իրենց տեսական հողվածներով և Գորկու գործերի
թարգմանություններով:

Հայ իրականության մեջ բոլշևիկյան պարտիան և նրա հետ
միասին դեմոկրատական ուժերը պայքարում էին հանուն ռուս
գրականության առաջադիմական-ռևոլուցիոն գրողների և նրանց
գաղափարների մասսայականացման ու գնահատման: Հայ ռեակ-
ցիոն պարտիաները և հոսանքները («Հովիվ», «Լուծա», «Արարատ»,
«Տաճար» և կրոնական-եկեղեցական այլ թերթեր ու ամսագրեր)
չայնորեն պրոպագանդա էին անում ռուս գրողների կրոնական և
հետադիմական գաղափարները, առանձնապես՝ Լև Տոլստոյի կրոնի
և չարին բռնությամբ չղիմադրելու մասին արտահայտած մտքերը:

Ինչքան մոտենում էր սոցիալիստական ռևոլուցիայի այգա-
քացը, այնքան հայ բոլշևիկյան և դեմոկրատական հոսանքները
գովերգում էին ռուս մեծ ազգի հարուստ գրականությունը և նրա
քարերար ազդեցությունը բոլոր ժողովուրդների, որոնց թվում և հայ
ժողովրդի կուլտուրայի վրա, իսկ այդ նույն ժամանակ հայ հետա-

¹ Ленин, Сочинения, т. 16 (изд. 1948 г.), стр. 89.

դիմական, բուրժուական, առանձնապես դաշնակցական, հնչակյան, մենշևիկյան մամուլը, կեղծելով պատմական փաստերը, կոպիտ կերպով խեղաթյուրում էր փաստերը, աշխատելով համոզել, որ ռուս գրականությունը արժեք չունի, որ նա նույնիսկ վնասակար է երիտասարդության համար, ինչպես այդ մասին անամոթաբար գրում էր 1920 թ. «Դրոշակը»:

Երբ 1917 թվականին, սոցիալիստական ռևոլուցիայի առաջին օրերին, Գորկին կանգնեց սխալ ճանապարհի վրա և հակվեց դեպի կիսամենշևիկյան «Новая жизнь» թերթը, հայ ռեակցիոն մամուլը բերանը պատռած ոռնոց էր բարձրացրել՝ թե Գորկին բոլշևիկների դեմ է: Իսկ երբ նույն Գորկին՝ Լենինի և Ստալինի խիստ քննադատության ազդեցության տակ անկեղծորեն դիտակցեց իր սխալը և ավելի բարձր երգեց սոցիալիստական ռևոլուցիան և բոլշևիկյան պարտիայի աշխարհը հեղաշրջող դերը, հայ բուրժուական մամուլի մի մասը պերճախոս լռության մատնեց այդ փաստը, իսկ մյուս մասը հայտարարեց Գորկուն մոլորված:

Սովետական շրջանում ինչպես Գորկու, նույնպես և ամբողջ ռուս գրականության գնահատման տեսական մակարդակը անհամեմատ բարձրացավ:

Սովետահայ միտքը ռուս գրականության և Գորկու մասին ժողովրդականացնում էր մարքսիզմի-լենինիզմի կլասիկների մշտփերը:

Այս է՛ր և մնում է տիրապետող հոսանք: Բայց սա չի նշանակում, թե միանգամից վերացավ բուրժուական, հետադիմական գաղափարախոսությունը: Կանգնած լինելով բուրժուական էսթետիզմի դիրքերի վրա՝ որոշ «քննադատներ» փորձում էին ժխտել նեկրասովին և Գորկուն:

Օրինակ 1921 թվականին տպագրվել է մի հոդված, որը նեկրասովի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ փոխանակ մեծարելու հանճարեղ ժողովրդական բանաստեղծին, բառացիորեն գրել է՝ թե Մայկովը, Ֆետը «իբրև բանաստեղծ մի քանի անգամ ավելի շնորհալի և ավելի խոշոր տաղանդներ էին, քան նեկրասովը», և իբր թե «նեկրասովին 80-ական թվականներից դեռ ոչ ոք չի կարդում»:

Բացի դրանից, այն ժամանակ, երբ ամբողջ Սովետական Միությունը ցնծությամբ ողջունեց Մ. Գորկու արտասահմանից Սովետական հայրենիք վերադառնալը, երբ սովետական ժողովուրդը խանդավառությամբ նշում էր պրոլետարական մեծ ար-

վնասագետի ծննդյան 60-ամյակը և երբ այդ առթիվ գրվեցին բազմաթիվ հոգւլածներ, որոնց մեջ վեր էր հանվում Գորկու մեծությունը ու դերն և նրան բնութագրում որպէս պրոլետարիատի և աշխատավոր գյուղացիության կյանքը հիանալի խմացողի և նրանց կյանքը բարձր գեղարվեստականութեամբ արտացոլողի, ապա հենց այդ ժամանակ, այսինքն՝ 1928 թվականին մի տխրահռչակ «քննադատ» (որը հետագայում մերկացվեց որպէս ժողովրդի թշնամի) Գորկու մասին գրել է՝ «բանվորական կյանքի արտահայտության մեջ Գորկին վարպետ չի: Գորկին լավ դիտել ու ճանաչել էր բուրժուազիային՝ լուծպենպրոլետարիատին, ինտելիգենցիային, բայց ոչ բանվորությանը և գյուղացիությանը»:

Սա ակնհայտ մի միտում էր՝ ժխտել Գորկուն որպէս պրոլետարական արվեստի հեղինակության, ներկայացնելով նրան որպէս մեղշանության, բոսյակության իդեոլոգի:

Սա թշնամական հայացք էր Գորկու մասին և հետագայում այդ ուղղության կողմնակիցների հետ նրանց հայացքները խառն արմատախիլ արվեցին սովետահայ կյանքից:

Ահա այսպիսի երկարատե դասակարգային, պարտիական բուռն պայքարի և՛ արտահայտություն, և՛ զենք է ծառայել ռուս գրականության հայ գնահատման պատմությունը:

Այնուհետեւ, ռուս գրականության հայ գնահատման պատմությունը դրսևորում է, որ Ռուսաստանում ամենաժողովրդականացած գրողները՝ Կռիլովը, Պուշկինը, Լերմոնտովը, Տուրգենևը, Տոլստոյը, Զեխովը, Գորկին, Մայակովսկին՝ դարձել են և հայ իրականության ամենաժողովրդականացած հեղինակները: Այդ փաստը վկայում է այս հեղինակների իրական ակնբախ մեծության և նրանց հայ գնահատողների զարգացած ճաշակի մասին:

Ռուս գրականության հայ գնահատման պատմությունը ցույց է տալիս, որ ավելի քան 1000 հոգուց բաղկացած այդ բանակի մեջ եղել են մարդիկ, որոնք սխալեմատիկաբար են զբաղվել ռուս գրականությամբ, ընդմիջտ աշխատել այդ ուղղությամբ և աշխատում են: Նրանցից մի քանիսը կարող են համարվել ռուս գրականության պրոֆեսիոնալ գնահատողներ, որոնց գործունեությունը չի սահմանափակվել մեկ գիրք, ոտանավոր, պոեմ թարգմանելով կամ գրախոսելով, այլ տեղ է տարիներ, անդամ տասնամյակներ:

Երկար տարիներ նրանք գործել են, բայց չեն լսել, եթե չհաշվենք մի քանի բացառություններ, գնահատության և ոչ մի խոսք փրենց կատարած աշխատանքների մասին: Նրանցից շատերը վա-

զուց հագնչում են հողի տակ, իսկ մի նշանակալի մասը սովե-
տական մեր պայծառ օրերին էլ դեռ շարունակում է իր եռանդուն
աշխատանքն այս ուղղությամբ: Անհրաժեշտ է այժմ և կենսա-
կանորեն անհրաժեշտ է դարերի ընթացքում ծավալած այդ գոր-
ծունեությունից հետո ինքնագիտակցել, թե հայ ժողովուրդը ինչ
երախտիք ունի ուսու կուլտուրայի, գրականության տարածման
գործում: Դիտակցել մեր դերը, մեր գործունեության մասշտաբը,
քանակը և որակը ուսու գրականության ժողովրդականացման մեջ:
Դիտակցել մեր տեղը ուսու գրականության համաշխարհային գնա-
հատման պատմության մեջ: Դա անհրաժեշտ է, որպեսզի մենք
է՛լ ավելի բարձրացնենք մեր աշխատանքի որակը, դա անհրա-
ժեշտ է, որպեսզի մենք է՛լ ավելի արագացնենք ուսու հանճարեղ
ժողովրդի ամբողջ գրականության ժողովրդականացման գործը:
Մեր այս դերի գիտակցումը կուժեղացնի, նոր և առավել բարձր
աստիճանի կհասցնի հայ ժողովրդի սերն ու հարգանքը դեպի ուսու
մեծ ազգը՝ ղեկավարող կուլտուրական ազգը ինչպես անցյալում,
նույնպես և այժմ: Այդ բավական չէ: Անհրաժեշտ է, որ մեր
եղբայրական ուսու ժողովուրդը ինքն էլ ծանոթանա մեր դարա-
վոր գործունեությանը՝ նրա կուլտուրայի գնահատման ուղղու-
թյամբ: Դա կենսականորեն կարևոր է, որպեսզի ուսու ժողովուրդը
լրիվ ծանոթանա իր գրականության, կուլտուրայի խոր և ծավալուն
ներգործությանը մյուս ժողովուրդների գրականության և կուլտու-
րայի վրա: Սա քաղաքական ամենալուրջ և ակտուալ հարցերից
մեկն է:

Հասկանալի է, որ ուսու գրականության ժողովրդականացման
և գնահատման խոշոր դեմքերից յուրաքանչյուրի աշխատանքն
արժանի է ավելի խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրության:
Բայց նրանք մի քանիսը չեն, այլ՝ տասնյակներ:

Սովետական շրջանում այս ակտիվ պատկառելի թիվը տվե-
լանում է ևս երկու տասնյակից ավելի նոր անուններով:

Ռուս գրականության գնահատման գործը եղել է անցյալի և
ներկայի հեղինակների կյանքի և գործունեության պատմության
մեջ այնքան կարևոր, որ հնարավոր չէ տալ նրանց լրիվ բնութագի-
րը առանց այս կողմը հաշվի առնելու, ինչպես դա հաճախ և շատ
խզուր անտեսվում է հայ գրականության անցյալի և ներկայի
պատմաբաններից մեծ մասի կողմից: Չէ՞ որ նրանց համար այս
աշխատանքը կենսական անհրաժեշտություն է եղել նրանցից շա-
տերն իրենց խոհերը, զգացումները, քաղաքական տրամադրու-

Յյուններն ինքնուրույն ստեղծագործություններով արտահայտելու հնարավորություն կամ ունակություն չունենալով՝ դրսևորել են՝ թարգմանելով հատկապես այն, ինչ իրենց հոգեկից է, այն հեղինակներին, որոնց գաղափարների հետ իրենք ինչ-որ բնագծանություն ունեն, որոնց գաղափարները ջերմացնում են այդ թարգմանիչների սիրտը, կամ որոնցից սովորելու բան ունեն։ Պատահական չէ, որ Հ. Թումանյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Ալ. Մատուրջանը թարգմանել են առավելապես Պուշկինին, Լերմոնտովին, Նեկրասովին, Պլեշչեկին՝ ռուսական ռեալիստ-դեմոկրատական պոեզիայի այս խոշոր ներկայացուցիչներին, կամ Հակոբ Հակոբյանը, Ն. Զարյանը թարգմանում են Մաքսիմ Գորկուն, Վլ. Մալախովսկուն, Էդ. Բազրիցկուն, Ալ. Բեզիմենսկուն՝ սոցիալիստական պոեզիայի այս խոշոր ներկայացուցիչներին։

Քննադատների հոգվածներում, ուսումնասիրություններում այդ միտումը դրսևորվում է ոչ այնքան թեմայի ընտրության, որքան դեպի թեման ունեցած վերաբերմունքի մեջ։ Այլ կերպ ասած կարևորը ոչ միայն այն է, որ հայ հեղինակը, քննադատը կամ պատկանության պատմաբանը գրում է Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Լ. Տոլստոյի, Գորկու կամ Բելինսկու, Դոբրոլյուբովի, Չերնիշևսկու, Պլեխանովի մասին, այլ առավելապես այն, թե նա ի՞նչ վերաբերմունք է ցույց տալիս, ինչպիսի՞ գնահատման է ենթարկում այդ հեղինակների ստեղծագործությունների գաղափարական բովանդակությունը և ստեղծագործական մեթոդը։

Հովհ. Թումանյանը եղել է ռուս գրականության հանճարեղ թարգմանիչ։ Նրա կատարած թարգմանությունները՝ Լերմոնտովի՝ «Մծիրին», Պուշկինի՝ «Ջրահեղձը», «Ձմեռվա իրիկունը», Կոլցովի՝ «Եկեղնուկի մտածմունքը», թարգմանական արվեստի կատարելություններ են։ Թումանյանն այս իմաստով կարող է համարվել հայկական ժուկովսկին։

Բայց այդ փառքը միայն Հ. Թումանյանին չէ պատկանում։ Հ. Թումանյանի հետ նաև Ալ. Մատուրջանը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Վահան Տերյանը, Ստ. Զորյանը, Ն. Զարյանը, Գ. Սարյանը հայ թարգմանական կուլտուրան հասցրին բարձր զարգացման։ Արանք թարգմանական գործի վարպետության են հասել երկու բանի շնորհիվ. նախ՝ թարգմանական տաղանդով, ապա՝ թարգմանական ստեղծագործությունների գաղափարներով ու գեղարվեստական վարպետությամբ ոգևորվելով։

Ալեքսանդր Մատուրջանը բացառիկ դեր կատարեց առանձնա-

պէս ոռւս պոեզիայի թարգմանութեան ուղղութեամբ: Նրա թարգմանութիւնները հարյուրների են հասնում: Բնական է, որ դրանց մեջ կարող են լինել թեկուզ մեկ-երկու տասնյակ ոչ այնքան հաջող թարգմանութիւններ, ինչպէս ինքնուրույն բանաստեղծութիւններ գրելիս ինքը պոետն էլ միշտ չէ, որ կատարյալ գործեր է արտադրում: Բայց Ալ. Մատուռյանը դրսևորել է բացառիկ սեր, աշխատասիրութիւն, տաղանդ, առանձնապէս ժողովրդականացած և ժողովրդային ոռւս նշանավոր պոետների (Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի, Պլեշչեևի, Նիկիտինի, Կոլցովի) ստեղծագործութիւնների թարգմանութիւնների մեջ և դրանով այն միտքն է արտահայտել, թէ հայ պոեզիան ամենից շատ բան ունի սովորելու այս պոետներից, որ հայ հասարակութիւնը ամենից շատ պետք է սիրի այս հեղինակներին: Բայց շատ լայն է եղել Ալ. Մատուռյանի հետաքրքրութիւնը դեպի ոռւս գրականութիւնը: Նա թարգմանել է. բացի վերոհիշյալներից, և՛ Կարամզինին, Սալտիկով-Շչեդրինին, Տուրգենևին, Գարշինին, Յասինսկուն, Պուտինսկուն, Տյուտչևին, Լ. Տոլստոյին և այլն: Սրանց հետ միասին նա գրել է մի շարք հոդվածներ ոռւս գրականութեան մասին, որոնցից հիշատակութեան արժանի են նրա հինգ հոդվածը Պուշկինի մասին, մեկը՝ Յուրի Վեսելովսկու մասին և մեկը՝ Գոգոլի 50-ամյակի կապակցութեամբ գրված:

Պարզ է, որ հնարավոր չէ Ալ. Մատուռյանի բանաստեղծագործական գործունեութեան լրիվ բնութագիրը տալ՝ առանց նկատի ունենալու նրա գործունեութեան այս կողմը: Հայ բանաստեղծներից ոչ մեկի գործունեութեան մեջ թարգմանութիւնն այն տեղը չի գրավում, ինչ Ալ. Մատուռյանի մոտ: Ալ. Մատուռյանը թե՛ որպէս տաղանդավոր թարգմանիչ և թե՛ որպէս ոռւս գրականութեան գնահատող՝ Հ. Թումանյանի, Հ. Հովհաննիսյանի, Տերյանի, Ավ. Իսահակյանի և ուրիշների հետ միասին ոռւս գրականութեան գնահատման պատմութեան հիմնական սյուներից մեկն է:

Ռոռւս պոեզիայի վարպետ թարգմանիչների սյունասրահի մեջ Երևում է և Հովհաննիսյանը իր յուրահատուկ փայլով: Նա ոռւս գրականութեան թարգմանութեանն է նվիրվել 80-ական թվականների սկզբից, և զբաղվել է դրանով, ինչպէս և ոռւս գրականութեան բանավոր պրոպագանդայով մի քանի տասնամյակ: Հով. Հովհաննիսյանը թարգմանել է այնպիսի բանաստեղծութիւններ, որոնց տպագրութիւնը հայ իրականութեան մեջ ոռւսական միապետութեան օրոք անհնար է եղել, ինչպէս, օրինակ՝ Նեկրասովի «Նոր տա-

որին», որն ուղարկել է արտասահմանյան պրոգրեսիվ մամուլին: Հովհաննես Հովհաննիսյանը թարգմանել է այնպիսի գրողի, որից մինչ այդ և հետագայում ոչ ոք չի թարգմանել. օրինակ՝ Գրիգորովիչի՝ «Պայծառ արևը երկնքում», «Ցուլուն աստղերը կապույտ երկընքում», «Օրիորդը ծովն է նայում», կամ թե Միխայլովի «Լուս հեկեկանքով լալիս եմ մենակ», Յուշկևիչի «Թագավորը»: Առանձին հաջողությամբ ու ջերմությամբ նա թարգմանել է Նադսոնին («Իմ սիրտը մանուկ», «Ընկեր իմ, հղբայր») և Պուշկինին («Անավարտ պատկեր», «Ձեզ չեմ ամսոսում», «Պոետին», «Օ», վարդ աղջիկ», «Աղմկալից փողոցում թե տաճարումն ես լինում» և այլն):

Վահան Տերյանին է պատկանում Վալերի Բրյուսովին թարգմանելու նախաձեռնությունը: Այս հեղինակներից կատարած նրա թարգմանությունները մինչև այժմ էլ մնում են չգերազանցված, թեև Բրյուսովին թարգմանելու հետագայում էլ շատ փորձեր են կատարվել:

Սովորաբար բանաստեղծ-առակագիր Ա. թ. Խնկոյանի գործունեության մեջ հիշատակվում են նրա՝ Կոիլովից կատարած թարգմանությունները: Մոռացվում է, որ Աթաբեկ Խնկոյանը (Խնկո Ապեր), ժողովրդական պարզությամբ, թեթևությամբ և սահունությամբ թարգմանել է, բացի Կոիլովի շատ առակներից, նաև Նիկիտինից («Ձմեռվա զիշեր գյուղում», «Գիշերվա հանգիստը», «Գարունը»), Պլեշչեևից («Գետափին»), Պուշկինից («Ինչ է որոնում ձորի մեջ քամին», «Եվ հոգիդ լեցուն», «Ռուսլան և Լյուդմիլա» պոեմից մի հատված) Կուլցովից («Դաշտ», «Գիշեր», «Սևագնաց ամպը»), Տյուտչևից («Տերևները»), Նեկրասովից («Չհնձած արտը»), Բալմոնտից («Անմահական ջուր») և այլն:

Ինչ են ցույց տալիս հայ նշանավոր պոետների այս թարգմանությունները, եթե մենք ոչ միայն կարդանք ցուցակը, այլև մտածենք դրանց մասին: Նախ այն, որ այդ թարգմանությունները երբեք պատահական չեն կատարված, որ կա ինչ-որ խորը հոգեկցություն թարգմանական բանաստեղծությունների և պոետ-թարգմանիչների միջև: Այս պոետները թարգմանել են առանձնապես այն բանաստեղծությունները, որոնց մեջ գլխավորապես ժողովրդի կյանքն ու կենցաղն է պատկերված, ժողովրդի աղքատ, անազատ ճնշված վիճակը և այդ պատճառով մխացող վիշտը և, որ կարեւորն է, պոետներն արտահայտում են իրենց անսահման ուերդեպի ժողովուրդը:

Այդ նույնը մենք տեսնում ենք և Հակոբ Հակոբյանի թարգ-

մանական գործունեության մեջ: Հակոբ Հակոբյանը, բնականաբար, ավելի շատ թարգմանում է ղեմկրատական-ռեուլցիոն գրողներին: Նա հաջողությամբ թարգմանում է Գորկույ, Վյատկինից, Տարասովից, Ալեքսանդրովսկույ, Բեդիմենսկույ: Այսպիսով, անժխտելի է նրա դերը ուսումնական գրականության մասսայականացման գործում: Եվ եթե նա Տուրգենևից էլ է որևէ բան թարգմանում, ապա ոչ այլ արձակ բանաստեղծություն, քան նրա «Շեմքում», որտեղ նորից ռեուլցիոն գործին անվերապահ նվիրվելու պատրաստակամության գաղափարն է արտահայտված:

Այսպիսի հետևողականություն չունի հայ թարգմանական արվեստի վարպետներից մեկը՝ Կ. Կրասիլնիկյանը, և դա, անկասկած, թերություն է. նրա թարգմանությունների հիմնական թերություններն էլ նշանակալիորեն բխում են հենց դրանից: Կրասիլնիկյանը թարգմանում է բոլորովին տարբեր տիպի հեղինակների ստեղծագործություններ: Նա թարգմանել է Պուշկինին, Պլեշչեևին, Նեկրասովին: Նա թարգմանել է Նադսոնին: Նա թարգմանել է Գորկուն և Սերգեյ Նսենինին: Կրասիլնիկյանն էլ ավելի քան 30 տարի նվիրվել է թարգմանական արվեստին և կերտել այս ուղղությամբ իր գլուխգործոցը՝ Պուշկինի «Հավերժահարս»-ի թարգմանությունը:

Սովետական շրջանում ուսումնական աչքի բնկնող թարգմանիչները հանդիսացան Հակ. Հակոբյանը, Նաչիրի Զորյանը, Գեղամ Սարյանը, Գ. Աբովը, Ս. Վահունին, Գուրգեն Սևակը և ուրիշները:

Անցյալի գրականության մեջ ուսումնական արձակի ամենավարպետ թարգմանիչն է եղել Տիգրան Հովհաննիսյանը, իսկ սովետական շրջանում՝ Ստ. Զորյանը:

Տ. Հովհաննիսյանի և Ստ. Զորյանի թարգմանությունների հաջողությունը ոչ միայն նրանց թարգմանական տաղանդի մեջ է: Նրանք գիտնականի պես ուսումնասիրել են գրողին, յուրաքանչյուր նրան թարգմանական տեսակետից, այն է՝ նրանց իդեական բովանդակության խորությունը և ստեղծագործական պրիոմները, ոճը, պատմելու եղանակը և հետո միայն ձեռնարկել թարգմանությանը: Բավական է համեմատել Լ. Տոլստոյի «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի 1911 թ. Պոլսում կատարած թարգմանությունը Ստ. Զորյանի թարգմանության հետ, որպեսզի հասկանալի դառնա դրանց մեջ եղած հսկայական տարբերությունը և սովետական արձակի թարգմանական կուլտուրայի անհամեմատ բարձրությունը:

Ստ. Զորյանի համար թարգմանությունը կողմնակի արհեստ չի եղել, ինչպես ոմանց համար: Զորյանը դրանով զբաղվում է որ-

պէս ուսումնասիրութիւն, որպիսին կենսականորեն անհրաժեշտ է հենց իր իսկ ինքնութեան ստեղծագործութեան որակի բարձրացման համար:

Ռուս դրականութեանից ամենից քիչ են թարգմանված գրամատիկական երկեր, որոնցից չափազանց քիչ է տպագրված:

Դժվար է չափել, դնահատել այն հսկա դերը, որ կատարել է Ա. Ն. Օստրովսկին հայ թատրոնի պատմության մեջ: Նրա պիեսներից շատերն են թարգմանված: Բայց շատե՞րն են արդյոք տպագրված: Ինչքան էլ զարմանալի թվա՝ ոչ մեկը: Այնինչ նրա պիեսների թարգմանիչների թվումն են այնպիսի հեղինակութեւններ, ինչպիսիք են՝ Ալ. Շիրվանզադեն, որը 1898 թվականին թարգմանել է «Ամպրոպը», «Արհաւիրք» վերնագրով, Ստ. Զորյանը («Գայլեր և ոչխարներ»), Տ. Հախումյանը («Ամպրոպ», «Անմեղ մեղավորներ») և շատ ուրիշներ:

Ռուս գրամատիկական երկերի թարգմանութեւնների գործում շնորհակալ աշխատանք է կատարել Տիգրան Հախումյանը: Ճիշտ է, նրա թարգմանութեւններից շատ քչերն են տպագրվել, բայց դրանք բոլորն էլ մասսայականացել են հայ բեմից: Տ. Հախումյանի թարգմանութեւնների համար (Ա. Ն. Օստրովսկու՝ «Ամպրոպը», «Անմեղ մեղավորները», Լերմոնտովի՝ «Դիմակահանդեսը», Ն. Պագոգինի՝ «Հրացանավոր մարդը», Կ. Սիմոնովի՝ «Ռուս մարդիկ») բնորոշ է սահուն, հետաքրքիր, պատմողական ոճը, իդիոմների հայկական համապատասխան արտահայտութեւններ գտնելու հաջողութեւնը, հակիրճ, դինամիկ գիսլոգներ կառուցելու բնորոշակութեւնը:

Հայ միտքը ցուցաբերել է արդարացի խստութեւն դեպի այն թարգմանիչները, որոնք զուրկ էին կամ բարեխղճութեւնից կամ թարգմանական շնորհքից և, ընդհակառակը, ջերմ վերաբերմունք է ցուցաբերել դեպի այն թարգմանիչները, որոնք դրսևորում էին բարեխղճութեւն և տաղա՛դ: Հայ մամուլը շատ բարձր է գնահատել Մ. Սադաթյանի, Հ. Թումանյանի, Աթ. Խնկոյանի, Կ. Կրասիլնիկյանի և շատերի թարգմանական աշխատանքները: Հայ մամուլը միաժամանակ արդարացի զայրույթն է արտահայտել դեպի Գոգոլի՝ «Ռեիզոր»-ի (Կ. Տեր-Աստվածատրյան), Լերմոնտովի՝ «Դև»-ի (Մ. Այտրեյան), Կուպրինի, Լ. Անդրեևի պատմվածքների (Հակոբ և Օլգա Գենչյանները) և ուրիշ ձախողակ թարգմանութեւնները: Օրինակ, 1882 թվականին «Արձագանքում» տպված է անծանոթ ստորագրութեամբ մի հոդված Գոգոլի՝ «Ռեիզորի» հիշյալ թարգմանու-

Եւթան մասին. հողվածագիրը թարգմանչին ուղղակի հայտարարում է անգրագետ, բերում է բազմաթիւ սխալներ, որոնք ապացուցում են հողվածագրի ճշտությունը, և վերջում վշտոտ եզրակացնում՝ Գոգոլը իր կոմեդիայի ներկայացումից հետո արտասահման փախաւ, «Իսկ մենք ո՛ւր փախչենք մեր անկոչ թարգմանիչներից»¹:

Լերմոնտովի «Դե»-ը, ինչպես հայտնի է, հիանալի թարգմանել էին Սաղաթյանը և Միրզոյանը: Բայց «Դե»-ը, թարգմանել է և Մ. Ալտրնյանը: Անհասկանալի է, թե ի՞նչ է նրան դրել Սաղաթյանի թարգմանությունից հետո տպագրության հանձնելու իր թարգմանությունը:

Անգամ այնպիսի բարեխիղճ թարգմանչին, ինչպիսին էր Ալ. Ծատուրյանը, հայ քննադատական միտքը կշտամբում էր նրա համար, որ նա միշտ չէ, որ հավատարիմ է մնում բնագրերին: «Մուրճը» Ծատուրյանի կողմից թարգմանված Տուրգենևի «Արձակ բանաստեղծությունների» մասին 1902 թվականին գրում էր. «Մենք կցանկանայինք միայն, որ պ. Ծատուրյանը ավելի մեծ ուշադրություն դարձներ թարգմանության ճշտության վրա, որովհետև ամեն մի բառն իր նշանակութունն ունի դրչի այնպիսի վարպետների շարադրության մեջ, ինչպես Տուրգենևը»:

Ամենատաղանդավոր թարգմանիչներից մեկը դարձավ Կ. Կրասիլնիկյանը, որի բոլոր աշխատանքների մեջ ամենակատարյալը Պուշկինի «Հավերժահարսի» թարգմանությունն էր: Հայ քննադատությունը բարձր գնահատեց այդ մեծ գործը, անվանելով Կրասիլնիկյանին «Հայկական Ժուկովսկի»:

Այդ թարգմանության գնահատականը տրված է մի հողվածի մեջ, որը տպագրվեց «Արարատ» ամսագրի 1902 թ. մայիս-օգոստոս ամիսներում: Հողվածագիր Ս. Մ.-ն գրում է.

«Պուշկինի պոեման, պետք է հուսալ, բազմաթիւ ընթերցողներ կգտնի մեր մեջ նաև այն պատճառով, որ թարգմանությունը անպայման հաջող է կատարված. պ. Կրասիլնիկյանը աշխատել է թարգմանության մեջ բաց չթողնել գրեթե ոչ մի բառ բնագրից և ավելացնել գրեթե ոչ մի կետ, և շնայելով դրան նա կարողացել է թարգմանել անբռնազբոսիկ ոտանավորով և հայ լեզվի ոգուն հարազատ ոճով: Պուշկինի ոտանավորի բյուրեղային հստակությունը և սքանչելի գեղեցկութունը նա չի կարողացել վերարտագրել, բայց թարգմանությունը ներշնչում է—իհարկե մի փոքր թույլ աս-

¹ «Արձագանք», 1882, № 10.

տիճանով, նույն տրամադրովթյունը, ինչ որ բնագիրը, իսկ այդ ամենագլխավոր բանն է գեղարվեստական գրվածների թարգմանություն մեջ»:

Իրոք Կրասիլնիկյանը պահպանում է բնագրի մերթ ծանր պատմողական, մերթ թեթև երգի ոճը, օրինակ՝

Աղջիկ

Արդյոք դու գիտես որ իշխանները
Մեզ պես ազատ չեն, կին են վերցնում
Ոչ իրանց սրտի, կամքի համաձայն...

Իսկ մի ուրիշ տեղ՝

Խնամի ջան, խնամի,
Ա՛յ անշնորհք խնամի.
Հարս տեսնելու գնացինք—
Բանջարանոց մենք մտանք,
Եվ մի տալառ գարեջուր
Ամբողջովին թափեցինք,
Ողջ կաղամբը ջրեցինք,
Ցանկապատին գլուխ տվինք,
Աղոթք արինք դռնիկին.
Դռնիկ ջան, դու, դռնիկ ջան,
Դեհ, շուտ ցույց տուր մեզ ճամփան,
Հարս տեսնելու մեր ճամփան:

Թարգմանական կատարելիություններ են Հ. Թումանյանի «Մծիրին», «Ձմեռվա իրիկուն», «Ջրահեղձը», ինչպես նաև Ղ. Աղայանի «Էջը և Սոխակը»: Թումանյանը և Աղայանը վարպետություն են դրսևորել թարգմանելով Պուշկինի և Կոխլովի ամենադժվարին՝ ամենաժողովրդային ոտանավորներն ու առակները: Բայց այնպես է թարգմանված որ կարծես թարգմանություն չէ, թվում է, թե ինքնուրույն և բարձրարժեք գեղարվեստական բանաստեղծություն է: Ահա Կոխլովի «Էջը և Սոխակից» մի հատված Ղ. Աղայանի թարգմանությամբ.

Մեկ խոսում էր ու մեկ երգում,
Հազար խաղով խաղացնում.
Մեկ դայլայլում, գլգլացնում,
Մեկ գեղգեղում կըլկըլացնում,

Այնպես շրվում, սրնգում էր,
Որ սար ու ձոր գլղգլումէր...
Քամին կտրեց իր վզզոցը,
Աղբյուրն իրա քլշքլշոցը.
Ոչ մի տերև չէր սրվսրվում,
Ոչ մի թռչուն չէր ծըլվում...

Այսպիսի կատարելիության հասնում են այն բանաստեղծ-
թարգմանիչները, որոնք գտնում են իրենց համապատասխան բա-
նաստեղծին և նրա ստեղծագործությունների մեջ՝ համապատաս-
խան եղանակը: Թարգմանիչն ինքն իրեն տեսնում է այդ ստեղ-
ծագործության մեջ, ոգևորվում և վերստեղծում բոլորովին աղեկ-
վատ երկու թարգմանություն: Հաջողության գաղտնիքներից մեկը
այդպիսի համանշան բանաստեղծ և համապատասխան բանաս-
տեղծություն, պոեմ, առակ գտնելու կարողության մեջ է:

Բոլորովին ուշագրության չի արժանացել այն փաստը, որ
ոռւ գրականության հայ զնահատման պատմության մեջ նշա-
նակալի աշխատանք են կատարել և կատարում են կանայք՝ թե՛
XIX—XX դարերում և թե՛ սովետական շրջանում: Դա անկասկած
հայ ժողովրդի կուլտուրականության լավագույն ցուցանիշներից
մեկն է: Էնգելսն ասել է՝ եթե ուզում ես իմանալ դարաշրջանի կուլ-
տուրականության մասին, ապա ուսումնասիրիր թե ի՞նչ դեր է կա-
տարում կինը հասարակական կյանքում: Հայ կինը մեր կուլտու-
րայի պատմության մեջ հանդես է եկել նաև որպես բանաստեղծ և
վիպասան: Այժմ մեր պատկերացումը հարստանում է հայ կնոջ
մասին նրանով, որ նա զբաղվել է ոռւ գրականությունից թարգ-
մանություններ կատարելու և նրա մասին հոգվածներ, ուսումնա-
սիրություններ գրելու մեծ գործով. կանայք հանդես են եկել և՛
որպես թարգմանիչներ և՛ որպես քննադատներ:

Սովետական շրջանում ամենից ավելի ծավալուն թարգմանա-
կան աշխատանք կատարել է բանաստեղծուհի Հո. Պողոսյանը:

Կանանց այս կուլտուրական դերը, որը պատմական փաստ է,
ունի և քաղաքական կարևոր նշանակություն: Նրանք այս գործու-
նեությունը փշրեցին բուրժուական այն մտայնությունը, թե կինն
ընդունակ չէ հոգևոր բարձր կուլտուրայի գործունեության: Դրանով
նրանք միաժամանակ փշրեցին կանանց համար բուրժուական
հասարակարգի ստեղծած կապալնքները և ցույց տվին իրենց խել-
քը, ճաշակը և տաղանդը ոռւ գրականության զնահատման գոր-
ծում:

Հայ հասարակական միտքը ուս գրականությունը գնահատելիս ընդգրկել է նաև ուս գեղարվեստական գրականության բոլոր ոճերը և ժանրերը: Դա անհրաժեշտ էր՝ ճանաչելու համար այդ ոճերի և ժանրերի բնույթը և օգտագործելու հայ գրական ոճերի և ժանրերի զարգացման համար:

Ռուս քննադատներից և գրականության պատմաբաններից թարգմանված է 700-ից ավելի հոդված, ուսումնասիրություն և գիրք: Սա նշանակում է, որ հայ հասարակական միտքը զիմել է ոչ միայն ուս գեղարվեստական, այլև տեսական էսթետիկական մտքի ժառանգության օգտագործմանը, նրա ճանաչմանը: Չէ՞ որ բուն զարգացում ունեցավ և ուս գրական քննադատական-էսթետիկական միտքը: Նրանց մասին շատ գրված է, բայց գծախտաբար քիչ թարգմանված:

Ռուս գրականության ժողովրդականացման գործում մեծ դեր է կատարել և հայ թատրոնը: Դարից ավել է, ինչ հայ բեմը բեմագրում է Ֆոնվիզինի՝ «Տհասը», Դրիբոեդովի՝ «Խելքից պատուհասը», Լերմոնտովի՝ «Դիմակահանդեսը», Գոգոլի՝ «Ռեկվորը», «Ամուսնությունը», Ա. Ն. Օստրովսկու՝ «Եկամտավոր պաշտոնը», «Ամպրոպը», «Անմեղ մեղավորները» և այլ դրամաներ, Չեխովի՝ «Չայկան», «Արջը», Դորիու՝ «Հատակում», «Բշնամիներ», «Եզոր Բուլիչև և ուրիշներ», «Դոստիգաև և ուրիշները», Ն. Պոպովի՝ «Հրացանավոր մարդ», Կ. Սիմոնովի՝ «Ռուս մարդիկ» և շատ այլ դրամաներ:

Հայ ժողովուրդն ստեղծել է ուսական կլասիկ դրամատուրգիան մասսայականացնող դերասանների մի փայլուն պլեադա, որոնցից մի քանիսը դարձել են կլասիկ կատարողներ: Հանճարեղ Պետրոս Ադամյանը ղղրղացրել է Ռուսաստանը Լերմոնտովի «Դիմակահանդեսի» մեջ Արբենինի դերակատարումով: Փայլուն տաղանդ է ցուցաբերել և Վահրամ Փափազյանը այդ դերում: Արուս Ռսկանյանը կերտեց Կրուչինինայի («Անմեղ մեղավորները») չգերազանցված լեհ գեղարվեստական կերպարը: Վաղարշ Վաղարշյանի ղլուխ գործոցը «Եզոր Բուլիչևի» դերակատարումն է: Հանճարեղ Եշուկինի մահից հետո նա այժմ մնում է Բուլիչևի դերի լավագույն կատարողը ամբողջ Սովետական Միության մեջ:

Հայ հասարակական միտքը չի բավարարվել ուս գրականությունը գնահատել միայն թարգմանություններ կատարելով և նրա մասին տեսական հոդվածներ գրելով: Գնահատման ուշագրավ ձևերից մեկը եղել է և մնում է ուս գրողներին բանաստեղծություններ նվիրելը, նրանց դիմանկարներ նկարելը, նրանց կերպարներ

րից կիսանդրիներ և արձաններ քանդակելը և, վերջապէս, ռուս գրողների ստեղծագործութիւնների հիման վրա ռումանսներ, սիմֆոնիաներ ստեղծելը՝ նրանց երաժշտականացումը:

Ռուս գրականութեան հայ գնահատման պատմութեան մեջ սանշանակալի երևույթ է և անհնար է դրա լրիւ բնութագիրը տալ՝ առանց երևույթի այս կողմն ևս հաշիւի առնելու: Խոսքը չի վերաբերում մի քանի բանաստեղծութիւնների և գեղարվեստական երկերի, այլ մի քանի տասնյակ ոտանավորների և բազմաթիւ նկարչական, քանդակագործական և երաժշտական դործերի, որոնք բոլորը միասին վերցրած հարյուրի են հասնում: Այսպիսով՝ ռուս գրականութիւնը գնահատւել է և հայ գեղարվեստական մտքի կողմից:

Ռուս գրականութեան գնահատումը հայ գեղարվեստական մտքի կողմից ավելի քան 80-ամյա պատմութիւն ունի:

Դեռևս 60-ական թվականներին Սմբատ Շահազիզը Պուշկինին ձոնում է մի քառյակ, որով հայ պոետը ռուս հանճարեղ բանաստեղծին բնութագրում է «Իմ սրտիս սիրած պոետ դու անդին» խոսքերով:

XIX դ. 80-ական թվականներին ռուս և հայ կուլտուրայի բարեկամ Յուրի Վեսելովսկին իր «Ճանաչել Հայաստանը... Արեւելքը» ոտանավորում գրել է՝

Հազար ամիսոս, որ չեմ ծնվել Հայաստանում ձեր անդին,

Ու չեն կիզել արեւելքի ճառագայթներն իմ հոգին:

Շատ եմ տանջվել ես հյուսիսում ու կարոտով երազել,

Եվ հեռավոր արեւելքը անհուն սիրով եմ սիրել:

Պոետը երազում էր՝

Կգա մի օր և անթափանց մշուշն անհետ կցնդի

Ու հայկական հորիզոնին նոր արշալույս կծագի¹:

1890 թվականին բանաստեղծ Կոնստանտին Կրասիլնիկյանը գրել է մի բանաստեղծութիւն՝ նվիրւած ռուս տաղանդավոր բանաստեղծ Նադսոնին: Հայ պոետը ողբում է ռուս՝ իրեն հարազատ պոետի տարաբախտ, հալածական կյանքը և վաղաժամ մահը: Բանաստեղծութեան առաջին տան մեջ Կրասիլնիկյանը երգում է.

¹ Բանաստեղծութիւնը գրվել է 1887 թ.:

Անագորուշն ճակատագիրը քո դժբախտ
Լոկ հալածանք վիճակել էր քեզ բաժին,
Եվ դո՛ւ, պոե՛տ, որպես զինվոր ճշմարիտ—
Մարտ մղելով մինչև բոսեն քո վերջին—
Պաշտպանեցիր միշտ վսեմը և բարին¹:

1891 թ. «Տարազ» շաբաթաթերթում տպագրված է Լերմոնտովի մահվան 90-ամյակի կապակցությամբ Լերմոնտովին նվիրված տնտեսագիր մի բանաստեղծություն, որի մեջ գեղարվեստական խոսքի միջոցով կերտվում է Լերմոնտովի պոետական կերպարը: Հայ պոետին Լերմոնտովի մեջ հմայում է նրա «վեհ և մանկական հոգին», աշխարհի վիշտն արտահայտող քնարը, դեին պատկերող հանճարը: Վերջին տան մեջ տաված է՝

Վշտի երգիչ, սիրո կարոտ նահատակ,
Մահ խնդրեցիր, չվախեցար գնդակից,
Ամուր գրկած պոետի սուրբ գրողակ
Դու պատիվը նախապատվեցիր կյանքից²:

Լ. Տոլստոյի մահը 1910 թվականին ցնցեց ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը: Մարգկությունն իր կսկիծն էր արտահայտում աշխարհի ամենախոշոր վիպասանի մահվան առթիվ: Հայ միտքն իր վերաբերմունքն արտահայտեց նրա մասին գրած բազմաթիվ հոդվածների, նրա երկերի թարգմանությունների և նրան նվիրված գեղարվեստական ակնարկների ու բանաստեղծությունների միջոցով: Գեղարվեստական ակնարկներ գրեց Վահան Տերյանը:

Տոլստոյի մահվան առթիվ բանաստեղծություններ են գետեպել «Թատրոն և երաժշտությունը», «Տարազը», «Աղբյուրը»: Ա. Փանոսյանը «Տոլստոյի հիշատակին» նվիրած ոտանավորի մեջ նրան տիեզերական զանգ է համարում, որը սեր էր քարոզում մարդկանց, բայց մարդիկ չարությամբ պատասխանեցին, նա քարոզում էր մարդկային կյանքի «անմեռ դարուն», բայց ստիպված եղավ անապատ փախչել: Աշուղ Հազիբին՝ Լ. Տոլստոյին նվիրած իր երգը անվանում է «Աշխարհը դատող արդարը»: «Աղբյուրում» (1911 թ.) տպված է մի տնից բաղկացած բանաստեղծություն «Տոլստոյի գերեզմանի առաջ» վերնագրով Սուսան ստորագրությամբ:

¹ «Մուրճ», 1890, № 6, էջ 327:

² «Տարազ», 1891, հունիսի 14, էջ 386:

Հեռու անտառոտմ իննր կաղնիներ դալուկ զգեստով
Հսկա շիրիմի շուրջն են բոլորել վեհապանձ կերպով,
Սգվոր ծառերը վերջալույսի հետ տխուր համերգում,
Ողջ տիեզերքը մեծի կորուստն է, ծնկաչոք սղրում:

Առաջին իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին ռուս ժողովրդի լավագույն զավակները և պրանց մեջ Գորկին ու Բրյուսովը հայ ժողովրդին օգնություն ձեռք մեկնեցին: Վ. Բրյուսովը իր ուսումնասիրություններում հայ կուլտուրայի համաշխարհային նշանակությունն էր մեղ և ամենքին գիտակցել տալիս՝ և թե իր բանաստեղծական խոսքով գովերգում էր հայ ժողովրդին, նրա հեյտական անցյալը և նրա լուսապայծառ ապագան:

Իրարմերժ զույգ աշխարհքի
Մեջտեղն եք միշտ եղել կանգուն,
Ձեր հայրենի առքի խորքից
Դարերն են հին տրձագանքում:

Գլխովն են ձեր անցել անդուլ
Փսթորիկներ միշտ նորանոր—
Եվ Կյուրուսի որոտը խուլ,
Ալեքսանդրի պրոուլթր գուլ:

Ահա և հայ ժողովրդի ապագան—

Տիգրանի ազգը հաղթական
Նոր սըխրանքի միշտ դուրս կրգա
Խուլ փոթորկից ու մուժից մառ,
Աստղի նման հավերժ, պայծառ:

Հայ ժողովուրդը շատ երախտապարտ է ռուս ժողովրդին հանձինս նրա այս լավագույն զավակների կատարած խոշոր և անգնահատելի գործի: Բնական է, որ հայ ժողովրդի լավագույն զավակները պետք է իրենց սիրո և հարգանքի, իրենց շնորհակալության

1 «Միջնադարյան հայ քնարերգությունը»,—գրել է Վ. Բրյուսովը,—մեկն է մարդկային ողու այն հիանալի հազթանակներից, որպիսին ճանաչում է ողջ աշխարհի թաղերգությունը: «Հայ պոեզիային ծանոթանալը պետք է պարտադիր լինի յուրաքանչյուր կրթված մարդու համար, ինչպես պարտադիր է նրա համար հռչյն արագիկներին, Գանձիի պատակերգությունը, Շեքսպիրի դրամաներին, Վիկտոր Հյուգոյի պոեմներին ծանոթ լինելը»:

խոսքն ասեին՝ ի դեմս Բրյուսովի՝ ամբողջ ժողովրդին: Պոետական խոսքի այդ պոռթկումներն առանձին թափով արտահայտվեցին Բրյուսովի Կովկաս գալու և այստեղ կարդացած նրա բազմաթիվ դասախոսությունների օրերին: Բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանն այդ օրերը հավերժացնող բանաստեղծություն է գրել 1916 թվականին՝ «Վ. Բրյուսովին» վերնագրով և «Բրյուսովի դասախոսության առթիվ» բնաբանով: Այդ բանաստեղծության մեջ Հով. Հովհաննիսյանը վեր է հանում Վ. Բրյուսովի դերը հայ կուլտուրայի լուսարանման և զնահատման գործում: Ուրիշները տեսնում էին Հայաստանում ավերակներ և սգվոր բուեր, լսում միայն ողբի հրդեր, իսկ Բրյուսովը՝

Դու, ով քերթող վշտալի,
Քո հեռավոր հյուսիսից
Շունչ զգացիր կենդանի
Եվ հնադարյան մի թախիծ:
Ցույց տվիր, որ աշխարհիս
Մենք երգ ունենք երգելու,
Մենք, որ ստրուկ ենք տա՛լավին...

Բրյուսովին բանաստեղծական ջերմ տողեր են նվիրել նաև Վ. Տերյանը և ուրիշները:

Սովետական շրջանում, երբ 1937 թվականին տոնվեց Ա. Ս. Պուշկինի ողբերգական վախճանի 100-ամյակը, սովետահայ բանաստեղծները Պուշկինին նվիրած բազմաթիվ բանաստեղծություններ գրեցին: Հայ պոետները գովերգում էին Պուշկինի մեջ նրա ռեյուցիոն ոգին, մեծ մարդուն, պոեզիայի արևին, հանճարեղ բանաստեղծին: Հայ պոետները Պուշկինին մոտենում էին մայակով-սկիական մոտեցմամբ, խոսում էին նրա հետ որպես կենդանի պոետի հետ, նշում Պուշկինի հիշատակի սովետական վերածնության մասին, երբ պոետի ստեղծագործությունները մեր ստալինյան դարում դարձան միլիոնավոր աշխատավորների սեփականություն, երբ Պուշկինի մի դար առաջ արտահայտած երազանքն իրականացավ:

Համբավն իմ Ռուսիայում անծայրածիր կտարածվի,
Ինձ կհիշի յուրաքանչյուր լեզու այնտեղ ապրող.

և Պուշկինը հենց այս պատճառով դարձավ ավելի կենդանի, քան իր ֆիզիկական կենդանության օրոք: Բանաստեղծ Գուրգեն Բորյա-

նր ահա այս տրամադրությունն է արտահայտել 1937 թվականին իր՝ «Ողջուն քեզ պոետ» բանաստեղծության մեջ, որի մեջ գովերգելով Պուշկինի պոետական հղորությունը, աղնիվ զգացումներն անսպառ աղբյուր լինելը, վերջին տան մեջ դրում է՝

Քեզ, որ Ստալինյան այս լույս օրերում
Դարձար ավելի անխորսուկ ու մեծ,
Ինչպես չի եղել և ոչ մի դարում
Անցած աշխարհի ոչ մի բանաստեղծ:

Այդ գաղափարը դոմինանտ է Պուշկինին նվիրված ողջ սովետահայ պոեզիայի մեջ:

1937 թվականի ընթացքում սովետահայ մամուլում և զանազան ժողովածուներում տպագրված է ավելի քան 22 բանաստեղծություն՝ նվիրված Պուշկինին:

Դրանց մեջ, բացի վերոհիշյալներից, հիշատակության արժանի են Ն. Զարյանի, Սարմենի, Ս. Վահանու, Վ. Դրիգորյանի, Հով. Շիրազի և շատ ուրիշների բանաստեղծությունները:

Այդ նույն սիրո և հարգանքի վերաբերմունքը դեպի ոուս պոեզիայի երկրորդ հանճարը, դեպի Լերմոնտովը, արտահայտել է Հովհաննես Շիրազը, որը և թարգմանել է Լերմոնտովի «Երգ վաճառական Կալաշնիկովի մասին» և գովերգել նրան իր բանաստեղծության մեջ: 1939 թվականին «Խորհրդային Հայաստան» թերթում տպագրված «Երգ Լերմոնտովի մասին» ոտանավորում պոետը գրել է՝

Մահն է միայն մոռացել քո անունը աշխարհում,
Իմ Կովկասյան լեռներն են գլուխները ցած բերում:
Քո հուշերով լուսասփյուռ և Թերեքն է հառաչում,
Անբառ կրկնում ձայնը քո և քեզ աշխարհն է կանչում,
Որ գաս երկիրն իմ լուսե, երբ գաս արևը կտամ քեզ...

Մաքսիմ Գորկուն նվիրված բանաստեղծությունները, ինչպես այդ մասին արդեն ասել եմ, սովետահայ մամուլում երևացին հանճարեղ գրողի մահվան օրերին: 1936 թվականին Գորկու մահը ողբացող բանաստեղծություններով հանդես եկան Դեղամ Սարյանը («Մրկահավը»), Թաթուլ Հուրյանը («Մահ»), Խսկ հետագա տարիներին՝ Գուրգեն Բորյանը, Աշոտ Դրաշին, Սիլվա Կապուտիկյանը և ուրիշները:

Սովետահայ պոետները ողբում են Մ. Գորկու մահը որպես
մարդկության մեծագույն կորուստներից մեկը, ողբում են ռեու-
ղիայի խիզախ մրրկահավի մահը: Գորկուն համեմատում են նրա
հերոս Դանկոյի հետ, որի սիրտը նույնպես արեւից ավելի պայծառ
է փառվում:

Բանաստեղծ Թաթուլ Հուրյանը գրել է՝

Դու մեր սերունդների խիզախ ոգեկոչող,
Մեր սրտերը խիզախ քո երգերով են հարբել,

Գորկու մասին լավագույն բանաստեղծություններից մեկը գրեց
Սուրեն Վահունին: Այդ հիանալի բանաստեղծությունը կոչվում է
«Հուշարձան» և տպված «Սովետական Հայաստան» թերթում (1946
թվի հունիսի 18):

Որպես պատվանդան ծովի եզերքին
Բնտրեցեք մի ժայռ, ապառաժ մի լեռ,
Եվ այնտեղ՝ ձուլված հողմերի երգին,
Ամենակործան շանթերից էլ վեր—

Թող հպարտ կանգնի նա բրոնզ դառած,
Եվ ծաղիկների, դափնու փոխարեն
Թող մրրկահավեր գան թևատարած
Ու պատվանդանի բարձունքին թառեն:

Թող մրրկահավեր իջնեն այդ գահին,
Ուր չեն հասնելու արծիվն ու բազեն,
Եվ թող մրրկի, փորձության պահին
Ծով ու հող նրանց բաղմերգը լսեն...

Եվ թող մեզ թվա թե խենթ տարերքում,
Դիտելով ծովի խռովքն անդադար,
Այդ նա է հավերժ խնդության մեր դուռ—
—Ողջուն քեզ մրրիկ, ողջուն քեզ պայքար:

Վերադառնալով Մայակովսկու մահվան բոլոր տարեդարձները նշվել
են սովետահայ գրականության մեջ ո՛չ միայն սոցիալիստական
պոեզիայի մեծատաղանդ բանաստեղծի մասին հոգվածներ գրելով,
այլև նրա հիշատակին բանաստեղծություններ նվիրելով, որոնք
տպված են «Գրական դիրքերում» ամսագրում, Բաքվի «Կոմու-
նիստ»-ում, «Գրական թերթ»-ում, «Ավանգարդ»-ում:

Բանաստեղծություններ են գրվել նաև Սերգեյ Եսինինի և Նիկոլայ Օստրովսկու մահվան կապակցությամբ:

Ռուս գրողներին նվիրված այս բանաստեղծությունները դարձել են ուսա գեղարվեստական մտքի տաղանդների և հանձարների և նրանց մայր՝ բոլոր հանձարներից մեծագույն հանձարի՝ ուսա ժողովրդի գովերգություն, մի ժողովրդի, որը բազմիցս գովերգվել է հայ գրականության մեջ ամբողջ դարի ընթացքում՝ սկսած Խաչատուր Աբովյանից մինչև մեր օրերը: Գեղամ Սարյանը, Ն. Զարյանը, Համո Սահյանը և շատ ուրիշները գովերգել են ուսա ժողովրդին: Համո Սահյանը 1940 թ. գրած իր «Ռուս ժողովուրդը ստանալորում արտահայտում է այնպիսի մտքեր, որ բնորոշ են սովետահայ գրեթե բոլոր պոետներին:

Ակնածանքով է աչսօր քեզ զլուխ տալիս,
Մեր կովկասյան աշխարհի լեռնաշարք լուրթի,
Բոցադանգուր վարդերով պսակված մայիս,
Ակն արեգակ, իմ եղբայր ուսա ժողովուրդ:

Ռուսական երգի պես զվարթ երգ չկա,—
Նա խոլ թևեր է տալիս հողուն ու սրտին.
Ռուս մանուկ, մայրիկիդ օրորը վկա՝
Նրա թրթիռն է հիմա ծաղկել իմ շրթին:

Ռուսը մեզմ է կյանքում, ծով է անվրդով,
Հոգին բարի է նրա և պարզ է անվերջ.
Բայց կոխվ է խոցանում անձնուրաց սրտով,
Նա հազարան առյուծ է՝ կռիվների մեջ:

Նս ուսաի պատվին ծնկի եմ գալիս,
Նրկրապագում եմ պայծառ ծննդին նրա.
Միտա դեռ շատ կմնար որք ու անմայիս,
Թե ուսը չլիներ աշխարհքի վրա՝:

Ռուս գրականությունը և գրողները ստեղծագործական ուժեղությունն անսպառ աղբյուր են հանգիսացել ոչ միայն հայ պոետների, այլև հայ նկարիչների ու կոմպոզիտորների համար:

Քանի որ Պուշկինի կյանքի շատ մոմենտներ կապվում են Կովկասի, Վրաստանի, Հայաստանի հետ, ապա հայ նկարիչներն

աշխատել են աչդ ևս հավերժացնել կտավի վրա: Հայ նկարիչները նկարադարգել են նաև Պուշկինի առանձին գեղարվեստական երկերը: Օրինակ՝ տաղանդավոր նկարիչ Վ. Սուրենյանը նկարադարգել է պոետի «Բախչիսարայի շատրվանը» և «Գնչուները», ուսնց զարդանկարները գտնվում են Հայաստանի Արվեստների թանգարանում:

Հայ նկարիչները նկարել են նաև Լ. Տոլստոյին, Մ. Գորկուն, Վլ. Մալակովսկուն, Դմ. Ֆուրմանովին, Ն. Օստրովսկուն:

Ռուս գրականությունը, և առանձնապես պոեզիան, վերին աստիճանի աստա նշով է տվել և աղբյուր հանդիսացել համաշխարհային երաժշտության համար: Հազիվ թե աշխարհում մի պոետ աչքան երաժշտականացված լինի, որքան Ալ. Սերգեևիչ Պուշկինը: Բնական է, որ հայ երաժշտական միտքը հանձին նրա հանձարեղ ներկայացուցչի՝ Ալ. Սպենդիարովի, աստա նշով կախքներ ուս պոեզիայից: Ալեքսանդր Սպենդիարովն սկսած XIX դարի 80-ական թվականներից մինչև իր կյանքի վերջը հաճախ և սիրով է դիմել ուս պոետների երկերի երաժշտականացման: Նա ցույցաբերել է փալլոն հաշակ՝ զնահատելով ուս պոեզիայի երաժշտական տեսակետից ամենամեծ պոետներին՝ Պուշկինին, Լերմոնտովին, Նեկրասովին, Մալկովին, Ֆետին, Նադսոնին, Գորկուն: Երաժշտական շնաշխարհիկ կտորներ են Լերմոնտովի «Երեք Արմավենին», «Պաղեստինի ոստը», Գորկու «Չկնորան ու ֆեյան», «Էդելվյար»:

Այսպիսով, հայ ժողովուրդը, ուս գրականության իր դառավոր զնահատման ընթացքում երաժշտականացնելով ուս պոետներին, նվաճեց ամենազգվարին ամրոցներից մեկն ևս: Դա հայ ժողովրդի տաղանդի ամենափալլուն հաղթանակներից մեկն է:

Հայ հասարակական միտքը ուշադրություն է դարձրել ուս գրականության համաշխարհային նշանակության վրա:

XIX դարի ուս կուլտուրան, մասնավորապես գրականությունը զարգացավ փոթորկալի տրագուծյամբ: Ոչ մի երկիր մարդկությանն աչդքան կարճ ժամանակամիջոցում աչքան շատ հանձարներ (էլ չեմ խոսում տաղանդների մասին) չէր տվել, ինչքան Ռուսաստանը: Այնինչ Իտալիան, Անգլիան, Ֆրանսիան,

Գերմանիան կատարել էին մի քանի դարի ընթացքում, Ռուսաստանը փաստորեն կատարեց մեկ դարում:

Այս երևույթը զմայլեցնում էր համաշխարհային մտքի լավագույն ներկայացուցիչներին, որոնք զարմացած էին ռուս կուլտուրայի և գրականության պատմության մեջ կատառովոյան օրինակ արագ և հզոր զարգացման ընթացքով:

Ռուս գրականությունն ստացավ համաշխարհային նշանակություն: XIX դարում ռուս գրականության լավագույն գնահատողները եղել են գիտական կոմունիզմի հիմնադիրները՝ Մարքսը և Էնգելսը: Նրանք փշրեցին բուրժուական Եվրոպայի արհամարհական վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանը և նրանք առաջինը տեսան ու գնահատեցին ռուս գրականության խոշորագույն նշանակությունը: Դեռևս 1874 թ. Էնգելսը «Էմիգրանտական գրականությունը» վերնագիրն ունեցող իր հոդվածում գրում էր՝ «Մի երկիր, որ սուսօջ է մղել Դոբրոլյուբովի և Չերնիշևսկու մասշտաբի երկու գրողների՝ երկու սոցիալիստական Լեսինգների, չի խորտակվի»¹: Մարքսը Չերնիշևսկուն համարում էր «Մեծ գիտնական և քննադատ»: Էնգելսը XIX դարի երկրորդ կեսի ռուս վիպագիրների մասին ասել է, որ նրանք գրում են «սքանչելի միտումնավոր վեպեր»: 1890 թ. Պաուլ Էռնստին գրած իր նամակի մեջ Էնգելսը գրել է՝ «...«վերջին քսան տարվա ընթացքում Նորվեգիան գրականության ասպարիզում ապրեց այնպիսի մի ծաղկում, որով չի կարող պարծենալ ոչ մի երկիր, բացի Ռուսաստանից»²:

Ռուս գրականության համաշխարհային նշանակության մասին, ինչպես ասել եմ, գրել է և Լենինը 1902 թ. իր՝ «Ի՞նչ անել» գրքում՝ ընթերցողը «թող մտածի այն համաշխարհային նշանակության մասին, որ այժմ ձեռք է բերում ռուս գրականությունը»³: Հայտնի է, թե ինչպես Լենինը Լ. Տոլստոյի գեղարվեստական ստեղծագործությունները համարում էր համաշխարհային գրականության առաջնակարգ երկեր, մի քայլ առաջ՝ մարդկության գեղարվեստական խոսքի պատմության մեջ և, ինչպես Գորկին է փկսլում, Լ. Տոլստոյին համարում էր այնպիսի մեծության գրող, որի կողքին չի կարելի դնել եվրոպական գրողներից և ոչ մեկին:

Ռուս գրականության համաշխարհային մեծությունը և նրա

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XIV, стр. 235.

² Մարքսը և Էնգելսը արվեստի մասին, Հայպետհրատ, 1934 թ., էջ 265:

³ Լենին, Երկեր, հ. 5, Հայպետհրատ, Երևան, 1948, էջ 488:

առանձնահատկությունը բնութագրել է դեռևս 1908 թվականին Մ. Գորկին: Նա գրել է՝ «Եվրոպական գրականության զարգացման պատմության մեջ մեր երիտասարդ գրականությունը մի դարմանալի ֆենոմեն է հանդիսանում, ես ճշմարտությունը չեմ չափազանցնի ասելով, որ Արևմուտքի ոչ մի գրականություն կյանքի չի կոչել տաղանդ աշխարհի ուժով և արագությամբ, աշխարհի հզոր, կուրացնող փայլով: Եվրոպայում ոչ ոք այսքան խոշոր և ամբողջ աշխարհի կողմից ճանաչված գրքեր չի ստեղծել, ոչ ոք այսքան հրաշալի գեղեցկություններ չի ստեղծել աշխարհի աննկարագրելի ծանր պայմաններում...» «...ոչ մի տեղ չի եղել հարյուր տարուց քիչ պակաս ժամանակաշրջանում մեծ անունների աշխարհի համաստեղծություն, ինչպես Ռուսաստանում, և ոչ մի տեղ չեն եղել աշխարհի առատ տառապյալ դրողներ, ինչպես մեկուսում: Մեր գրականությունը մեր հպարտությունն է...»¹:

Ռուս գրականության միջազգային նշանակությունը պատմական անժխտելի փաստ էր, և եվրոպական և այլ երկրների կուլտուրալ խոշոր ներկայացուցիչները՝ Ֆլոբերը, Մոպսանը, Անատոլ Ֆրանսը, Ռոմեն Ռոլլանը, Հանրի Բարբյուսը և շատ ուրիշներ, այդ մասին բազմիցս արտահայտվել են և խոստովանվել:

Մոպսանն ամենից ուժով և անկեղծորեն է բնութագրել Լ. Տոլստոյի վիթխարի մեծությունը: Կարգալով նրա «Իվան Իլիչի մահը», նա ասել է. «Ես տեսնում եմ, որ իմ ամբողջ գործունեությունը ոչ մի բանի պեսք չէ, իմ տասնյակ հատորները ոչ մի քան չեն արժենա»: Ֆլոբերը Տոլստոյին համարել է Շեքսպիր, Տուրգենևին՝ իր ուսուցիչը: Ռոմեն Ռոլլանը «Պատերազմ և խաղաղությունը», «Աննա Կարենինան», «Իվան Իլիչի մահը» ավելի բարձր է դասել, «քան ֆրանսիական գրականության բոլոր խոշոր երկերը»: Գուգենալ Լանսոնը իր՝ «Ֆրանսիական գրականության պատմությունը» գրքում շեշտում է Տոլստոյի և Դոստոևսկու ազդեցությունը ֆրանսիական գրականության վրա: Անգլիական գրամատուրգները խոստովանում են Չեխովի ազդեցությունն իրենց վրա: Հանրի Բարբյուսը Գորկու մասին ասել է, որ նա «քառասուն տարվա ընթացքում իշխում է համաշխարհային գրական շարժման վրա»: Էպտոն Սինկլերը նշել է Գորկու հռչակը Ամերիկայում: «Ես դեռ շատ երիտասարդ գրող էի, երբ Գորկու

¹ М. Горький, Литературно-критические статьи, М., 1937, стр. 57.

փառքը աղմկեց Ամերիկայում: Եվ եւ սովորեցի նրանից այն, որ մեծ գրականութիւնը չի կարող մի կողմ րաշվել աղքատների և շահագործողների մեծ պաշարից»: Ահա այսպիսի խոստովանութիւններով, կարծիքներով և հեղեղված XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին տասնամյակների համաշխարհային մամուլը:

Սակայն, չնայելով այս ամենին, թե՛ ուսւ և թե՛ հայ գրականութեան մեջ անցյալում եղել են մարդիկ, որոնք կամ չեն հասկացել, կամ թե գիտակցաբար ժխտել են ուսւ գրականութեան համաշխարհային դերը, աշխատելով ուռցնել եվրոպական գրականութեան ազդեցութիւնը ուսւ գրականութեան վրա:

XIX դարի 80-ական թվականների սկզբին թե Ալեքսեյ Եփրեմովսկին իր՝ «Արեւմտեան ազդեցութիւնը ուսւ նոր գրականութեան մեջ» գրքում և թե Մինաս Բերբերյանն իր՝ այդ գրքի մասին 1896 թ. (երկրորդ վերահրատարակութեան առթիւ) «Նոր դար» թերթում տպագրված հոդվածում աշխատում են ուսւ ամեն մի խոշոր գրողի ստեղծագործութեան մեջ տեսնել եվրոպական գրականութեան ազդեցութիւնը, զրկելով այդ երկերը նրանց հիմնական առանձնահատկութիւնից՝ ինքնուրույնութիւնից:

Եվրոպական և ուսւ հեղինակների ստեղծագործութիւնների միջև եղած շատ շնչին նմանութիւնները, որոնք ավելի շուտ կշանքի օրինաչափութիւնների զուգադիպութիւնից բխող փաստեր են, քան թե փոխառութեան հետեանք, նրանք գիտում էին որպէս ուսւ գրողների կողմից միայն ու միայն օտարի կրկնութիւն: Ալ. Վեպեւովսկին և Մ. Բերբերյանը չէին կարողանում պարզ տեսնել այն հսկա տարբերութիւնները, որոնցով ուսւ հեղինակների ստեղծագործութիւնները բոլորովին նոր որակ էին դառնում, հետեաբար և՛ անհնար դարձնում ուսւ և եվրոպական որոշ երկերի այն նույնացումը, որ կատարում են վերոհիշյալ հեղինակները: Դա եվրոպային ստրկորեն երկրպագելու հետեանք էր: Թե Գրիբոեդովի «Խելքից պատուհասը» և թե՛ Գոգոլի «Մեռած հոգիները» պատկանում են ուսւ գրականութեան ամենաինքնուրույն զեղարկատական երկերի թվին, որոնցից իսկական ուստականութիւն է բուրգւմ: Չեմ ուզում ասել, թե Գրիբոեդովը և Գոգոլը իրենց գլուխ գործոցները կերտելիս չեն օգտվել եվրոպական գրական ժառանգութիւնից: Նրանք վերցրել են աղյուսներ, բայց տունն իրենք են կառուցել: Ահա այս է, որ չէին հասկանում Ալ. Վեպեւովսկին և Մինաս Բերբերյանը, որոնց մոտ եվրոպային կուրորեն երկրպագելը հասցրել էր արդեն այն քանի, որ նրանք

նույնացնում էին Գրիբոեդովի Չացկուն, Մուլիերի Ալցեստի («Մի-
զանարոսը») հետ, Գոգոլի՝ «Մեռած հոգիները» մեկ Աերվանտեսի,
մեկ Դանթեի գլուխ գործոցների հետ, աչսպիսով անտեսելով
ամենապիսալորը՝ նրանց ինքնուրույնությունը: Որոշ ընդհան-
րություններ իդեալական բովանդակության կամ գեղարվեստական
պրիմների միջև հնարավոր է, բայց դրանք, անտարակույս, բո-
լորովին այլ որակներ են:

XX դարի առաջին քսանամյակում այս նույն միասնոր տրամա-
հայտել են Գր. Պետրովը և նրան հետևելով Ս. Գոսսոյանը: Այս
հեղինակներն արտահայտում են այն համոզմունքը, իբր թե ուս-
գրականությունը ինքնուրույնություն չունի, ուստի գրողները մինչև
այսօր էլ շատ քիչ նորություններ են տվել մարդկությանը:

Աչսպիսի վերաբերմունք դեպի ուստի գրականությունը միայն
տեսական, հայեցողական բնույթ չէր կրում: Ռուսաստանում և
հաջ գաղութներում այն սեակցիոն տարրերը, որոնք վախենում
էին սեուրուցիոն-գեմոկրատական Ռուսաստանից և նրա գրակա-
նությունից, որոնք իրենց շահերը և ողջ սպազան կտպում էին
բուրժուական եվրոպայի հետ, գիտակցորեն թերագնահատում էին
ուստի գրականության մեծությունը կամ մեծություն էին համարում
այն, ինչ սեակցիոն էր: Պրոգրեսիվ ուժերը, որոնք իրենց շահերը,
սպազան կտպում էին գեմոկրատական, սեուրուցիոն Ռուսաստանի
հետ, նրանք ընդհակառակը՝ վեր էին հանում ուստի գրականության
համաշխարհային նշանակությունը:

1886 թվականին «Արձագանքի» № 4-ում տպված էր մի անատո-
լագիր հոդված: Դա պոլեմիկա է՝ ուղղված «Русская старина»
ամսագրի դեմ այն կապակցությամբ, որ Ա. Դ. Գալախովը այդտեղ
տպագրած իր հոդվածում գրել էր՝ «մեր գրականությունը ոչ միայն
հասել է եվրոպական գրականության բարձրությանը, այլև յուր
գլխավոր արտադրությանց մեջ մինչև անգամ գերազանցում է
նոցա»: «Արձագանքը», լինելով եվրոպայի կույր քրկրպագուներից
մեկը, Գալախովի այս միտքը համարում է անհամեստ և մեծա-
միտ. «Այս անհամեստ կարծիքը լոկ մի անգամ ևս սպապույցա-
նում է այն ճշմարտությունը, որ Ռուսաստանի աշխարհի գրագեա-
ների հատուկ մեծամտությունը չափ ու սահման չի ճանաչում»¹:

Իսկ Լեոն Բաշալյանը, ժողովրդական սեուրուցիայի այդ
թշնամին, սարսափած եվրոպական և ուսական սեուրուցիոն

¹ «Արձագանք», 1888, № 4, էջ 48:

շարժումներից, ուստի գրողների, օրինակ՝ Տուրգենևի, մեջ էլ չէ տեսնում էր համաշխարհային մեծություն, ապա ոչ աշխտեղ, որտեղ իրապես Տուրգենևը մեծ է («Որսորդի հիշատակարանը», «Ռուդին», «Նախօրեին» վեպերը), այլ այնտեղ, որտեղ Տուրգենևը փոքրացավ՝ պայքարելով ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական շարժման դեմ, դառնալով սահմանադրական միապետական, տպագրելով իր «Մուխ» և «Նով» վեպերը. հասկանալի է, թե ինչու էին Բաշալյանը գրում էր՝ «Տուրգենևի կենաց ամենագեղեցիկ տարիները եղան 1860-են ետքի տարիները»:

Բարեբախտաբար, այս հոսանքը շատ թույլ է եղել հայ գրականության մեջ: Հայ մամուլի հսկայական մեծամասնությունը աշխատել է վեր հանել ուստի գրականության մեծությունը, համաշխարհային նշանակությունը: Այդ ղղացվում է Ալ. Մատուրջանի, Արփիար Արփիարյանի, Հովհ. Թումանյանի և շատ ուրիշների՝ ուստի գրականության մասին գրած հոդվածներում, խմբագրականներում: Հայ պրոգրեսիվ միտքը աշխատել է գիտակցել ուստի գրականության ազդեցությունը այնպիսի հեռավոր երկրի վրա, ինչպես Հնդկաստանը և ներգործության անհրաժեշտությունը այնպիսի հետամնաց երկրի վրա, ինչպես Թյուրքիան է: Այսպես, օրինակ, 1887 թ. «Մասիս»-ում Արփ. Արփիարյանը կերմոնտովի «Դասալիքի» թարգմանության կապակցությամբ գրել է. «Կփափաքենք, որ թուրք գրադետներ «Դասալիքը» թարգմանեն հայերեն, թուրքերենի և անտարակույս ամենաջերմ համակրանքի պիտի արժանանա թուրք ժողովրդի կողմանէ. ո՞ւր էր թե կերմոնտովի ամբողջ գործերուն ծանոթանար թուրք հասարակությունը»¹:

Հովհ. Թումանյանը 1916 թ. Վ. Բրյուսովի դասախոսության երեկոյին արտասանած իր ճառի մեջ ասել է.

«Ողջունում եմ Ձեզ, որպես ուսանական գրականության խոշոր ներկայացուցչի և սիրով ու պատկառանքով խոնարհվում եմ ուսանական մեծ ազգի հոյակապ գրականության առջև՝ Պուշկինի, կերմոնտովի, Գոգոլի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Չեխովի, Տոլստոյի և նրանց արժանավոր ժառանգների գրականության առջև, որի վրա կրթվել են մեր գրողներից ու մտավորականներից շատ շատերը»²:

¹ Ուղագրվել է Ա. Մատուրջանի «Մարքոսը ուստի գրականության մասին» հոդվածը:

² «Մասիս», 1887, № 2375.

³ «Թումանյանը քննադատ», Երևան, 1932, էջ 337:

Հովհ. Թումանյանի խոստովանութեամբ ռուս գրողները «գրել-խաղորդապես Պուշկինն ու Լերմոնտովը միշտ ինձ ավելի ընտանի ու մոտիկ էին թվում, քան մեր հայ բանաստեղծները»:

Հայ գրականության և մյուս խոշոր ներկայացուցիչներն էլ պարզ գիտակցել են ռուս գրականության համաշխարհային նշանակությունը և արգարացի հպարտութեամբ արտահայտել են, թե ինչ բարերար ազդեցություն է թողել այն իրենց ստեղծագործությունների վրա: Այդ մասին են վկայում հայ գրողների անկեղծ խոստովանությունները,—նրանց պատասխանները Յուրի Վեսելովսկու նշանավոր անկետային, թե՛ նրանք արդյոք «որեւէ կերպով իրենց պարտավոր են համարում ռուս գրականության ազդեցությանը»:

«Կասկած չկա, որ ես շատ բանով էի պարտական ռուս գրականությանը, գրել է Նար-Դոսը, մանավանդ նրա վիպագրական ճյուղին, որը ի դեմս նրա լավագույն ներկայացուցիչների ես բարձրը եմ դասում մյուս բոլոր ժողովուրդների վիպագրական ստեղծագործություններից»: Այնուհետև՝ հայտնելով, որ Տուրգենևին ինքը պաշտում է, որ իրեն վրա՝ բացի Տուրգենևից՝ ազդել են նաև Գոնչարովը, Տոլստոյը, Դոստոևսկին, Նար-Դոսը ասել է, թե՛ «ես սիրում եմ Չեխովին, որի յուրաքանչյուր փոքրիկ գրվածքը մի բազմահատոր վեպ արժե»: Ս. Շահազիզի հենց իր իսկ խոստովանությամբ «Ռուս բանաստեղծներից ամենից խորը տպավորություն են արել ինձ վրա Պուշկինն ու Լերմոնտովը»: Պուշկինի՝ «Եփյենի Օնեգինը», «Գրաֆ Նուկինը», Դոբրոլյուբովի ոտանավորները նրա համար ստեղծագործական բազմաթիվ ներշնչումների աղբյուր են եղել:

Ավ. Իսահակյանը դեռ մանկական տարիներից ոգևորվել է «Ղազբեկի պես բարձր կանգնած, Դարիալի պես խորը ընկած» Լերմոնտովի ստեղծագործություններով: Նրա վրա մեծ տպավորություն են թողել նաև Գոգոլը և Դոստոևսկին: Ալ. Մատուրյանը դրել է, որ իր «Համեստ քնարը շատ կողմով պարտական է այդ (ռուս գրականության:—Ռ. Հ.) ազդեցությանը»: Լերմոնտով, Նադսոն, Պլեշչեև՝ ահա նրա պաշտամունքի անձնավորությունները:

Գ. Սունդուկյանը, ինչպես ռուս գրողներից շատերը, ծնված ու կրթված լինելով Ռուսաստանում, սովորելով ռուսական գիմնազիաներում, այնուհետև ռուսական համալսարաններում, իրեն բնականաբար համարել է երախտապարտ ռուս գրականությանը և կրել է նրա ազդեցությունը: Շիրվանզադեն հաստատել է ռուս գրա-

կանության իր վրա թողած ազդեցութիւնը: Հովհ. Հովհաննիսյանը յացի Բաշրոնից և Հաչնեից, հրապուրված է եղել Պուշկինով և Լերմոնտովով և գրել է «Եվգենի Օնեգինի» ազդեցությամբ անավարտ մի գործ, որի մեջ պատկերել է որպէս հայկական Օնեգին Հակոբ Գուրջանին:

Այս գրողներից մի քանիսի կապը ռուս գրականության հետ այնքան խոշոր տեսական և կենսական է եղել, որ արժանի է հատուկ ուսումնասիրության (Աբովյան, Հովհ. Թումանյան, Ալ. Մատուրջան):

Հայ քննադատական միտքը բաղմամբիվ հոգւածների, ուսումնասիրութիւնների մեջ նշել է ռուս գրողների բացառիկ, կենարար ազդեցութիւնը հայ վիպագիրների, դրամատուրգների, բանաստեղծների ստեղծագործութիւնների վրա, որոնց թվում Տեր-Հովհաննիսյանի, որին Մ. Նալբանդյանը բնութագրել է որպէս հայկական Գոգոլ, Ագապյանի, Ադելյանի, Լեոն Մանվելյանի, Վ. Տերլանի, Հակոբ Հակոբյանի և բաղմամբիվ այլ գրողների ստեղծագործութիւնների վրա:

Այս ազդեցութիւնները, սակայն, պատահական չեն, այլ օրինաչափ և կապված են նախ և առաջ ժողովրդի քաղաքական-կուլտուրական զարգացման տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ միտումի հետ: Գրողների առաջին մայրը հանդիսանում է այն ժողովուրդը, որի հետ նրանք կապված են հոգով ու մարմնով, որից նրանք ուժ են ստանում այնքան, ինչքան ամուր և խելացի են կապված մայր երկրի հետ, ինչպէս Անթեյը:

Հայ պոետների, վիպագիրների, քննադատների համար բնական է, որ ստեղծագործական կենարար աղբյուրը եղել է մայր ժողովուրդը, այստեղից էլ բխում է հայ գրականության ինքնուրույնութիւնը, նրա ժողովրդայնութիւնը: Բայց հենց այդ ինքնուրույն, ժողովրդային գրականության զարգացման թափն արագացնելու և նրա որակը բարձրացնելու համար է, որ հայ գրողները դիմել են ստեղծագործ ուժի երկրորդ աղբյուրին՝ ռուս գրականությանը: Ինչքան էլ ուժեղ է եղել ռուս գրականության ազդեցութիւնը հայ գրականության վրա, այնուամենայնիվ հայ գրականութիւնը եղել է և մնում է որպէս ինքնուրույն գրականութիւն, որով և հարստացնում է համաշխարհային գրականութիւնը: Ռուս գրականութիւնը կատալիզատորի դեր է կատարել՝ արագացրել է հայ գրականության զարգացման թափը, վերելքը դեպի բանաստեղծության, վիպագրության, դրամատուրգիայի, քննադատության նորանոր բարձունքներ:

Հայ գրականությունն իր ամբողջության մեջ վերցրած՝ եղել է ուսու կյանքի և գրականության մի խելացի և տաղանդավոր օրդեգիր: Ռուս կյանքը և գրականությունը նույնպես հայ շատ գրողների համար պոետական ներշնչումների օրրան են հանդիսացել: Այսպիսով՝ սխալ կլիներ այն ամենը, որ կա հայ գրականության մեջ, վերագրել ուսու կամ այլ ազդեցության, բայց սխալ կլինի և բերազնահատել ուսու կուլտուրայի ու գրականության բարերար ներգործությունը հայ կուլտուրայի ու գրականության վրա: Ճշմարտությունը այս խնդրի դիալեկտիկ փոխներգործության մեջ է:

Ռուս գրական ժառանգության նշանակությունը հայ կուլտուրայի և գրականության զարգացման պատմության մեջ արտահայտվել է նախ նրա մեջ, որ 1000-ից ավելի հայ մարդիկ զբաղվել են 500-ից ավելի ուսու գրողների գնահատման, նրանց կյանքի և գործունեության ստեղծագործությունների ժողովրդականացման մեծ գործով: Ռուս գրականությունը հայ ժողովրդի համար եղել է մի հիմնալի գարոց, համալսարան, որտեղ իր ուսման պրոցեսում հայ ժողովուրդը դարեւրի բնթացքում յուրացրել է դիտության և արվեստի անհատնում գանձերը: Ռուս գրական ժառանգության օգտագործումը արագացրել է հայ պոեզիայի, վիպագրության, դրամատուրգիայի, ինչպես նաև քննադատական մտքի զարգացման և դրանց որակի բարձրացման պրոցեսը:

Հազիվ թե հնարավոր է կասկածել, որ հայ գրականությունը, առանց ուսու մեծ ազդի հոյակապ գրականության ազդեցության, աշխարհի կտառելիության և հարստության հասած չէր լինի. այլ կանգնած կլիներ նշանակելիորեն ավելի ցածր աստիճանի վրա: Ամբողջ հարցն այն է, որ դա պատմական անհրաժեշտություն է և բխում է կուլտուրայի զարգացման օրինաչափությունից:

Բայց այս բոլորը դեռ բաժական չէ: Ռուս գրական ժառանգության օգտագործումը կարևոր ազդակ է եղել և մեր թատրոնի, երաժշտության, քանդակագործության, նկարչության զարգացման բնթացքում: Ռուս գրականության գնահատումը հայ ժողովրդի կյանքի կարևորագույն պատմական մոմենտներից մեկն է, հարբստություններից մեկը, ուժեղ հոսանքներից մեկը, որպիսին չի կարելի անտեսել, իբրև ժողովրդի հոգևոր կուլտուրայի մի մասը, իբրև նրա հոգևոր գործունեության կարևորագույն կողմերից մեկը:

Ռուս գրականությունը փարոս է հանդիսացել հայ գրականության զարգացման ճանապարհին: Հայ գեղարվեստական և էսթետիկական միտքը, սովորելով ուսականից, բարձրացրել է իր

որակը: Ծ'շտ է, անհնար է չափել, թե այս կամ այն բանաստեղծությունը, պոեմը, վեպը, դրաման, քննադատական ուսումնասիրությունը, որ այսօր այդքան հաջող ու կատարյալ է, իրոք ինչ չափով այդպիսին է դարձել, ասենք, Պուշկինի, Լերմոնտովի է. Տոլստոյի, Չեխովի, Գորկու կամ Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Գորբուլյուբովի, Պլեխանովի ազդեցության տակ: Բայց անժխտելի է և դրանց բարերար ազդեցությունը: Կյանքում կատարվող այս պրոցեսը շատ ավելի խորն է, բազմակողմանի, քան հնարավոր է այդ պրոցեսն ապացուցող բավարար չափով փաստեր բերել:

Հայտնի է, որ ոռւս գրականությունը կյանքի ուսուցիչ է հանդիսացել, ինչպես ոռւս, նույնպես և հայ հասարակության համար: Տուրգենևի՝ Ռուդինի, Չերնիշևսկու՝ Ռախմետովի կերպարները Գորկու երկրի դրական հերոսները, շատ բան են սովորեցրել հայ հասարակական, նարոդնիկական, ազատագրական շարժման մասնակիցներին:

Ռուս քննադատական միտքը օգնել է հայ քննադատությանը լուսաբանելու ոռւս և հայ դրական կյանքի շատ խնդիրներ: Հաճախ ենք հանդիպում այսպիսի խոստովանությունների, թե ինչպես Մինաս Բերբերյանը իր՝ «Ա. Ս. Գրիբոեդով» հոդվածը («Թատրոն», 1894 թ.) կազմել է՝ հենվելով Գոնչարովի և Պիպինի Գրիբոեդովի մասին գրած հոդվածների և ուսումնասիրությունների վրա, կամ թե Մ.-ի գրած «Ֆ. Մ. Դոստոևսկի» հոդվածի մտքերը վերցված են Ն. Կ. Միխայլովսկու «Жестокый талант» նշանավոր հոդվածից և այլն:

Հայ մամուլը հաճախ դանդատվում է, թե մենք քննադատություն չունենք, միաժամանակ որսիս իդեալ մատնացույց է արվում Բելինսկուն: Հասկանալի է, թե ինչու այդքան շատ հոդվածներ են գրված ոռւս և համաշխարհային քննադատության ամենախոշոր դեմքի՝ Բելինսկու մասին:

Բելինսկին ոռւս գրականության և ծառան էր, և՛ դեկավարը, և՛ խիղճը: Չկա մի քննադատ ժողովուրդների ողջ պատմության մեջ, որն այնքան վիթխարի դեր կատարած լինի իր երկրի գրական կյանքում, ինչքան Բելինսկին: Նրա հոդվածները, ուսումնասիրությունները դարձել են մեծագույն հանրագիտարան ոռւս (և ոչ միայն ոռւս) գրականության համար: Դեռ չէր եղել մի գրականություն, որ քննադատին այնքան պարտական լիներ, ինչպես ոռւս գրականությունը Բելինսկուն: Նա ուներ քննադատության մի չափանիշ՝ ով ինչպես է ծառայում ժողո-

վրդին: Ահա թե ինչու նա իր ազնվությամբ, անկաշառությամբ, բացառիկ տաղանդով դարձել էր պրոֆեսիոնալ քննադատի իդեալ: Նա սերունդներ է ոգևորել ինչպես Ռուսաստանում, նույնպես և հայ իրականության մեջ:

Հայ իրականության մեջ, XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած, ամեն անգամ, երբ որևէ լուրջ տեսական վեճ են ունեցել, միշտ էլ դիմել են ռուս քննադատության, առանձնապես Բելինսկու ժառանգության օգտագործմանը՝ վիճելի հարցերը լուծելու համար:

Վերցնենք երկու մոմենտ: Հայ քննադատության պատմության մեջ հայտնի է այն բանակռիվը, որը ծավալվեց Մուրացանի «Ռուզան» պատմական դրամայի մասին, առանձնապես՝ «Մուրճ» ամսագրի փջերում 1901 թվականին: Այն հարցին, ինչպիսի՞ն պիտի լինի հայ պատմական դրաման, թե՛ «Ռուզանի» հակառակորդները և թե՛ պաշտպանները դիմում էին մի հեղինակության՝ Բելինսկուն: Քննադատ Լ.-ն գտնում էր, որ Մուրացանը հեռացել է պատմական ճշմարտությունից, հետևապես՝ աղավաղել է պատմությունը: Մուրացանը գտնում էր, որ իր դրաման կառուցված է Բելինսկու պատմական երկի տեսության հիման վրա, որ ինքը պահպանել է գեղարվեստական ճշմարտությունը: Քննադատելով Լ.-ի այն կարծիքը, թե «պատմական գրվածքի (վեպի կամ դրամայի) մեջ ամենից առաջ և ամենից շատ պետք է լինի պատմական ճշմարտությունը», Մուրացանը գրում էր՝ «Քերթողական արհեստի ամենատարրական օրենքն այն է, որ բանաստեղծն իր գրվածքի մեջ առաջին տեղը տա ոչ թե պատմական, այլ իդեալական ճշմարտությանը և նրա կոշտմը լինի ոչ թե հաստատել ճշմարտությունը, այլ ցույց տալ»¹:

Մուրացանը դիմում է, ինչպես նա էր բնութագրում, «ռուս գրականության փայլուն աստղերից մեկի՝ Բելինսկու Շեիրյովի դեմ ուղղված պոլիմիկական մի հոդվածին, որտեղ Բելինսկին ծաղրելով Շեիրյովին, գրել է՝ «Իսկ մենք մեր կողմից այն կարծիքին ենք եղել միշտ, թե՛ բանաստեղծը չի կարող և չպետք է լինի պատմության ստրուկը», որովհետև այդ դեպքում «նա կդառնար միայն աբսուրդ, ընդօրինակող և ոչ թե ստեղծագործող» (ընդգծումները Մուրացանինն են: Ռ. Հ.):²

Վերցնենք Լևոն Մանվելյանի և Հովակիմ Սողոմյանի միջև տեղի ունեցած պոլեմիկան: Լևոն Մանվելյանը այն միտքն էր արտահայտել, թե թարգմանական գրականությունը և օտար գրակա-

¹ «Մուրճ», 1901, № 3, էջ 256.

² «Մուրճ», 1901, № 3, էջ 257—258:

նության ազդեցութիւնը արդեւակում են ինքնուրույն պրականութեան զարգացմանը: Հետեւապես չպետք է դիմել օտար պրականութեան թարգմանութեանը և ժողովրդականացմանը: Լեոն Մանվելյանը ուղղում էր հայ գրականութիւնը վանդակի մեջ դնել, որ նա իմանենաւ զարգացում ունենաւ: Պոետը և գրականութեան պատմաբանը մոռանում էր, որ վանդակում ապրողների կյանքը երջանիկ չէ, երկարատե չէ: Ընդհակառակը, ամենից բարեբար է տվյալ ժողովրդի խորը և բազմակողմանի կապն այլ ժողովուրդների հետ: Իրավացի էր այս խնդրում Հովակիմ Սողովյանը: Իր մտքերը համոզեցուցիչ դարձնելու համար Սողովյանը դիմում էր Բելինսկու և ուրիշ հրատարակախոսութեան գործունեութեան պատմութեանը:

Այնուհետև Սողովյանը հայ կյանքի կուլտուրական զարգացման ընթացքը լուսաբանում է Ռուսաստանի և Նվրոպայի փոխհարաբերութեան պատմութեան հիման վրա: Փոխառութիւն, ազդեցութիւն չի նշանակում ստրկացում, ստորացում:

Չերնիշևսկին նույնպես եղել է հայ հասարակական մտքի համար ամենաազդեցիկ ուսու հանճարներից մեկը: Նա ունեցել է թե՛ կյանքում և թե՛ գրականութեան մեջ իր բազմաթիւ երկրպագուները: Հայ էսթետիկական միտքը կրել է Չերնիշևսկու ուժեղ ազդեցութիւնը: Թերթեցեք արեւելահայ և արեւմտահայ պարբերական մամուլը՝ («Տարազ», «Գեղարվեստ», «Թատրոն և երաժշտութիւն», սովետական մամուլը) և դուր կպտնեք հիացմունքով և ակնածանքով լի բազմաթիւ հոդվածներ՝ նվիրված Չերնիշևսկուն, նրա էսթետիկական հայացքների գնահատմանը, Չերնիշևսկու մատերիալիստական էսթետիկայի հիմնական սկզբունքների ժողովրդականացմանը:

Նման փաստեր անվերջ կարելի է բերել, և փաստերը չեն սպառուի: Անհրաժեշտ է այս ուղղութեամբ ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններ կատարել՝ վերհանելու համար ուսու առանձին գրողների, քննադատների դերը և տեղը հայ կյանքում:

Որոշ քայլեր այս ուղղութեամբ արդեն կատարվել են: Ուսումնասիրվել են Պուշկինը, Կոլկովը, Բրյուսովը, Գորկին, Յու. Վեսելովսկին, Լերմոնտովը և նրանց հայ գրականութեան հետ ունեցած կապը, հայ գրականութեան վրա կատարած ներգործութիւնը, նրանց հայ գնահատման պրոբլեմները, թեպետեւ կարիք կլինի նորից անդրադառնալ այս հեղինակներին, որովհետեւ միշտ չէ, որ այդ աշխատանքների մեջ հարցին լրիւ ու սպառիչ լուսաբանութիւն է տրված: Ինչքան շատ ծավալվի այս ուղղութեամբ հայ հետազոտական միտքը (Գոգոլը, Բելինսկին, Գերցենը, Տուրգենևը, Չերնի-

շնակին, նեկրասովը, Լ. Տոլստոյը, Չեխովը և հայ գրականությունը) այնքան ավելի կխորանան մեր իմացությունները ուս մեծ գրականության, մեր ժողովրդի կյանքում նրա խաղացած դերի և բռնած տեղի մասին: Իսկ խնչքան շատ լինեն նման ուսումնասիրություններ աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների կյանքում, այնքան ավելի պարզ կդառնա ուս գրականության համաշխարհային նշանակության սահմանները: Բայց անհրաժեշտ է, որ հասարակական միտքը, այս ուղղությամբ զարգանալով, շահմանափակվի, ինչպես հաճախ է այդ տեղի ունենում, ուս գրականության և գրողների մասին Արևմուտքի և Արևելքի գրողների, գիտնականների կարծիքներ բերելով միայն: Այժմ անհրաժեշտ է անցնել հետևյալ էտապին՝ վերելքի ավելի դժվարին փուլին և պատասխան տալ այն հարցին, թե՞ ուս գրականությունը ինչո՞ւ է հարստացրել համաշխարհային գրականությունը: Այլ կերպ ասած՝ պետք է լուսաբանվի, թե ինչպես ուս գրականությունը 1) բազմաթիվ համաշխարհային դեմք դարձած գրողներ է տվել, հարստացրել է երկրագնդի հանճարեղ գրողների բանակը Կռիլովի, Գրիբոեդովի, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Դոբոլի, Բելինսկու, Գերցենի, Գոնչարովի, Տուրգենևի, Նեկրասովի, Դոբրոլյուբովի, Չերնիշևսկու, Դոստոևսկու, Շատրովսկու, Սալտիկով-Շչեդրինի, Լ. Տոլստոյի, Չեխովի, Դորկու, Մալկոմսկու նման մարդկանցով, 2) զարկ է տվել համաշխարհային առակադրությանը, պոեմին, բանաստեղծությանը, վիպագրությանը, բարձրացնելով այն նոր աստիճանի, 3) զարգացրել համաշխարհային քննադատությունը և էսթետիկան, 4) զարկ տվել համաշխարհային մարքսիստական քննադատությանը և արվեստի փիլիսոփայությանը, 5) զարգացրել համաշխարհային կոմեդիան, սատիրան, վերջապես, 6) հիմք դրել համաշխարհային գրականության նոր դարաշրջանի՝ սոցիալիստական գրականության և սոցիալիստական ռեալիզմի, սովետական գրականության:

Ահա թե ինչպիսի անգնահատելի հարստություն է ուս գրականությունը աշխարհի ժողովուրդների կուլտուրայի համար: Այս բոլոր ուղղություններով էլ ուս հանճարեղ ժողովրդի գրականությունը հարստացրել է թե՛ համաշխարհային և թե՛ հայ գրականությունը:

Պարզ է, թե ինչու ուս գրականության հայ հասարակական մտքի գնահատման պատմության առաջատար եղանակը հնչում է որպես հայ ժողովրդի սիրո, հարգանքի և երախտագիտության հմայիչ մի սիմֆոնիա իր և՛ դարավոր բարեկամ, և՛ ուսուցիչ, և՛ փրկարար ուս մեծ ժողովրդի մասին:

**ԴՈՒՍ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳԵԱՀԱՏՄԱՄԲ**

ՀԱՄԱԹՈՏ ԲԻՐԼԻՈԳՐԱՖԻԱ ԸՍՏ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ
(XIII դարից մինչև 1945 թ.)

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ռուս գրականության մասին եղած բիրլիոգրաֆիան նույնպես գնացել է սուանձին գրողների մասին մատենագրական տախտակներ կազմելու ուղղությամբ (Ա. Պուշկինի, Ի. Կռիլովի, Լ. Տոլստոյի, Մ. Գորկու, Վլ. Մալակովսկու և այլն)։ Այդ եղել է կարևոր մի էտապ, բայց, այնուամենայնիվ, տակավին նախապատմությունն է, որովհետև այն լրիվ չի եղել։ Հաճախ հիշատակվել է, թե այս կամ այն գործը թարգմանված է, բայց որտեղ, ով է թարգմանել, որ թվին, այդ միշտ չէ, որ հնարավոր է իմանալ։ Միշտ չէ, որ օգտագործվել են արևմտահայ մամուլում եղած նյութերը։

«Ռուս գրականությունը հայ մտքի գնահատմամբ» այս բիրլիոգրաֆիան թե ժամանակի ընդգրկմամբ և թե բովանդակությամբ ամենալրիվն է այն քոյսից, ինչ կատարված է այս ուղղությամբ։ Անգամ Հ. Ա. Ղազիկյանի «Հայկական նոր մատենագրություն և հանրագիտարան հայկական» մինչև այժմ ամենամեծ ընդգրկումն ունեցողն է, բայց չափազանց հեռու է կատարյալ լրիվ լինելուց։ Ինչպես հայտնի է, Ղազիկյանի աշխատանքի միայն 1-ին մասն է (Ա.—Մ.) լույս տեսել, հետևապես ուստի բազմաթիվ գրողների բիրլիոգրաֆիան, որ նա պիտի տար երկրորդ հատորում (Պուշկին, Տուրգենև, Լ. Տոլստոյ, Ա. Պ. Չեխով և այլն), չկա, իսկ այն հեղինակների վերաբերյալ բիրլիոգրաֆիական տեղեկությունները, որ տրված են այդ հատորում լրիվ չեն (Կարամզին, Բելինսկի, Գոգոլ և այլն)։

Բիրլիոգրաֆիան ըստ հեղինակների կազմել համապատասխան պատմականությունը, այսինքն՝ երբ է գրողը հանդես եկել ուստի իրականության մեջ։ Դա հնարավորություն կտա պարզել, թե այս կամ այն էպոխայում հանդես եկած հեղինակներից որո՞նք են ամենից շատ գնահատվել հայ հասարակական մտքի կողմից, որո՞նք են ամենից շատ մասսայականացվել հայ ընթերցողների մեջ։ Իսկ ամեն մի հեղինակի կատարած թարգմանությունները և հեղինակների մասին քննադատական հոգվածները, հեղինակներին նվիրված բանաստեղծությունները, դասավորել հմ ժամանակագրական կարգով՝ սկսած XIII դարից մինչև 1945 թ.։

Այս սկզբունքը պահպանված է միայն շնչին խախտումներով։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թարգմանություններ

Հատմություն Դավրի և Ռամանոսի սր. եղբայրացն: Թարգմ. 13-րդ դարում: Մելիքսեթրեկ, Լ. «Հին հայերը և Ռուսիան»: Ն. Յա. Մառի անվան լեզվի ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածու», հատոր Ա., Երևան, 1946, էջ 97—151.

Մուրմցի Իլիան կոպում է Վաղիմիր իշխանի հետ: Ըստ Ավենարիուսի: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Գրական-գիտական ժողովածու» գրքում: Թիֆլիս, 1908, էջ 15—24.

Էկեցկուների վասիլիսան: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Հասկեր» 1913, էջ 342—350.

Սվյատագոր: Ռուսական բիլինա: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: (1913 թ.): Թումանյան, Հովհ. «Գեղարվեստական երկեր» գրքում: Երևան, 1934.

Պարմիր ծաղիկը: Ռուսական հեքիաթ: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: (1916 թ.): Թումանյան, Հովհ. «Գեղարվեստական երկեր» գրքում: Երևան, 1934.

Ռուսական հեքիաթներ: Ռոստով Դվ., 1938.

Բ ո վ ա ն դ . Թագավորի լույն:—հոսքը:

Երևի ողիկներ: (Ռուսական հեքիաթ): «Խորհրդ. գրականություն», 1939, № 12, էջ 102—103.

Իսկ չարագործին մենք կդիմավորենք: [Ժողովրդական բանաստեղծություն, 1812 թ. մասին]: Ոսկերչյան, Արտ. «Ռուս գրականությունը և 1812 թ. Հայրենական պատերազմը» գրքում, 1943, էջ 8.

Այծի բաղումը: Թարգմ. Հ. Հայրապետյան: Օրդոյան, Վ. «Հայոց լեզվի ընթերցարան» դասագրքում: Երևան, 1944.

Ժողովրդական ստեղծագործությունների մասին

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ՀՈՎՀ. Հոկայի ազատությունը: [Ռուսական բիլինայի մասին, 1917 թ. մասին]: «Թումանյան—քննադատ» գրքում: Երևան, 1939, էջ 412—415.

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, Ս.ՐՏ. Ժողովրդական տաղանդ: [Կրյուկովայի մասին]: «Խորհրդ. գրականություն», 1940, № 7, էջ 150—156:

ԱՍԲ ԻԳՈՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՄԻՒ ՄԱՍԻՆ

Թարգմանություններ

- Խոսք Իգորի արշավախմբի մասին: [Ազատ թարգմանություն]: «Գրական թերթ», 1938, № 22, 23.
- Խոսք Իգորի արշավախմբի մասին: [Զափածո թարգմանություն]: «Գրական թերթ», 1938, № 25.
- Ասք Իգորի զորագնդի մասին: [Հատված]: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № 5—6, էջ 70—74.
- Խոսք Իգորի գնդի մասին: Նախերգանք: «Պրոլետար» (Թիֆլիս), 1938, № 117.
- Ասք Իգորի գնդի մասին: [Հատված]: «Գրականության քրեստոմատիա», 8-րդ դաս. համար: Կազմեց Մ. Մկրյան, 1943.
- Ասք Իգորի նակատամարտի մասին: Թարգմ. Ս. Վահունի: Հայպետհրատ, Երևան, 1948.

«Ասք»-ի մասին

- ՄԿՐՏՉՅԱՆ, Ա. Խոսք Իգորի գնդի մասին: «Կոմունիստ», (Բաքու), 1938, № 119.
- ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ: Ասք Իգորի գնդի մասին: Նրա՝ «Նյութեր ուսուցողականության ուսումնասիրողների համար» գրքում: Երևան, 1939, էջ 28—36.
- ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Ղ. ԵՎ ՅԱՍԻՆՍԿԱՅԱ, Զ.: «Ասքի» գրական-պատմական նշանակությունը: «Ասք» Իգորի նակատամարտի մասին: Երևան, 1948, էջ 11—49.

Մ. Վ. ԼՈՄՈՆՈՍՈՎ (1711—1765)

Երկերի թարգմանություններ

- Երեկոյն խորհրդածուրսն զմեծութենէն ասածոյ ի դէպս Մեծ Հիւսիսային արշալոյսոյ: «Ընտիր հատվածք...», Մոսկվա, 1849, էջ 205—206:—Նույնը «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա), 1865, էջ 156.
- Նմանություն Հովբա: [Բանաստեղծություն]. «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա), 1865, էջ 113—114.
- Մերիկ ի Սպիտակ ծովուն: «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա), 1865, էջ 155.
- Մերիկ ի ծովակին կատկա: «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա), 1865, էջ 181.
- Երեկոյան խորհրդածուրսն: (Աշխարհաբար): Նազարյանց, Հովհ. «Ընտիր հատվածներ» [Քրեստոմատիա], մասն Բ., Տիֆլիս, 1884, էջ 7—8.
- Ո. դուք Երջանիկ գիտություններ, պարգեցեք ձեր ջանասէր ձեռները: [Բանաստեղծություն]: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1937, № 278.
- 3739 ք. Երբեք պրոսական բագավորի դեմ տարած հաղթանակի առթիվ: [Բանաստեղծություն]: Հովհաննիսյան, Ռուսեթ: «Հայրենիքը և ուսուցողականությունը» գրքում: Երևան, 1942, էջ 48—49.

Նրա մասին

Լամոնսով: «Գեղարվեստ» 1911, № 4.

ԼԻՍԻՅՅԱՆ, ԿԱՏԵՐԻՆԱ, Լամոնսով: «Հասկեր» 1911, էջ 307—314.

Մ. Վ. Լամոնսով: Ստորագր. Հ. Տ. Ա.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ: Լամոնսով: Նրա՝ «Նյութեր ուսու գրականություն» ուսումնասիրողների համար» գրքում: Երևան, 1939, էջ 39—41.

Գ. Ի. ՖՈՆՎԻԶԻՆ (1745—1792)

Երկերի քաղմանություններ

Տեսար: Թարգմ. Մ. Գեորգյան (1939).—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Պատանիների Բաժնի գրադարան):

Նրա մասին

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ: Ֆոնվիզին: Նրա՝ «Նյութեր ուսու գրականություն» ուսումնասիրողների համար» գրքում: Երևան, 1939, էջ 48—50.

Ֆ. Ա. ԷՄԻՆ (1735—1770)

Երկերի քաղմանություններ

Դիրք խոստովանական, առումնալ նախապահ փրկութեան: Թարգմ. Հարսիսի Դավթեան-Դելանեան Ձուղայեցոյ (1798).—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Մատենադարան):

Նրա մասին

Դելեանյան-Դավթյան, Հարություն: Ֆ. Ա. Էմին: [Կենսագրական բնութագիր].—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Մատենադարան):

Գ. Ռ. ԳԵՐԺԱՎԻՆ (1743—1816)

Երկերի քաղմանություններ

Ի ման Մեսչերսկոյ: «Բնտիր հատվածք...» Մոսկվա, 1849, էջ 209—212.

Կյանք: «Բնտիր հատվածք...» Մոսկվա, 1849, էջ 212.

Արվեստը և ժամկալ փիլիսոփայ: «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա), 1861, էջ 52.

Աստված: «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա), 1861, էջ 129.

Աստված: «Բաղմալեպ», 1913, էջ 225.

Լիբեռնական հիմն: [Հատված «0 ուսու, 0 ազգ քաջակորով» բանաստեղծությունից]: Թարգմ. Հո. Պողոսյան: Հովհաննիսյան, Ռուսեթ: «Հայրենիքը և ուսու գրականությունը» գրքում: Երևան, 1942, էջ 12.

Անցում Ալպիական լեռներով: [Հատված]: Թարգմ. Հո. Պուգոսյան: Հովհան-
նիսյան, Ռուսերի «Հայրենիքը և ուրազականությունը» գրքում: Երևան
1942, էջ 51.

Արպես ծովի ալեկոծում: Հովհաննիսյան, Ռուսերի «Հայրենիքը և ուրազա-
կանությունը» գրքում: Երևան, 1942, էջ 52—53.

Պոստոլիկ: [Հատված]: Հովհաննիսյան, Ռուսերի «Հայրենիքը և ուրազա-
կանությունը» գրքում: Երևան, 1942, էջ 42.

Նրա մասին

Հովհաննիսյան, Ռուսերի Դերժավին: Նրա՝ «Նյութեր ուրազականություն
ուսումնասիրողների համար» գրքում: Երևան, 1939, էջ 50—53.

Ի. Ի. ԽԵՄՆԻՑԵՐ (1745—1784)

Երկերի թարգմանություններ

Մառ: Թարգմ. Խ. Աբովյան 1830-ական թվականների վերջը և 40-ական թվա-
կանների սկզբը: Նրա՝ «Պարսկ վախտի խաղալիք» գրքում: Մոսկվա
1933, էջ 153.

Խանը: Նույն թարգմ. նույն տեղը, էջ 107—110.

Քոռերը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 131—134.

Անտառափառի էջը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 142—143.

Ա. Ն. ՌԱԴԻՇՉԵՎ (1749—1802)

Նրա մասին

Ա. Ն. Ռադիշչև:—Ստորագր. Ի. Ս.: «Գրական թերթ», 1937, № 32.

Հովհաննիսյան, Ռուսերի Ռադիշչև: Նրա՝ «Նյութեր ուրազականություն
ուսումնասիրողների համար» գրքում: Երևան, 1939, էջ 53—58.

Ն. Մ. ԿԱՐԱՄՁԻՆ (1766—1826)

Երկերի թարգմանություններ

Պղզին Բաբնույմ: Թարգմ. Խ. Աբովյան 40-ական թվականների սկզբին: Նրա՝ Ըն-
տիր երկերի Հատ. 2, 1940, էջ 64.

Բախա: Հին ռալադա: Աբովյան, Խ.: Ընտիր երկերի Հատ. 2, 1940, էջ 65.

Քշվառ եղիսաբեր: Թարգմ. Հ. Բերբերյանց: «Հյուսիսագիտ» 1858, № 9, էջ
169—185.

Պյանգի ամենաերջանիկ ժամանակը: «Գարուն» (Թիֆլիս), 1866, մայիս, էջ
285—288.

Բարեգործ Ֆրոյ Սիլին: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Նոր Դար», 1886, № 79.

Հոնեոսի ջրվեժը: Նազարյանց, Հովհ. «Ընտիր հատվածներ», Բրեստում: Մասն Ա. Թիֆլիս, 1889, էջ 97—98.

- Հայրենյաց սիրո մասին: Նաղարյանց, Հովհ. Վնտիր հատվածներ: Քրեստոմատիա Մասն Ա., 1889, էջ 106—109.
- Թշվառ նղիսաբեթ: Թարգմ. Դ. Տեր-Դավթյանց: Թիֆլիս, 1891.
- Թշվառ կիզա: Թարգմ. Մելիք-Քեզլարյանց: Թիֆլիս, 1891.
- Դաշտանկար մը Մոսկվայի շրջանակներեն: Հատված ձեռագիր (Իգաձ-յից), «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1901, № 35, էջ 557—558.
- Բաժանումը: Մամականերից, Տվեր, 18 մայիսի, 1789], «Մասիս» (Կ. Պոլիս) 1901, էջ 558—559.
- Բարիք: Մամականերից, 2 ապր. 1790 թ., «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1901, էջ 559.

Նրա մասին

- Կարամզինի 1) Թշվառ նղիսաբեթ, Թարգմ. Դ. Տեր-Դավթյանի 2) Թշվառ կիզա, Թարգմ. Մ. Քեզլարյանցի: Դ ր ա խ ո ս՝. В. «Մուրճ», 1891, № 5, էջ 647—648.
- Հովհաննիսյան, Ռոմիսեթ: Կարամզին: Նրա՝ «Նյութեր ուսուցողականությանը ուսումնասիրողների համար» գրքում: Երևան, 1939, էջ 58—62.

Ի. Ի. ԴԻՄԻՏՐԻԵՎ (1760—1837)

Երկերի քաղմանություններ

- Արտատր իւ ձագերով ու երկրագործը: Թարգմ. Խաչ. Աբովյան 30-ակ. թվ. վերջը և 40-ական թվականների սկիզբը: Նրա՝ «Պարապ վախտի խաղալիք», 1933, էջ 162—166.
- Խումակ: «Քաղմավեպ», 1846, № 23, էջ 360—362.

Նրա մասին

- Դիմիտրիև ուսուցանալով: «Քաղմավեպ», 1846, № 23, էջ 359.

XIX ԴԱՐԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Ա. ԺՈՒԿՈՎՍԿԻ (1783—1852)

Երկերի քաղմանություններ

- Քաղմանութիւնք արձակ և ոտանաւոր ի ուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ ի ժուկովսկիոյ, Պուշկինէ, Լերմոնտովայ, Բարատինսկիոյ և Դնէդիլէ, 3. Համազասպեանց: Ի Մոսկով, 1843.
- Վ. Ա. Ժուկովսկուց քաղմանված են հետևյալ բանաստեղծությունները՝ Շինական պահապան—Ունայնություն—Կիրակէ առաւօտ—Սովորություն նորմանաց—Աստղ առաւօտու—Կալանաւոր:
- Ընթերթիւն խաչի: «Մեղու Հայաստանի», 1858, № 12, էջ 93—94.
- Քաղեն և աղավնին: «Աղբյուր», 1887, № 12, էջ 472.
- Ախիլլես: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: Թումանյան Հովհ. «Դեղարվեստական երկեր» գրքում: Երևան, 1934, էջ 168:

Սվերլանա: [Արձակ]: «Մասիս», (Կ. Պոլիս), 1901, № 40, էջ 634—637.

Իսկական ճեռուր: «Տարազ» 1903, № 2.

Երեմ գոտի: [Ռուսական հերիաթ]: Թարգմ. Դ. Մաքսուդյան: 1905.

Բազեն և աղավնին: Արարաջյան, Հովհ. «Մայրենի լեզու», Ալեքսպոլ, 1906, էջ 142.

Մատնաչափ մանուկ: Փոխադր. Ա. Խնկոյան: «Հասկեր» 1909, էջ 344—345.

Մուկը: «Հասկեր», 1911, էջ 292—299.

Խաչի ընտրությունը: [Արձակ]: Թարգմ. Արաքսի Սարուխանյան: «Շող» (Կ. Պոլիս), 1911, № 4, էջ 5—6.

Քնած արեայադուստրը: Փոխադր. Ա. Խնկոյանի: Թիֆլիս, 1912.

Նույնը՝ Թիֆլիս, 1914.

Երեմ փույր: Մինունայի տեսիլը: «Համրավարեր», 1916, № 23, էջ 728.

Երգիչը ուսուսողիկների բանակում: [Հատված]: Թարգմ. Հ. Պողոսյան: Հովհաննիսյան, Ռուսեթ: «Հայրենիքը և ուսուսողականությունը» գրքում: Երևան, 1942, էջ 8—9.

Բարոյիկյան տարեդարձը: Թարգմ. Հ. Պողոսյան: Հովհաննիսյան, Ռուսեթ: «Հայրենիքը և ուսուսողականությունը» գրքում: Երևան, 1942, էջ 64.

Նրա մասին

ԱՐՄՐՈՒՆԻ, ԳՐ., Առաջ և այժմ: [Խմբագրական՝ Ժուկովսկու, Պուշկինի, Լերմոնտովի մասին]: «Մշակ», 1883, № 32.

Ժուկովսկի: «Բազմապես» 1902, № 9—10, էջ 461.

Հովհաննիսյան, Ռուսեթ: Ժուկովսկի: Նրա՝ «Նյութեր ուսուսողականությունից համար» գրքում: Պր. Բ.: Երևան, 1940, էջ 9—21.

ՈՍԿԵՐԶՅԱՆ, ԱՐՏ.: «Ռուս գրականությունը և 1812 թվի Հայրենական պատերազմը» գրքում: Երևան, 1943, էջ 10.

Դ. Վ. ԴԱՎԻԴՈՎ (1784—1839)

Երկերի քաղվածություններ

Ռազմական նուշեր: Թարգմ. Հ. Մազմանյան, Երևան, 1942.

Ինֆանտերիադություն: Նրա՝ «Ռազմական հուշեր» գրքում: Երևան, 1942, էջ 39—50.

Երգ: [Հատված]: Ոսկերչյան, Արտ.: «Ռուս գրականությունը և 1812 թ. Հայրենական պատերազմը» գրքում: Երևան, 1943, էջ 13.

Նրա մասին

ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ, Վ. Մեծ պարտիզան Դենիս Դավիդով: «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 186.

Ե. Ա. ԲԱՐԱՏԻՆՍԿԻ (1800—1844)

Երկերի քաղվածություններ

Առաջ: Թարգմ. Յ. Համազասպանց: «Թարգմանութիւնք արձակ և ոտանաւորի ուսուսող լեզուէ ի հայ բարբառ...» գրքում: Ի Մոսկով, 1843, էջ 107—109.

Տիրամայրը: Թարգմ. Արաքսի Սարուխանյան: «Շող» (Կ. Պոլիս), 1911, № 7, էջ 4—5.

Ն. Մ. ՅԱԶԻԿՈՎ (1803—1846)

Երկերի քաղվածություններ

Լռողորդ: «Արևելյան մամուլ», 1889, էջ 71—72.

Դ. Վ. Դավիդովին: Բանաստեղծություն, Թարգմ. Հռ. Պողոսյան: Հովհան-նիսյան, Ռուսենթ «Հայրենիքը և սուս գրականությունը» գրքում: Երևան, 1942, էջ 19.

Այդ արյունաճեղ տարում: Ոսկերչյան, Արտ.: «Ռուս գրականությունը և 1812 թ. Հայրենական պատերազմը» գրքում: Երևան, 1943, էջ 11.

Ի. Ա. ԿՌԻՆՈՎ (1769—1844)

Երկերի քաղվածություններ

Այապատրակը ֆոքս անելիս: Թարգմ. Խ. Աբովյան 1830-ական թվերի վերջերում և 40-ական թվերի սկզբում: Նրա՝ «Երկերը», հրատ. Ի. Ժամհարյանցի, Մոսկվա, 1897, էջ 403.

Աղվեսն ու ագռավը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 468.

Անցվորականն ու շունը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 483.

Առյուծն ու մոծակը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 410.

Արաբեհ... Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 390.

Դեղն ու գառը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 408.

Բողաքի շունը և Ֆիլը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 406.

Ճգնափորն ու արջը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 399.

Էշն ու բլրուր: (Վերամշակում): Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 377.

Մառը: (Վերամշակում): Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 407.

Արծիվն ու խլուրդը: «Ճառ պատմաբանական» ժողովածուում, 1841. նույն-բերի 3, (ՀՍՍՌ Մատենադարան, ձեռագիր № 9128), էջ 127—128.

Դյուդական և աղվես: Նույն տեղը, էջ 128—129.

Դժվարագյուտ: («Հետաքրքիր»): Նույն տեղը, էջ 129.

Էշ և սոխակ: «Բազմավեպ» 1844, № 3, էջ 148.

Երաժիշտ: «Բազմավեպ», 1844, № 18, էջ 288.

Առիծն ի յոքս: «Ոտանաւոր առակք բարոյականք...»: Թարգմ. Հակոբա Տեր-Ջաքարյան, ի 1845, ի Տփլիս, (ՀՍՍՌ Մատենադարան, ձեռագիր № 9129), էջ 131.

Կապիկ և ակնոց: Նույն տեղը, էջ 132—133.

Ոսկի: Նույն տեղը, էջ 133—134.

Առիծն և յովազ: Նույն տեղը, էջ 134—135.

Ջանն և անցորդ: Նույն տեղը, էջ 136—137.

Առիծ ծերունի: Նույն տեղը, էջ 137—138.

Առիծ: Նույն տեղը, էջ 139—140.

- Մանուկ և օձ: «Բազմավեպ», 1847, էջ 76.
- Էորտ և կով: «Բազմավեպ», 1847, էջ 210.
- Լորենուրդ մկանց: «Բազմավեպ», 1847, էջ 276.
- Երամիշտի: «Ընտիր հատվածք...», Մոսկվա, 1849, էջ 204—205.
- Էջ և սոխակ: Նույն տեղը, էջ 202—203.
- Ազան և հավ: «Ծաղկաքաղ յառակացն Կոիլովի, Դմիտրևի, Խեմնիցների»
գրքում: Թարգմ., Կէոքչեան: Մոսկվա, 1849, էջ 49—51.
- Ազոու և աղուէս: Նույն տեղը, էջ 11—13.
- Աղուէս և խաղող: Նույն տեղը, էջ 103.
- Աղուէս և մուկն վայրենի: Նույն տեղը, էջ 37—39.
- Առիւծ և դայլ: Նույն տեղը, էջ 127—129.
- Արծիվ և հաւ: Նույն տեղը, էջ 89—91.
- Արծիվ և մարդ: Նույն տեղը, էջ 31—35.
- Դայլ և գառն: Նույն տեղը, էջ 109—113.
- Դիւղական և մահ: Նույն տեղը, էջ 93—95.
- Դորտ և ցուլ: Նույն տեղը, էջ 123—125.
- Երամիշտի: Նույն տեղը, էջ 45—47.
- Կարապ, ձուկ և խեցգետին: Նույն տեղը, էջ 41—43.
- Կապիկ և ակնոց: Նույն տեղը, էջ 53—55.
- Կապիկի: Նույն տեղը, էջ 97—101.
- Հայելի և կապիկ: Նույն տեղը, էջ 115—117.
- Հարսն այրբնտիր: Նույն տեղը, էջ 137—145.
- Հարուստ և աղքատ: Նույն տեղը, էջ 78—83.
- Ընծատուն: Նույն տեղը, էջ 135—137.
- Ընծավանառն ու կօշկախար: Նույն տեղը, էջ 23—29.
- Ընծատուն և փիլիսոփա: Նույն տեղը, էջ 63—65.
- Ընեկարաղ: Նույն տեղը, էջ 131—133.
- Ճանապարհորդ և շուն: Նույն տեղը, էջ 119—121.
- Նապաստակ յորսի: Նույն տեղը, էջ 59—61.
- Պառնաս լեռն: Նույն տեղը, էջ 85—87.
- Պատգամախօս: Նույն տեղը, էջ 75—77.
- Սագի: Նույն տեղը, էջ 71—73.
- Ստախօս: Նույն տեղը, էջ 15—21.
- Տանուտեւ և մկուն: Նույն տեղը, էջ 105—107.
- Փիղ դատավոր: Նույն տեղը, էջ 67—69.
- Ահադաղ և մարգարիտ: «Առաջնապտուղք», Մոսկվա, 1852:—Չեռագիր
(ՀՍՍՌ Մատենագարան, Մսերյանների արխիւ, Բղթապանակ 194, № 290):
- Ազոու և աղուէս: Թարգմ. Մ. Մսերյանց: «Ճոռքաղ», 1858, տետր Ա, էջ
22—23.
- Արծիվ և մեղու: Թարգմ. Դ. Այվազյան: «Մասյաց Աղաւնի» (Թեոդոսիա),
1860, էջ 80.
- Փիղ և ֆորոք...: Նույն տեղը, 1860, էջ 94.
- Հայելի և կապիկ: Նույն տեղը, 1860, էջ 131.
- Դայլ և հովիւ: Նույն տեղը, 1860, էջ 159.

- Ագոստի և աղվես: Թարգմ. Ս. Վարշամյան: «Մեղու Հայաստանի», 1860.
 № 36, էջ 188.
- Արջը տեսուչ մեղրաճանճերին: Թարգմ. Մ. Ադամյան: «Մեղու Հայաստանի»,
 1861, № 24, էջ 192.
- Ագոստի և աղվես: Թարգմ. Գ. Վ. Այվազյան: «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա),
 1861, էջ 9.
- Արծիվ և մանուկ: Նույն տեղը, 1861, էջ 40.
- Կատվածուկ և կառու: Նույն տեղը, 1861, էջ 60.
- Մանկիկ և բրբուռ: Նույն տեղը, 1861, էջ 71—72.
- Ածելի և տղան: Նույն տեղը, 1861, էջ 112.
- Առյուծին կրքուրյունը: Նույն տեղը, 1861, էջ 113—114.
- Ածելի: Նույն տեղը, 1861, էջ 126.
- Քառաձայն դաշնակցություն: Նույն տեղը, 1861, էջ 139.
- Խոզ... Նույն տեղը, 1861, էջ 150.
- Մկունք: Նույն տեղը, 1861, էջ 164.
- Թաքույին գալաճը: Նույն տեղը, 1861, էջ 175.
- Կկու և ափուր: Նույն տեղը, 1861, էջ 186.
- Երկու տակառ: Նույն տեղը, 1861, էջ 196.
- Սագեր: Նույն տեղը, 1861, էջ 211.
- Գյուղական և օձ: Նույն տեղը, 1861, էջ 236.
- Բաժինք: Նույն տեղը, 1861, էջ 246.
- Կապիկն և ակնոցը: Նույն տեղը, 1861, էջ 252.
- Կառու և խոնարար: Նույն տեղը, 1861, էջ 270.
- Սանառ: Նույն տեղը, 1861, էջ 279—280.
- Անցորդ և շուք: Թարգմ. Գ. Վ. Այվազյան: «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա),
 1862, էջ 6.
- Կերձակ և աղավնյակ: Նույն տեղը, 1862, էջ 17.
- Էջ և փնար: Նույն տեղը, 1862, էջ 17.
- Ոսկի: Նույն տեղը, 1862, էջ 28.
- Կապիկ: Նույն տեղը, 1862, էջ 42.
- Ձի և տերը: Նույն տեղը, 1862, էջ 53.
- Ճանն և մեղու: Նույն տեղը, 1862, էջ 63.
- Էջ և տխակ: Նույն տեղը, 1862, էջ 78.
- Աղվես և կուզ: Նույն տեղը, 1862, էջ 86.
- Գայլ և կկու: Նույն տեղը, 1862, էջ 100.
- Չրպարություն: Նույն տեղը, 1862, էջ 111.
- Նապաստակ յուրսի: Նույն տեղը, 1862, էջ 124.
- Կապիկ: Նույն տեղը, 1862, էջ 135—136.
- Թռնիկին կապան: Նույն տեղը, 1862, էջ 148.
- Հետաքրքիր: Նույն տեղը, 1862, էջ 160.
- Գայլ փոխն զբուրդ և ոչ զբնույթ: Նույն տեղը, 1862, էջ 173.
- Սարյակ: Նույն տեղը, 1862, էջ 202.
- Գեղացվույս փորձաճիւր: Նույն տեղը, 1862, էջ 209—210.
- Գյուղական և մշակ: Նույն տեղը, 1862, էջ 231.
- Գայլ և աղվես: Նույն տեղը, 1862, էջ 256.

Կարծալ, ձուկ և խաչափառ: Թարգմ. Գ. Վ. Այվազյան: «Մասյաց Աղավնի»
(Թեոդոսիա), 1863, էջ 8.

Շենեուն բարեկամությունը: Նույն տեղը, 1863, էջ 39—40.

Ստախոս: Նույն տեղը, 1863, էջ 105—106.

Արծիվ և հավ: Նույն տեղը, 1863, էջ 155—156.

Տերև և արմատ: Նույն տեղը, 1863, էջ 168.

Գայլ և կոբյուն: Նույն տեղը, 1863, էջ 203.

Գորտ և եգ: Նույն տեղը, 1863, էջ 262.

Գայլ և ոչխար: Նույն տեղը, 1863, էջ 297—298.

Ամպ: Թարգմ. Գ. Վ. Այվազյան: «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա), 1864, էջ
14.

Երամիշտ: Նույն տեղը, 1864, էջ 70.

Պառնաս: Նույն տեղը, 1864, էջ 109.

Էջ և գեղացի: Նույն տեղը, 1864, էջ 134.

Անաստված: Նույն տեղը, 1864, էջ 173.

Զրպարտիչ և օձ: Նույն տեղը, 1864, էջ 199—200.

Ահաբալ և մարգարիտ: Նույն տեղը, 1864, էջ 233.

Սայլեր: Նույն տեղը, 1864, էջ 265.

Տոպրակ: Նույն տեղը, 1864, էջ 328—329.

Արծիվ և խլարդ: Թարգմ. Գ. Վ. Այվազյան: «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա),
1865, էջ 8—9.

Բարեսիրտ աղվես: Նույն տեղը, 1865, էջ 56—57.

Առվակ: Նույն տեղը, 1865, էջ 102—103.

Ասպետ: Նույն տեղը, 1865, էջ 124.

Շուն, մարդ, կատու: Նույն տեղը, 1865, էջ 149—150.

Մեղու և ճանճ: Նույն տեղը, 1865, էջ 178.

Մանուկ և օձ: Նույն տեղը, 1865, էջ 183.

Ախլոր և աղվես: Թարգմ. Սահարունի: «Գարուն», (Թիֆլիս), 1866, էջ 442—
444.

Առակ: Թարգմ. Գ. Վ. Այվազյան: Կ. Պոլիս: 1870.

Խեցեխտին, կարապը և ձուկը: «Թատրոն» (շաքաթաթերթ), Հակոբ Պարոնյանի,
1875, օգոստ. 23, № 164.

Ջրվեժ և առվակ: Թարգմ. Գաբ. արք. Այվազյան: «Աղբյուր» 1885, № 1,
էջ 17.

Աղվես և խաղող: Թարգմ. Գ. արք. Այվազյան: «Աղբյուր» 1885, № 2, էջ
81—82.

Կապիկ և ակնոցներ: Թարգմ. Մ. Լևիանյան: «Աղբյուր» 1885, № 3, էջ 113.

Սոխակներ: Թարգմ. Ղ. Աղայան: «Աղբյուր» 1886, էջ 162—163.

Երամիշտ: Թարգմ. Հ. Գ. Հյուրմյուզյան: Գափամաճյան, Մ. Հատրնտիր հա-
վաքածու: Մասն 2-րդ: Կ. Պոլիս, 1891, էջ 226—227.

Առակ: Թարգմ. աշխարհաբար, Գաբ. արք. Այվազյան: Վազպատ, 1896.

Կապիկ: «Երկրորդ փունջ» հավաքածուում, Կ. Պոլիս, 1897, էջ 120—121.

Կապիկ և ակնոց: Նույն տեղը, էջ 154—155.

Ահաբալ և մարգարիտ: «Մաղկաբաղ» նոր հավաքածու աշխարհիկ լեզվի:
Կ. Պոլիս, 1900, էջ 14—15.

- Դատաւ և առխակ: Նույն տեղը, էջ 34—35.
 Գլուղացի և օձ: Նույն տեղը, էջ 30.
 Այխաբները և շուները: Նույն տեղը, էջ 32.
 Հովիվ և մոծակ: Նույն տեղը, էջ 66.
 Փռուսն (թղթն օձ): Նույն տեղը, էջ 74.
 Գլուղացին և աղվեսը: Նույն տեղը, էջ 87.
 Շուն և ձի: Նույն տեղը, էջ 96.
 Գորա և կով: Նույն տեղը, էջ 134.
 Դալլն և գառը: Փոխադր. Ղ. Աղայանի, Կուսիկյան, Կ. և Ուրիշ. «Մայրենի
 խոսք» ձեռնարկում, Թիֆլիս, 1903, էջ 29—31.
 էջն ու սոխակը: Թարգմ. Ղ. Աղայան: Նույն տեղը, էջ 75—77.
 Երիտասարդը և յուր սովերը: [Արձակ], Տեր-Ղևոնդյան, Ն. «Մայրենի լեզվի
 դասագիրք» գրքում, Թիֆլիս, 1906, էջ 6—7.
 Հովիվ և մոծակ: Նույն տեղը, էջ 7.
 Բաժինք: Նույն տեղը, էջ 8—10.
 Ջրվեժ և առվակ: Նույն տեղը, էջ 68—69.
 էջն ու սոխակը: «Ծաղիկ», 1907, էջ 26.
 Կապիկն ու ակնոցները: Թարգմ. Ա. Թ. Խնկոյան: «Հասկեր», 1909, էջ 193—195.
 Խոզն ու կաղնին: Նույն տեղը, 1909, էջ 193—195.
 Ագռավն ու աղվեսը: Նույն տեղը, 1909, էջ 193—195.
 Կլուսն ու ափլորը: Նույն տեղը, 1909, էջ 213—215.
 Դեղձանիկն ու տատրակը: Նույն տեղը, 1909, էջ 213—215.
 Դալլն ու կռուկը: Նույն տեղը, 1909, էջ 282.
 Խեցգետին, ձուկն ու կարապը: Նույն տեղը, 1909, էջ 322.
 Անցորդները և շները: Նույն տեղը, 1909, էջ 344.
 Բարեսիրտ աղվեսը: Նույն տեղը, 1909, էջ 377—378.
 Դալլն ու կատուն: Թարգմ. Ա. Թ. Խնկոյան: «Հասկեր», 1910, էջ 154.
 Աղվեսն ու գալը: Նույն տեղը, 1910, էջ 170.
 Կապիկն ու հայելին: Նույն տեղը, 1910, էջ 287.
 Դալլն ու գառը: [Արձակ], Թարգմ. Ղ. Աղայան: Կուսիկյան, Կ. և Ծա-
 տուրյան, Ալ. «Հատիկներ» դասագրքում, Մոսկվա, 1915, էջ 32—34.
 էջն ու սոխակը: Թարգմ. Ղ. Աղայան: Նույն տեղը, էջ 34—36.
 Գլուղացին և ծառը: Մանուկյան, Ստ. «Հուսարձակ» դասագրքում, Երևան,
 1929, էջ 17.
 Ագռավն ու հավը: Թարգմ. Գ. Աբով: «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 212.
 Կատուն ու սոխակը: Նույն տեղը, № 212.
 Սարեկն ու աղավնին: Նույն տեղը, № 212.
 Դալլն ու հովիվները: Թարգմ. Ա. Փալանջյան: «Սովետ. Հայաստան», 1944,
 № 231..
 Գլուղացին և օձը: Նույն Թարգմ., Նույն տեղը, 1944, № 231.
 Ագռավն ու աղվեսը: Թարգմ. Ա. Թ. Խնկոյան: Օրդոյան, Վ. «Հայոց լեզվի ըն-
 թերցարան» դասագրքում, Երևան, 1944,
 Դալլն ու գառը: Նույն տեղը, էջ 19—20.
 Կլուսն ու ափլորը: Փոխ. Ա. Թ. Խնկոյան: Նույն տեղը, էջ 81—83.
 Աններգաշնակ կվարտեռ: Փոխ. Վ. Օրդոյան: Նույն տեղը, էջ 106—108.

Ռեզյումե: [Հատընտիր]: Կազմեց պրոֆ. Հովիկ Մելիքյան: Երևան, 1944.

Ք ո վ ա ն դ.՝ Ազնաւաճուտը Փոխ. Աթ. Խնկոյան:—Ազնաւն ու աղվեսը: Փոխ. Աթ. Խնկոյան:—Աղվեսն ու էջը: Թարգմ. Հ. Հայրապետյան:—Աղվեսն ու խոզը: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Աղվեսն ու մուկը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Ամպը: Թարգմ. Մ. Կորյուն:—Անցորդներն ու շները: Թարգմ. Գ. Աբով:—Աշխատասեր արջը: Թարգմ. Ա. Փայանջանյան:—Առյուծն ու աղվեսը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Առյուծն ու մոծակը: Թարգմ. Խ. Աբովյան:—Առյուծը որսի: Թարգմ. Գ. Աբով: Արծիվն ու խլուրդը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Արծիվն ու հավերը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Արջը ցանցում: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Բարի աղվեսը: Թարգմ. Մ. Կորյուն:—Գայլն ու աղվեսը: Փոխադր. Աթ. Խնկոյան:—Գայլն ու գառը: Փոխադր. Աթ. Խնկոյան:—Գայլն ու կատուն: Փոխադր. Աթ. Խնկոյան:—Գայլն ու կռունկը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Դյուղացին ու աղվեսը: Փոխադր. Աթ. Խնկոյան:—Դյուղացին ու աղվեսը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Դյուղացին ու ոչխարը: Թարգմ. Ն. Զարյան:—Դորտն ու եղը: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Դեղձանիկն ու աղաւնին: Թարգմ. Հ. Հայրապետյան:—Երաժիշտը: Թարգմ. Հյուրմյուզյան:—Երկու շուն: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Երկու տակառ: Թարգմ. Գ. Աբով:—Էջը: Թարգմ. Հ. Հայրապետյան:—Էջն ու գյուղացին: Թարգմ. Ղ. Աղայան:—Էջ և սոխակ: Թարգմ. Ղ. Աղայան: Էջ և սոխակ: Թարգմ. «Բազմավեպ», (1843):—Բաթուկին գայաճոշը: Թարգմ. Այվազյան:—Խայտազուն ռախարները: Թարգմ. Հ. Հայրապետյան:—Խոզը: Թարգմ. Ա. Շայրոն:—Խոզը կաղնու տակ: Թարգմ. Ն. Զարյան:—Կաղնենին ու եղեգն: Թարգմ. Գ. Աբով:—Կապիկն ու ակնոցները: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Կապիկը: Թարգմ. Ա. Շայրոն:—Կատուն ու սոխակը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Կարապը, խեցեցետինը ու գայլաձուկը: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Կարապ, ձուկ ու խեցեցետին: Թարգմ. Հ. Կեոկչյան:—Կկուն ու աքլորը: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Կվարտետ: Թարգմ. Գ. Աբով:—Հայելին ու կապիկը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Հետաքրքիրը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Չկների պարը: Թարգմ. Հ. Հայրապետյան:—Ճանճն ու մեղուն: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Ճպուռն ու մրջյունը: Փոխ. Աթ. Խնկոյան:—Մկների խորհուրդը: Թարգմ. Ա. Շայրոն:—Մուկն ու առնետը: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Ուրուրդ նապաստակը: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Պառնաս: Թարգմ. Գ. Աբով:—Սագերը: Փոխադր. Աթ. Խնկոյան:—Սկյուռը: Թարգմ. Հ. Հայրապետյան:—Սոխակները: Թարգմ. Ղ. Աղայան:—Ստախոսը: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Վայրի այծեր: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Տակառը: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Տղան և օձը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Փայտահատն ու մահը: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Փղը գալառապետ: Թարգմ. Գ. Աբով:—Փիղն ու քոթոթը: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան:—Փորձանքի եկած գյուղացին: Թարգմ. Ա. Շայրոն:—Օձն ու զրպարտիչը: Թարգմ. Գ. Աբով:—Փռան: Թարգմ. Գ. Աբով:

Նրա մասին

Ինքով ռուս բանաստեղծը: «Բազմավեպ», 1845, № 1, էջ 32.

Ռեզյումե վրա և մասնավորապես «Մասյաց Աղավնի» միջի առակներու վրա տեղեկություն. (Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա), 1862, հունվ., էջ 5.

Կամօւր: Առակը Կոիլովի: Թարգմ. Գ. Այվազյանի: Գրախոսական: «Արեւելյան մամուլ», 1872, № 2, էջ 65—67.

Քերքերյան Մ.: Առակախոսություն և իվան Անդրենիչ Կոիլով: «Արարատ» (էջմիածնի), 1895, № 1, էջ 17—21, № 3, 92—96.

Առակի Կոիլովի: Թարգմ. Գ. Արք. Այվազյանի: Վաղպատ, 1896, Գրախոս. Լ. «Մշակ» 1896, № 113.

Հովհաննիսյան, Ռոման: Կոիլով: Նրա՝ «նյութեր ուս գրականությունն ուսումնասիրողների համար» գրքում: Երևան, 1940, էջ 21—32.

ԱՐՈՎ, Գ.: Կոիլովի առակների հայերեն թարգմանությունը: «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 212.

ԱՐԱՋԻ: Ռուս ժողովրդի մեծ բանաստեղծը: «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 231.

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, ԱՎ.: Կոիլովի առակները: «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 231.

ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ, ԱՐ.: Կոիլովը հայ գրականության մեջ: «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 231.

ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ, ԱՐ.: Ռուս մեծ առակախոս բանաստեղծը: Երևան: 1944.

ԱՍԱՏՐՅԱՆ, ԱՍ.: Արովյանը առակագիր: Տեղեկագիր (Հայկ. ՍՍՌ Գիտութ. Ակադեմիա), 1945, № 3—4, էջ 91—114.

Ա. Ս. ԳՐԻԲՈՆԴՈՎ (1795—1829)

Երկերի թարգմանություններ

Խելից պատուհաս: Թարգմ. Կ. Տեր-Աստվածատրյան: 1881.

Խելից պատուհաս: Գործ. 2-րդ, տեղիներ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ, 5-րդ, 22-րդ: Նաղարյանց, Հովհ. Վնտիր հատվածներ: Քրեստոմատիա: Մասն Բ., Տփլիս, 1884.

Խելից պատուհաս: Թարգմ. Լ. Մանվելյան: Թիֆլիս, 1913.

Խելից պատուհաս: Թարգմ. Գ. Արով: Երևան, 1945.

Ճանապարհորդական նոթեր: Կովկաս-Պարսկաստան: Թարգմ. Վ. Միքայելյան: Երևան, 1945.

Նրա մասին

Գրիբոեդովի «Խելից պատուհաս»-ի բեմադրության մասին: «Մշակ», 1881, № 4.

Գրիբոեդովի «Խելից պատուհասը» կոմեդիան հայկական բեմի վրա: Ստորագր. Շ. Շ. «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 129.

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ, Մ.: Ա. Ս. Գրիբոեդով: «Թատրոն», 1895, № 3, էջ 78—90.

Գրիբոեդովի պատկերներ: Ստորագր. Շ. Ա.: «Մշակ» 1895, № 2—3.

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ, Մ.: Գրական ակնարկներ: [Գոգոլի, Գրիբոեդովի մասին]: «Նոր Դար», 1896, № 181.

Thaleia.: «Խելից պատուհաս»-ի բեմադրության մասին: «Մշակ», 1900, № 199.

- **ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ, Մ. Կ.** Կոնչինա Ա. Ս. Գրիբоеդովա по армянским источникам. 1901 г.
- ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ, Մ. Կ.** Կոնչինա Ա. Ս. Գրիբоеդովա по армянским источникам^а С-ПБ. 1901г. Գրախոս՝ Լ. «Մուրճ», 1901, № 12.
- ԴՐԻՐՈՆԵՂՈՎԻ** «Горе от ума»-ի բեմադրության մասին, Ստորագր՝ Տ. Հ. «Մշակ», 1901, № 126.
- ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ, Մ. Կ.** Կոնչինա Ա. Ս. Գրիբоеդովա по армянским источникам^а. Գրախոս՝ Տ. Հ. «Մշակ», 1901, № 268.
- ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Հ.** Դրիբոնեղովի «Մշակ», 1904, № 14.
- ԱՂԱՎԵԼՅԱՆՑ, ԲԱՐԿՆՆ** վարդապետ: Մանվել վարդապետը Ա. Ս. Դրիբոնեղովի մահվան մասին: «Արարատ» (էջմիածնի): 1914, էջ 161—162: 1915, էջ 741—742, 888—889.
- ԱԽՄՅԱՆ, Թ.** Могучий талант. „Коммунист“, (Երևան), 1940, № 12.
- ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ:** Դրիբոնեղովի նրա՝ «Նյութեր ուսուցողականությանը համար» գրքում: Երևան, 1940, էջ 43—62.
- ՊԱԿԵՐՉՅԱՆ, ԱՐՏ.** «Կովկասի հերոսական կերպարը ուսուցողականության մեջ», Երևան, 1946.
- **ՀԱՆՈՒՄՅԱՆ, ՏԻԴ:** Ա. Ս. Դրիբոնեղովի Կյանքը և գրական ստեղծագործությունը: Երևան, 1945.
- ԶԱՐՅԱՆ, Ռ.** «Նեղիքից պատուհաս»-ի առաջին բեմադրությունը: «Սովետ. Հայաստան», 1946, № 4.
- ԶԱՐՅԱՆ, Ռ.** «Նեղիքից պատուհաս»-ի հայերեն թարգմանությունները: «Սովետ. Հայաստան», 1945, № 8.
- ԶԱՐՅԱՆ, Ռ.** Մի էջ «Նեղիքից պատուհաս»-ի բեմական պատմությունից: «Սովետ. Հայաստան», 1945, № 10.
- ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ, Վ.** Դրիբոնեղովը հայ ժողովրդի բարեկամ: «Սովետ. Հայաստան», 1945, № 10.
- ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ, ԱՐ.** Անմահ կոմեդիան: «Սովետ. Հայաստան», 1945, № 10.
- **ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ, Վ.** Դրիբոնեղովը և հայ սուսական հարաբերությունները: Երևան, 1947.

Վ. Ս. ՊՈՒՇԿԻՆ (1799—1837)

Երկերի թարգմանություններ

- Քախչիսարայի շատրվանը: Թարգմ. գրաբար Մ. էմին 20—30-ական թվականներին: **Ձեռագիրը կորել է: Տե՛ս՝** Веселовский. Ю. „Поэзия Пушкина в преддверии Азии“.
- Կովկասի գեղին: Թարգմ. գրաբար Մ. էմին 20—30-ական թվականներին: **Ձեռագիրը կորել է: Տե՛ս՝** Веселовский, Ю. „Поэзия Пушкина в преддверии Азии“.
- Թարգմանություններ արձակ և ոտանաւոր ի ուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ ի ժողովրդի, Պաշկինէ, Էնրմոնտովայ, Բարատինսկիոյ և Գնէդիշէ Յ. Համագասպեանց: Ի Մոսկով, 1843.

- Ա. Ս. Պուշկինից թարգմանված են հետևյալ բանաստեղծությունները՝
Ռուսալկա—Մով և ցամաք—«Մի՛ տուր ինձ, տէր, խելագարիլ...»—«Սե-
խոնջեալն ուղեոր տրտնջէր զաստուծոյս»։ «Ի հին աւուրս, տէր զօրս—
թեան»—Մարգարէ։—Նրգ թաղման։—Սոխակ։—Ամպ։—Կովկաս։
- Ջերեգի երգը։ Թարգմ. Միք. Նալբանդյան (1851—1855 թ. թ.)։ Նալբանդյան,
Միք. «Երկերի լիակատար ժողովածու» Հատ. 1-ին» գրքում։ Երևան,
1945, էջ 24.
- Թանաստեղծ։ (Նմանություն Պուշկինին)։ Թարգմ. Միք. Նալբանդյանի (1851—
1855)։ Նույն տեղը, էջ 40.
- Այո, սիրում եմ ես քեզ։ (Ազատ թարգմ.)։ «Հյուսիսային», 1860, № 6, էջ
433.
- Արծազանի։ «Կոռնկ Հայոց աշխարհի», 1862, № 2, էջ 167.
- Ճանապարհորդությունը Երզնում Փուշքին ուսու բանաստեղծի, յամին 1829,
[Հատված]։ «Թաղմամբ», 1883, էջ 4—22.
- Պետերին։ Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան (1883)։ Սրա՝ «Ընտիր բանաստեղծու-
թյուններ» գրքում։ Երևան, 1945, էջ 143.
- Ոսկե ձկնիկ։ Թարգմ. Գամառ-Քաթիպա։ Թիֆլիս, 1884.
- Թե աղմկալի փողոցում եմ ես։ Նազարյանց, Հովհ. «Ընտիր հատվածներ»
Քրեստոմատիա։ Մասն Բ.։ Տփլիս, 1884, էջ 200—201.
- Ամպ։ «Արևելյան մամուլ», 1888, էջ 572—573.
- Ոսկե՛ ձկնիկ։ Թարգմ. Ղ. Աղայան։ Սրա «Ուսումն մայրենի լեզվի» գրքում։
Թիֆլիս, 1889, էջ 16—27.
- Աղմկալից փողոցում։ Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան (1889)։ Սրա՝ «Ընտիր բա-
նաստեղծություններ» գրքում։ Երևան, 1945, էջ 144—145.
- Դադաղ շինողը։ Թարգմ. Մ. Ռ. Թիմինճյան։ «Թաղմամբ», 1890, էջ 448.
1891, էջ 79—82.
- Թափառում եմ։ Թարգմ. Կ. Կրասիյնիկյան։ «Մուրճ», 1890, № 6, էջ 825.
- Բանաստեղծություններ։ Թարգմ. Ոհ. Անուփյան։ Հար. Թումանյան և Գ. Տեր-
Ավետիսյան, 1892 թ.։
- «Յ վարդ աղջիկ, Խ գերի եմ քո ձեռքում...»։ Թարգմ. Ալ. Մատուրյան։
«Մուրճ», 1893, № 7—8, էջ 15—16.
- Բաղձանի։ Թարգմ. Ալ. Մատուրյան։ «Մուրճ», 1893, № 11, էջ 1624.
- Բանտարկյալ։ Թարգմ. Ալ. Մատուրյան։ «Մուրճ» 1893, № 12, 1884.
- Փաթուրիկ։ Թարգմ. Ալ. Մատուրյան։ «Մուրճ» 1893, № 12, էջ՝ 1885.
- Վերածնություն։ Թարգմ. Ալ. Մատուրյան։ «Տարազ» 1893, № 14, էջ 217.
- Հրեշտակ։ Թարգմ. Ալ. Մատուրյան։ «Մուրճ» 1894, № 7—8.
- Աշնան առավոտ։ Թարգմ. Ալ. Մատուրյան։ «Մուրճ» 1894, № 9, էջ 1222—1223.
- Փլատ ասպետ։ Թիֆլիս։ 1895.
- Կապիտանի աղջիկը։ Թարգմ. Հ. Կարապետյան։ Ալեքսպոլ։ 1895.
- Բլրուլ։ Թարգմ. Ալ. Մատուրյան։ «Մուրճ», 1895, № 9—10, էջ 1225.
- «Ես կաթնում էի սիրտս մոռացավ...»։ Թարգմ. Ալ. Մատուրյան։ «Մուրճ», 1895,
№ 9—10, էջ 1225.
- Փլատ ասպետ։ «Մուրճ», 1895, № 12, էջ 1592—1610.
- Նորայր ավազակներ։ «Տարազ», 1895, № 21.

Ըղծեր: «Տարազ», 1896, № 1, էջ 12.

Ավագակ Եղբայրները: «Մուրճ», 1897, № 6, էջ 774—781.

Պալապա: «Մուրճ», 1898, № 1, էջ 11, 1899, № 1—1, 2—3.

Պալապա: Թիֆլիս, 1898.

Ողբի երգը: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան (1899): Թումանյան Հովհ. «Գեղարվեստական երկեր» գրքում: Երևան, 1934, էջ 173.

Քնար Պուշկինի: Բարու—Թիֆլիս: 1899.

Բ ո ղ ա ն դ.՝ Ալ. Մատուրյանի Թարգմանությամբ՝ Հրեշտակ—Երկրածում էի—Աշնան առավոտ—Անշար—«Օ, վարդ աղջիկ»—Բազմանք—Կովկաս—Փոթորիկ—Թե շրջում եմ—Վերածնություն—Թռչնիկ—Բանտարկյալ—Մաղիկ—Մարգարե—Բլրուլ—Փառքի տենչը—Ռոմանս—Դու մի տրտմիլ—Վերջին ծաղիկներ—Բալիսման—Կյանքի սալակ—Հավերժահարս—Ամպ—Դու հեռավոր—Պոետ Հովհ. Հովհաննիսյանի Թարգմանությամբ՝ Անավարտ պատկեր—Ձեզ չեմ ավտոստ—Պոետիկ—Կ. Կրասիլնիկյանի Թարգմանությամբ՝ Քարե հյուրը:

Բանաստեղծություններ: «Աղբյուր-Տարազ»-ի հրատ. Թիֆլիս, 1899.

Բ ո ղ ա ն դ.՝ Ես արձան եմ կանգնեցրել: Թարգմ. Ջ. Բալուդյան:—Ջրահեղձը: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան:—Մի երկիր չքնաղ: Թարգմ. Ոն. Անտիպան:—Պոետիկ:—Գնչուներ: Թարգմ. Դ. Աստվածատրյան:

Ջրանեղձը: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: Թումանյան Հովհ. «Գեղարվեստական երկեր» գրքում: Երևան, 1934, էջ 174.

Ջմեռվա իրիկուն: Նույն տեղը, 1899.

Կիրչալի: «Մշակ», 1899, № 99.

Դու հեռավոր: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1899, № 1.

Կալանավորը: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ» 1899, № 4—5, էջ 403.

Ժայռ: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1899, № 4—5, էջ 403.

Հուշարձան: «Տարազ», 1899, № 11, էջ 272.

Կովկաս: «Տարազ» 1899, № 19.

Պոետ: Թարգմ. Ոն. Անտիպան: «Տարազ», 1899, № 19, էջ 451.

«Աղմկալից փողոցում, քե տաճարում ես լինում»: Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան: «Տարազ», 1899, № 26, էջ 67.

Օ, վարդ աղջիկ, գերի եմ ես: «Տարազ», 1899, № 26, էջ 607.

Ակվիլին: «Տարազ», 1900, № 42.

Հավերժահարս: Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկյան: «Մուրճ», 1901, № 12, էջ 57.

Մադոննա: «Տարազ», 1901, № 1.

Մեռան իղձերն իմ քանկագին: «Արևելյան մամուլ», 1904, № 18, էջ 461.

Արձագանք: «Բազմավեպ», 1904, էջ 192.

Կալանավորը: «Բազմավեպ», 1904, էջ 196.

Հյուսիսակ: «Բազմավեպ», 1904, էջ 297.

Աղոթք: «Բազմավեպ», 1904, էջ 379—380.

Թռչնակ: «Բազմավեպ», 1904, էջ 380.

Ձի: «Բազմավեպ», 1904, էջ 452.

Ամաղիկ: «Մուրճ», 1904, № 12, էջ 126.

ՄԱՏՈՒՐՅԱՆ, Ա.Ն.: Ռուս բանաստեղծներ: 1-ին գրքույկ: Պուշկին և Լերմոնտով: Մոսկվա, 1905.

Ա. Ս. Պուշկինից թարգմանված են՝ Հրեշտակ—«Ես կարծում էի, սիրտս մոռացավ...»:—Աշնան առավոտ—Անշար—«Օ, վարդ աղջիկ, ես գերի եմ քո ձեռում...»:—Բաղձանք—Կովկաս—Փոթորիկ—«Թե շրջում եմ աղմկալից փողոցում...»:—Վերածնունդ—Թռչնիկ—Կալանավոր—Ծաղիկ—Մարգարե—Բլրուկ—Փառքի տենչը—«Օ, մի տխրի՛ր, մի սըրտնեղի՛ր քրնավին...»:—Ռոմանոս—Վերջին ծաղիկներ—Թալիսման—Կյանքի ուշադրություն—Հավերժահարս—Նրկու ասպետ—«Դու հեռավոր հայրենիքդ կարոտած...»:—Պոետ—Առակ—Ամպ—Գյուղ—«Շուտ անցան, ընկեր, պատրանքներն անուշ...»:—Բախշիսարայի շատրվանը պոեմից: (Հատված):

Ամբոխ: «Բաղմավեպ», 1905, էջ 272.

Մարգարե: Թարգմ. Լ. Մանվելյան: «Մուրճ», 1907, № 1, էջ 5.

Քաջալ կատու: [Հատված «Ռուսական և Լյուգմիլա» պոեմից]: Թարգմ. Ա.Թ. Խնկոյան: «Հասկեր», 1908, № 412.

Տերն ու իր Բալդի ծառան: Փոխադրութ. Ա.Թ. Խնկոյան: «Հասկեր», 1909, էջ 378—381.

Վիստնի ժանտախտի փաղափ ողբերգությունը: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: Թումանյան, Հովհ. «Գեղարվեստական երկեր» զրքում: Նրւան, 1934, էջ 176.

Տերն ու իր Բալդի ծառան: Թիֆլիս, 1911.

Մարգարե: Թարգմ. Ա. Մատուրյան: Մալխասյան, Հովհ. «Գիրք և կյանք» դասագրքում: Թիֆլիս, 1911, էջ 599:

Պատարիմն Բ. կայսրուհին և զորապետին աղջիկը: [Հատված «Կապիտանի աղջիկը» վեպից]: Թարգմ. Արաքսի Սարուխանյան: «Շող» (Կ. Պոլիս): 1911, № 5, էջ 3—6.

Զորավար Միրոնովի մանը: [Հատված «Կապիտանի աղջիկը» վեպից]: Թարգմ. Արաքսի Սարուխանյան: «Շող» (Կ. Պոլիս), 1911, № 11, էջ 8—9.

Անշար: «Տարաղ», 1912, № 2, էջ 25.

Ոսկե ձկնիկ: Թարգմ. Գ. Աղայան: Կուսկյան Կ. և Մատուրյան Ա.Ն. «Հատիկներ» դասագրքում: Մոսկվա, 1915, էջ 57—67.

Ո՛ր ի կանգնեցրել ձեզ արիֆներ նզուր: «Մշակ», 1916, № 219.

Նուսիք: Թարգմ. Ոն. Անոփյան, 1924, հուլիսի 5: (ՀՍՍՌ Գրական թանգարան, Անոփյանի արխիվ):

Ռոմանոս: Նույն թարգմ. 1930, ապր. 23, նույն տեղը:

Խաղողը: Նույն թարգմ., 1931, օգոստոս 2, նույն տեղը:

Չղերերգ: Նույն թարգմ., 1931, դեկտ. 23, նույն տեղը:

Նոխակը: Նույն թարգմ., 1931, դեկտ. 31, նույն տեղը:

Քարեկամիս: Նույն թարգմ., 1932, հունվ. 8, նույն տեղը:

Վերածնություն: Նույն թարգմ., 1932, նոյեմ. 27, նույն տեղը:

Իմ տապանագիրը: Նույն թարգմ., 1932, նոյեմ. 26, նույն տեղը:

Նամակ դեպի Սիրի: Նույն թարգմ., 1922, դեկտ. 24, նույն տեղը:

Պատուհանը: Նույն թարգմ., 1932, հունվ. 20, նույն տեղը:

- «Կարծում էի քե սիրուս մոռացալ...»: Նույն թարգմ. 1933, հոկտ. 9, նույն տեղը:
- Իայակիս: Նույն թարգմ., 1933, նոյեմբ. 2, նույն տեղը:
- Դրամատիքական հատվածներ: Թարգմ. Տիգր. Հախումյան, Երևան, 1934:
- Բ ո լ լ ա ն դ.՝ Խրախճանք ժանտախտի պահին:—Մոցարտ և Սալյերինո—ժլատ ասպետ:—Քարեն հյուրը:
- Դուրբովսկի: Թարգմ. Հ. Մազմանյան: Երևան, 1934.
- Լյուսիտանի աղջիկը: Թարգմ. Ս. Սուքիասյան: Երևան, 1936.
- Կիրջալի: Թարգմ. Ս. Սուքիասյան: Երևան, 1936.
- Պուգաչևի պատմությունը: Թարգմ. Ս. Սուքիասյան: Երևան, 1936.
- Մի էջ Եգիպտական գիշերներից: Թարգմ. Ս. Սուքիասյան: «Ավանգարդ», 1936. № 146.
- Քանաստեղծություններ, հեփիաքներ: Խմբ. ծանոթ. Ս. Հարությունյանի: Երևան, 1936.
- Սոնետ: «Գրական թերթ», 1936, № 10.
- Մարգարե: Թարգմ. Տիգր. Հախումյան: «Գրական թերթ», № 12.
- Հավերժանարսը: Թարգմ. Սող. Տարոնցի: «Գրական թերթ» № 13.
- Կալանավորը: Թարգմ. Գեղ. Սարյան: «Գրական թերթ», 1936, № 14.
- Արձակագիրն ու պոետը: «Գրական թերթ», 1936, № 17.
- Քարեկամներին: «Գրական թերթ», 1936, № 17.
- Պոլտավյան ճակատամարտը: [Հատված]: Թարգմ. Ն. Զարյան: «Գրական թերթ», 1936, № 18.
- Սատանաներ: Թարգմ. Սող. Տարոնցի: «Գրական թերթ», 1936, № 18.
- Սև շալը: Թարգմ. Գեղ. Սարյան: «Գրական թերթ», 1936, № 2.
- Պոլտավա: Թարգմ. Ն. Զարյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1936, № 3—4.
- Քուրիս Դոդունով: [Երկու հատված]: «Խորհրդ. Հայաստան» 1936, № 226, Հուլիս-հունիս: Թարգմ. Ն. Զարյան: «Խորհրդ. Հայաստան», 1936, № 263.
- Երեք կաղնուտներ իմ հավատարիմ: Թարգմ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1936, № 32.
- Հովում հեշտագին շատրվանների: Թարգմ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1936, № 32.
- Սուսում եմ ֆեզ և ֆո գահը: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1936, № 277.
- Չմոռան իրիկուն: «Հայոց լեզվի և գրականության դասագիրք 6-րդ դաս»: Երևան, 1936, էջ 241—251.
- Վովկաս: Նույն տեղը, էջ 255—256.
- Պլեգի երգը: Նույն տեղը, էջ 256—259.
- Պոչենկ: Նույն տեղը, 259—260.
- Դեկարթիստներին: «Պրոլետար» 1936, № 10.
- «Չեմ սիրում վայելքներ խոսվաշունչ, մոլեգին...», «Պրոլետար», 1936, № 10.
- Սոնետներ: «Պրոլետար», 1936, № 42.
- «Ժամ է, ժամ է, իմ սիրելի...», «Պրոլետար», 1936, № 42.
- Արձագանք: Թարգմ. Ս. Սուքիասյան: «Պրոլետար», 1936, № 80.
- Կալանավորը: «Պրոլետար», 1936, № 80.
- Սմայ: «Պրոլետար», 1936, № 103.

Գլխավոր: «Պրոլետար» 1936, № 130.

Բորիս Գոդունով: [Հատվածներ]: «Պրոլետար» 1936, № 149.

Արիոն: «Պրոլետար», 1936, № 154.

Մադիկ: «Պրոլետար», 1936, № 163.

Ex uogues Zeonem. «Պրոլետար», 1936, № 226.

Ավագակ եղբայրներ: 1937.

Կնչուններ: Թարգմ. Սող. Տարոնցի: Երևան, 1937.

Կովկասի գերին: Թարգմ. Գեղ. Սարյան: Երևան, 1937.

Կրակոց: Երևան, 1937.

Բուխ: Երևան: 1937.

Փոստակայանի վերակացուն: Երևան, 1937.

Հանապարհօրդուրյուն դեպի Արգուն: Թարգմ. Մ. Գևորգյան: 2-րդ հրատ. Երևան, 1937.

Պալտավա: Թարգմ. Ն. Զարյան: Երևան, 1937.

Պիկովայա դամա: Թարգմ. Ս. Սուբխանյան: 2-րդ հրատ. 1937.

Արծակ երկեր: Կազմեց և տպագր. պատրաստեց Ռուբեն Զարյան: Երևան, 1937.

Բ ո Վ ա ն դ. Բուր:—Դորյուխին դյուդի պատմությունը: Թարգմ. Ս. Սուբխանյան:—Դուբրովսկի: Թարգմ. Հ. Մաղմանյան:—Նդիպատական գիշերներ: Թարգմ. Ս. Սուբխանյան:—Կապիտանի աղջիկը: Թարգմ. Ս. Սուբխանյան:—Կիրջալի: Թարգմ. Ս. Սուբխանյան:—Կրակոց:—Ճանապարհորդություն: Դեպի Արգուն:—Թարգմ. Մ. Գևորգյան:—Պետրոս Մեծի արապը: Թարգմ. Ս. Սուբխանյան:—Փոստակայանի վերակացուն:

Քշնամիներ: Էպիգրամներ Ալեքսանդր 1-ին ցարին, Բուլգարինին, Արտիշենին, Ֆոտինին, Վորոնցովին: «Ավանգարդ», 1937, 23.

Բախչիսարայի շատրվանը: Թարգմ. Սուրեն Վահունի: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 1, էջ 82—95.

Հուշարձան: Թարգմ. Ն. Զարյան: «Խորհրդ. գրականություն» 1937, № 2.

Չառդակին: Թարգմ. Ն. Զարյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 2.

Անչար: Թարգմ. Ն. Զարյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 3.

Տաթիանայի նամակը Օնեգինին: [Հատված]: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 4—6.

Օնեգինի նամակը Տաթիանային: «Խորհրդ. գրականություն» 1937, № 2, էջ 6—7.

Ազատություն: Թարգմ. Ն. Զարյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 8—10.

Կովկասի գերին: [2-րդ մաս]: Թարգմ. Գեղ. Սարյան: «Խորհրդ. գրականություն» 1937, № 2, էջ 11—18.

Պետրոս Մեծի արապը: Թարգմ. Հ. Մաղմանյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 19—42.

Բորիս Գոդունով: [Հատված]: «Խորհրդ. գրականություն» 1937, № 2, էջ 43—47.

- Փոստակայանի վերակացուն: Թարգմ. Հ. Մազմանյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 48—56.
- Հեփաթ ձկնորսի և ձկնիկի մասին: Թարգմ. Հո. Պողոսյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 59—63.
- Կրակոց: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 64—73.
- Բախչիսարայի պալատի շատրվանը: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 74.
- Խաղաղ: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 75.
- Դագաղագործը: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 76—78.
- Ամպ: Թարգմ. Սող. Տարոնցի: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2.
- Թռչնիկ: Թարգմ. Սող. Տարոնցի: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2.
- Պելիբաշ: Թարգմ. Սող. Տարոնցի: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2.
- Հետաքրքրվողը: Թարգմ. Սող. Տարոնցի: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2.
- Էպիգրամներ Ֆադեյ Բուլգաբինի վրա: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 84.
- Էպիգրամ Դունդուկով Կոռսակովին: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 84.
- Դյուդ: Թարգմ. Ն. Զարյան: «Խորհրդ. Հայաստան» 1937, № 30.
- Ափսոսյալ դեկաբրիստներին: Թարգմ. Դեր. Դեմիրճյան: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 33.
- Կովկաս»-ի վերջին տունը: Թարգմ. Ս. Վահունի: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 33.
- Կայսրանի վերակացուն: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1937, № 18, 25, 26.
- Կովկասի գերին: [2-րդ մաս]: Թարգմ. Սամվել: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1937, № 30, 31.
- Անչար: Թարգմ. Դրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1937, № 33.
- Էպիգրամներ [Ալեքսանդր I-ին], Կտակ: Թարգմ. Դրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1937, № 33.
- Թե շրջում եմ: Թարգմ. Թ. Հուրյան: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1937, № 33.
- Չառդակին: «Պրոլետար», 1937, № 7.
- Առավատ: «Պրոլետար», 1937, № 30.
- Դայակին: «Պրոլետար», 1937, № 31.
- «Ես սիրում եմ ձեզ մի գուցե այժմ էլ...» «Պրոլետար», 1937, № 31.
- Երեք աղբյուր: «Պրոլետար», 1937, № 22.
- Կալանավորը: «Պրոլետար» 1937, № 32.
- Ճանապարհորդություն դեպի Արգուն: «Պրոլետար», 1937, № 33.
- Լիլիաթին: Թարգմ. Մկրտիչ Կորյուն: «Կորյուն, Մ. «Կյանքի և սիրո հրդեհը» գրքում: Երևան, 1937, էջ 82.
- Վարդն ու սոխակը: Թարգմ. Մ. Կորյուն: Նույն տեղը, էջ 83.
- Ջենակու բանաստեղծությունը: Թարգմ. Գ. Սևակ: «Գրական-բնագիտական ամսագիր»: Երևան, ՀՍՍՌ Պետհամալսարանի հրատ. 1937, էջ 59.

- Լժույզը: Թարգմ. Հո. Պողոսյան: Սիմակ և ուրիշ. «Հայոց լեզու» դասագրքում: Երևան 1937, էջ 86—87.
- Ոտանավոր գրող բարեկամիս: «Խորհրդ. գրականության» 1938, № 3—4, էջ 84—86.
- Խալավիկ: Թարգմ. Հր. Քոչար: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № 8—9.
- Խաշույն: Թարգմ. Ն. Զարյան: Զարյան, Ն. «Հավերժական գագաթներ» գրքում, էջ 198—199.
- Քալիսիման: Թարգմ. Գեղ. Սարյան: Սարյան, Գեղ. «Բանաստեղծություններ» գրքում: Երևան, 1940, էջ 278.
- Կալանավորը: Թարգմ. Գեղ. Սարյանի: Նույն տեղը, էջ 277.
- Դյուդ: Թարգմ. Համբ. Մազմանյան: Պուշկին: «Ընտիր երկեր, հատ. 1-ին» գրքում: Երևան, 1940, էջ 22—24.
- Բլբուլ և վարդ: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: Նույն տեղը, էջ 36.
- «Գեղեցկուհի դու մի երգիր»: Թարգմ. Սող. Տարոնցի: Նույն տեղը, էջ 42.
- Էլեգիա: Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան: Նույն տեղը, էջ 47—48.
- Կուր ժամանակ: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: Նույն տեղը, էջ 49—50.
- Զմռան իրիկուն: Նույն տեղը, էջ 30.
- Զմռան ճամփա: Նույն տեղը, էջ 32—33.
- Ոտանավոր գրող բարեկամիս: Թարգմ. Ն. Զարյան: Նույն տեղը, էջ 11—14.
- Զրահաբար: Թարգմ. Ս. Վահունի: Նույն տեղը, էջ 20—22.
- Խամանա: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: Նույն տեղը, էջ 14—15.
- Փոքորիկ: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: Նույն տեղը, էջ 31.
- Քաջներ: Նույն տեղը, էջ 51—53.
- Օլեգի երգը: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: Նույն տեղը, էջ 25—28.
- Սալբան քաղավորի մասին: Թարգմ. Հո. Պողոսյան: Նույն տեղը, էջ 57—84.
- Բախչիսարայի շատրվանը: Ս. Վահունի: Նույն տեղը, էջ 154—170.
- Ինչուներ: Թարգմ. Դևորգ Ասատուր: Նույն տեղը, էջ 171—192.
- Բորիս Գոդունով: Նույն տեղը, էջ 243—328.
- Հեփաթ ոսկի ափսոսիկի մասին: Թարգմ. Հո. Պողոսյան: Պուշկին: «Սրեք հեքիաթ» գրքում, Երևան, 1937, էջ 53—62.
- Դայակին: Թարգմ. Գեղ. Սարյան: Պուշկին: «Հեքիաթներ, բանաստեղծություններ, արձակ էջեր» գրքում: Երևան, 1937, էջ 188.
- Դոն: Թարգմ. Դրաշի: Նույն տեղը, էջ 132.
- Լվգենի Օնեգինից: [Հատվածներ]: Թարգմ. Հո. Պողոսյան: Նույն տեղը, էջ 115—117.
- Լվգենի Օնեգինից: [Հատվածներ]: Թարգմ. Սող. Տարոնցի: Նույն տեղը, էջ 110.
- Զի: Թարգմ. Դրաշի: Նույն տեղը, էջ 126—138.
- Կագաղագործը: Նույն տեղը, էջ 178—193.
- Լվգենի Օնեգին: Հատված 3-րդ գլխից և Տատիանայի նամակը: Թարգմ. Գ. Սևակ: «Սովետ. գրականություն», 1941, № 12, էջ 32.
- Պրենյու Բեժյալը: «Սովետ. գրականություն» 1942, № 9—10.

Նրա մասին

55 Գնորհի, Հովհ. Ի՛նչ է կտակել իր ազգին Ա. Ս. Պուշկինը: «Նոր փորձ»
Մոսկվա. 1897, էջ 73—94.

ՀԻՍԻՅՅԱՆ, ՍՏ. Պուշկին: Թիֆլիս, 1899.

Ա. Ս. Պուշկին: «Հումա», 1899, գիրք Բ, էջ 331—334.

Հասարակական պարտավորություն: [Խմբագրական], «Մշակ», 1899, № 66.

ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ ԱԼ. Նշանավոր հարյուրամյակ: «Մշակ», 1899, № 73.

Տոնախմբության սմիս: [Խմբագրական], «Մշակ», 1899, № 75.

ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ ԱԼ. Պուշկինի ծննդավայրում: «Մշակ» 1899, № 81.

ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ, ԱԼ. Պուշկինի տոնը գրականության մեջ: «Մշակ», 1899, № 88.

ՀԻՍԻՅԱՆ, ՍՏ. Պուշկին: «Մշակ», 1899, № 94.

ԿԱՐԱ-ՄՈՒՐՁԱ: Թատրոն և նրաշուկայուն ի հիշատակ Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակի: «Մշակ», 1899, № 94.

ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ, ԱԼ. Նամակներ Մոսկվայից: (Պուշկինի մասին): Առաջին օր.
Մշակ, 1899, № 102.

Երկրորդ օր: «Մշակ», 1899, № 104.

Երրորդ օր: «Մշակ», 1899, № 108.

ՀԻՍԻՅՅԱՆ, ՍՏ. Ռուս գրական ուղղությունները 18-րդ դ. և 19-րդ դարի սկզբ-րում: (Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ): «Մուրճ», 1899, № 4—5, էջ 439—457, № 6, էջ 660—678.

Պուշկին: [Խմբագրական]: Նոր Դար», 1899, № 93.

ՈԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ, ԱՐԱՔՍԻ Ռուսական գրականություն: Ալեքսանդր Սերգեևի-վիչ Պուշկին: «Շող» (Կ. Պոլիս), 1911, № 10, էջ 7—8.

ՔԱԼԱՆԹԱՐ, Ա. Բանաստեղծի հիշատակին: «Մշակ» 1912, № 21.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ՀՈՎՀ. Կովկասի որդիները, (1914, հոկտ. 2.) «Թումանյանը քննադատ» գրքում. Երևան, 1939, էջ 319—321.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ՀՈՎՀ. Պուշկինի մասին (1915, նոյեմբ.): «Թումանյանը քննադատ» գրքում: Երևան, 1939, էջ 332—333.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, Ա.: Ա. Ս. Պուշկին: «Կարմիր Ծիլեր» 1924, № 5—6, էջ 58—60.

ԼԵՎՈՆ, Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկին: «Կարմիր Ծիլեր», 1927, № 2, էջ 28—30.

ՀԻՍԻՅՅԱՆ, ՍՏ.: Ո՛ւր է Պուշկինը: «Նորհրդ. Հայաստան», 1944, 21 հոկտ.

ԿԱՄՍԱՐ, Գ. Պուշկինի վերջին բնակարանը: «Պրոլետար», 1934, № 160.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՍՈՒՐԵՆ, Պուշկինի հարյուրամյա կյանքը հայ գրականու-թյան մեջ: Երևան, 1935.

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, Ա. А. Эфрос Рисунки поэта. изд. Academia, 1933. Գրախոս.

Ա. Կ. «Նորհրդային գրականություն» 1935, № 4, էջ 157—158.

ՉՈՐՅԱՆ, ՍՏ. Պուշկինի մահվան 100-ամյակը: «Նորհրդ. Հայաստան», 1935, № 90.

ՓՈԹՅՅԱՆ, Վ. Ի՛նչպես են թարգմանում Պուշկինին: «Նորհրդ. Հայաստան» 1936, № 170.

80 ԴՈՒՐԳԱՐՅԱՆ, Մ. Պուշկինի մահվան 100-ամյակի նախօրյակին: «Նորհրդ. Հայաստան» 1936, № 263.

- ՂԱԶԱՆՉՅԱՆ, Վ. Պուշկինը և Թումանյանը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1936, № 263.
- ԱՐԱԶԻ. Մեծ քանատեղծը և նրա ժառանգությունը: «Գրական թերթ», 1937, № 1.
- ԼԵՂՈՆՅԱՆ Գ. Ո՛վ է եղել Աննա Աբամելիքը, որին Պուշկինը նվիրել է մի ոտանավոր: «Գրական թերթ», 1937, № 3.
- ՀՈՒՍԵՓՅԱՆ. Պուշկինը և ինքնակալությունը: «Գրական թերթ», 1937, № 3.
- ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ ԱՎ. Ա. Ս. Պուշկինի մահվան հարյուրամյակը: «Գրական թերթ», 1937, № 5.
- ԶՈՐՅԱՆ, ՍՏ. Պուշկինի պրոդան: «Գրական թերթ», 1937, № 5.
- ԶԱՐՅԱՆ, Ն. Պուշկինը և հայկական պոեզիան: «Գրական թերթ», 1937, № 6.
- ԴԱՐԱՂՅԱՆ, Ն. Մենք և Պուշկինը: «Խորհրդ. գրականութ.», 1937, № 2, էջ 161—166.
- ԿՈՂՈՄՈՆՅԱՆ, Ս. Պուշկինի քննադատական հայացքները: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 167—182.
- ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, Ն. Պուշկինը և Թումանյանը: [Հատված աշխատությունից] «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 183—195.
- ԴՈՒԴԱՐՅԱՆ, Մ. Պուշկինի հեքիաթների ծագումը: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 238—244.
- ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ, Ա. Պուշկինի հեքիաթները հայ գրողների թարգմանությամբ, «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 2, էջ 245—248.
- ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ, Ա. Պուշկինը և ֆոլկլորը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 28.
- ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, Մ. Պուշկինի Կովկաս կատարած առաջին այցը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 28.
- ԳՅՈՒԼԻՔԵՎԻՅԱՆ, Հ. Պուշկինի ստեղծագործության մասին: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 33—34.
- ՄԷՐ հանճարեղ քանատեղծը: [Առաջնորդող]: «Կոմունիստ» (Բաքու): 1937, № 33.
- ՄԱՅԻՅԱՆ, ԱՆ. Պուշկինը երաշտության մեջ: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1937, № 33.
- ЗАРЯН, Н. Любимейший, родной поэт. „Коммунист“, (Երևան), 1937, № 30.
- ИСААКЯН, АВ. Титан русской поэзии, „Коммунист“, (Երևան), 1937, № 30.
- БУДАГЯН Г. Е. Пушкин в музыке, „Коммунист“, (Երևան), 1937, № 32.
- „К нему не заростала народная тропа“ [Передовая] „Коммунист“, (Երևան), 1937, № 33.
- ՊՈՆՏ ԲԱՊԱՏԳԻՆ: [Առաջնորդող]: «Պրուետար», 1937, № 33.
- ԱԶԱՏՅԱՆ. Հ. Ռուս գրականության հերկուլեսը: «Պրուետար», 1937, № 33.
- Ա. Ս. Պուշկինին: Հատվածներ և նյութեր: Երևան, ՀՍՍՐ Պատմության և գրականության ինստիտուտի հրատ, 1937.
- Ր ո Վ ա ն դ. Ա. Ֆ. [Ռուբեն Զարյան]: Հովհ. Հովհաննիսյանի մի քանի անհայտ ձեռագրերը:—Արամ Բաբայան: Պուշկինը հայ գրականության մեջ: Մատենագիտական ցանկ:—Ռ. Դրամբյան: Պուշկինը և նրա երկերը հայ գեղարվեստագետների նախահեղափոխական գործերում:—Հովհ. Թումանյան: Մտքեր Պուշկինի մասին:—Ստ. Լիսիցյան: Ա. Պուշկինը

Հայաստանում:—Ս. Հարությունյան, Պուշկինի ազդեցությունը Հայ հասարակական մտքի վրա:

Հովհաննիսյան, Ռոմանով, Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկինը: «Ավանգարդ», 1939, № 129.

Դոմոգորսկի, Մ. Պուշկինի պորտրետները: «Խորհրդ. Հայաստան», 1939, № 131.

Տերտերյան, Ա. Պուշկինը Հայ գրականության մեջ: «Տեղեկագիր (ՀՍՍՌ Պետհամալսարան), 1939, հատ. 10-րդ, էջ 117—133.

КАМСАР, Г. Сочинения Пушкина на армянском языке. „Коммунист“ (Երևան), 1941, № 111.

ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈՐ. Ռուս ժողովրդի հանճարները: «Սովետ. Հայաստան», 1942, № 9.

ՀԱՆՈՒՄՅԱՆ, ՏԻԳ. Նվգենի Օնեգինի թարգմանության մի փորձ: «Սովետ. գրականություն», 1942, № 5—6, 195—197.

Հովհաննիսյան, Ռոմանով, Պոեզիայի արևը: «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 112.

ՈՍԿԵՐՉՅԱՆ, ԱՐ. Ռուս գրականությունը և 1812 թ. Հայրենական պատերազմը: Երևան, 1943, էջ 20—30.

ՈՍԿԵՐՉՅԱՆ ԱՐՏ. Կովկասի հերոսական կերպարը ռուս գրականության մեջ: Երևան, 1946 թ.:

Պուշկինին նվիրված բանաստեղծություններ

ՇԱՀԱՋԻՋ, ՍՄ. Պուշկին: «Շահազիզ, Եր. «Սմբատ Շահազիզ» գրքում.

ՔՈՐՅԱՆ, Գ. Ողջուն քեզ, պոետ: «Ավանգարդ», 1937, № 23.

ՊՈՂՈՍՅԱՆ, ՀՌ. Պուշկինի հետ: «Գրական թերթ» 1937, № 3.

ՋԱՐՅԱՆ, Ն. Ա. Ս. Պուշկին: «Գրական թերթ», 1937, № 5.

ՈՒՐՄՆԻ, Պուշկին: «Գրական թերթ», 1937, № 5.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Վ. Դուէլ: «Գրական թերթ», 1937, № 6.

ԿՈՐՅՈՒՆ, Մ. Պատասխանը: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 3, էջ 54.

ՎԱՀՈՒՆԻ, Ս. Պուշկինին: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 28.

ՎԱՀՈՒՆԻ, Ս. Պատասխան Պուշկինին: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 33.

ՇԻՐԱԶ, ՀՈՎՀ. Պոետն ու արքան: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 40.

ԳՐԱՇԻ, Դու մեզ հետ ես: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1937, № 33.

БАДАЛЯН, Н. Пушкину. „Коммунист“ (Երևան), 1937, № 30:

ՋԱՐԵՉՅԱՆ, Դ. Պուշկին: «Գրական-քննադատական ամսանախ, (ՀՍՍՌ Պետհամալսարան) Երևան, 1937, էջ 54.

ԱՐԱՄՈՒՆԻ, Վ. Պուշկինյան գիշեր: Նրա «Կանաչ երգեր» գրքում: Երևան, 1938, էջ 27—28.

ԿՈՐՅՈՒՆ, Մ. Պուշկինն ու թագուհին: «Գրական թերթ», 1939, № 20.

Մ. ՅՈՒ. ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ (1814—1841)

Երկերի թարգմանություններ

Նղենի: Թարգմ. Յ. Համազասպանց: «Թարգմանութիւնք արձակ և ոտանաւոր ի ուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ» գրքում: Ի Մոսկով: 1843, էջ 87.

- Հրեշտակ: Նույն տեղը, էջ 85.
- Մարգարե: Թարգմ. Միք. Նալբանդյան: Նալբանդյան, Միք. «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր 1-ին, Երևան, 1945, էջ 35.
- Պալեստինու ոստ: Նույն տեղը, էջ 37—39.
- Վեհ: Նույն տեղը, էջ 45—46.
- Ոստիկ: (Փոխադր.) Ռաֆայել Պատկանյանի (1856): «Պատկանյան, Ռ. Վենտիկ Երկասիրություններ, հատ. 1-ին» գրքում: Պետերբուրգ, 1893, էջ 39.
- Երեմ արմավենի: Թարգմ. Ռ. Պատկանյան: Պատկանյան, Ռ. «Երկերի ժողովածու» գրքում: Նոր-Նախիջևան, 1904, էջ 22.
- Հրեշտակ: «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա), 1860, էջ 151.
- Մարտ պատերազմի: «Հյուսիսսփայլ», 1861, № 6, էջ 440—441.
- Աղոթք: Թարգմ. Սյախնովյանցի: «Մասյաց Աղավնի» (Թեոդոսիա) 1861, էջ 220.
- Մարգարե: Թարգմ. Ստ. Նաղարչանց: «Հյուսիսսփայլ», 1863, էջ 52.
- Դե: Թարգմ. Մ. Սաղաթյան: «Հյուսիսսփայլ», 1863, № 1, էջ 51—64, 1864, № 1, էջ 112—128, № 2, էջ 186—192.
- Շղային նավ: Թարգմ. Երեմիա Սարգսյանց: «Հյուսիսսփայլ», 1864, № 7, էջ 483—485.
- Երազ: Թարգմ. Դրիգոր Նիկողոսյան: «Հայկական Աշխարհ», 1870, էջ 101—102.
- Հայրենիք: «Դաստիարակ» (Թեոդոսիա), 1873. թիվ Դ., էջ 47.
- Դե: «Մաղկաքաղ յօտարազգի քերթողաց» գրքում: Կ. Պոլիս, 1879.
- Նավ օդաչու: «Արարատ», 1885, № 1, էջ 32—34.
- Ամպ: Թարգմ. Դաբր. Այվազյան: «Արարատ», 1885, էջ 453.
- Ժայռ: «Աղբյուր», 1886, № 12, էջ 440.
- Ամպեր «Աղբյուր», 1887, № 3. էջ 135.
- Մտածություն. (Дума): «Արաքս», (Պետերբուրգ), 1887, գիրք Ա., էջ 78—81.
- Դասալիք: (Беглец): «Մասիս», 1887, № 3875, էջ 166—167.
- Առագաստ: «Աղբյուր», 1888, № 5—6, էջ 253.
- Տապանագիր: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Արաքս», (Պետերբուրգ), 1888, գիրք Բ., էջ 129.
- Մեր ժամանակի հերոսը: [Բելա, Մաքսիմ Մաքսիմիչ, Իշխանուհի Մերի], Թարգմ. Հովհ. Մալխասյան: «Արաքս», (Պետերբուրգ), 1889, գիրք Բ., էջ 1—42: Հավելված, 17—90, գիրք Ա., էջ 43—84, Հավելված գիրք Բ., էջ 85—139.
- Երազ: «Արաքս» (Պետերբուրգ), 1889, գիրք Բ. էջ 112.
- Առագաստ: «Արևելյան մամուլ», 1889, № 71.
- Երեմ արմավենի: Թարգմ. Դ. Քաթիկոս: «Հանդես գրական և պատմական», 1889, գիրք 2-րդ, էջ 123—125.
- Սուրբ տանաքի դռան: «Մուրճ», 1889, № 8, էջ 1224.
- Իմականանդես: Թարգմ. Հ. Զանոնյանց, «Հանդես գրական և պատմական» 4-րդ գիրք, 1889 թ., էջ 112—223.
- Մարգարե: Թարգմ. Ոհ. Անոփյան: Զեռադիր (ՀՍՍՌ Գրական Քանգարան, «Անոփյանի արխիվ»):

- ՄԼՆԲ հանդիպեցին վերստին: Նույն թարգմ., նույն տեղը:
 Հրեշտակը: Նույն թարգմ., նույն տեղը:
 Գե: Թարգմ. Մ. Սադաթյանց: Թիֆլիս, 1891.
 Դիմականանդես: Թարգմ. Հ. Զանումյանց, Մոսկվա, 1891.
 Հրեշտակ: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1891, № 7—8, էջ 863.
 «Ոչ, այլևս քեզ չեմ այնպես սիրում ջերմագին...»: Թարգմ. Ա. Մատուրյան: «Մուրճ» 1891, № 7—8, էջ 864.
 Մելոդիա: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1891, № 7—8, 865.
 Կարոտ: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1891, № 7—8, էջ 866.
 «Երբ մեղմ ծփում էր արաք ոսկեշող...»: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ» 1891, № 7—8, էջ 867.
 «Պոկվեց կաղնու խղճով տերեր յուր ստից հարազատ...»: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1891, № 7—8, էջ 868.
 «Երբ ծածանվում են արտերը ոսկի...»: «Տարազ», 1891, № 22.
 Քառյակներ: Թարգմ. Հովհ. Մալխասյանց: «Արաքս», (Պետերբուրգ), 1892, գիրք Ա., էջ 93.
 Փախստական: «Տարազ», 1892, № 32.
 «Ամեն ինչ խաղաղ, լուռ լճակի վրա...»: Թարգմ. Անտիյան, 1892, մարտի 21. Զեռագիր (ՀՍՍԻ Գրական թանգարան» «Անտիյանի արխիվ»):
 Սառը հլուսխում լերկ ապառաժին: «Մուրճ», 1893, № 4, էջ 573.
 Ահով եմ նայում ես ապագային: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1893, № 5, էջ 750—754.
 Քեզ մի հավատար: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1893, № 5, էջ 750—754.
 Երբ վերջին հրաժեշտ ես երկրին տալիս: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1893, № 5, էջ 750—754.
 «Ոչ ես չեմ ուզում, որ խորհրդավոր...»: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1893, № 5,
 ՄԼՆԲ պատահեցանք միմյանց վերստին: Թարգմ. Ոն. Անտիյան: «Տարազ» 1893, № 8, էջ 115.
 Կաղնու տերև և սոսի: «Տարազ», 1893, № 24, էջ 374.
 Իմեր «Դե» պոեմային: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1894, № 1, էջ 43.
 Մեռյալի սերը: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1894, № 11—12, էջ 1559—1560.
 Հրեշտակ «Տարազ», 1894, № 43.
 Երգ վաճառական Կալաշնիկովի վրա: Թարգմ. Մ. Այդընյան: «Տարազ»: 1894, № № 31, 32, 33.
 Հաջի Աբրեկ: Թիֆլիս, 1895.
 Մցիրի: Թիֆլիս, 1895.
 Փախստական: Թիֆլիս, 1895.
 Փախստական: Բարու: 1904.
 Խաղաղ: «Հանդես գրական և պատմական» 1895, Գիրք 6-րդ, էջ 107—108.
 Մցիրի: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Մուրճ», 1895, № № 1, 2, 3—4, 5, 6.
 Մծիրի: «Մուրճ», 1895, № 5, էջ 581—595, № 6, էջ 747—757.
 Փախստական: «Մուրճ», 1895, № 8, էջ 1060—1065.
 Հաջի Աբրեկ: «Մուրճ», 1895, № 11, էջ 1390—1405.

- Կապանավորք: «Տարազ», 1895, № 45, էջ 650.
- Մցիրի: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: Թիֆլիս, 1896.
- Հաջի Արեկ: Բաքու, 1897.
- Առաջատ: «Բաղմավեպ», 1897, էջ 369.
- Թամար: «Տարազ», 1897, № 19, էջ 310.
- Առաջատ: «Տարազ», 1897, № 40, էջ 631.
- Գե: Մ. Այգընյան: 1898.
- Մախսիմ Մախսիմիչ: 1898.
- Աղոբ: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: «Մուրճ», 1899, № 2—3, էջ 200.
- Մարգարե: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: «Մուրճ», 1899, № 2—3, էջ 200—201.
- Կապանավորք: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: «Մուրճ», 1899, № 4—5, էջ 403.
- Վաչո: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: «Մուրճ», 1899, № 4—5, էջ 403.
- Մեղնող բմբիչ: «Տարազ», 1899, № 28, էջ 663—664.
- Վաչո: «Հումա», 1900, հունիս, գիրք Բ. էջ 148.
- Գե: Թարգմ. Հովհ. Աղամալյան: Բաքու, 1901.
- Գե: Թարգմ. Հ. Միրզոյանց, 1901.
- Պաղեստինի ոստ: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: «Մուրճ», 1901, № 7.
- Ես սիրում եմ: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: «Մուրճ», 1901, № 8, էջ 87.
- Խամարա: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: «Մուրճ», 1901, № 10, էջ 171.
- Աղոբ: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: «Մուրճ», 1901, № 711, էջ 44.
- Իմ տունը: «Տարազ», 1901, № 28, էջ 52.
- Հաջի Արեկ: «Տարազ», 1902, № № 1, 2, 3.
- Խոստովանանք: «Տարազ», 1902, № 17.
- Քանաստեղծություն, «Բաղմավեպ», 1904, էջ 196.
- Խրեմ արմավենի: «Բաղմավեպ», 1904, էջ 295—296.
- Փափաք: «Բաղմավեպ» 1904, էջ 379.
- Սղոբ: «Բաղմավեպ» 1904, էջ 380.
- Կամ խոսքեր. որոնց իմաստը կամ մութ է կամ չնչին: «Բաղմավեպ», 1904, էջ 380.
- «Երբ որ արտը ոսկեգույն հման ալյաց կծվա...» «Բաղմավեպ», 1904, էջ 532—534.
- Շահատակին շիրիմը: «Բաղմավեպ», 1905, էջ 355.
- Ողաշու հավ: «Բաղմավեպ», 1905, էջ 355—356.
- Հրեշտակ: «Բաղմավեպ», 1905, էջ 357.
- ՄԱՏՈՒՐՅԱՆ, ԱԼ. Ռուս բանաստեղծներու 1-ին գրքույկ: Պուշկին և Լերմոնտով: Մոսկվա, 1905.
- Մ. Յու. Լերմոնտովից Ալ. Ծատուրյանի թարգմանությամբ ղեկավարած են՝ «Ահով նայում եմ դալիք օրերին...»—Աղոթք:—Առաջատ:—«Ես սիրում եմ, երբ սրտի հետ...»—«Երբ կյանքին վերջին հրաժեշտ...»—«Երբ մեղմ ծփում է արտը...»—Ընկերներին:—Թամար:—Վաչո:—Իմ տունը:—Իմ աշխարհը (Հատված): Ծովարբայի աղջիկը:—Կազբեկին:—Կայանավորք:—Հրեշտակ:—Մարգարե:—Մեղեդի:—Մեղալի սերը:—Մուրացկան:—Նժդեհի աղոթք:—Նվեր «Դե» պոեմային:—Ում ես չեմ ուզում:—Ո՛հ, այլևս քեզ չեմ այնպես սիրում...»—Պաղեստինի ոստը:—«Պուշկին կաղնու խղճուկ տերեն...»—Տապանագիր:—Տխուր եմ, տրտում:—Քեզ է պատմում...—Քեզ մի հավատար:

«Յրվում է գունատ մշուշը երկրի...» Թարգմ. Ոն. Անոփյան, 1908, հունվար,—

Զեռագիր (ՀՍՍՌ Գրական թանգարան», «Անոփյանի արխիվ»):

Ամպեր: Թարգմ. Հար. Պետրոսյան: «Աղբյուր», 1911, էջ 46.

Գուրս եմ գալիս: Թարգմ. Ոն. Անոփյան, 1911 հուլիսի 1. Զեռագիր (ՀՍՍՌ Գրական թանգարան, «Անոփյանի արխիվ»):

էլ չեն գա նրանք: Նույն թարգմ., 1911 հունիսի 29, նույն տեղը:

երկինք և աստղեր: Նույն թարգմ., 1911 դեկտ. 2, նույն տեղը:

Պատասխան: Նույն թարգմ., 1911, դեկտ. 9, նույն տեղը:

Մուրացիկը: Նույն թարգմ., 1911, դեկտ. 15, նույն տեղը:

Ամպեր: Նույն թարգմ., 1911, դեկտ. 19, նույն տեղը:

Երագ: Նույն թարգմ., 1911, դեկտ. 19, նույն տեղը:

Հավերժահարս: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Հույս», 1912, № 23, էջ 9.

Մտերմություն: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Հույս», 1912, № 23, էջ 9.

Երեկո: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Հույս», 1912, № 28, էջ 7.

Կատարվեց արդեն, բավ է սպասել... «Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Հույս» 1912, № 28, էջ 7.

Թի, ձայն եմ լսում փաղցրալուր հնչյուն, Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Հույս» 1912, № 128.

Ատաղ: Թարգմ. Ոն. Անոփյան, 1912, հունվ. 10. Զեռագիր (ՀՍՍՌ Գրական թանգարան, «Անոփյանի արխիվ»):

Ն-ին: (Իմ երգերի մեջ): Նույն թարգմ., 1912, հունվ. 12, նույն տեղը:

Պննան արևը: Նույն թարգմ., 1912, հունվ. 15, նույն տեղը:

Հնչակ: Նույն թարգմ., 1912, մարտ 5, նույն տեղը:

Վերեջագիծային: Նույն թարգմ., 1912, մարտ 5, նույն տեղը:

Ինձ հրեշտակների և դրախտի համար: Նույն թարգմ., 1912, մայիսի 16, նույն տեղը:

Խաչ ժայռի վրա: Նույն թարգմ., 1912, մայիսի 26, նույն տեղը:

Հիշում ես ինչպես: Նույն թարգմ., 1912, հունիսի 24, նույն տեղը:

Գարուն: Նույն թարգմ., 1912, հուլիսի 26, նույն տեղը:

Հեռու աշխարհում: Նույն թարգմ., 1912, օգոստ. 3, նույն տեղը:

Քիս տկար սրտի մեջ: Նույն թարգմ., 1912, օգոստ. 4, նույն տեղը:

«Լսիր, հիշիր դու այն ժամանակ...» Նույն թարգմ., 1912, օգոստոս 15, նույն տեղը:

«Ավելի հաճախ նայի հայելի...» Նույն թարգմ., 1912, օգոստ. 15, նույն տեղը:

Քնչո՞ւ համար: Նույն թարգմ., 1912, դեկտ. 29, նույն տեղը:

Ջրցունքներ: «Արարատ», 1913, էջ 42.

Իմականաճեղ: Թարգմ. Ս. Բառայան (1914)—Զեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Աղոթք: Թարգմ. Ոն. Անոփյան: «Գաղութ» 1914, № 5, էջ 68.

Լսիր, հիշիր ինձ: Թարգմ. Ոն. Անոփյան: «Գաղութ» 1914, № 10, էջ 147.

Առտգաստ: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Գաղութ» 1914, № 14, էջ 212.

Չալանավորը: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Գաղութ» 1914, № 17, էջ 260.

Ինչպես ոգին դաժան չարի: «Գաղութ», 1914, № 17, էջ 261.

Հնչյուններ և հայացք: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Գաղութ», 1914, № 18, էջ 277.

Ի՞նչ չեմ սիրում քեզ: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Գաղութ», 1914, № 19, էջ 292.

Մանու երեշտակ: Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան: «Գաղութ», 1914, № 30, էջ 472.

Կյանքի բաժակը: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Գաղութ», 1914, № 30, էջ 472.

Սիրում էմ տեսնել կտրմունքն իմ կուսի: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Գաղութ» 1914
№ 31, էջ 483.

Տուր ձեռքդ, ընկեր: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Գաղութ», 1914, № 32, էջ 501.

Գիտեմ, կյանքս բնավ պետք չէ աշխարհին: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: «Գաղութ»
1914, № 33, էջ 517.

Առաջատու: Թարգմ. Անտոյան, 1919, ապր. 30.—Չեռագիր (ՀՍՍՌ Գրակ. Թան-
գարան, «Անտոյանի արխիվ»):

Լսիր սիրելիս: Նույն թարգմ., 1919, մայիս 24, նույն տեղը:

Յուրտ, խորհրդավոր դիմակի տակից: Նույն թարգմ. 1919, հոկտ. 22, նույն տե-
ղը:

Քե ձայնդ լսեմ: Նույն թարգմ. 1919, մայիսի 4, նույն տեղը:

Սառնասներ: Նույն թարգմ. 1921, դեկտ. 30, նույն տեղը:

Տաղտուկ է, տխուր: Նույն թարգմ. 1922 հոկտ. 27, նույն տեղը:

Ով կույս վարդ: Նույն թարգմ. 1930 ապրիլ, նույն տեղը:

Արևը: Նույն տեղը, 1931 ապր. 21, նույն տեղը:

Ժայռը: Նույն թարգմ. 1931 մայիս 2, նույն տեղը:

Տխմար գեղեցկուհին: Նույն թարգմ. 1931 դեկտ. 1, նույն տեղը:

Մարտիկի գերեզմանը: Նույն թարգմ. 1931 դեկտ. 31, նույն տեղը:

Քերթողի մանը: Նույն թարգմ. 1933 փետրվ. 20, նույն տեղը:

Տապանագիր: Նույն թարգմ. 1933 փետրվ. 20, նույն տեղը:

Թամարը: Նույն թարգմ. 1933 փետրվ. 22, նույն տեղը:

Սև աչքեր: Նույն թարգմ., 1933 փետրվ. 28, նույն տեղը:

Անջատում: Նույն թարգմ. 1933 մարտ 1, նույն տեղը:

Հեշտուններ և հայացք: Նույն թարգմ. 1933 մարտ 2, նույն տեղը:

Ս-ին: Նույն թարգմ. 1933 մարտ 3, նույն տեղը:

Աշուղի երգը: Նույն թարգմ. 1933 մարտ 7, նույն տեղը:

Կաղնու տերևիկն ընկավ: Նույն թարգմ. 1933 մարտ 25, նույն տեղը:

Մակույկը: Նույն թարգմ. 1933 մարտ 26, նույն տեղը:

Մենախոսությունը: Նույն թարգմ. 1933 մարտ 31, նույն տեղը:

Կյանքի քաար: Նույն թարգմ. 1933 մարտ 31, նույն տեղը:

Շնորհակալություն: Նույն թարգմ. 1933 ապրիլ 3, նույն տեղը:

Երբ որ դեղին առան է ծփում: Նույն թարգմ., 1933 ապրիլ 10, նույն տեղը:

Ես չեմ ցանկանում, որ համայն աշխարհն... Նույն թարգմ. 1933 ապրիլ 16,

նույն տեղը:

Կովկասին: Նույն թարգմ., 1933 ապրիլ 28, նույն տեղը:

Սմիրնովային: Նույն թարգմ. 1933 հունիս 1, նույն տեղը:

Աստղ: Նույն թարգմ. անթվական: Նույն տեղը:

Երեք արմավենի: Նույն թարգմ. անթվական: Նույն տեղը:

Կազրեկին: Նույն թարգմ. անթվական: Նույն տեղը:

Ոչ, ես Բայրոն չեմ: Նույն թարգմ. անթվական: Նույն տեղը:

Էպիգրամներ: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Գրական թերթ» 1934, № 19.

Հիմար գեղեցկուհի: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Գրական թերթ» 1934, № 19.

Երազ: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Գրական թերթ» 1934, № 27.

- Այլ. ևս թայրոն չեմ: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Գրական թերթ» 1934, № 27.
- Վազրեկին: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Գրական թերթ», 1934, № 27.
- Ժայռ: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Գրական թերթ» 1934, № 27.
- Իրախտագիտություն: «Խորհրդ. գրականություն» 1934, № 2, էջ 68—73.
- Խոսքեր կան: «Խորհրդ. գրականություն», 1934, № 2, էջ 68—73.
- Պաղնու տերև: «Խորհրդ. գրականություն» 1934, № 2, էջ 68—73.
- Մեն մենակ բռնում եմ ճանապարհ: «Խորհրդ. գրականություն» 1934, № 2, էջ 68—73.
- Հավերժամարտ: «Խորհրդ. գրականություն» 1934, № 2, էջ 68—73.
- Աղբար: «Խորհրդ. գրականություն», 1934, № 2, էջ 68—73.
- Փախստական: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Խորհրդ. գրականություն» 1934, № 2, էջ 74—77.
- Մեք ժամանակի հերոս: Թարգմ. Արշ. Խոնդկարյան, Երևան, 1935.
- Պուշկինի մահը: Թարգմ. Հ. Մաղմանյան: «Խորհրդ. Հայաստան» 1936, № 263.
- Ժայռ: Թարգմ. Մկրտիչ Կորյուն: Նրա՝ «Կյանքի և սիրո նրբեր» գրքում: Երևան, 1937, էջ 85.
- Առաջատու: Թարգմ. Գ. Գրիգորյան: «Գրական-քննադատական ամսանախ»: Երևան, ՀԽՍՀ Պետհամալսարանի հրատ. 1937, էջ 67.
- Ամպեր: Թարգմ. Հ. Մաղմանյան: «Գրական թերթ», 1939, № 29.
- Փախստական: Թարգմ. Վ. Գրիգորյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1939, № 3—4: Նույնը՝ Գրիգորյան, Վ. «Արևն սպիտակ» գրքում: Երևան, 1939, էջ 217—225.
- Դաշույն: Թարգմ. Հովհ. Շիրազ: «Խորհրդ. գրականություն» 1939, № 10—11, էջ 66.
- Բուն, երազ: Ազատ Թարգմ. Հովհ. Շիրազ: «Խորհրդ. գրականություն», 1939, № 10—11, էջ 67.
- Ամպեր: Թարգմ. Ա. Խոնդկարյան: «Խորհրդ. գրականություն» 1939, № 10—11, էջ 67.
- Մարգարե: Թարգմ. Ա. Խոնդկարյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1939, № 10—11, էջ 88.
- Դեպի հյուսիս գալով այն հեռուներից... Թարգմ. Սամվել Գրիգորյան: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1939, № 235.
- Եղեգր: Թարգմ. Աշոտ Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1939, № 236.
- Ամպեր: Թարգմ. Թաթուլ Հուրյան: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1939, № 237.
- Մահ: Թարգմ. Թաթուլ Հուրյան: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1939, № 237.
- Աստղ: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1939, № 237.
- Փոքորիկ: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1939, № 237.
- Կի՛ն: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1939, № 237.
- Մարտիկի շիրիմը: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1939, № 237.
- Հաբանուհի: Թարգմ. Սամվ. Գրիգորյան: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1939, № 237.
- Հայրենիք: Թարգմ. Սամվ. Գրիգորյան: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1939, № 237.
- Դիմականանդես: Թարգմ. Տիգ. Հախումյան, (1939—1940):—Չեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):
- Զու իմ մտքում ստեղծեցի մի աշխարհ: Թարգմ. Յ. Շողենց: «Ավանգարդ», 1940, № 186.

- Քամար: Թարգմ. Սուրեն Վահունի «Ավանգարդ», 1940, № 186.
- Մնաս բարով անվառ ուս: Թարգմ. Լեկ. Մելքոնյան «Ավանգարդ», 1940, № 186.
- «Այ, ոչ քե քեզ եմ այսպես վառ սիրում»: Թարգմ. Հր. Հովհաննիսյան «Ավանգարդ», 1940, № 186.
- Փայր: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: Տարոնցի, Ս. «Բանաստեղծություններ» զրբում Երևան, 1940, էջ 225.
- Կազրեկին: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: Նույն տեղը, էջ 226—227.
- Ընտիր երկեր: Հատոր 1-ին: Բանաստեղծություններ, պոեմներ, հմբ. պրոֆ. Գ. Արովի Երևան 1941.
- Դաշույն: Թարգմ. Գ. Սևակ: «Գրական թերթ» 1941, № 13.
- Հավերժահարս: Թարգմ. Աղավնի: «Գրական թերթ» 1941, № 17.
- Պաղեստինի ուտը: Թարգմ. Գ. Սևակ: «Գրական թերթ» 1941, № 17.
- Առագաստ: Թարգմ. Գ. Սևակ: «Սովետ. գրականություն» 1941, № 5—6.
- Մոսկվա: (Հատված «Մաշկա» պոեմից): «Սովետ. գրականություն», 1941, № 12, էջ 51.
- Կալաշնիկովի երգը. (Հատված): Թարգմ. Հովհ. Շիրազ: «Սովետ. գրականություն» 1941, № 12, էջ 37—38.
- Ամպեր: Թարգմ. Աշոտ Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 12.
- Առագաստ: Թարգմ. Աշոտ Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 12.
- Կերի ասպետը: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 12.
- Ջրահարսը: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 12.
- Բալլադ: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 12.
- «Կանգնած դռան մոտ սուրբ մենաստանի»: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 12.
- Սովեր: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 12.
- Իմ տունը: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 13.
- «Դու մի ծիծաղիր իմ վշտի վրա»: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 13.
- Ապրել եմ ուզում: Թարգմ. Աշ. Գրաշի: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 13.
- «Եկնում եմ ճամբան»: Թարգմ. Սամվ. Գրիգորյան: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 13.
- Երկու գեղունի: Թարգմ. Սամվ. Գրիգորյան: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 133.

Նրա մասին

- ՆԱԶԱՐՅԱՆՅ, ՍՏ. Լեոնտովի «Դե»-ի թարգմանության առթիվ: «Հյուսիս-փայլ», 1863, № 1, էջ 51—53.
- Լեոնտովի «Մասկարադ»-ի Աղամյանի կողմից Մոսկվայում բեմադրվելու առթիվ: «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 34.
- ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ, ՌԱՅ. Պետրոս Աղամյանի Լեոնտովի «Դիմակահանգես»-ի բեմադրության առթիվ: «Մեղու Հայաստանի» 1883, № 35.
- «Մասկարադ» զրաման բեմադրելու մասին: «Մշակ», 1884, № 27.
- ԱՐՓԻԱՐՅԱՆ, Ա. Միսայիլ Լեոնտովը:—Ստորագր. Ա. Ա. «Մասիս» 1887, հունիսի 6, էջ 177—178, էջ 187—188.

ՄԱՆԼԵՆՆԱՆ, Լ. Միխայիլ Յուրևիչ Լեմոնտով: «Մուրճ», 1891, № 6, էջ 767—777.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Տ. Լեմոնտովի Դեր Մ. Սադաթյանի թարգմանությամբ, Թիֆլիս, 1891:—Ստորագր. Տ. Հ. «Մուրճ», 1891, № 7—8, էջ 925—935.

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ, Մ. Քուցիկ ակնարկներ: «Նոր Դար», 1891, № 114—115.

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ, Մ. Գրական ակնարկներ: «Նոր-Դար», 1892, № 128.

ԳՆՈՒՆԻ, ՀՈՎՀ. Լեմոնտովի «Դե»-ը Սրեկյան վիպասանություն, Թարգմ. Մ. Լեմոնտովի «Մցիրի»: Հակոբ Տեր-Գևորգյանի և Հովհ. Թումանյանի թարգմատողական: 1891, Գրախոսական: «Մուրճ» 1894, № 3, էջ 433—436, № 11—12, էջ 1676—1691.

Լեմոնտովի «Մցիրի»: Հակոբ Տեր-Գևորգյանի և Հովհ. Թումանյանի թարգմանությամբ: Գրախոսական: «Մուրճ», 1896, № 5, էջ 642—652.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Տ. Մ. Լեմոնտով «Դե» արևելյան վիպասանություն, թարգմ. Մելքոն Այգընյանի: Թիֆլիս: Գրախոսական՝ Տ. Հ. «Մշակ», 1898, № 164.

ТН АЛЕИА Լեմոնտովի դիմակահանդեսի բեմադրության մասին: «Մշակ», 1898, № 235.

Լեմոնտովի «Դե»-ը: Թարգմ. Մելքոն Այգընյան: Թիֆլիս, 1898, Մաքսիմ Մաքսիմիչ: Թարգմ. Ա. Բաքու: Գրախոսական: «Մուրճ», 1898, № 10—11, էջ 1547—1550.

Լեմոնտովի հիշատակին: [Խմբագրական]: «Մշակ», 1901, № 152.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Տ. Լեմոնտովի «Դե»: Թարգմ. Հ. Աղամալյան: Գրախոս. Տ. Հ. «Բյուրակն», 1901, № 194.

ՀԱՄԱԼՅԱՆ, Ս. Լեմոնտովը և հայոց գրականությունը: «Գաղութ», 1914, № 30, էջ 471—472.

ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈՒՐ. Մ. Յու. Լեմոնտով:—Ստորագր. Ս. Գուրգեն: «Ավանդարդ», 1934, № 246.

ԶԱՐՅԱՆ, Ռ. Մ. Լեմոնտովի «Մեր ժամանակի հերոսը» հայերեն:—Ստորագր. Ռ. Զ. «Գրական թերթ», 1935, № 18.

ԿՈՄՈՒՆԻ, Ղ. ԵՎ ՀԱՅՐՅԱՆ, Գ. Մ. Յու. Լեմոնտով: «Խորհրդ. Հայաստան», 1938, № 239.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ: Միխայիլ Լեմոնտով: «Գրականության Քրեոտոմատիա»: Կաղմ. Մ. Մկրյան: Երևան, 1938, էջ 323—325.

ԳԱՆԻՆԼՅԱՆ, Ս. Ռուսական պոեզիայի պարծանքը: «Գրական թերթ», 1939, № 29.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ս. Մ. Յու. Լեմոնտով: «Գրական թերթ», 1939, № 29.

ՄԵԼԻՔՅԱՆ, ՀՈՎԻԿ. Ռուս ժողովրդի մեծ բանաստեղծը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1939, հոկտ. 15.

ԱՐՈՎ, Գ. Մ. Յու. Լեմոնտով: «Լեմոնտով, Մ. «Ընտիր երկեր» հատոր 1-ին ժողովածուում: Երևան, 1941, էջ 7—20:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ: Լեմոնտովի կյանքը և գրական ստեղծագործությունը: Երևան, 1941.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ: Հայրենասիրական մոտիվները Լեմոնտովի ստեղծագործությունների մեջ: «Գրական թերթ» 1941, № 19.

ԴՐԱՇԻ, ԱՇ. Լեմոնտովը և Թումանյանը: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1941, № 12.

ՈՍԿԵՐԶՅԱՆ, ԱՐՏ. Հայրենասեր երգիչը: «Սովետ. գրականություն» 1941, № 12, էջ 82—84.

ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ, Հ. Լեւոնապետի ընտիր երկերը: Երևան, 1942, Գրախոսական: «Սովետ. գրականություն», 1942, № 2, էջ 104—106.

ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ, Հ. Ռ. Հովհաննիսյանի «Լեւոնապետի կյանքը և գրական ստեղծագործությունը», Երևան, 1941, Գրախոսական: «Սովետ. գրականություն», 1942, № 2, 106—107.

ՈՍԿԵՐԶՅԱՆ, ԱՐՏ. Մ. Ю. ЛЕРМОНТОВ „Демон“, 1942, «Սովետ. գրականություն» № 5—6, էջ 208.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ: Միխայիլ Լեւոնապետի «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 207.

ՈՍԿԵՐԶՅԱՆ ԱՐՏ. Կովկասի հերոսական կերպարը ուստ գրականության մեջ: Երևան, 1946 թ.:

ՈՍԿԵՐԶՅԱՆ, ԱՐՏ. Ռուս գրականությունը և 1812 թ. Հայրենական պատերազմը, 1943, էջ 30—35.

Լեւոնապետին նվիրված բանաստեղծություններ

Լեւոնապետին: «Տարազ», 1891, հուլիս 14, էջ 386.

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, ՀԱՐ. Լեւոնապետին: «Արարատ», 1913, էջ 41.

ԱՂԱՎՆԻ. Լեւոնապետի Աքախին: «Գրական թերթ», 1939, № 29.

ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ՍՍ.ՔՈ. Միխ. Յուր. Լեւոնապետին: «Գրական թերթ» 1939, № 29, ՇԻՐԱԶ. ՀՈՎՀ. Երգ Լեւոնապետի մասին: «Խորհրդ. Հայաստան» 1939, հոկտ. 20.

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, ԱՐՇ. Լեւոնապետին: «Ավանգարդ», 1940, № 161.

ՇՈՂԵՆՅ, ՅԱԿԱՆ. Լեւոնապետի սերը: «Գրական թերթ» 1940 թ. № 17.

ՏԱՐՈՆՅԻ, Ս. Պոետ Լեւոնապետի սոսիները: Նրա՝ «Բանաստեղծություններ» գրքում: Երևան, Հայպետհրատ, 1940, էջ 84—85.

Ա. Վ. ԿՈՆՅՈՎ (1809—1842)

Երկերի քաղգմանություններ

Գեղջուկի մտածմունքը: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան (1899): Թումանյան, Հովհ. «Գեղարվեստական երկեր» գրքում: Երևան, 1934, էջ 177.

Քնարք երգում է: «Տարազ», 1904, № 10, էջ 89.

ԲԼԵԲ: «Տարազ», 1904, № 34, էջ 318.

ՆԱՏՈՒՐՅԱՆ, ԱԼ. Ռուս բանաստեղծները 2-րդ գրքուկ: Մոսկվա, 1906.

Ա. Վ. Կոնյովից Ա. Մատուրյանի թարգմանությամբ ղեկավարված են՝ երգ: [«Ախ ինչի զոռով ինձ մարդի ավին...»]—Երգ: «Հողմն է փչում, հողմն օրորում...»]—Երգ: [«Մարդու չեմ ասի, ինչու գարունքին...»]—Խեղճի վիճակը:—Խոհեր 1-ին:—Խոհեր 2-րդ:—Խոհեր:—Ծերուկի երգը:—Շինականի մտածմունքը:—Էլբրջին կոխի:—Խեղճի հալը:

Շինականի մտածմունքը: «Գիր և կյանք» դասագրքում: Թիֆլիս, 1911, էջ 281.

Գաշտ: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան: «Հասկեր» 1913, էջ 168.

Դիշեր: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան: «Հասկեր», 1914, էջ 206.

Սևակնացած ամպ: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան: «Հասկեր» 1914, 206—207.

Գեղջուկի մտածմունքը: «Կարմիր Արև» դասագրքում: Երևան, 1930, էջ 211.

Ինդուկի մտածմունքը: «Տարոնցի, Ս. «Դասագիրք լեզվի և գրականության»,
Երևան, 1932, էջ 223.

Նրա մասին

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ, Մ. Կոչում: «Նոր Դար», 1892, № № 176, 179.

ՔԱԼԱՆԹԱՆ, Ա. Ժողովրդական բանաստեղծի հիշատակին: «Մշակ», 1909,
№ 216.

Ն. Վ. ԳՈԴՈՒ (1809—1852)

Նրա քաղաքացիություններ

Վերաբնակ: Թարգմ. Տեր-Աստվածատրյան, 1881.

Գնեպր: Նազարյանց, Հովհ. «Ընտիր հատվածներ» քրեստոմատիայում: Թիֆ-
լիս, 1899, մասն Ա., էջ 100—101.

Տաբաս Բուլբա: (Համառոտ փոխադրություն): Միրջան Մահտեսի Հակոբյանց,
Շուշի, 1891.

Տաբաս Բուլբա: Թարգմ. Մ. Արեղյան: Թիֆլիս, 1892.

Վաղեմի կալվածատերեր: Թարգմ. Հ. Աթանասյան: «Արաքս» 1892, էջ 3—32.

Մեռած հոգիներ: [«Պուշկին» հատվածը]: «Մուրճ», 1892, № 5, էջ
663—686.

Վաղեմի կալվածատերեր: Թարգմ. Հ. Աթանասյան: Ս. Պետերբուրգ, 1893.

Գնեպր: «Տարազ», 1895, № 20.

Քիր: Թարգմ. Գ. Աղաջանյան: «Նոր Դար», 1898, № № 14, 69, 152, 154.

Նեղագաղի օրագիրը: Թարգմ. Չ. «Տարազ» 1902, № 7, 10—13.

Կյանք: Թարգմ. Տ. Վարդանյան: «Նոր Դար», 1902, № 11.

Ամուսնություն: Աղաթ Թարգմ. Պերճ Պուշյան: Թիֆլիս, 1904.

Քանդակագործություն, նկարչություն և երաժշտություն: Թարգմ. Չ. «Գեղար-
վեստ» 1909, № 31.

Ռեդակցիոն գիշերներ: «Տարազ», 1909, № 3.

Վերաբնակ: Թարգմ. Հակոբ Գենջյան: 1910.—Զեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական
Բանդարան):

Կյանք: Թարգմ. Չ. Տ. Գրիգորյան: «Տարազ», 1913, № 1, էջ 6—8.

Պլյուշկին: (Հատված «Մեռած հոգիներից»): Հովվյան, Պ. «Հայ լեզու» դա-
սադրում: Թիֆլիս, 1914, էջ 388—408.

Քիր: Երևան, 1934.

Տաբաս Բուլբա: Երևան, 1934.

Նրա մասին

ՏԵՐ-ԱՍՏՎԱԾԱՏՐՅԱՆ, Կ. «Ռեկվորի» քաղաքացիության մասին: «Մշակ»,
1881, № 133.

Անձանոր: Գոգոլի «Էկրաֆնիլը» հայ բեմի վրա: «Արձագանք» 1882, № 10,
էջ 156—158.

Գոգոլի և Ալվազովսկու հանդիպման մասին՝ վեներտիլում: «Արձագանք»,
1883, № 27, էջ 389.

Աղամյանի կողմից Գոգոլի «Եկրաֆնիլի օրագրից» մի կտոր արտասանելու մա-
սին: «Արձագանք» 1886, № 44, էջ 568.

Գոգոլի «Տաբաս Բուլբան»: Համառոտ փոխադր. Մ. Մ. Հակոբյանց: Շուշի,
1891: Գրախոս.՝ Բ. «Մուրճ», 1891, № 10, էջ 1225—1228.

- ն. վ. Գոգոլ: [Խմբագրական]: «Մուրճ» 1892, № 2, էջ 846—849.
- ն. վ. Գոգոլ: «Մուրճ», 1892, № 5.
- ն. Գոգոլ:—Ստորագր. ի. «Մշակ», 1902, № 39.
- ԽճՖՆԱՖՆՆՈՐԿԱՆ հաղթանակը: [Խմբագրական]: «Մշակ», 1902, № 39.
- ՔԵՄԵՆՉՅԱՆ, Ռ. Գոգոլի մասին: «Մշակ», 1902, № 48.
- ՄԱՏՈՒՐՅԱՆ, Ա.Լ. Գրական տոն: [Գոգոլի մահվան 50-ամյակը]: «Մշակ», 1902, № 69.
- ԼԻՍԻՅՅԱՆ, ՍՏ. ն. վ. Գոգոլ: «Մուրճ», 1902, № 2, էջ 173—187.
- ՔԱԼԱՆԹԱՐ, Ա. Գոգոլյան օրեր: «Մշակ», 1909, № 59.
- ՀԵԾՕ, Գոգոլի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ: «Մշակ», 1909, № 62.
- Գոգոլի ծննդյան 100-ամյակը: «Մուրճ», 1909, № 62.
- ՈՍԿՈՒ-ՉՈՆ: Գոգոլի ծննդյան 100-ամյակը: «Մշակ», 1909, №№ 66, 67, 69.
- ՈՍԿՈՒ-ՉՈՆ: Գոգոլի ժառանգությունը: «Մշակ», 1909, № 162.
- ՈՍԿՈՒ-ՉՈՆ, Գոգոլի «Վերաբնիշը»: «Արար», 1911, № 10—17, էջ 131—132.
- ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ, ԱՐՍ.ՔՍԻ. Գոգոլ: «Շող», (Կ. Պոլիս), 1911, № 13, 18—19.
- ՍՏՐՅԱՆ, Վ. «Ռեկզորը»: «Մարտակոչ», 1927, № 122.
- ՍԱՐՅԱՆ ԳՈՒՐ. Գոգոլի «Ռեկզորը» բեմադրելու առթիվ [Երևանի Պետքառուհում]:—Ստորագր. Ս. Գուրգեն: «Ավանդարդ», 1934, № 10.
- ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ: Քննադատական սեպտեմբրի հանճարը: «Գրական-թերթ», 1939, № 11.
- ՓԱԼԱՆՋՅԱՆ, Ա. Մեծ սեպտեմբր: «Խորհրդ. Հայաստան», 1939, № 76.
- АХУМЯН, Т. „Ревизор“. „Коммунист“ (Երևան), 1940, № 14.
- ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ: Բեյինսկին որպես Գոգոլի քննադատ: «Գիտական աշխատություններ (ՀՍԽՀ Պետհամալսարան)», 1941, 18-րդ հատ. էջ 119—237.

Վ. Գ. ԲԵԼԻՆՍԿԻ (1811—1848)

Երկերի քաղցմանություններ

- Բանաստեղծության վրա: «Կուսակ հայոց աշխարհի», 1861, հատ. Ժ. էջ 819—830, հատ. ԺԲ. էջ 921—926. 1862, հատ. Գ. էջ 192—199.
- Մանուկների կրթության և ծնողական սիրտ վրա առհասարակ: «Հայկական աշխարհ», 1807, № № 9, 11.
- Բանաստեղծություն: Նաղարյանց, Հովհ. «Բնտիր հատվածներ» քրեստամատիա-յում: Թիֆլիս 1889, մասն Ա. էջ 322—333.
- Դաստիարակության մասին: «Տարազ», 1898, № 21, էջ 456—457, № 22, էջ 480—481, № 23, էջ 504—507.
- Դրականության մասին: Թարգմ. Ա. Տ. -Հարությունյան: «Տարազ», 1898, № 21, էջ 464—465.
- Սիրո և կնոջ մասին: Թարգմ. Վահան Տեր-Գևորգյան: «Բնիկեր» 1906, № № 26, 27.
- Բանաստեղծություն: Նաղարյանց, Էմ. քհն. «Բնտիր հատվածներ» Բ. մաս, Ալեքսով, 1908, էջ 373—388.
- Դաստիարակության մասին: «Տարազ», 1911, № 9, էջ 102.

Քանաստեղծություն: [Քաղված Վ. Բելինսկու հոդվածներից]: Թարգմ. էմ. ք. Ն.

Նազարյանց, «Հուշարար» (Ալմանախ), 1912, էջ 18—20.

Արվեստի և գրականության մասին: «Ավանգարդ», 1936, № 83.

Նամակ Գոգոլին: [Հատվածներ]: «Ավանգարդ», 1936, № 83.

Պուշկինի մասին: [Հատվածներ]: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1936, № 266.

Պուշկինի մասին: Հինգերորդ հոդվածը: Պոետի պաժուր: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 1.

Բելինսկու կարծիքը Նեկրասովի մասին: «Գրական թերթ», 1938, № 2.

Նամակ Գոգոլին: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № 5, էջ 122—129.

Նեկրասովի մասին: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1938, № 6.

[Լեոմոնտովի] «Մեր ժամանակի հերոսը» (Հատված): «Գրական թերթ», 1941, № 17.

Ընտիր երկեր: Խմբագր. Ս. Սողոմոնյանի և Արտ. Ոսկերչյանի: Երևան, Հայպետհրատ, 1948.

Ր ո վ ա ն դ. Գրական երազանքներ—Թարգմ. Հ. Թուրջյան:—Մեր ժամանակի հերոսը: Թարգմ. Հ. Թուրջյան:—Մ. Լեոմոնտովի բանաստեղծությունները: Թարգմ. Հ. Թուրջյան:—Չիչկովի արկածները կամ մեռյալ հոգիները պոեմի մասին: Թարգմ. Հ. Թուրջյան:—Բացատրություն բացատրության: Թարգմ. Հ. Թուրջյան:—Պուշկինի պոեզիան, Թարգմ. Վ. Միքայելյան:—Եվգենի Օնեգին: Թարգմ. Հ. Թուրջյան:—Մի Հայացք 1847 թ. ուսու գրականության վրա: Թարգմ. Հ. Թուրջյան:—Նամակ Գոգոլին: Թարգմ. Հ. Թուրջյան:

Նամակ Գոգոլին: Թարգմ. Հ. Թուրջյան: Երևան, Հայպետհրատ, 1948.

Նրա մասին

Լեո. Կրիտիկան մեր մամուլի մեջ: [Բելինսկու մասին]: «Մշակ»: 1883, № 119.
ՐԱՖԻ: Հակոնուս Կրիտիկան և «Կայծերը»:—Ստորագր. Փալատոս: «Մշակ», 1883, № № 141, 142, 143, 150.

THALEIA. Տոնախմբություն Բելինսկու հիշատակին: [Մահվան 50-ամյակի առթիվ]: «Մշակ», 1898, № 59.

Թարմացնող հիշատակներ: [Խմբագրական]: «Մշակ», 1898, № 88.

Բելինսկի: «Մշակ», 1898, № № 88, 89.

Բելինսկի: [Խմբագրական]: «Տարազ» 1898, № 24, էջ 445.

Բելինսկու աշխարհայեցողությունը: «Տարազ» 1901, № № 15—19, 24.

ՄՈՒՐԱՅԱՆ: «Ռուզան»-ի քննադատության առթիվ: Վ. Բելինսկու մասին: Նամակ խմբագրության: «Մուրճ», 1907, № 3, էջ 254—259.

Երկու խոսք: [Պատասխան Մուրաջանին. Բելինսկու մասին]:—Ստորագր. Լ. «Մուրճ», 1907, № 3.

ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈՒՐ. Մեծ քննադատը: «Ավանգարդ», 1936, № 83.

ՈՍԿԱՐՉՅԱՆ, ԱՐՏ. Բելինսկին սեռույցի տեղեկությամբ: «Գրական սերունդ», 1936, № 6.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ս. Վիսարիոն Գրիգորեիչ Բելինսկի: «Գրական թերթ», 1936, № 14.

ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Վ. Ռուս հանճարեղ քննադատ Վ. Գ. Բելինսկին: «Գրական թերթ», 1938, № 28.

ՂԱՆԱԼՅԱՆ, Հ. Վիսարիոն Բելինսկի: «Խորհրդ. գրականություն»: 1938, № 6—7, էջ 216—220.

ՊՍԿԱՆՅԱՆ, ԿԱՌՆԻԿ: Վիսարիոն Բելինսկի—Ստորագր՝ Աիլդ: «Խոտհրդ. Հայաստան», 1938, № 131.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍՆԹ: Բելինսկին որպես Դոգդլի քննադատ: «Գիտ. տեղեկագիր (Երևանի Պետհամալսարանի) 1941, հատոր 18-րդ, էջ 119—237. Խուս ժողովրդի հանճարներ: Բ. Գ. Բելինսկի, Ն. Գ. Չերնիշևսկի, Գ. Վ. Պլեխանով: «Սովետ. Հայաստան», 1942, № 15.

ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ, Ա. Վ. Գ. Բելինսկի: Երևանի Պետհամալսարանի հրատ. 1948.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Ռ. Վ. Գ. Բելինսկի: Հայկոտհրատ, Երևան, 1948.

ՊՍԿԱՆՅԱՆ, Ա. Վ. Գ. Բելինսկի: Բելինսկի, Վ. Գ. Ընտիր երկեր: 1948, էջ VII—XXIX.

Ա. Ի. ԳԵՐՅՆ (1812—1870)

Երկերի քաղվածություններ

ՈՎ Է մեղավոր: Երևան, 1937.

Գող կաշաղակիր: Թարգմ. Հր. Քոչար: Երևան, 1945.

Նրա մասին

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍՆԹ: Ա. Ի. Գերցեն: «Գրական թերթ», 1940, № 3.

Ի. Ս. ՆԻԿԻՏԻՆ (1824—1861)

Երկերի քաղվածություններ

Բամբասան: «Հայկական աշխարհ», 1870, № 9—10, էջ 270.

Դանդաղ սահում են: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1901, № 5, էջ 185.

Փորված է բահով: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1901, № 6, էջ 124.

Երգ վերջալույսի: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ» 1901, № 7.

Գծնաշունչ կյանքի խստության սովոր: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1902, № 9, էջ 37.

Հայրս չբողեց ինձ ժառանգություն: «Մուրճ» 1902, № 9.

Գերսեմանի պարտեզում: (Моление о чаше) Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1903, № 4, էջ 150—156.

«Ախ, հանգիստ տվեք...»: Թարգմ. Ա. Մատուրյան: «Մուրճ» 1903, № 9, էջ 22—24.

Բամբասան: «Բաղմավեպ», 1905, էջ 357.

«Հին կուրգանի վրա դաշտում ամայի...» Թարգմ. Ավ. Իսահակյան (1905):

Իսահակյան, Ավ. «Ընտիր երկեր» գրքում: Երևան, 1939, էջ 309.

ԻՍՏՈՒՐՅԱՆ, ԱԼ. Խուս բանաստեղծներ: 2-րդ գրքույկ: Մոսկվա, 1906.

Ի. Ս. Նիկիտինից Ալ. Մատուրյանի Թարգմանությանը վերաբերյալ
են՝ «Ախ, հանգիստ տվեք...»—Ազի արտասուք:—Աստղեր շողշողուն:—
Գեթսեմանի պարտեզում:—Դանդաղ սահում են:—Գծնաշունչ կյանքի:—
Երգ վերջալույսի:—Ժառանգություն:—Խեղճություն:—Չմեռային գիշերը
գյուղում:—Մարմար:—Մուրաղկան:—Պոետին:—Փորված է բահով:

Չմեռային գիշերը գյուղում: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան: «Հասկեր» 1911, էջ 56—57.

Կիշերվա հանգիստ: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան: «Հասկեր» 1913, էջ 10.

Գառուն: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան: «Հասկեր» 1914, էջ 137.

Նրա մասին

ՔԵՐԵՐՅԱՆ, Մ. Գրական ակնարկներ: «Նոր Դար», 1896, № 198.

Ի. Ա. ԳՈՆՉԱՐՈՎ (1812—1891)

Երկերի քաղվածություններ

Օրլովով: [Հատված]: Թարգմ. Հ. Ե. «Տարադ», 1900, № 37.

Օրլովով: [Հատված]: Թարգմ. էմ. Դաճ: Նազարյան: Նրա՝ «Լենտիկ Հատվածներ» գրքում: Ալեքսպոլ, 1908, էջ 577—595.

Փոքորիկ: Թարգմ. Արարիկ Սարուխանյանի: «Շող» (Կ. Պոլիս), 1912, № 16, էջ 8—9.

Օրլովովի երգը: Թարգմ. Մ. Խանզադյան: Երևան, 1931.

Օրլովով: Թարգմ. Եր. Տեր-Մինասյան: Երևան, 1941.

Նրա մասին

ԱՐՄՐՈՒՆԻ, ԳՐ. Ռուս գրող Գոնչարով: «Մշակ», 1891, № 105.

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ, Մ. Թուրքիկ ակնարկներ: Ի. Ա. Գոնչարով: «Նոր Դար», 1891, № 105.

ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ, ՍՈՒՐՆԻ: «Զառիթափը» (Одрыб). Սպանդարյան, Սուրեն: «Հողվածներ, նամակներ, փաստաթղթեր» ժողովածուում: Երևան, 1939, էջ 243—244.

ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ, ԱՐԱՔՍԻ: Իվան Ալեքսանդրովիչ Գոնչարով: «Շող» (Կ. Պոլիս), 1912, № 16, էջ 8.

Ա. Ն. ՕՍՏՐՈՎՍԿԻ (1823—1886)

Երկերի քաղվածություններ

Խավար: [Ամպրոպ]:—Ձեռագիր անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Անմեղ հանցավորներ:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Անտառ:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Արդյունավոր պաշտոն:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Բելուգինի հարսանիք:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Կայլեր և ոչխարներ:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Փոքորիկ: [Ամպրոպ]: Թարգմ. Վերգիլիե Մանվելյանց:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Անմեղ հանցավորներ: Թարգմ. 1892:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Արեւավիթ: (Гроза): Թարգմ. Ալ. Մովսիսյան (Շիրվանզադե): Թարգմ. 1898:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Անօծիար: Թարգմ. 1900:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Տաղանդներ և երկրպագուներ: Թարգմ. 1902:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Անտառը: Թարգմ. 1907:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Աղփատությունը արատ չէ: Թարգմ. 1913:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Ամպրապ: Թարգմ. Տիգր. Հախումյան: 1934—35 թ. թ. —Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Անձնի մեղավորներ: Թարգմ. Արմեն Արմենյան, Լենինական, 1938:—Այսպես
կետիպ (ՀՍՍՌ Քատերական թանգարան):

Դոյլեր և ոչխարներ: Թարգմ. Ստ. Զորյան, 1939:—Զեռագիր (ՀՍՍՌ Քատերա-
կան թանգարան):

Их salesի խմոր: СВОИ ЛЮДИ, СОЧТЕМЯ: Թարգ. Ս. Փալանջյան: Երևան,
1943:—Զեռագիր (ՀՍՍՌ Քատերական թանգարան):

Տողանդներ և երկրագույներ: Թարգմ. Ա. Խոնդկարյան: Երևան, 1943:—Մե-
քենատիպ (ՀՍՍՌ Քատերական թանգարան):

Նրա մասին

Ա. Ն. Օստրովսկի: Խմբագրական, «Մշակ», 1886, № 62.

«Անձնի մեղավորների» բեմադրության մասին:—Ստորագր. Տ. Հ. «Մշակ»
1798, № 43.

Օստրովսկու «Бешеные деньги»-ի բեմադրության մասին: «Մշակ» 1900, № 93.

Օստրովսկու «Անձնի մեղավորները»: «Մշակ» 1901, № 235.

ՄԻՐՈՂ: «Անձնի մեղավորների» բեմադրության մասին: «Մշակ» 1908, № 270.

Ի. Սուդովյանը և Օստրովսկին: «Տարազ», 1912, № 4, էջ 62—63.

ՄԿՐՏՉՅԱՆ, Հ. Օստրովսկին և իր «Նկամտավոր պաշտոնը»: «Գրական դիր-
բերում»: 1929, № 12, էջ 68—72.

ՐԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ, ԱՐԾ. Ն. Ա. Օստրովսկի: «Ավանգարդ», 1938, № 292.

ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈՒՐԳ. «Անձնի մեղավորներ»: «Խորհրդ. Հայաստան», 1939,
№ 89.

ԴԱՎԹՅԱՆ: «Ամպրոպը» Հայկական դրամայի թատրոնում: «Կոմունիստ» (Բա-
րու), 1939, № 84.

БАРСЕГЯН, С. Великий русский драматург. „Коммунист“ (Երևան),
1943, № 80.

ԱՐԱՔՍՄԱՆ, Ա. Օստրովսկին Պատանի Հանդիսատեսի թատրոնում: («Արդյու-
նավոր պաշտոնի» բեմադրության առթիվ): «Սովետ. Հայաստան»
1944, № 99.

Ի. Ս. ՏՈՒՐԳԵՆԵՎ (1818—1883)

Երկերի քաղցամանություններ

Անտառ և տափաստան: Թարգմ. Գ. Աստ. «Նոր Դար», 1887, № 177—178.

Առաջին սեր: «Հանդես գրական և պատմական», Ա. դիրք. 1888, էջ 18—104.

Պյանֆի կաթիլը: «Աղբյուր», 1884, № 1, էջ 169.

Համբեր և Դոն-Քիշոտը: Թարգմ. Ի. Աբխիմյանց: «Մեղու Հայաստանի» 1884,
№ № 36, 37, 39.

Հրեա: «Մշակ» 1884, № № 31, 32, 33.

Անտառ և տափաստան: Թարգմ. Գ. Աստ. «Նոր Դար», 1887, № 177—178.

Առաջին սեր: «Հանդես գրական և պատմական», Ա. դիրք. 1888, էջ 18—104.

Առաջին սեր: «Նոր Դար», 1888, № № 198—209.

Ասյա: Թարգմ. Ա. Ծատուրյան: «Արաքս» Գիրք. Ա. 1889, էջ 2—62 (Հա-
վելվածք):

Ուրվականներ: «Հանդես գրական և պատմական» 3-րդ դիրք. 1890, էջ
214—257.

Հաղթական սիրո եղբ: «Արձագանք», 1891, № 47, էջ 1—3.

Վեկյուրդ մարդու հիշատակաւորներ: Թարգմ. Ոստանիկ: «Նոր Դար» 1891, № № 41—45.

Վերախառ: Թարգմ. Ոստանիկ: «Նոր Դար», 1891, № № 70—76, 79—81, 83—84.

Ինչ գեղեցիկ, ինչ բարձր էին վարդերը: Թարգմ. Լ. Մելիք-Դադայանց: «Տարազ», 1891, № 9.

Նունը: Թարգմ. Լ. Մելիք-Դադայանց: «Տարազ», 1891, № 9.

Վերջին տեսություն: Թարգմ. Լ. Մելիք-Դադայանց. «Տարազ» 1891, № 9.

Դոստոյևսկի օրը: «Տարազ», 1891, № № 23—50.

Էգոց... Էգոց. Թարգմ. Լ. Մելիք-Դադայանց: «Տարազ», 1891, № 261:

Տիրակից: Նույն թարգմ., նույն տեղը, № 26.

Մենք դեռ կպատերազմենք: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 26.

Услышавъ судъ гласища. Նույն թարգմ. նույն տեղը, 1891, № 26.

Աղավնիներ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 31.

Մեր: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 31.

Քար: Նույն տեղը, նույն թարգմ., 1891, № 31.

Խուրացկանը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 31.

Արեւելեան ավանդություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 42.

Մարիամ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 42.

Վարդը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 42.

Խոսակցություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 45.

Կենաց օրենք: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 45.

Գոհ մարդ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 45.

Հիմար: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 46.

Պատավր: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 48.

Ինչ եմ ես մտածելու: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 49.

Հակառակորդը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1891, № 49.

Հաղթական սիրո երգը: Թիֆլիս, 1892.

Աշխարհի վերջը: Թարգմ. Լ. Մ. Դադայան: «Տարազ», 1892, № 11.

Բնությունը: Նույն, թարգմ., նույն տեղը, 1892, № 2.

Կախել նրան: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1892, № 3.

Խելու հաբստություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1892, № 4.

Մոլային ճանապարհորդություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1892, № 4.

Necessitas, vis, libertas: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1892, № 8.

Կաղսմբարան: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1892, № 8.

Այցելություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1892, № 8.

Երկնագույն քաղաքություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1892, № 9.

Խելու եղբայր: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1892, № 10.

Միջատ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1892, № 11.

Թուղին. (Հատված) «Տարազ» 1892, № 34—35.

Թուղին: Թարգմ. Ոստանիկ: «Նոր Դար», 1892, № 159. 1893, № 102-ից սկսած հունիս—հուլիս ամիսները:

Խեղույթ վերին էակի մոտ: Թարգմ. Ա. Ծատուրյան «Մուրճ» 1894, № 5, էջ 670.

Մերուկ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1894, № 5, 671.

Պառավ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1894, № 5.

Խոսակցություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1894, № 5, էջ 673—674.

Արձակ բանաստեղծություններ: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան:

Մոսկվա, 1895.

Բ ո լ ա ն դ. Արեղա:—Ախոյան:—Աղավիններ:—Աղոթք:—Այցելու-
թյունը:—Աշխարհի վերջը:—Արևելյան լեզենդ:—Բնություն:—Դանգեր:—
Գյուղ:—Դո՛հ մարդ:—Դու կլսես դատաստանը հիմարի:—Եսասեր:—Երկու
եղբայր:—Երկու հարուստ:—Էդուց... էգուց...:—Թղթակից:—Թշնամի և բա-
րեկամ:—Ինչ մտածեմ ես:—Խնջույք վերին էակի մոտ:—Խոսակցու-
թյուն:—Մերուկ:—Մովի վրա:—Կախեցեր նրան:—Կանգնիր:—Կապուտակ
աշխարհ:—Կենցաղի կանոն:—Հավերժահարսներ:—Հիմար:—Ճնճղուկ:—
Մայրենի լեզու:—Մաշա:—Մենք դեռ կպատերազմենք:—Միջատ:—Մշակ և
փափկաձևուն:—Մուրացկան:— N. N.:—Necessitas, vis, libertas.—
Շշի:—Շուն:—Ողորմություն:—Որքան դեղեցիկ, որքան թարմ են վար-
դերը:—Չորս տողանի երկու ոտանավոր:—Պառավ:—Սֆինքս:—Վառդ:—
Վերջին տեսակցություն:— Յու. Պ. Վերևակայյի հիշատակին:—Քար:—
Քրիստոս:

Ման: Վաղպատ, 1896.

Անտառ և դաշտավայր: «Մուրճ», 1897, № 7—8, էջ 1012—1020.

Երագ: «Նոր Դար», 1898, № № 228—230.

Պոեզիա: «Տարազ», 1899, № 2, էջ 46.

Օրամուտին: «Մուրճ», 1902, № № 1—10.

Հայրեր և զավակներ: Թարգմ. Մուշե վարդապետ: «Լուսն» 1903, № 1—6.

Օրամուտին: Թարգմ. Եր. Ղազարյան. Թիֆլիս, 1904.

Հայրեր և զավակներ: Թարգմ. Մուշե վարդապետ: Թիֆլիս, 1904.

Մտքեր: «Տարազ», 1904, № 31, էջ 284.

Մուրացկանը: «Արաքս» (Բոսդոն), 1905, էջ 18.

Ինքնագոհ մարդը: «Արաքս» (Բոսդոն), 1905, էջ 28—29.

Կյանքի պատվեր մը: «Արաքս» (Բոսդոն), 1905, էջ 30.

Ճնճղուկ: Տեր-Ղևոնդյան, Նիկ. «Մայրենի լեզվի դասագիրք»: Թիֆլիս, 1906,
էջ 33—34.

Աղավիններ: Տեր-Ղևոնդյան, Նիկ. «Մայրենի լեզվի դասագիրք»: Թիֆլիս, 1906,
էջ 35—37.

Շեմֆում: Թարգմ. Պրոչետար: «Աշխատանք» Թիֆլիս, 1907, № 1, էջ 3.

Ճնճղուկ: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան. Նաղարյան, էմ. քահ. «Ընտիր հատված-
ներ» քրեստոմատիայում: Ալեքսպոլ, 1908, Բ. մաս,

Աղբառը: Թարգմ. Ա. Տեր-Հովհաննյան: «Մշակ», 1911, № 32.

Քար: Թարգմ. Ա. Տեր-Հովհաննյան: «Մշակ», 1911, № 32.

Դարձանային ջրեր: Թարգմ. Լ. Դանիելյան: Թիֆլիս, 1912.

Համկետ և Դոն Կիխոտ: Թարգմ. Դ. Մելոյան: «Արվեստ, գրականություն, գի-
տություն» («Պրոլետար»-ի հավելված), 1928, № 33, 34.

Բիրյուկ: «Կարմիր Արև», դասագրքում, 1930, էջ 206—210.

Ռետիր երկեր: Թարգմ. Ստ. Զորյան: Երևան, 1931.

Բ ո վ ա ն դ՝. Երմոյայն ու ջրաղացպանի կինը:—Բիրյուկը:—
Մոռի ջուր:—Ավսյաննիկովը:—Բեթին մարգագետինը:— Երգիչներ:— Կեն-
դանի մասունք:—Առաջին սեր:—Մումու:—Ասյա:

Մումու: Ռոստով Դ/վ, 1944.

Վյուդացիների դատը: Սիմակ և Դուրգարյան, Մ. «Հայոց լեզվի ընթերցարան»
դասագրքում: Երևան, 1937, էջ 153—158.

Խուդին: Երևան, 1939.

Արծակ բանաստեղծություններ: Թարգմ. Գարեգին Բևս: Երևան, 1940.

Բ ո վ ա ն դ՝. Գյուղը: —Խոսակցություն:—Պառավր: —Շունը:—Ախո-
յանը:—Սուրացկանը:—«Դու կլեսս դատաստանը հիմարի»:— Դոհ մար-
դը:—Կենցաղի կանոն:—Աշխարհի վերջը:—Մաշա: — Հիմարը: — Արևե-
լյան լեզենդ:—Երկու բառյակ:—Ճնճղուկը:—Դանդերը: —Սևագործ ու
սպիտակաձեռներ:—Վարդը:—Վերջին տեսակցություն: Շեմքը: — Այցնյու-
թյուն և վաթսույն ալլեալլ արծակ բանաստեղծություններ:

Ընտիր երկեր: Հատ. 2-րդ: Երևան, Հայպետհրատ, 1948.

Բ ո վ ա ն դ՝. Հայրեր և զավակներ: —Նախօրէին:

Նրա մասին

ԴԱԴԱՅԱՆՅ, Ս. Նամակ Մոսկվայից: [Տուրգենևի մասին]: «Մշակ» 1897, № 42.
ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԳՐ. Ի. Ս. Տուրգենև: «Մշակ», 1883, № 116.

ՅԱՂՈՒԹՅԱՆ, ԳԱՍ. Նամակ Ս. Պետերբուրգից: [Տուրգենևի մասին]: «Մշակ»
1883, № № 139, 146.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՀՈՎՀ. Նամակ Պետերբուրգից: [Տուրգենևի թաղման մասին]:
«Մշակ», 1883, № 148.

«Մեղու»-ի պսակը Տուրգենևի գերեզմանի վրա: «Մեղու Հայաստանի»,
1883, № 118.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՀՈՎՀ. Գրական նկատողություններ: [Տուրգենևի արծակ բա-
նաստեղծությունների թարգմանության առթիվ]: «Պսակ» 1883, № 4.

Իվան Տուրգենև: Արծակ բանաստեղծություններ: Թարգմ. ԱԼ. Ծատուրյանի:
Դրախտական: «Նոր փորձ», 1897, էջ 119—123.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Տ. Իվան Տուրգենև: Արծակ բանաստեղծություններ: Թարգմ. ԱԼ.
Ծատուրյան: Դրախտ. Տ. Հ. «Մուրճ», 1902, № 11, էջ 149.

ՊԱՆԴՈՒՆՏ: Տուրգենևի հիշատակին: «Մշակ», 1904, № 261.

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ, Մ. Գրական ակնարկներ: Երկու հոբելյան: [Ի. Տուրգենևի և Լ.
Տոլստոյի]: «Արարատ» (Էջմիածին): 1908, էջ 754—763.

ԼԵՌՆԻԿ: Տուրգենևի հիշատակին: «Հասկեր», 1908, էջ 330—332.

Ի. Ս. Տուրգենև: «Տարազ», 1919, № 16, էջ 65—66.

ՏԵՐ-ՀՈՎՆԱՆՅԱՆ, Ա. Ի. Ս. Տուրգենև: «Գրական թերթ», 1933, № 16.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍՅԵՒ. Ի. Ս. Տուրգենև: Տուրգենև, Ի. Ս. Ընտիր երկեր: 2-րդ.
հատոր: Երևան, 1948, էջ 3—9.

ՎԱՀՈՒՆԻ, Ս. Ի. Ս. Տուրգենև: Արծակ բանաստեղծություններ: Թարգմ. Գ. Բևս:
Երևան, 1940. Դրախտական: «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 2, էջ
88—89.

Ֆ. Ի. ՏՅՈՒՏՉԵՎ (1803—1873)

Երկերի քարգմանություններ

Գաղտնավայրից սնվող բռավ...» Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Հուշարար» (աղմանախ), 1912, գիրք Ա., էջ 34.

Տերեհները, Թարգմ. Աթ. Խնկոյան: «Հասկեր», 1913, № 9, էջ 301.

Խոհեր, ալիքներ, գալիս են գնում...» Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Գաղութ», 1914, № 18, էջ 276.

Երբ որ պատերազմի դաշտում: Թարգմ. օրիսրդ Թ. Քալանթարյան: «Հասկեր», 1914.

Հաշվում են ամպերը: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մշակ», 1916, № 180.

Ինչ որ կա նորից կլինի: «Մշակ» 1916, № 225.

Սիրտս ուզում է ասողեր դառնալ: Թարգմ. Յ. Շողենց: Նրա «Հայրենի էկաներ» զրբում: Երևան, 1946, էջ 93.

Ա. Ն. ՄԱՅԿՈՎ (1821—1897)

Երկերի քարգմանություններ

Ամառային անձրև: «Ազրբյուր», 1885, № 11, էջ 426.

Հրովարտակ. 1861 թ. փետրվարի 19-ին: «Տարազ», 1903, № 6.

Միժեռակի: «Բաղմավեպ», 1905, էջ 356.

Լեռնավտակ: «Բաղմավեպ», 1905, էջ 357.

Հրովարտակ 1861 թ. փետրվարի 19-ին: «Արբյուր», 1911, էջ 34—36.

Չմեռային անձրև: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Հասկեր» 1911, էջ 261.

Լեռան աղբյուրը: «Տաճար», 1911, № 49, էջ 784.

Գաշտերն են ծփում: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Գաղութ», 1914, № 16, էջ 44.

ԲՕՐՈՒՄԱՆԱ. Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Գաղութ» 1914, № 24, էջ 371—372.

Ամառային անձրև: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: Կուսիկյան, Կ. Լ. Մատուրյան, Ալ. «Հատիկ» գասագրբում: Մոսկվա, 1915, էջ 21.

Գաշտերն են ծփում: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մշակ», 1916, № 186.

Ա. Կ. ՏՈՒՍՏՈՅ (1817—1875)

Երկերի քարգմանություններ

Կնիշես դեռ... «Արևելյան մամուլ», 1904, № 46.

Մեղավորուհին: «Բաղմավեպ» 1904, էջ 532—534. 26 տող պակաս է թարգմանված:

Անդեղին մոտ: «Բաղմավեպ», 1905, № 5, էջ 233.

Մաղրաժուի բանկոնը: (Իվան Ահարկուի ժամանակից): Թարգմ. էմ. քահ, Նազարյանի: Նրա՝ «Ընտիր հատվածներ» զրբում: Ալեքսպոլ, 1908.

Ֆեռդր Իվանովիչ քաղավոր: Թարգմ., 1909:—Չեռադիր (ՀՍՍՌ թատերական թանգարան):

Իոնանն Անեղի մահը: Թարգմ. Տիգրան Հովհաննիսյան: Թիֆլիս, 1911.

Աշուն: «Հասկեր», 1913, էջ 276.

Նրա մասին

Սիրոյ: Ա. Տոլստոյի Իոհանն Ահեղի մահու Բարգմ. Տիգրան Հովհաննիսյան:
Գրախոսական: «Մշակ», 1913, № 22.

Ն. Գ. ՉԵՐՆԻՇՆՎՍԿԻ (1828—1889)

Նրա քաղաքացիություններ

Դոշ տնել: Երևան, 1928.

Տեսե՛ք ե՛ք դուք: (Քերդում գրված մանր պատմվածքներ): «Գրական գիրքերում»,
1928, № 6 (հունիս) էջ 1—4.

Նրա մասին

Չեռնիշևսկու վերադարձը ախորհրդ: «Մշակ», 1883, № 171.

Ն. Գ. Չեռնիշևսկու մահը Ստրատովում: «Մշակ» 1889, № 120.

ՈՍԿԵՐԶՅԱՆ ԱՐՏ. Չեռնիշևսկին քննադատության խնդիրների մասին: «Խորհրդ.
արվեստ», 1934, դեկտեմբեր:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Գ. Նիկ. Գալ. Չեռնիշևսկու: «Ավանդարդ», 1937, № 108.

ԳՈՐՅԱՆ, Հ. Չեռնիշևսկու «Ինչ անել» վեպը: «Գրական թերթ» 1937, № 31.

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, ՆՇ. Չեռնիշևսկին և Նալբանդյանը: «Գրական թերթ» 1938, № 36.

ՈՍԿԱՆՅԱՆ, Գ. Ն. Գ. Չեռնիշևսկու: Ստորագր. — Աիլդ: «Խորհրդ. Հայաստան»
1938, № 169.

ՈՍՄԱՐ, Գ. Ն. Գ. Չեռնիշևսկու էսթետիկական հայացքները: «Գրական թերթ»,
1939, № 31.

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, Մ. Ն. Գ. Չեռնիշևսկի և նրա անդրկովկասյան բարեկամներն ու
հետևորդները: «Գրական թերթ», 1939, № 31.

ՄԵԼԻՔՅԱՆ, ՀՈՎԻԿ. Չեռնիշևսկին և Նալբանդյանը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1939,
№ 252.

ՈՍԿԱՆՅԱՆ, Գ. Երկու խոսք Չեռնիշևսկու էսթետիկական հայացքների մասին:
«Խորհրդ. Հայաստան», 1939, № 252.

ԷԼԻՐԻՆՅԱՆ, ԱՐՏ. Չեռնիշևսկին հնագույն ռասիստների մասին: Տեղեկագիր
(Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկ. ֆիլիալ.) 1943, № 1, էջ 25—37.

ՎԱՐԴԱՊԵՏՅԱՆ, Ղ. Չեռնիշևսկին որպես մեծ սեռուցիոներ դեմոկրատ: «Սովետ.
Հայաստան» 1944, № 214.

ՎԱՐԴԱՊԵՏՅԱՆ, Ղ. Չեռնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի փիլիսոփայական հայացքնե-
րը: Երևան, 1946.

Ն. Ս. ԼԵՍԿՈՎ (1831—1895)

Նրա քաղաքացիություններ

Պատմվածքներ: Երևան, 1930.

Բ ո վ ա ն դ. Գազան:—Մյենսկի գավառի լեզի Մակբեթը: — Վարս-
արվեստագետը:

Ն. Ա. ԴՈՔՐՈՒՅՈՒԲՈՎ (1836—1861)

Երկերի քաղցմանություններ

Մի ֆանի խոսք դասախառնության վրա: Թարգմ. Լ. Թյուսիկյան: «Հայկական Աշխարհ», 1868, № 10, էջ 339—343. № 11, էջ 365—368, 1869 թ. № 1, էջ 26—34.

Բանաստեղծին: «Խորհրդ. գրականություն», 1936, № 2, էջ 115.

Երբ է գալու իսկական օրը: «Խորհրդ. գրականություն», 1936, № 2, էջ 135—174.

Դորբոլյուբովի մտքերից: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1936, № 30.

Խոն Ծլենի գերեզմանի առաջ: («Ով Ռուսիա, ինչպիսի երկյուղածությամբ»): Թարգմ. Աղամյանի: Հովհաննիսյան, Ռուսենթ: «Հայրենիքը և ուրա գրականությունը» գրքում, Երևան, 1942, էջ 78.

Քննադատական հոդվածներ: Երևան, Հայպետհրատ, 1947.

Ք ո վ ա ն դ. Նահանգական ուրվագծեր:— Ինչ է օբյեկտիվությունը:— Խավարի թաղավորություն:— Երբ է գալու իսկական օրը:— Լուսի շող: Խավարի թաղավորության մեջ:— Խեղճացած մարդիկ:

Նրա մասին

ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈՒՐ. Ն. Ա. Դորբոլյուբովը: «Ավանդարդ», 1936, № 18.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ս. Ն. Ա. Դորբոլյուբովը: «Գրական թերթ», 1936, № 4.

ԱՍ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ—Ն. Ա. Դորբոլյուբովի մանկավարժական հայացքների շուրջը: Խորհրդ. դպր., 1937 թ. № 59, 60, 61.

Ն. Ա. ՆԵԿՐԱՍՈՎ (1821—1878)

Երկերի քաղցմանություններ

Անվճառ մարդը: (Փոխադրություն): Ռ. Պատկանյան: (1856): Պատկանյան, Ռ. «Ընտիր երկասիրություններ, հատ 1-ին». գրքում: 1893, էջ 57—59.

Երկու բանաստեղծ: (Նմանություն): Պատկանյան, Ռ. «Ընտիր երկասիրություններ: 1-ին հատոր» գրքում: 1893, էջ 40—42.

Հայրենիք: «Հայկական Աշխարհ», 1870, № 83—84.

Մոռ արտասուք: Թարգմ. Թ. Պալյան: «Արարատ», 1884, էջ 266.

Նիրհը: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Տարազ», 1891, № 27.

Մերուկը: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Տարազ», 1891, № 27.

Նոր տարի: Թարգմ. Հովհաննիսյան: «Արարատ», 1896, № 218.

Մայրը: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Տարազ» 1896, № 6, էջ 91.

Գող: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1901, № 2, էջ 206.

«Օ երգիր, երգիր...» Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկյան: «Մուրճ» 1902, № 4, էջ 194.

Ժամանակակից ներքող: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1901, № 12, էջ 13.

Աստղեր շողշողուն: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1902, № 7, էջ 84.

Խիստ էիր երիտասանդ հասակում: Թարգմ. Պ. Աղամյան: «Տարազ», 1902, № 37, էջ 375.

Երանի ազատ այն բանաստեղծին: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ» 1903, № 1, էջ 114—118.

Օրհներգ: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ» 1903, № 1, էջ 114—118.

Էլեգիա: (Հատված): Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1903, № 1, էջ 114—118.

«Ականջ դրած ահեղ մարտի տագնապին» Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1903, № 1, էջ 114—118.

Գիշեր է: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1903, № 10, էջ 32.

Քառյական մարդ: «Տարազ», 1904, № 10, էջ 82.

ՄԱՏՈՒՐՅԱՆ, ԱԼ. Թուս բանաստեղծներ: 2-րդ գիրք: Մոսկվա, 1906.

Ն. Ա. Ն ե կ ր ա ս ո լ ի ց Ալ. Մատուրյանի թարգմանությամբ զետեղված են հետևյալ բանաստեղծությունները՝ Ականջ դրած:— Անձրևից առաջ:— Անցնում են տարիք:— Անցնում են օրեր:— Գիշեր է:— Գող:— Երազ:— Երանի անշար ան բանաստեղծին:— Երբ աղերսալի խոսքով համոզման:— Էլիզիա:— Ժամանակակից ներքող:— Խաղաղություն: (Հատված):— Ծերուկ:— Ծննդավայրում:— Հիվանդանոցում:— Մայր:— Մուսու:— Ներքի:— Սերմնացաններին:— Սիրուն Հայրենիք:— «Ո, երգիր, երգիր...» Օրհներգ:— Օր-օր, օր-օր:—

Չհնձած արտ: Թարգմ. Ա. Խնկոյանի: «Հասկեր», 1914, № 266.

Մեխաչի լացը: «Կարմիր արև» դասագիրք: Երևան, 1930, էջ 75—76.

Նրկաբույին: «Գրականության դասընթաց», պրակ 1-ին, Երևան, 1931, № 9, էջ 109—111.

Դորլույուրովի հիշատակին: «Խորհրդ. գրականություն» 1936, № 2, էջ 116.

Աղբառ ձերուկի երգը: Թարգմ. Գ. Աբով: «Գրական թերթ», 1938, № 2.

Կալիստրատ: Թարգմ. Գ. Աբով: «Գրական թերթ», 1938, № 2.

Հայրենիք: Թարգմ. Գրաշի: «Գրական թերթ» 1938, № 3.

Չհնձված արտ: Թարգմ. Գ. Աբով: «Գրական թերթ» 1938, № 6.

«Փռոցի երգը: «Գրական թերթ», 1938, № 6.

Մայրը: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Խորհրդ. գրականություն» 1938, № 1, էջ 149.

Ես տալիս: Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № 1, էջ 150.

Մուսա: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Խորհրդ. գրականություն» 1938, № 1, էջ 151—152.

Կանաչ աղմուկ: Թարգմ. Գ. Աբով: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № 1, էջ 153—154.

Մոռումներ շփաղան մոտ: Թարգմ. Սամվել: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1938, № 6.

Մոռոցի երգը: «Պրոլետար» 1938, № 6.

Շեշենկոյին: Թարգմ. Ս. Սուքիասյան: «Խորհրդ. գրականություն» 1939, № 3—4, էջ 68—69.

Մեխաչի երգը — հավատարիմ Յակովը: Թարգմ. Ն. Զարյան: Զարյան, Ն. «Հավերժական գազաթներ» գրքում: Երևան, 1939, էջ 155—158.

Սավիլին սրբառու Քոզալիք: Թարգմ. Գ. Աբով: «Սովետ. գրականություն», 1942, № 3.

Ձի է Խուսափում լավ ապրում: (Հատված): Թարգմ. Գ. Աբով: Հովհաննիսյան, Ռուսելի: «Հայրենիքը և ռուս գրականությունը» գրքում: 1942, էջ 24—26.

Մազայ պապն ու նապաստակները: Թարգմ. Հ. Հայրապետյան: Սրգսյան, Վ.
«Հայոց լեզվի ընթերցարան» դասագրքում: Երևան, 1944, էջ 69—71.
Ով է Ռուսիայում լավ ապրում: Թարգմ. Գ. Արով: Հայպետհրատ, Երևան, 1946.

Նրա մասին

Նեկրասով: Ստորագր. Մ. Ա. «Մշակ», 1878, № 2.
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍԱՆ, Տ. Ռուսաց գրականությունից: Ն. Ա. Նեկրասով:— Ստորագր. Տ.
Հ. «Մշակ» 1897, № 152.
ԱՌԱՔՆԱՅԱՆ, Հ. Նեկրասով: «Մշակ» 1902, № 6.
Տ—ՊՈՂՈՍԱՆ, Ա. Նիկոլայ Ալեքսեևիչ Նեկրասով: «Արարատ» 1903, էջ 206—
235.
ԳՈՐՅԱՆ, Հ. Գյուղացիական հեղափոխության մեծ պոետ: «Գրական թերթ»,
1938, № 2.
ԶԱՐՅԱՆ Ռ. Նեկրասովը գրաքննական կալանքի տակ: (Մի թարգմանություն
Պատմություն) — Ստորագր. Ռ. Զ. «Գրական թերթ» 1938, № 2.
ՄԵԼԻՔՅԱՆ, ՀՈՎԻԿ. Ժողովրդական շուշուղուն հանճարը: «Գրական թերթ», 1938,
№ 2.
ԱՐՈՎ, Գ. Ռեուլուցիոն-դեմոկրատ մեծ բանաստեղծը: Նեկրասով Ն. Ա. «Ով
Ռուսիայում լավ ապրում» գրքում: Երևան, 1946, էջ IX—XXV.

Մ. Ե. ՍԱԼՏԻԿՈՎ—ՇՉԵԳԻՐԻՆ (1826—1889)

Երկերի քաղվածություններ

Անձնագրի նապաստակը: Թարգմ. Շիրվանզադե «Գործ» (Թիֆլիս), 1884, № 1,
էջ 71—78.
Հարության գիշեր: (Ավանդություն) Թարգմ. Ա. Ծատուրյան: «Հանդես գրա-
կան և պատմական» 1884, գիրք 1-ին, էջ 206—215.
Դյուդական վաճառի: Թարգմ. Խ. Մ. Թիֆլիս, 1891.
Մոռացված ոչխար: Թարգմ. Մ. Ղազարյան: Թիֆլիս, 1891.
Ղառկի գիշերը: Թարգմ. Մ. Ղազարյան: Թիֆլիս, 1891.
Ազատամիտ: Թարգմ. Մ. Ղազարյան: Թիֆլիս, 1891.
Խղեալիս ծածանը: Թարգմ. Մ. Ղազարյան: Թիֆլիս, 1892.
Խմաստուն ծանծաղուկը: Թարգմ. Մ. Ղազարյան: Թիֆլիս, 1892.
Խիղճը կոռավ: Թարգմ. Մ. Ղազարյան: Թիֆլիս, 1892.
Ամենախմաստուն տառելի: Մոսկվա, 1892.
Չհիշող խոյ: Մոսկվա, 1892.
Խղեալիս ծածանը: Թարգմ. Մ. Ղազարյան: «Տարազ» 1892, № 6.
Խմաստուն ծանծաղուկ: Թարգմ. Մ. Ղազարյան: «Տարազ» 1892, № 6.
Խիղճը կոռավ: Թարգմ. Մ. Ղազարյան: «Տարազ», 1892, № 16.
Վայրենի կալվածատերը: «Նոր Դար», 1893, № 55—56.
Լիբերալը: «Մուրճ», 1896, № 1, էջ 62—69.
Մոռացված խոսքեր: «Տարազ», 1897, № 43, էջ 682.
Քիստոս հարյավ: «Մշակ», 1905, № 72.
Մի բաղափ պատմություն: Թարգմ. Արշ. Տեր-Հովհանյան: 1934.
ՀԼԲԻԱՐՑՆԵՐ: Թարգմ. Արշ. Տեր-Հովհանյան: Երևան, 1935.
Բ ո Վ ա ն դ . Խմաստուն ծանծաղուկը:—Անձնագրի նապաստակը:—

Խեղճ դայլը—Իդեալիստ ծածանը—Առաքինություններ և մոլություններ—Խաբեբա լրագրող և դյուրահավատ բնիկացողը—Մարդ խաղաղիներ—Սարյակի վիշտը—Հավատարիմ Տրեգորը—Արթուր աչքը—Հիմարը—Հարեաններ—Ողջամիտ նապաստակը—Ազատամիտը—Սոսոցիոտ ոչխարը—Ուժասպառ ձին—Կիսելի—Պարապ խոսակցություն—Դյուղական հրդեհ—Ճանապարհին—Բորենի—Կրամոնիկովի արկածը—Ձատկական գիշեր—Ծննդյան հերթաթի—Խնդրարկու ազնավը—Այն մասին ինչպես գյուղացին երկու գեներալ կերակրեց—Խիղճը կորավ—Վայրի կալվածատերը—Արջը կուսակալ—Ձուկը փոքր է. բայց մեծ միջատից լավ է—Արծիվը մեկենասու—Դյուցազն:

Հեփիաթ փութեռանդ պետի մասին: «Խորհրդ. Հայաստան» 1936, № 285.

Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի մասին: [Մտքեր], «Գրական թերթ», 1939, № 15.

Նրա մասին

ԱՐՄԲՈՒՆԻ, Գ. Մի մեծ ուսու գրողի մահը—Ստորագր. Գ. Ա. «Մշակ», 1889, № 49.

ՈԱԼՏԻԿՈՎ-ՇՉԵԴԻՆԻ ԹԱՂՈՒՄԸ. «Մշակ» 1889, № 53.

ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆ, Ա. Շչեդրինի գյուղական վարժուհին: Թարգմ. Խ. Ա. Գրախոս.՝ Բ. «Մուրճ», 1891, № 6, էջ 784—785.

ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆ, Ա. Մոռացված ոչխար, Ձատկի գիշեր, Ազատամիտ: Թարգմ. Մ. Ղազարյանց: Գրախոս.՝ Բ. «Մուրճ» 1891, № 12, էջ 1590—1592.

ՄԻՒՅԱՅԻ ԵՎԳՐԱՓՈՎԻ ՍԱԼՏԻԿՈՎ: «Տարազ», 1899, № 16, էջ 373.

ՆԱԽՐԱՏՅԱՆ, Ս. Շչեդրինի ձուկը: (Իմ հիշատակարանից): «Ընկեր», 1911, № 19.

ԿԱՄՍԱՐ, Գ. Սալտիկով-Շչեդրինի «Խնդրված գործի շուրջը»: «Գրոհ» (Թիֆլիս), 1933, № 8—9, էջ 8.

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, Ա. Սալտիկով-Շչեդրինի մասին: (Մի քաղաքի պատմության հայերեն թարգմանության առթիվ): «Խորհրդ. Հայաստան», 1934, № 237, 238, 239.

ԴԵՄԻՐՅԱՆ, ԴԵՐ. Մեծ սատիրիկը: «Գրական թերթ» 1938, № 15.

МАТХАШИН, А. Великий русский сатирик. „Коммунист“ (Երևան), 1942, № 21

Ա. Ն. ՊԼԵՇՉԵՆՎ (1825—1893)

Նրա քաղաքացիություններ

Մալբեհի երկիր: Թարգմ. Կ. Տեր-Աստվածատրյան: «Նազարյանց, Հովհ. «Լուսինի հատվածներ» քրեստոմատից: Տիֆլիս, 1884, մասն Բ., էջ 154—155.

Բոլոր մարդիկս էլ եղբայր են: «Արևելյան մամուլ» 1889, էջ 185—186.

Դարեան երգ: «Արևելյան մամուլ», 1889, էջ 186—187.

Բուհիկ: Թարգմ. Կրասիլնիկյան: «Մուրճ» 1891, № 4, էջ 470.

Երազ: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ» 1894, № 1, էջ 75.

Ձեռ կենացը: Թարգմ. Արսեն: «Մուրճ», 1895, № 7, էջ 923.

Հառաջ: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ», 1895, № 12, էջ 1334.

Լեագրի ընթերցումից հետո: «Մուրճ» 1899, № 6, էջ 613.

Պապն ու բոլոր: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ» 1899, № 7—8.

Ո, լավ է կորչել: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Մուրճ» 1903, № 9, էջ 132—133.

Դառնան երգը: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Կուսակցյան, Կ. «Մայրենի խոր» դասագրքում: 1903, էջ 177—178.

Աղբատներ: Թարգմ. Ս. Բ.: «Հասկեր» 1905, էջ 55—56.

ԾԱՏՈՒԹՅԱՆ, ԱԼ. Ռուս բանաստեղծներ: 2-րդ գիրք, Մոսկվա 1906.

Ա. Ն. Պլեչնեկից Ալ. Մատուրյանի թարգմանությամբ ղեկողված են հետևյալ բանաստեղծությունները՝ «Ախ, ինչպես հաճախ...»—Սմայեր—Անցավ սրտու:—Դարնան երգ:—Դեռավիհ:—Երազ [Հատված]:—Բըռնիկ:—Լրագրի ընթերցումից հետո:—Ծաղիկ:—Հայրենիք:—Հառաջ:—Հիշիր հողածին:—Նստեմ ախտեղ հանգստանամ:—Շիրիմ:—Ոչ, ընկերներ:—Ոչ, լավ է կորչել:—Պապ և թուս:—Պոետին:—Տառ և թուսնիկ:—Օ, կար ժամանակ:

Բոլոր մարդիկ եղբայրներ են: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Գիր և կյանք» դասագրքում: Թիֆլիս, 1911, էջ 452—453.

Գետափին: Թարգմ. Աթ. Խնկոյան: «Հասկեր» 1911, էջ 118:

Յ. Մ. ԴՈՍՏՈՅԵՎՍԿԻ (1821—1881)

Երկերի բարգմանություններ

Ոնրագործություն և պատիժ: Դրամատիկ տեսարաններ:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Հիշատակարան մեռյալ տնից: «Արաբս»-ի հավելվածը, 1892—1898 թ. թ.

Նամակ մորը: 1878, մարտի 27. «Տարազ», 1894, № 24, էջ 355—358.

Ազնիվ գրող: Անծանոթի գրածներին: Թիֆլիս, 1901.

Դերի արծիվը: «Կայծեր» Դ. տարի դասագրքում: 1913, էջ 86—89.

Հիսուսի տոնածառը: Թիֆլիս, 1910.

Երկերի ժողովածու: Հատոր 1-ին: Երևան, 1934.

Բ ո Վ ա ն Դ.՝ Խեղճ մարդիկ: Թարգմ. Նար-Դուս:—Սպիտակ գիշերներ: Թարգմ. Շիրվանդադե:—Գեշ անեկդուս: Թարգմ. Շիրվանդադե:—Խաղամոր:

✓ Ն. Կ. ՄԻԽԱՅԼՈՎՍԿԻ (1842—1904)

Երկերի բարգմանություններ

Ի՞նչ է առաջադիմությունը: Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան: «Մշակ» 1899, № № 123, 125, 128, 131.

Նրա մասին

Դրակոն աշխարհից: «Մշակ», 1894, № 78—79.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Տ. Զարգացման տեմպը և աստիճանը ըստ Միխայլովսկու: «Մշակ» 1899, № 141.

Ն. Միխայլովսկի:—Ստորագր.՝ Լ. «Մշակ», 1904, № 18.

ն. Կ. Միխայլովսկի:—Ստորագր.՝ Լ. Ս. «Մուրճ», 1904, № 2, էջ 211.

ն. Կ. Միխայլովսկի:—Ստորագր.՝ Խ. Փ. «Գաղութ», 1914, № 5, էջ 68—69.

Ն. Վ. ՇԵԼԳՈՒՆՈՎ (1824—1891)

Նրա մասին

Կնոջ դուստրուներ և կոչումը նասարակության մեջ: «Տարազ», 1891, էջ 285—359.

✓ Նրա մասին

Նիկոլայ Շելգունով: [Խմբագրական] «Մշակ», 1891, № 5.

Նամակ Պետերբուրգից: [Ն. Շելգունովի մահվան մասին]: «Մշակ» 1891, № 46.

ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ԵՐ.—Ն. Վ. Շելգունով: «Տարազ», 1891, № 16.

Նիխեև և Շելգունով:—Ստորագր.՝ Ղ. «Մշակ» 1894, № 136.

Գ. Ի. ՈՒՍՊԵՆՍԿԻ (1843—1902)

Նրա մասին

Ուսպենսկու կարծիքը Կ. Պոլսի մասին: «Մշակ» 1886, № 91.

Զվարճացրեց աղաներին: «Մուրճ», 1892, № 11, էջ 1565—1581.

Գլխի Ուսպենսկու կարծիքը ռուս մուծիկի և ռուս ինտելիգենցիայի մասին: «Մուրճ», 1892, № 11, էջ 1694—1696.

Դեկտաների կյանքից: Մոսկվա, 1896.

Մի Բառուզ ձի: («Զերեբի դրոսիկը»): Թարգմ. Համբ. Մազմանյան: Երևան, 1934.

✓ Նրա մասին

ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ԵՐ. Հողի իշխանությունը ըստ Գլխի Ուսպենսկու: «Մուրճ» 1891, № 3, էջ 375—386.

Գլխի Ուսպենսկի: [Խմբագրական] «Մշակ», 1902, № 69.

ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Լ. Գլխի Ուսպենսկու մահը: «Մուրճ», 1902, № 4, էջ 189—192.

ՓԱԼԱՆՅԱՆ, Ա. Գլխի Ուսպենսկի: «Խորհրդ. Հայաստան» 1938, № 246.

Ն. Ն. ԶԱՏՈՎՐԱՏՍԿԻ (1845—1911)

Նրա մասին

Խեղճ: Թարգմ. Հ. Տ. «Տարազ», 1891, № 36, էջ 534—536.

Գլուխի վարժուհին: «Մուրճ», 1895, № 5, էջ 596—601.

Մոռացված: Թարգմ. Այվազյան: Մոսկվա, 1896.

Անխելք: «Տարազ», 1900, № 39.

Նրա մասին

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Տ. Ռուսաց գրականությունից: Զլատովրատսկի:— Ստորագր. Տ. Հ. «Մշակ», 1897, № 34.

Ա. Ն. ԱՊՈՒԽՏԻՆ (1840—1893)

Երկերի քաղմանություններ

Փշրված ծաղկանք: Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկյան: «Մուրճ» 1901, № 4, էջ 134.
Խեղագարք: Թարգմ. Ար. Մանուկյան: «Ընկեր», 1906, № 37.

Լ. Ն. ՏՈՒՍՏՈՅ (1828—1910)

Երկերի քաղմանություններ

- Ինչով են ապրում մարդիկ: Մոսկվա, 1885.
Ինչ է բաղդը: Թարգմ. Մ. Ջարգարյանց: «Արարատ», 1886.
Աստված տեսնում է նշմարտությունը, բայց ուշ է հայտնում: «Արարատ» (ՊԼ-տերբուրգ), 1888, էջ 130—139.
Փորձիկ: «Նաղարյանց, Հովհ. «Ընտիր հատվածներ» քրեստոմատիկական: Թիֆլիս, 1889, մասն Ա. էջ 58—61.
Աստված գիտե արդարև ու մեղավորը: Թիֆլիս, 1891.
Մանկություն: «Նոր Դար», 1891, № 103.
Կրեյցերյան սոնատ: Թարգմ. Խորեն վր. Ստեփանեն Կ. Պոլիս, 1893.
Կովկասի գերին: Թարգմ. Պ. Պ. Թիֆլիս, 1894.
Ամոք է: «Մշակ», 1896, № 5 և 6.
Սուրառյան սրճարան: Թարգմ. Երանուհի Շահպաղյան: «Նոր Դար» 1896, № 160.
Սատծուն քե մամոնային: Թարգմ. օր. Մ. Ս. «Նոր Դար», 1896, № 172.
Տոլստոյի բողոքը վարչային մեքոդներուն դեմ: «Արևելյան Մամուլ», 1897, էջ 755—757.
Մանկություն և պատանեկություն: Թարգմ. Պ. Պ. Թիֆլիս, 1899.
Ինչ է երջանկությունը: Վաղարատ, 1900.
Մոմ: «Ազգագրական հանդես», 1900, էջ 151—157.
Ֆուենի հափիր: «Արևելյան մամուլ» 1900, էջ 384—387.
Մալաչկան և Ակուլինա: «Արևելյան մամուլ», 1900, էջ 624—626.
Պատասխանը: «Բյուզանդիոն», 1901, № 1395.
Պարապ մարդկանց զրույցը: «Արարատ» 1901, էջ 312—315.
Երեք ման: Թարգմ. Անահիտ Քիշմիշյան: «Տարազ», 1901, № 12, 13, 21.
Կանայք: Թարգմ. արկ. Նուարդ Ափինյան: «Արտեմիս», 1902, № 7—8, էջ 222—225.
Ողիկ խոսք կանանց մասին: «Նոր Դար» 1902, № 143.
Երեք ման: Ալեքսյոյ, 1903.
Մարդու շահտ նաղ է հաղկավոր: Թարգմ. Վրթ. Բաշ. Մովսիսյան: Վաղարատ, 1903.
Ասարգատուն քաղավորը: (Համառոտագ): Թարգմ. Մերուխ: «Աղբյուր», 1903, էջ 413—419.

- Մարդու շատ հոդ է հարկավոր: «Արարատ», 1903, էջ 358—372.
- Հայրը և որդիք: Կուսիկյան, Կ. և Սարգսյան, Լ. «Մայրենի խոսք», 3-րդ
և 4-րդ տարիների, Թիֆլիս, 1903, էջ 12.
- Ասածուն րե մամոնային: Թարգմ. Մամբրե վարդապետ: Երևան, 1903.
- Մարդիկ ինչու են հարբում: Թավրիզ, 1903.
- Ի՞նչ նոր նամակ: Թարգմ. Ստ. Մ. Վ. «Արարատ», 1903, էջ 417—419.
- Կասախարակության մասին: «Հոմա», 1903, № 4, էջ 53—59.
- Նամակներից և քղերից: Թարգմ. Է. ք. Ն. «Նոր Դար», 1903, № № 14,
94, 108, 122, 123.
- Աստուածանի Աստուածողն քաղավորը: Թարգմ. Ղ. Վ. «Մուրճ» 1904, № 1
էջ 87—103.
- Երե՛ք հարց: Թարգմ. Ծերուկ: «Տարազ» 1904, № 19, էջ 175.
- Աշխատանք, հիվանդություն և մահ: «Տարազ», 1904, № 34, էջ 322—323.
- Նամակներ սեռական կյանքի, ամուսնության և կանանց մասին: «Տարազ»,
1904, № № 31, 33, 1905, № 2, 4, 8, 25.
- Աստուածանի արքա Աստուածողներ:—Երեք հարց: Թիֆլիս, 1905.
- Կասախարակության և կրթության մասին: Վաղպատ, 1905.
- Կրեյցերյան սոնատ: Թիֆլիս, 1905.
- Երկրի ժողովածու: (Կրեյցերյան սոնատ): Վաղպատ, 1905.
- Առաջադիմության և կրթության սահմանը: «Արարատ», 1905.
- Կրոնական մոխրից: (Քաղվածք): «Արարատ», 1905, էջ 14—18.
- Սեր: «Բազմավեպ», 1905, էջ 292—300.
- Աղոթք: Թարգմ. Էմ. քահ. Նազարյանց: Մոսկվա, 1906.
- Իժովսկի վերականգնելը: (Հրաշապատում): Ս. Պետերբուրգ, 1906.
- Սեր: Թարգմ. Էմմանվել քահ. Նազարյանց: Մոսկվա, 1906.
- Սեռային հարաբերություն: Էմմանվել քահ. Նազարյանց: Մոսկվա, 1906.
- Ամենամեծ մեղքը: «Արարատ», 1906, էջ 305—320.
- Առաջին աստիճան: «Արարատ», 1906, էջ 546—556.
- Աշխատանք, մահը և հիվանդությունը: «Հնկեր» 1906, № 37.
- Նառավարություն, հեղափոխություն և ժողովուրդ: «Մշակ», 1906, № 31.
- Մուրացկանների լեզենդը: «Հասկեր», 1907, էջ 357—358.
- Ռուսական հեղափոխության նշանակությունը: «Հովիվ», 1907, գեկտ. 9, էջ
730—731, գեկտ. 23, էջ 761—763, գեկտ. 30, էջ 785—787.
- Պատասխան իրենից դրամական օգնության խնդրողներին: «Մշակ», 1907, № 118.
- Փողովդական պատմվածքներ: Պրակ Ա. Թիֆլիս, 1908.
- Ք ո վ ա ն դ.՝ Երկու ծերունի:—Հանգցրու կրակը՝ քանի բոց չկա:—
Շատ հոդ է արդյոք հարկավոր մարդուն:—Ուր սեր կա՝ աշխտեղ է
աստված:
- Ժողովրդական պատմվածքներ: Պրակ Բ. Թիֆլիս, 1908.
- Ք ո վ ա ն դ.՝ Իլիաս:—Ինչով են մարդիկ կենդանի:—Զվաղափ հա-
տիկ:—Փոքրիկ սատանան և հացի պատառը:
- Վյաննի մասին: «Բազմավեպ» 1908, № 302.
- Վեպիկներ: 1-ին դիրք: Թարգմ. հրատ. Բուդաղյան: Մոսկվա, 1911.
- Ք ո վ ա ն դ.՝ Աշխատանք, մահ և հիվանդություն:—Ասորոց Ասորգո-
ղոն թագավորը:—Երեք հարց:—Երեք մահ:—Երկու ծերունի:—Ինչու

Համար:—Իվան Իլյիչի մահը:—Կարմա:—Շատ հոգ է պետք մարդուն:—
Սուրատի սրճարանը:

Ապիկներ: 2-րդ գիրք: Թարգմ. հրատ. Մ. Բուդաղյան: Մոսկվա, 1911,

Ք ո վ ա ն դ.՝ Աստվածային ու մարդկայինը:— Արշավանք:—Բուդ-
դա:— Դիմացեր լույսով քանի լույս ունեն:— Խոստումներ:—Կոռնել Վա-
սիլ:

Հավատացե՛ք ձեզ: (Տղաներին և աղջիկներին): «Մշակ» 1908, № 6.

Աստված նշմարությունը տեսնում է: Թիֆլիս, 1910.

Կոռնել Վասիլյեֆ: Կ. Պոլիս, 1910.

Տերն ու բանվորը: Թիֆլիս, 1910.

Հարություն: Մասն 1—2, 3, 4. Պոլիս, 1910—1911.

Պայր: «Աղբյուր», 1910, էջ 5—7.

Հովվի աղոթք: (Արարական լեզուն): «Աղբյուր» 1910, էջ 264—265.

Առակ գյուղացիների համար: «Աղբյուր», 1910, էջ 264—265.

Աստված տեսնում է նշմարությունը. բայց շուտ չի հայտնում, Թարգմ. Զ. Տ.
«Աղբյուր» 1910, էջ 267—277.

Էլնաս: Թարգմ. Լեոնիդ: «Աղբյուր» 1910, էջ 279—283.

Սեռական կյանքի, ամուսնության և կանանց մասին: Թարգմ. Լեոնիդ: «Աստղ-
շապահ», 1910, № 76, էջ 3—4.

Պառավ ձին: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Հասկեր», 1910, էջ 306.

Սակե կացինը: Թարգմ. Դ. Աղայան: «Հասկեր», 1910, էջ 339—340.

Գառնի Եկող մեղավորը: «Տաճար», 1910, № 34, 738—739.

Ապագա ֆաղափալերությունը: «Տաճար», 1920, № 34, էջ 740—741.

Աննա Քարենինա: Հատ. 1—2, 4. Պոլիս, 1911.

Արևելքի նահապետական բարբերից: «Մշակ», 1911, № 201.

Ինչով են կենդանի մարդիկ: Թարգմ. Լ. Դանիելյան: Թիֆլիս, 1911.

Կենդանի դիակ: Թարգմ. Նար-Դոս: Թիֆլիս, 1911.

Հարություն: Թարգմ. Տիր. Հովհաննիսյան: Թիֆլիս, 1911.

Պատերազմ և խաղաղություն: Կ. Պոլիս, 1911.

Քույրեր: (Պատմվածք բոլոր Մոպսսանի): Թարգմ. Լ. Դանիելյան: Թիֆլիս,
1911.

Գողն բռնվեց: Թարգմ. Մելիք Ադամյան: «Աղբյուր», 1911, էջ 19—23.

Ամենի աստվածը մեկ է: Թարգմ. Սաթենիկ Շահմուրադյան: «Աղբյուր», 1911,
էջ 260—269.

Աղսբֆ: «Աղբյուր», 1911.

Ներկա գրականության մասին: «Ընկեր», 1911, № № 2, 3.

Մոլախոտ: Թարգմ. Ռաֆ. Մելիք-Ադամյան: «Ընկեր», 1911, № 6.

Ի՞նչ է գեղարվեստը: «Ընկեր», 1911, № № 15, 21, 23, 24, 46.

Հանկարծ: «Հասկեր» 1911, էջ 266—267.

Սրեխայի համար: «Հասկեր», 1911, էջ 322—326.

Աստծուն քի մամոնային: Թարգմ. Սաթենիկ Շահմուրադյան: «Մշակ», 1911, №
№ 6, 7.

Մասնումներ: Թարգմ. օր. Զարուհի Տեմիրճյան: «Ոստան», 1911, № 1, էջ 16.

Մանկություն, պատանեկություն և երիտասարդություն: (Հատվածներ): Թարգմ.
օր. Զարուհի Տեմիրճյան: «Ոստան» 1911, № 1, էջ 16—23.

Խոստովանություն: «Ոստան» 1911, № 1, 23—29.

Աստված տեսնում է նշմարությունը, լայն կտպաս: «Ոստան» 1911, № 1, էջ 29—35.

Ինչ անենք ուրեմն: «Ընկեր», 1912, № 22, 23.

Երկու վաճառական: Թարգմ. Կարմիրխանյան: «Հասկեր», 1912, № 6—7.

Մի զրույց: «Արարատ», 1912, էջ 259—261.

Արդար քագավորը: «Մշակ», 1913, № 262.

Հաջի Մուրադ: Թարգմ. Լ. Դանիելյան: Թիֆլիս, 1914.

Բանտից դեպի ակսոր: Հովվյան, Պ. «Հայ լեզու» դասագրքում: Թիֆլիս, 1914, էջ 55—63.

Զղջումը: Թարգմ. Տ. Տ. Հ. «Ղարադաղ» (Թավրիզի), 1914, № 11, էջ 2—4.

Հաջի Մուրադ: Թարգմ. Լ. Դանիելյան: Թիֆլիս, 1915.

Կորիզ: Թարգմ. Ա. Ծատուրյան: Կուսիկյան, Կ. և Ծատուրյան, Ա. «Հատիկներ» դասագրքում: Մոսկվա, 1915, էջ 8—9.

Կամակոր սալապաններ: Թարգմ. Ղ. Աղայան: Կուսիկյան, Կ. և Ծատուրյան, Ա. «Հատիկներ» դասագրքում: Մոսկվա, 1915, էջ 18—19.

Ինտուն որդին: Թարգմ. Ա. Ծատուրյան: Կուսիկյան, Կ. և Ծատուրյան, Ա. «Հատիկներ» դասագրքում: Մոսկվա, 1915, էջ 19.

Քար: Թարգմ. Ա. Ծատուրյան, Կուսիկյան, Կ. և Ծատուրյան, Ա. «Հատիկներ» դասագրքում: Մոսկվա, 1915, էջ 24—25.

Թագավորն ու խճիրը: Թարգմ. Ա. Ծատուրյան: Կուսիկյան, Կ. և Ծատուրյան, Ա. «Հատիկներ» դասագրքում: Մոսկվա, 1915, էջ 28—29.

Վեզիր Աբդուլը: Թարգմ. Ա. Ծատուրյան: Կուսիկյան, Կ. և Ծատուրյան, Ա. «Հատիկներ» դասագրքում: Մոսկվա, էջ 117—118.

Այր և կին մարդկանց: «Մշակ» 1916, № 83.

Անցորդն ու գյուղացիները: «Հայ Համայնք» 1918, № 9, էջ 115—116.

Երեք արջի նեխար: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: «Լուսաբեր» 1920.

Հայրը և զավակները: Անտոնյան, Ա. «Գանձարան» դասագրքում: Կ. Պոլիս 1920, էջ 59—61.

Հրդեն: Թարգմ. Մ. Հ. Դուրգարյան, Մ. «Կարմիր արև» դասագրքում: Երևան, 1924, էջ 31—32.

Շնանուկ: Թարգմ. Արշ. Տեր-Հովնանյան: Դուրգարյան, Մ. «Կարմիր արև» դասագրքում: Երևան, 1924, էջ 159—160.

Կազակներ: Թարգմ. Ստ. Զորյան: Երևան, 1926.

Հաջի Մուրադ: Երևան, 1926.

Պատմվածքներ: Թարգմ. Ստ. Զորյան: Երևան, 1928.

Բ ո ղ ա ն դ. Սևաստոպոլիս—Պոլիկուշկա—Լյուցերն:

Ինչպես են մեռնում ռուս զինվորները: (Տոլստոյի անտիպ գրքից): «Առվեստ, գրականություն, գիտություն» («Պոլիկուշկա»-ի հավելված) 1928, № 9.

Պատմվածքներ: Կահիրե, 1931.

Բ ո ղ ա ն դ. Եղիա—Զար ոգին և հացի կտորը—Փոքրերու իմաստությունը:

Պոլիկուշկա: «Լեզվի և գրականության դասագիրք», Գ. դասարան: Երևան, 1932, էջ 7—21.

Պատմագրություն կենդանիների մասին: Մանուկների համար: Թարգմ. Հ. Մադ-
մանյան: Երևան, 1934.

Բ ո ղ ա ն դ. Առյուծն ու շնիկը—Արծիվը—Արջի որսը—Բույ-
կա—Դորշ նապաստակը—Թռիչք: —Ինչպես են դալները սովորեցնում ի-
րենց զավակներին:—Կատվի ձապը:—Ճնճղունն ու ծիծեռնակները:—Մա-
նուկներին հրդեհից ազատողները:—Նապաստակներ:—Շնածուկը:

Պոլիկուշկա: Թարգմ. Ստ. Զորյան: Երևան, 1935.

Տերն ու ծառան: Թարգմ. Ստ. Զորյան: Երևան, 1935.

Խոմակներ նիկոլայ 2-րդին: «Պրոլետար», 1935, № 270.

Աննա Կարենինա: Երևան, 1936.

Նյութագրության պտուղներ: Թարգմ. Գ. Լևոնյան: Երևան, 1936.

Պառերազմ և խաղաղություն: Թարգմ. Ստ. Զորյան: Երևան, 1936—1940.

Առակներ փոքրերի համար: Թարգմ. Մկրտիչ Կորյուն: Երևան, 1938.

Բ ո ղ ա ն դ. Աղվեսը—Բաղն ու լուսինը:—Նղջերուն:—Նրկու ըն-
կեր:—Կապիկն ու սիսեռը: Մոծակն ու առյուծը:—Մուկն շտեմադանի
տակ:—Նապաստակներն ու գորտերը:—Շունն ու իր սովերը:

Չհրատարակված նամակներ: Կոմունիստ (Բաքու), 1939, № 6.

Միտն ու ծիծեռնակը: Օրդոյան, Վ. «Հայոց լեզվի բնթերցարան» դասա-
գրքում: Երևան, 1944, էջ 52—53.

Նրա մասին

ՀԱՅԿՈՒՆԻ: [Լ. Տոլստոյի]: Ինչով են ապրում մարդիկ: Մոսկվա, 1885. գրա-
խոսություն: «Մեղու Հայաստանի» 1885, № 41.

ԲԱՐԵՈՒԴԱՐ, Մ. Ռուսաց գրականությունից: Կոմս. Լ. Ն. Տոլստոյ: «Նոր
Դար», 1886, № № 119, 122, 125.

ԲԱՐԵՈՒԴԱՐ, Մ. Ռուսաց գրականությունից: Կոմս. Լ. Ն. Տոլստոյ: Աննա
Կարենինա:—Ստորագր. Մ. Բ. «Նոր Դար», 1887, № 94, 95, 96.

ԱԱՀԱԹԵԼՅԱՆՅ, ՀՈՎՀ. Լ. Տոլստոյի սկզբունքները: «Մուրճ», 1891, № 6,
էջ 777—782.

ՂԱԶԱՐՅԱՆՅ, Ե. Մոռացված խոսքեր: [Լ. Տոլստոյի մասին]: «Մուրճ» 1891,
№ 12, էջ 1569—1574.

ԲԵՐԱԵՐՅԱՆ, Մ. Թուրքիկ ակնարկներ: «Նոր Դար» 1891, № 112.

ԲԵՐԱԵՐՅԱՆ, Մ. Թուրքիկ ակնարկներ: [Լ. Տոլստոյի Կրեյցերյան սոնատի]
մասին]: «Նոր Դար» 1891, № 144.

ՂԱԶԱՐՅԱՆՅ, ԵՐ. Միտք և զգացմունք: «Մուրճ», 1892, № 1, էջ 171, 172.

ՂԱԶԱՐՅԱՆՅ, ԵՐ. Դալի գլխին ավետարան: «Մուրճ», 1893, № 12, 1916—
1924.

ԲԵՐԱԵՐՅԱՆ, Մ. Դրական ակնարկներ: «Նոր Դար» 1895, № 60.

ՄԻՀՐԱՆ: Երեք առակ կամ գրաֆ Լ. Տոլստոյի պաշտպանությունը: «Նոր Դար»
1895, № 73.

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Վ. Տրամագրության ստրուկ: «Մուրճ» 1897, № 11—12, էջ
1613—1629, 1898, № 1, էջ 107—123, № 2, էջ 290—302.

ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ, ՍՐ. քհն. Նրկու օր կոմս Լ. Ն. Տոլստոյի մոտ: «Մշակ» 1898,
№ № 213, 215.

- ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆ, Ա. Ի՞նչ է արվեստը ըստ է. Տոլստոյի «Մուրճ» 1898, № 7—8, էջ 1105—1121.
- ԴՈՇ: Իրսեն, Տոլստոյ: «Նոր Դար», 1898, № 1.
- ВАРТАНЯНЦ, В. Учение Л. Н. Толстого, как идеализация рабства. Тифлис, 1900 г.
- Լ. Տոլստոյի մասին: [խմբագրական], «Արևելյան մամուլ», 1900, № 6.
- ВАРТАНЯНЦ, В. Учение Л. Н. Толстого, как идеализация рабства. Тифлис, 1900 г. Գրախոսական Տ[իգրան] Հ[ովհաննիսյան]: «Մշակ», 1900, № 158.
- ВАРТАНЯНЦ, В. гр. Толстой Л. Н. „Воскресенье“. Москва, 1900 г. Գրախոսական: «Մուրճ», 1900, № 2, էջ 230—235.
- ԽՈՍՐԻԿ. Թոլսթոյին հանցանքը [Եկեղեցին է. Տոլստոյի դեմ]: «Մասիս» (շաբաթօրթ), 1901, էջ 633.
- ՀԱԽՈՒՄՅԱՆ, Ս. Արվեստի անկում: (Լ. Տոլստոյի արվեստի մասին): «Նոր Դար», 1901, № 16.
- ՆԱԶԱՐՅԱՆ, Էմ. քահ. Հոգևորականությունը և Տոլստոյի մասին: «Նոր Դար», 1901, էջ 118.
- ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ, Լ. Տոլստոյ: «Տարազ», 1902, № 34, էջ 358.
- Լ. Տոլստոյ: (Փիլիսոփայական հայացքներ):—Ստորագր. Բժ. Ա. Մ. «Մշակ» 1903, № 203.
- ՍԻՐՈՂ, Լ. Տոլստոյի «Հարություն» պիեսի բեմադրության մասին: «Մշակ», 1904, № 269.
- ՆԱԶԱՐՅԱՆ, ԷՄ. քահ. Շնքսպիրը նոր դատի առջև: «Հուշարար» 1907, № 6, էջ 88—90.
- ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ, ՍՈՒՐԵՆ: Ազնիվ ցասում: [Լ. Տոլստոյի մասին]: 1908, № 7—8. նրա՝ «Հովվածեններ, նամակներ» ժողովածուում: Երևան, 1939, էջ 128—131.
- ՐԱԴԴԱՍՍՐՅԱՆ, Ե.—Լ. Տոլստոյի 80—ամյակը: «Մշակ», 1908, № 14.
- ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ, Ա. Տոլստոյի հոբելյանի առթիվ: «Մշակ» 1908, № 48.
- ՆԱԶԱՐՅԱՆ, ԷՄ. քահ. Ռուսաստանի կուսքը: «Մշակ» 1908, № 65.
- ՆԱԶԱՐՅԱՆ, ԷՄ. քահ. Ռուս գրողները Տոլստոյի մասին: «Մշակ» 1908, № 68.
- Լ. ՏՈԼՍՏՈՅԻ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻՆ:—Ստորագր. Հ. «Մշակ» 1908, № 168.
- ԴԱՆԻՆՅԱՆ, Լ. Օրվա փաստերից: «Մշակ», 1908, № 188.
- ԱՆԴՐԻԿՅԱՆ, Հ. Ն. Լեոն Տոլստոյ: «Գեղունի» (Վենետիկ), 1909, № 6, էջ 76—78.
- ԶԱՐՈՒՀԻ, Լ. Տոլստոյ: «Աղբյուր», 1910, էջ 257.
- ՄԼՃ գլուղացին: [խմբագրական]: «Գյուղատնտես», 1910, № 226.
- ՔԵՆԻԿ ՎՐԴԱ. Հավերժ հիշատակ: «Հովիտ» 1910, № 33, էջ 517—518.
- ԱՌԱՔՆԼՅԱՆ, Հ. Վերացավ մեր հոգին: «Մշակ», 1910, № 249.
- ՈՍԿԻ-ԶՈՆ: Լ. Տոլստոյի մեկնումը Յասնայա Պոլյանայից: «Մշակ» 1919, № 250.

- ՔԱԼԱՆԹԱՐ, Ա. ԱնճաՀ հոգին: «Մշակ», 1910, № 251.
- ԱԶՅԱՆ, Մ. Մեռավ Լ. Տոլստոյը, բացեր գլուխներդ... «Մշակ», 1910, № 256.
- ՈՍԿՈՒ-ՉՈՆ: Տոլստոյը և Մոսկվան: «Մշակ» 1910, № 260.
- ԱՐԵՆՅԱՆ, Պ. Տոլստոյը: «Մշակ», 1910, № 266.
- Լ. Ն. Տոլստոյ: «Տարազ», 1910, № 11, էջ 103—104.
- Աշխարհանշակ գրագետ կոմս Լեոն Թոլստոյի մասին: [Խմբագրական]:
«Տաճար», 1910, № 3, էջ 722.
- ԲՈՒԳԱՂՅԱՆ, Մ. Խոսք Լ. Տոլստոյի մասին: «Տոլստոյ, Լ. «Վեպիկներ» 1-ին գրքում: 1911, էջ 1—4.
- ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, Ի. «Կենդանի դիակ» [Լ. Տոլստոյի]: «Ընկեր» 1911, № 38—40.
- ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ, ՍՈՒՐԵՆ. Մեծարում թե՛ ռեկլամա: (Լ. Տոլստոյի մասին): Տպվել է «Листок—Копейка»-ի 1911 թ. № 7-ում: Նրա՝ «Հողված-ներ, նամականեր» ժողովածուում: Երևան, 1939, էջ 256—257.
- Նշանավոր տարեդարձը: [Խմբագրական]: «Մարտ» 1911, № 4, էջ 1—2.
- ԱՌ-ՋԵՆ: «Կենդանի դիակ»: «Մշակ» 1911, № 282.
- ՆԻԳԱՐՈ. Մեռնների աշխարհում: Տոլստոյի մոտ: «Մասյատ» 1914, № 4, էջ 41—42.
- ԱՐԵՆՅԱՆ, Պ. Աստվածանման: (Հիշողություններ և տպավորություններ Լ. Տոլստոյի մասին: «Բանբեր» 1920, № 2, էջ 111—112.
- ԱՄԵՐՈՍՅԱՆ, Մ. Լ. Տոլստոյը որպես մանկավարժ: «Ժողովրդ. լուսավորու-թյուն», 1928, № 9, էջ 696—701, № 10—12, էջ 759—762.
- Տոլստոյի երկու դեմքը: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1928, № 212.
- Հուշեր Տոլստոյի մահվան շուրջը: «Գրողետար», 1928, № 211.
- ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ, ՍՏ. Լ. Տոլստոյի կրոնի մասին: (Գրված է 1911 թ.): «Գրական թերթ», 1935, № 28.
- ՏԵՐՅԱՆ, Վ. Յանաչա Պոլյանայում: «Գրական թերթ» 1935, № 28.
- БАБАЯН. АРАМ. Произведения Л. Н. Толстого на армянском языке. „Коммунист“ (Երևան), 1938, № 208.
- ՍԻՐԱՍ: Լ. Տոլստոյի «Հարություն» վեպի հայերեն թարգմանության մասին: «Խորհրդ. գրականություն» 1939, № 1, էջ 109—122.
- ՈՍԿԱՆՅԱՆ, Գ. Լ. Ն. Տոլստոյ: «Ավանդարդ» 1940, № 269.
- ЗОРЯН, С.Т. Гениальный художник Л. Толстой. „Коммунист“ (Երևան), 1940, № 270.
- КАМСАР, Г. Л. Толстой и Кавказ. „Коммунист“ (Երևան), 1940, № 270.
- Л. Н. Толстой и армянская литература. „Коммунист“, (Երևան) 1940, № 270.
- ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ. Լենինը Լև Տոլստոյի մասին: «Գրական թերթ», 1941, № 3.
- ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ս. «Պատերազմ և խաղաղություն»: «Սովետ. գրականու-թյուն», 1941, № 11, էջ 71—75.

ԱՐՆՇՅԱՆ, Ս. Լենինը և Տոլստոյի ուսումնասիրության մի քանի պրոբլեմներ:
«Սովետ. գրականություն և արվեստ», 1944, № 1. էջ 51—55.
ԱՍԿԵՐՉՅԱՆ, ԱՐՏ. Ռուս գրականությունը և 1812 թ. պատերազմը: Երևան,
1943, էջ 38—48.
ԱՍԿԵՐՉՅԱՆ ԱՐՏ. Կովկասի հերոսական կերպարը ռուս գրականության մեջ:
Երևան, 1946 թ.:

Լեվ Տոլստոյին նվիրված քանաստեղծություններ

ՓԱՆՈՍՅԱՆ, Ա. Տոլստոյի հիշատակին: «Թատրոն և երաժշտ.» 1910—1912,
№ 9—10, էջ 114.
ԱՌԻՍԱՆ, Տոլստոյի գերեզմանի առաջ: «Աղբյուր» 1911, էջ 259.

Վ. Մ. ԳԱՐՇԻՆ (1855—1888)

Երկերի քաղվածություններ

Аталеа принци. Թարգմ. օր. Թամար: «Աղբյուր» 1883, № 245
Կարմիր ծաղիկ: (Իվ. Սերգ. Տուրգենևի հիշատակին): Թարգմ. Լևոն Աթա-
րեկյան: «Մշակ» 1883, № 199.
Այն, ինչ որ չկար: «Մշակ» 1883, № 203.
Նկարիչներին: «Մշակ», 1884, № № 50—52.
Այն, ինչ որ չկար: Թարգմ. օր. Շուշանիկ Սահառունի: «Աղբյուր» 1885, № 2,
էջ 75—80.
Ազնոս իշխանի պատմությունը: «Հանդես գրական և պատմական» 1888,
1-ին գիրք, էջ 193—204.
Նշան: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Արար» (Պետերբուրգ), 1889, էջ 94—
105.
Ազդանշան: Թիֆլիս, 1890.
Նկարիչներ: «Մուրճ», 1890, № 8, էջ 1055—1077.
Չորս օր պատերազմի դաշտում: Թարգմ. Ս. Հարությունյանց: Թիֆլիս, 1891.
Аталеа принци. «Մուրճ» 1881, № 11, էջ 1277—1286.
Արշեր: Թիֆլիս, 1892.
Ճանապարհորդ գործը: Թարգմ. Հ. Ա. Թիֆլիս, 1895.
Կոռոզ արմավենին: Թարգմ. Հ. Ա. Թիֆլիս, 1895.
Ազդանշան: Բաքու, 1902.
Аталеа принци. «Նոր ուղի» (ալմադախ), Ալեքսոյ, 1913, գիրք Բ., էջ 54—64.
Հսկա արմավենին: Հովվյան, Պ. «Հայոց լեզու» դասագրքում: Թիֆլիս, 1814,
էջ 275—284.
Իմ շատ համառոտ վեպ: Թարգմ. Լևոն Ասլիբեկյան: «Պատանի» 1914, № 1,
էջ 29—32.
Պատմվածքներ: Թարգմ. Ստ. Զորյան: Երևան, 1930.
Քովանդ.՝ Ազդանշան:—Аталеа принци:—Կարմիր ծաղիկ:—Նադեժդա
Նիկողաենա:—Չորս օր պատերազմի դաշտում:—Վախկոտը:
Թշնամիներ: Սիմակ և Դուրգարյան, Մ. «Հայոց լեզվի ընթերցարան» դա-
սագիրք: Երևան, 1939, էջ 167—168.

Իսախան: «Զորս օր պատերազմի դաշտում»: Թարգմ. Ս. Հարությունյան: Գրա-
խոս.՝ Տ. «Տարազ» 1891, № 38.

Մելիք-Գաղալան, Լ. Վսեվոլոդ Միխայլովիչ Գարշին: «Տարազ» 1898, № 26,
էջ 579—581.

Վ. Մ. Գարշին: «Ազգանշան» Թարգմ., 1902. Գրախոս.՝ Տ. Հ. 1903, № 1,
էջ 158.

Վ. Գ. ԿՈՐՈՒՆԵԿՈ (1853—1921)

Երկերի քաղվածություններ

Մենախան Կամադաջու պատմությունը: Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան: «Ազ-
րյուր», 1888, էջ 34—323.

Մեր ժամկոչը: (Գարնանային խորհրատ): «Հանդես դրական և պատմական»
1890, 3-րդ գիրք, էջ 258—266.

Կարմիր գառիկի գիշերը: «Մուրճ», 1894, № 4, էջ 527—534.

Ակամա մարդասպան: Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան: Թիֆլիս, 1896.

Գեոմաթիոսի երեխան: Թիֆլիս, 1896.

Անհրաժեշտություն: «Մուրճ», 1899, № 9, էջ 964—984.

Կույր երաժիշտ: Թարգմ. Մուշե վարդ. «Առաջ», 1900, Ա. գիրք, էջ 1—48,
(Հավելված), 1900, Բ. գիրք, էջ 49—112 (Հավելված):

Կույր երաժիշտ: Թարգմ. Մուշե վարդ. Թիֆլիս, 1901.

Կույր երաժիշտ: Դատաստանի օրը: Թիֆլիս, 1901.

Անտառ խնջում է: «Առաջ», 1901, գիրք Բ., էջ 161—192.

Լույսեր: Թարգմ. Տ. Հ. «Մշակ» 1901, № 183.

Դատաստանի օրը: (Մալոուստական հեքիաթ): Թարգմ. Մուշե վարդ. «Առաջ»,
1902, № 1, էջ 93—110, № 2, էջ 46—62, № 3, էջ 49—87.

Ս. Չեխովի 25-ամյա զրակ. զոհոմունությունը: «Առաջ», 1903, № 6, էջ
259—260.

Կրակներ: Թարգմ. օր. Մելիք-Հովհաննիսյան: «Մշակ» 1903, № 118.

Մակարի երգը: «Մուրճ», 1903, № 8, էջ 140—171.

Թարախման իրիկունը: «Հասկեր», 1909, էջ 436—437.

Հրեիկներ: Թարգմ. Ս. Մուրադյան: «Գաղութ» 1941, № 14, էջ 215.

Լույսերը: «Գառապարյան, Մ. և ուրիշ. «Դեպի նոր կյանք» դասագրքում:
Երևան, 1930, էջ 136—138.

Ճորտի երեխաները և կալվածատիրոջ շան լակոտները: «Գրականության քրեա-
տոմատիս», 6-րդ դաս. Երևան, 1915, էջ 8—10.

Պատմվածքներ: Երևան, Հայպետհրատ, 1948.

Յլադիմիր Կորոլենկոյի 1. Ակամա մարդասպան. Թիֆլիս, 1896. 2. Դետնափո-
րի երեխաներ. 1896. Գրախոս.՝ Լ. «Մշակ» 1896, № 24.
ՓԱԼԱՆՋՅԱՆ, Ա. Վ. Գ. Կորոլենկոյ «Խորհրդ. Հայաստան» 1938, № 146.

Ա. ՅԱ. ՆԱԴՍՈՆ (1862—1887)

Երկերի քաղվածություններ

- Չեմ աղորում ես առ այն...» Թարգմ. Պ. Հ. Աղամյան: «Հանդես գրական
և պատմական» 1888, էջ 205.
- Ընկեր իմ... Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան: «Հանդես գրական և պատմա-
կան», 1889, գիրք Բ. էջ 66.
- Ընկեր իմ. եղբայր: Թարգմ. Ե. Մ. «Հանդես ամսօրյա», 1889, էջ 119.
- Վիշտ: Թարգմ. Ե. Մ. «Հանդես ամսօրյա», 1889, էջ 119.
- «Երե սիրում ես...» Թարգմ. Զ. Բալուդյանց: «Մուրճ», 1889, էջ 1450.
- «Սիրել եմ. այո. բայց անվերջ տանջվել եմ...» Թարգմ. Մ. Հախումյան: «Տա-
րազ», 1891, № 34—35, էջ 495.
- «Ահ. միայն սեր...» Թարգմ. Ա. Կրասիլնիկյան: «Տարազ», 1893, № 3.
- Խորից մենակ եմ: Թարգմ. Ավ. Իսահակյան: «Տարազ», 1893, № 3.
- «Ես ամբողջապես բեզ շեմ պատկանում...» Թարգմ. Ա. Կրասիլնիկյան: «Տա-
րազ», 1893, № 5. էջ 74.
- Յի. ես եղբայր չեմ. ավելի քան եղբայր...» Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Տա-
րազ», 1893, № 11.
- Դարձյալ նույն իղձերը: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան: «Տարազ» 1893, № 11.
- «Երազում աեսա զիշերվա Երկինք...» Թարգմ. Ոն. Անտիպան: «Տարազ»,
1893, № 20, էջ 312.
- «Թե մահից հետո շիրիմից այն կողմ...» Թարգմ. Գր. քահ: Մկրտումյանց:
«Տարազ», 1893, № 38, էջ 582—583.
- Հառաջ: «Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1893, № 42.
- Թաղում: «Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1893, № 44.
- Չօրս տող: Թարգմ. Ա. Կրասիլնիկյան: «Տարազ», 1895, № 20.
- «Մի բաղդատի փոքորիկի հետ իմ հոգեկան տանջանք...» Թարգմ. Լ. Դանիել-
յան: «Տարազ», 1895, № 24.
- Հավատա սիրո զորավոր ուժին: «Տարազ», 1895, № 25.
- «Նայիր նա ինչպես բնել է խաղաղ...» Թարգմ. Լ. Դանիելյան: «Տարազ»,
1895, № 40, էջ 566—567.
- Բեթառնեռնինի: (Պոեմա) Թարգմ. Լ. Տ-Գևորգյան: «Մուրճ» 1897, № 2—3,
էջ 190—196.
- «Թող ցուրտ հողի աակ դու հաշտված լինես...» Թարգմ. Ոն. Անտիպան: «Տա-
րազ», 1897, № 44, էջ 712.
- «Այլովոդ հակատիս սեղմած...» Թարգմ. Մ. Մխոթյանց: «Տարազ» 1897, № 47,
էջ 742.

Հուդա: «Հոսմա», 1900, գիրք Ա., էջ 233—239.

Ուրբան շատ խոսքեր: Թարգմ. Ա. Ամիրյան: «Տարազ», 1900, № 48.

Ինձ մասան կրակոտ: Թարգմ. Ա. Ամիրյան: «Տարազ», 1901, № 31, էջ 313.
Թաղում: «Տարազ», 1901, № 40, էջ 379.

Հառաջ: «Հոսմա», 1902, № 6, էջ 95.

Մեր սերունդը չունի Լեիտանարդություն: «Տարազ», 1902, № 5, էջ 30—31.

Լեզու: «Հոսմա» 1903, № 2, էջ 67.

Խավարը: «Բաղմավեպ», 1904, էջ 457—458.

Պոետ: Թարգմ. Մ. Տարախչյան: «Բաղմավեպ», 1904, էջ 458.

«Րնկեր իմ, եղբայր...»: Թարգմ. Ու. Անտիյան: «Նոր կյանք» (Ն. Նախիջևան), 1906, № 19, էջ 222—223.

Թարմ գերեզմանի առաջ: Թարգմ. Հար. Թումանյան: «Հույս» (Ն. Նախիջևան), 1910, № 18, էջ 8.

Հուդա: «Դիր և Կյանք» դասագրքում: 1911, էջ 463—468.

Թարմ գերեզմանի առաջ: «Տարազ» 1912, № 1, էջ 10.

Ինչու: Թարգմ. Մ. Պետրոսյան: «Ղարաղաղ» (Թավրիզ), 1913, № 5, էջ 12.

«Րնկեր իմ, եղբայր...» «Նոր Ուղի» (ալմանախ), Ալեքսոլ, 1913, գիրք Ա., էջ 25—26.

«Ողջ էությանը քեզ պատկանել էս չեմ կարող, նազելիս...» Թարգմ. Հակոբ Հակոբյան: «Սովետ. գրականություն» 1941, № 5—6, էջ 16.

Նրա մասին

Քալանթար, Ա. Բանաստեղծ Նադսոնի հիշատակին: «Մշակ», 1921, № 22.

Նադսոնին նվիրված բանաստեղծություն

ԿՐԱՍԻԼՆԻԿՅԱՆ Կ. Նադսոնին: «Մուրճ», 1890, № 6, էջ 827.

ՄԱՄԻՆ-ՍԻԲԻՐՅԱԿ (1852—1912)

Նրա քաղամայություններ

Թագուհու արտասուք: «Հանդես գրական և պատմական», 1894, 5-րդ գիրք, էջ 14—77.

Պառավ ծիր: Թարգմ. Նղ. Սարգսյան, Թիֆլիս: 1900.

Մոծակն ու արջը: «Հասկեր» 1905—1906, էջ 393.

Քաջ նապաստակի պատմությունը: Թարգմ. Ա. Թումանյան: «Հասկեր», 1907, էջ 165—169.

Մեր ճանաչողը: Թարգմ. Ն. Աղայանց, Թիֆլիս, 1912.

Ղարախանում: Արաբաջյան, Հովհ. «Կայծեր» դասագրքում: Ալեքսոլ: 1912, էջ 17—21.

Ակ Բոգատ: Թիֆլիս, 1914.

Ուսուցչի պատմությունը: Թիֆլիս, 1915.

Ընտիր պատմվածքներ: Երևան, 1935.

Ք ո վ ա ն դ. Որսորդ Նմեկյան—Մոռուդյոնի ձմեռանոցը— Խույ տեղում—Բողաչն ու Երյոմկան—Որդերը:

Երկերի քաղվածություններ

- Առաջադրություն: Թարգմ. Գր. Ավետյան:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական Բանգարան):
- Արշ:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական Բանգարան):
- Երեկ եղյու: Թարգմ. Սենեքերիմ Տեր-Սահակյանց (Սիմակ):—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական Բանգարան):
- Ճայ: Թարգմ. Մ. Քնարիկի:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական Բանգարան):
- Չայկա: (Որոր կամ ճայ):—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական Բանգարան):
- Չկեկոյ: (Չայկա): Թարգմ. Ն. Նավավարյան:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական Բանգարան):
- Հոբելյան: Թարգմ. Սիմակ:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական Բանգարան):
- Կին: Թարգմ. Մ. Տ. Մարտիրոսյանց: «Մուրճ» 1898, № 7—8, էջ 968—987, № 9, էջ 1180—1215.
- Տանը: Թարգմ. Լ. Թումանյան: «Մուրճ» 1898, № 7—8, էջ 773—780.
- Ստար եկրում: «Մուրճ», 1900, № 5—6, էջ 637—641.
- Վարժապետ: Թարգմ. Ոստանիկ: «Նոր Դար», 1900, № 195.
- Հաստ և բարակը: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1900, № 195.
- Մքնում: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1900, № 210.
- Տեղեկություն: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1900, № 210.
- Հյուրանոցում: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1900, № 219.
- Չար մանուկը: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1900, 219.
- Դատաստանի նախընթաց օրը: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1900, № 230.
- Քնի բմբի: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1900, № 236.
- ✓ Բամելիոն: Թարգմ. Բ. Թուման. «Տարազ» 1900, № 22.
- Ղառաստանական փորձից մի դեպք: Թարգմ. Հովհ. Արրահամյան: «Տարազ» 1900, № 41.
- Հաշվապանի օգնականի օրագրից: Թարգմ. Ոստանիկ: «Նոր Դար» 1901, № 6.
- Խորհրդավոր բնավորություն: Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր Դար» 1901, № 68.
- Վրեժ: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 28.
- Կանաչ: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 37.
- Չաշահակ: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 37.
- Անաջողություն: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 51.
- Ալբոմ: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 51.
- Ամառային հանույթ: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 51.
- Ալբինի աղջիկը: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 60.
- Շփանշան: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 60.
- Perpetuum Mobile. Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 73.
- Մարգիկ և մատուց հա: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 73.
- Դեղարվեստ: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 73.
- Քանդություն: Նույն Թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 81.

Կենդանի ժամանակագրություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 92.
 Անդամահատություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 92.
 Դատողություններ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 100.
 Անյուտա: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901 № 100.
 Վատ եղանակ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 107.
 Դիմակ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 130.
 Ռաբություն մեջ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 151.
 Կեղեցկուհին: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 156.
 Ոստրե: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 171.
 Հացկատակներ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 181.
 Խաղաղության տոմս: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 175.
 Դժբախտություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 189—190.
 Մղձավանջ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 196—197.
 Ցավ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1901, № 201.
 Մառդը պատյանի մեջ: Թարգմ. Բարություն: «Տարազ» 1901, № № 38, 41, 42, 45.

Անյուտան: Թարգմ. Հարություն Ե.: Թիֆլիս, 1902.
 Դիմակ: Թարգմ. Հարություն Ե.: Տիֆլիս, 1902.
 Դրագ: Թարգմ. Տ. Վ. «Լուսմա» 1902, № 1, էջ 56—65.
 Դրամա: Թարգմ. Տ. Վ. «Լուսմա» 1902, № 2, էջ 91—97.
 Զարհուրելի գիշեր: Թարգմ. Տ. Վ. «Լուսմա» 1902, № 4, էջ 105—111.
 Խշխանուհի: Թարգմ. Տ. Վ. «Լուսմա» 1902, № 5, էջ 77—93.
 Հայելի: Թարգմ. Ոստանիկ «Նոր Դար» 1902, № 5.
 Վիշտ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 10.
 Մեռություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 18.
 Տիկին NN պատմածր: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 22.
 Տոնշնորհավորեմ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № № 27—40.
 Այդ ճա էր: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 59.
 Տիֆ. Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 66.
 Հոչակ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 71.
 Քննիչը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 77.
 Առանց վերնագրի: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 85.
 Դրագ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 107.
 Վայնկա: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 113.
 Հավատարմոխ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 119.
 Ընտանեկան զաղտնիներ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, 1902, № 125.
 Ապօրինին: Թարգմ. Վահան «Նոր Դար» 1902, № 133.
 Բուն բարեկենդանին: Թարգմ. Ոստանիկ «Նոր Դար» 1902, № 170.
 Պատմվածքներ: Թարգմ. Ա. Վ. Թիֆլիս, 1903.

Բ ո ղ ա ն դ., Ճառարկուտ—Դատաստանի նախորդ գիշերը,—Լավ վերջավորություն—Օհ, հառարակություն—Խաղատոմս

Դրագ: Թարգմ. Տ. Վ. Բաքու, 1903.

Տաղակալի պատմություն: (Մերունու օրագրից) Թարգմ. Գ. Ա. Բաքու, 1903.

Փոխանորդ սրբազան: «Լուսմա», 1903, № 3, էջ 27—44.

Առանց վերնագրի: «Լուսմա», 1903, № 5, էջ 86—91.

Փարձանք: «Նոր Դար», 1903, № 151.

Խառըր պատյանի մեջ: Շուշի, 1904.

Պատմվածքներ: Թարգմ. Գ. Արարաշյան: Ալեքսպոլ: 1904.

Բ ո վ ա ն դ. Քննի նմ ցանկանում: Գիմնադիտար: Քննիչը:—Էն-
տանիքի հայրը:—Թշնամիներ:—Ապօրինի զավակ:—Արստանքի մեջ:—
Անտանյի մարդիկ:—Սև արեղա:

Դրավ մը: «Բազմավեպ» 1904, էջ 551—555.

Խնդիր: «Լուսա» 1904, № 4, էջ 92—101.

Թշնամիներ: «Մուրճ» № 1, էջ 108—123.

Գեղեցկուհիներ: Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան: «Մուրճ» 1904, № 6, էջ 117—
125.

Հաշտդներ: «Մուրճ» 1904, № 7, էջ 81—86.

Վերնահարկով տուն: Թարգմ. օր. Մակեդոնյան: «Տարազ», 1904, № 10, էջ
78—79.

Հոնտոր: Թարգմ. Մուշեղ: «Տարազ», 1904, № 23.

Ներխալ: «Բազմավեպ», 1905, № 5—9.

Սևանը: Թարգմ. Սպալյան: «Հասկեր» 1907, էջ 416—417.

Ժամադրություն: (Փոխադր.) Լ. Վելումյան: «Պատանի», 1910, 1-ին գրքույկի
էջ 26.

Գեղեցկուհին: Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան: «Գիր և Կյանք», դասագրքում: Թիֆ-
լիս, 1911, էջ 438—445.

Անհույսը: «Մշակ», 1911, № 187.

Դրամայի մասին: «Մշակ», 1911, № 273.

Պատմվածքներ: Թիֆլիս, 1913.

Բ ո վ ա ն դ. Քամելիոն:—Հարկ եղած միջոցներ:—Պատյանի մար-
դը:—Շնորհքով տիկին:—Շվեդական լուցիկ:

Դատաստանական դեպք: «Մախլուս» 1914, № 2, էջ 30—31.

Մուռ հայելին: «Մախլուս» 1914, № 5, էջ 54—56.

Նրեակայական ոնիր: Պոսթոն, 1921.

Հարվածը: Փարիզ, 1927.

Ունտեր Պրիշիբեկ: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1929, № 166.

Չինովնիկի մանր: «Ավանգարդ», 1930, № 38.

Բնաիր պատմվածքներ: Նրեան, 1934.

Բ ո վ ա ն դ. Չինովնիկի մահը:—Մտքերի խռովություն:—Չարամի-
տը:—Թախիծ:—Հոգեհանգիստ:—Պալատ № 6:—Պատենավոր մարդը:—
Չորակում:

Ունտեր Պրիշիբեկ: «Նորհրդ. գրականություն» 1934, № 2, էջ 65—67.

Դրականության ուսուցիչը: Ռոստով Դիվ. 1936.

Ներասպա Պրիշիբեկ: «Պրոլետար» 1938, № 68.

Չինովնիկի մանր: Թարգմ. Ա. Խոնդկարյան: «Սովետ. գրականություն», 1941,
№ 1, էջ 5—6.

Գեղեցկուհիներ: Թարգմ. Ս. Պալադատ: «Սովետ. գրականություն» 1941,
№ 5—6, էջ 45—48.

Նրեա պատմվածք: Թարգմ. Մ. Գևորգյան: «Սովետ. գրականություն և ար-
վեստ», 1944, № 6—7, էջ 48—50.

Հանաբ: Թարգմ. Մ. Դևորգյան: «Սովետ. գրական. և արվեստ» 1944, № 6—7, էջ 48—50.

Հոգյակիր: Թարգմ. Ա. Խոնդկարյան: «Սովետ գրական. և արվեստ» 1944, № 6—7, էջ 50—55.

Պատմվածքներ: Թարգմ. Հ. Մազմանյան: Կաղմեց և խմբ. Ստ. Զորյան: Երեւան, 1945.

Բ ո լ ա ն դ.՝ Գրիշա,—Երեխաներ,—Կաշտանկա,—Զիու աղգանունը,—Մի դեպքը:—Սպիտակ ճակատով շնիկը:—Վալնկա:—Տղաներ:—Փախուստականը:

Ջետիր երկեր: Երեւան, Հայպետհրատ, 1948.

Բ ո լ ա ն դ.՝ Զինովյնիկի մահը:—Շվեդական լուցիկ:—Մտքերի խռովություն:—Խիրուրգիա:—Քամելիոն:— Հարկ եղած միջոցները:— Զիու աղգանունը:—Չարամիտը:— Բնտանիքի հայրը:— Ունտեր Պրիշիբեկը:— Քննիչը:— Երեխաները:—Հոգեհանգիստը:— Անյուտա:— Անտանեկի մարդիկ:—Մի դեպք:— Վալնկա:—Բշնամիներ:—Փախուստականը:— Կաշտանկա:— Քունը տանում է:— Գեղեցկուհիներ:— Աքսորանքի մեջ:— Հիվանդասենյակ № 6:—Ռոշիլդի ջութակը:—Սպիտակ ճակատով շնիկը:— Մարավոլյիտով տունը:— Պատյանով մարդը:— Հաղարջը:—Սիրո մասին:— Հոգյակիր:— Շնիկով տիկինը:— Զորակոմ:— Ճայը:— Բալենու ալդին:

Նրա մասին

Գրիշ: Անտոն Զեխով: Գրադ: Թարգմ. Տ. Վ. Բաբու, 1903, Գրախոսական: «Լուսա» 1903, № 6, էջ 239—240.

Անտոն Զեխով: Դիմակ: Գրախոս. Տ. Հ. «Մուրճ», 1903, № 1, էջ 157.

Անտոն Զեխով: 1860—1904: [Խմբագրական]: «Մշակ» 1904, № 140.

ՍԻՐՈՂ: Զեխովի հիշատակին: «Մշակ», 1910, № 11.

ՈՍԿԵ ՁՈՆ: Անտոն Զեխով: «Մշակ» 1910, № № 21, 22.

ՍՈՒՈՎՅԱՆ, Հ. Զեխով: «Տարազ», 1910, № 1, էջ 7—8.

ՍՍՄՎԵԼՅԱՆ, Խ. Գրական ուրվագծեր: Խ. Զեխով: «Տարազ», 1910, № 36, էջ 514—516.

ԽԵԴԵԼՅԱՆ, Հ. Ա. Զեխովի «Ընտիր պատմվածքներ»: «Խորհրդ. Հայաստան» 1934, № 139.

Զեխովի հմայքը: «Գրական թերթ», 1938, № 20.

ՓԱՆԱՆՉՅԱՆ Ա. Ա. Պ. Զեխով: «Խորհրդ. Հայաստան», 1939, № 163.

ԴԱՉԱՉՅԱՆ, Դ. Ա. Պ. Զեխով: «Ավանգարդ», 1940, № 23.

ՀԱՆՈՒՄՅԱՆ, ՏԻԳ. Անտոն Զեխով: «Գրական թերթ», 1940, № 3.

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, ԱՎ. Անտոն Զեխով: «Խորհրդ. Հայաստան» 1940, № 23.

ՀԱՆՈՒՄՅԱՆ, ՏԻԳ. Անտոն Պավլովիչ Զեխով: Նրա կյանքը և ստեղծագործությունը: Երեւան, 1944.

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, ԱՎ. Անտոն Զեխով: «Սովետ. գրական. և արվեստ» 1944, № 6—7, էջ 63—66.

ԱՐԱԶԻ, Հին Ռուսաստանը Զեխովի գրվածքներում: «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 134.

ԶՈՐՅԱՆ, ՍՏ. Ճշմարիտ արվեստագետ: «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 140.

Զեխովը և հայ գրականությունը: «Սովետ. Հայաստան»: 1944, № 40.
 ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, ԱՎ. Անտոն Զեխով: (Տպավորություններ): «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 140.
 ԿԼԻՒԻՅԱՆ, ԱՐՏ. Ա. Զեխով: «Զեխով, Ա. «Ընտիր երկեր» գրքում: Երևան, 1948, էջ VII—XV.

XX ԴԱՐԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ի. Ն. ՊՈՏԱՊԵՆԿՈ (1856—1929)

Երկերի քաղվածություններ

Խոր կյանք:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):
 Կյանք: (Դրամա):—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):
 Դադարաբանական փանախ: Թարգմ. Տ. Թ. Թիֆլիս, 1892.
 Բաղդ: «Նոր Դար», 1897, № 105.
 Ֆարաջավոր ուսանող: «Նոր Դար», 1898, № № 130, 131, 133 և հետագա համարներում:
 Ջոն: «Մուրճ», 1899, № 4—5.
 Ֆարաջավոր ուսանող: Թիֆլիս, 1900.
 Գերեզմանի վրա: (Ազատ թարգմ.): «Տարազ», 1902, № 1, էջ 3.
 Դյուբական հեփիար: Թարգմ. Ս. Ագամյան: (Թիֆլիս, 1905),—Ձեռագիր, (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):
 Պտարներ: Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):
 Դադոնի խորհրդականի երգը: Թարգմ. Ս. Սաֆարյան:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):
 Սակե շփառում: Փոխադր. Թիֆլիս, 1910.
 Ժուլիկ: Դրամա: Թարգմ. Վարդան քահ. Տեր-Ղևոնդյան:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿԻ (1872—1919)

Երկերի քաղվածություններ

Հայկական դրամայի հնագույն շրջանը: Թարգմ. Ս. Հ. «Նոր Դար» № № 134, 135, 136:
 Քայրոնը Միսրայումների մոտ: Թարգմ. Հ. Մեղրոնյանց: «Հանդես գրական և պատմական», 1894, 5-րդ գիրք, էջ 158—174.
 Սիրո և եղբայրության երգիչը: [Պեշիկթաշլյանի մասին]: «Մշակ» 1899, № 73.
 Կանոնի վիճակը հայ գրողների երկերի մեջ: «Նոր Դար»: 1900, № № 205, 212, 217, 222.
 Հայ հոռետես բանաստեղծի մանվան 30-ամյակի առթիվ: [Պետրոս Դուրյանի մասին]: Թարգմ. Դր. Բեդելյանց: «Լուսա» № 3, էջ 201—209.

ժամանակակից հայկական պոեզիայի մի բանի նշանակները: «Լուսա», 1909, № 1, էջ 62—69.

Գասախոսություն Ստ. Նազարյանցի, Շահազիզի և ուրիշ գրականության ազդեցությունը հայ հեղինակների վրա թեմայի մասին: «Մշակ», 1908, № 30.

Ռուս գրողների ազդեցությունը հայ գրողների վրա: «Նազարյան», էմ. քաճ. «Քննորդ հատվածներ» քրեստոմատիայում: Ալեքսյու, 1908, Բ. մաս, էջ 396—403.

Հայ բեմի պատմությունից: [Հատված] Նազարյան, էմ. քաճ. «Քննորդ հատվածներ» քրեստոմատիայում: Ալեքսյու, 1908, Բ. մաս, էջ 643.

Բալետը Մխիթարյանների մոտ: «Գիրք և կյանք» զասագրքում: Թիֆլիս, 1911, էջ 553—559.

Ռուս գրականության ազդեցությունը Նար-Գոսի ստեղծագործությունների վրա: «Գրական արշավ», 1931, № 10—11, էջ 13.

Հանաչել Հայաստանը, Արևելք... հայերին: «Սովետ. Հայաստան», 1941, 16 մայիս:

Նրա մասին

ՇԻՐՎԱՆՁԱԳԵ, Նամակ Յուրի Վեսելովսկուն, 1900 թ. սկզբին: Հովհան, Գ. «Գորկին և հայ կուլտուրան» գրքում: Երևան, 1940, էջ 92—94.

ՐԵՐԲԵՐՅԱՆ, Մ. Գրական ակնարկներ [Յու. Վեսելովսկու վերջին դատախազությունը հայ և ուրիշ գրական կապերի մասին]: «Նոր Դար», 1892, № 41.

Армянские беллетристы. Сборник под ред. Ю. Веселовского и М. Берберяна, том I Москва, 1893 г. Գրախոս. Ա. Ա. «Մուրճ», 1893, № 6, էջ 976—979.

ԼԻՍԻՅՅԱՆ, ՍՏ. Армянские беллетристы. Сборник под ред. Ю. Веселовского и М. Берберяна. том I, Москва, 1893. Գրախոսական «Տարազ», 1893, № 21

ՄԱՏՈՒՐՅԱՆ, Ա.Լ. Մի համակրելի երևույթ [Յու. Վեսելովսկու մասին]: «Մուրճ», 1894, № 10.

Веселовский, Ю. Стихотворные переводы. 1897. Գրախոս. Մ. «Մշակ», 1897, № 20.

ԴԱՎԻԹԲԵԿ, Մ. Յու. Վեսելովսկու տասնամյա գրական դործունեությունը: «Հանդես ամսօրյա», 1900, էջ 60.

Յու. Վեսելովսկու հայ գրական 10-ամյա գործունեության առիվ: «Մուրճ», 1900, № 1, էջ 119—120.

Գնահատելի տասնամյակ:—Ստորագր. Լ. «Մշակ», 1900, № 9.

ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ, Ս. Մարգարիտյանի և աշխատանքի ազնիվ ղինվոր: Մոսկվա, 1901.

ՐԵՐԲԵՐՅԱՆ, Մ. Գրականություն և կյանք: [Յու. Վեսելովսկու մասին]: «Լուսա», 1907, № 1—2.

ՐԱԼՍԱՆՅԱՆ, ԳՐ. Գրական դեմքեր: «Հանդես ամսօրյա» 1908, էջ 376—379, 1909, էջ 74—76.

Веселовский. Ю. Литературные очерки. Том II. Գրախոս.՝ Ա. Ք. «Մշակ» 1910, № 24.

Ավետիսյան, Ա. Յու. Վեսելովսկու անտիպ բանաստեղծությունները: «Տեղեկագիր» (ՍՍՌՄ Գիտ. Ակադեմիայի Հայկ. Ֆիլիալ), 1943, № 2, էջ 39—90.

АРЕШЯН, С. Ю. Веселовский и армянская литература. Տեղեկագիր (ՍՍՌՄ Գիտ. Ակադեմիայի Հայկ. Ֆիլիալ), 1944, № 3—4, էջ 75—108.

Վ. Վ. ՎԵՐԵՍԱՆՎ (ՍՄԻԴՈՎԻՉ) (1867—1943)

Երկերի բարգմանություններ

Մի անմեղ մարդու սոսկալի մահը: Թարգմ. Պերճ Պոռչյանց: Թիֆլիս, 1905.

Աստղը: Փոխադրեց Ս. Գրիգորյան: «Հասկեր», 1907, էջ 130—135.

Պուշկինի կյանքը: Նրևան, 1937.

Պուշկինի կյանքը: Թոստով ԴԻՎ. 1937.

Ա. Ա. ԲԼՈՒԿ (1880—1921)

Երկերի բարգմանություններ

Մովի Լեզը: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան (1912): «Նորք» 1923, № 2, էջ 92.

Տառներկուսը: Թարգմ. Ա. Խոնդկարյան: «Պայքար» 1923, № 6—7, էջ 8—10.

Տառներկուսը: «Նոր Ակոս» 1924, № 6, էջ 134, «Վերելք» № 4—5, էջ 41—45. «Պրոլետար», 1936, № 187.

Նրա մասին

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, Ա. Ռուս նորագույն գրականությունից: [Ա. Բլուկի մասին] «Կոմունիստ» (Բարու), 1924, № 24.

ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ, ՀՈՎՀ. Տերյանի կրած դրական ազդեցությունը: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 8—9, էջ 122—142.

Ֆ. Կ. ՍՈՒՌԳՈՒԲ (1863—1927)

Երկերի բարգմանություններ

Ճառագայթը բանտում: «Հասկեր» 1909, էջ 375—376.

Ոսկե սանդուխտ: Թարգմ. Հակոբ Գենջյան: Թիֆլիս, 1911.

Արքանում եմ վաղ ես: Թարգմ. Վ. Տերյան: Տերյան, Վ. Երկերի ժողովածու, հատ. 4-ում: Կ. Պոլիս, 1925, էջ 75.

Դուռդ բաց ու գնա...»: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 72.

«Իմ նվագների ձայնը դժնախոս...» Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 69.

Խաղաղչափն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 77.

«Նայիր աստղն է ցոլում վրաս...» Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 71.

«Շատ ես վազել իմ տղաս...» Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 74.

Պիրա կեղեփված է: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 76.

«Փոքրիկ իմ տղա, մանուկ իմ սիրուն...» Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 73.

«Օյլ Լեկրում հեռավոր և դյուրական» Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 70.

Երկերի քարգմանություններ

- Լիճնէ մենակ: Թարգմ. Վ. Տերյան: «Հուշարար» 1912, գիրք Բ. էջ 17.
Տխուր երեկո: Թարգմ. Վ. Տերյան: «Հուշարար» 1912, գիրք Բ. էջ 17.
Անխախտ նշմարությունը: Թարգմ. Սիմ. Բարիյան: «Գաղութ» 1915, էջ 550.
Սանդրիոնային: Թարգմ. Սիմ. Բարիյան: «Գաղութ» 1915, էջ 632.
Փարթամ է աշնան հուրի մեջ մերին: Թարգմ. Ոն. Անուիյան, «Գաղութ», 1915, էջ 113.
Армянская поэзия ժողովածուի թարգմանությունների մասին: «Մշակ», 1915, № 230.
Ալեկոծությունը: Թարգմ. Սիմ. Բարիյան: «Վրձին» գրական ժողովածու, Ա. գրքույկ, Նոր Նախիջևան, 1915, էջ 26.
Քառաչք: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 50.
Լիճնէ անմարդ: Թարգմ. Սիմ. Բարիյան: «Գաղութ», 1916, № 7, էջ 101.
Վրեհերում շանրը: Թարգմ. Սիմ. Բարիյան: «Թատրոն և երաժշտ.» 1916, № 8—9—10, էջ 87.
«Դեպի մարդիկ, դեպի ինձ...» «Մշակ», 1916, № 102.
Հայ բանաստեղծությունը և իր նույնությունը դարերի ընթացքի մեջ: «Բազմալեզու», 1918, էջ 101—149.
Սնտակ ուղի: Թարգմ. Վ. Տերյան: Տերյան, Վ. «Երկերի ժողովածու» հատ. 3-րդում, Կ. Պոլիս, 1923, էջ 205—206.
Լիճնէ մենակ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 197.
Zenon de verre. Նույն թարգմ., նույն տեղը, 200—202.
Հուշերի ժամ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 207—208.
Ընկերություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 199.
Տխուր երեկո: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 198.
Փախուստ: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 212—213.
Քաղաքին: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 203—204.
Ուրհուրություն: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 209.
Ուրուռքի երգը: Նույն թարգմ., նույն տեղը, էջ 210—211.
Հայաստանի բանաստեղծությունը: «Գրական թերթ», 1934, № 27.
Տարեգրություն հայ ժողովրդի պատմական նախադասին: «Բազմալեզու», 1930, էջ 208—413.
Հովն. Փումանյանին: [Բանաստեղծություն], «Գրական թերթ», 1933, № 6.
Խամակ Հովն. Փումանյանին: «Գրական թերթ», 1934, № 28.
Ասույթներ հայ գրականության և կուլտուրայի մասին: «Գրական թերթ», 1939, № 28.
Քառաչք: Թարգմ. Ն. Զարյան: Զարյան, Ն. «Հավերժական գազաթներ» գրքում: Երևան, 1939, էջ 259.

Հայերին: «Գրական թերթ», 1941, № 15.

Լեւին: Բանաստեղծությունի: Թարգմ. Հ. Մազմանյան: «Սովետ. գրականություն» 1941, № 1, էջ 4:

Բանաստեղծություններ: Թարգմ. Վ. Տերյանի և ուրիշների: Կազմեց Գուրգեն Հովնան: Երևան, 1944.

Ք ո վ ա ն դ. Լինել մենակ:—Տխուր երեկո:—Մենություն:—Z'ennoi de vivre. Քաղաքին ներքող:—Անառակ որդի:—Հուշերի ժամ:—Օրհնություն:—Օրորոցի երգ:—Փախուստ:—Արհամարհանք:—Ես տրտում եմ:—Քարտաշ:—Հայերին:

Նրա մասին

ՏերՅԱՆ, ՎԱՀԱՆ. Վալերի Բրյուսովի Գրված է 1913 թ.): «Բրյուսով. Վ. «Բանաստեղծություններ» գրքում: Երևան, 1944, էջ 9—10.

ԱՂԱՅԱՆ, Մ. Ռուս քերթողները և հայ բանաստեղծները: Բրյուսովի զեկուցման մասին: «Մշակ», 1915, № 239.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ՀՈՎՀ. Խոսք ուղղված Վ. Բրյուսովին: (1916 թ.): «Թումանյանը—քննադատ» գրքում: Երևան, 1939, էջ 339—341.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ՀՈՎՀ. Հայոց պատմությունը: «Թումանյանը—քննադատ» գրքում: Երևան, 1939, էջ 337—338.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ՀՈՎՀ., Ճառ արտասանած Բրյուսովի դասախոսության երեկոյին (1916 թ. հունվարի 13-ին): «Թումանյանը—քննադատ» գրքում: Երևան, 1939, էջ 335—337.

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, ԱՐՏ. Վալերի Բրյուսովի «Վերելք»: (Երևան) 1924, № 1, էջ 16—19.

ԴԵՄԻՃՅԱՆ, ԴԵՐ. Մի նոպա բրյուսովյան համերգից: «Գրական թերթ», 1934, № 27.

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, Ա. Литературное наследство. Москва, 1934, КН. 15. (Նյութեր Բրյուսովի, Պոլեժակի. Դաստիարակ մասին): Գրախոս. Ա. Ս. «Խորհրդ. գրականություն», 1935, № 3, էջ 163—165.

ԿԱՄՍԱՐ, Գ. Բրյուսովը և Բլոկը Ավ. Խաչակյանի մասին: «Գրական թերթ», 1940, № 22.

ԹՈՓՉՅԱՆ, ԷԴ. Վ. Բրյուսովը և հայ պոեզիան: «Գրական թերթ» 1939, № 28.

ՄԵԼԻԿՅԱՆ, ՀՈՎԻԿ. Վալերի Բրյուսովը և հայ ժողովրդի կուլտուրան: «Խորհրդ. Հայաստան», 1939, հոկտ. 9.

МЕЛИКЯН, ОВ. Валерий Брюсов об армянской поэзии. Ереван, 1939.

ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ, ԱՐ. Վալերի Բրյուսովը և հայ կուլտուրան: «Սովետ. գրականություն», 1943, № № 3, 4—5, 6—7.

ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ, ԱՐ. Վալերի Բրյուսովը և հայ կուլտուրան: Երևան, 1944.

ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ ԱՐ. Վալերի Բրյուսովը և հայ կուլտուրան: «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 202.

Վ. Բրյուսովին նվիրված բանաստեղծություններ

ՏԵՐՅԱՆ, ՎԱՀԱՆ. Վալերի Բրյուսովին: «Գեղարվեստ» 1913, № 5.—Նույնը

Տերյան, Վ. «Երկերի ժողովածու» հատ. 3-ում, Կ. Պոլիս, 1923.

էջ 295.

Հովհաննիսյան, Հովհ. Բրյուսովին: (Դրված 1916 թ.): «Գրական թերթ», 1934, № 27.

Շողենց, Յ. Վ. Բրյուսովին: Նրա՝ «Հայրենի լեռներ» ժողովածուում: Նրևան, 1945, էջ 70—71.

Շողենց, Յ. Բրյուսովին: Նրա՝ «Հայրենի լեռներ» ժողովածուում, Նրևան, 1945, էջ 85—88.

Լ. ԱՆԴՐԵՅԿ (1871—1919)

ՆՐԿԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

Թագավոր, օրենք և ազատություն: Թարգմ. Սեդրակ Թառայանցի—Չեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Մեր կյանքի օրերը կամ ուսանողի սերը: Պիես—Չեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Մարդու կյանքը: Չեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Անֆիսիա: Դրամա: Թարգմ. Լ. Դանիելյան: 1911.—Չեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Խավար: Թարգմ. Դալուստ: 1901.

Դեպի մութ հեռուն: Թարգմ. Հ. Տ. Դավթյան: «Մուրճ» 1902, № 9, էջ 39—54.

Օտարազգի: Թարգմ. Տիգր. Հովհաննիսյան: «Մուրճ» 1903, № 5, էջ 14—31.

Լուրջություն: «Լուսա» 1903, № 1, էջ 39—56.

Մառախուղի մեջ: «Լուսա», 1903, № 5, էջ 34—36.

Անդունդը: Թարգմ. Սիմ. Բաբիյան: Ս-Պետերբուրգ, 1904.

Սուտը: Թարգմ. Հակոբ Հակոբյանց: Թիֆլիս, 1904.

Սերգեյ Պետրովիչի պատմությունը: «Լուսա», 1904, № 1, 3, էջ 119—135.

Պատը: «Մուրճ», 1904, № 8, էջ 39—47.

Ստություն: Ս—Պետերբուրգ, 1906.

Կծան: Թարգմ. Ս. Լ-ի: «Հասկեր», 1909, № 78—85.

Անաթեմա: Թավրիզ, 1910.

Այսպես է: Պոսթըն, 1911.

Ջայռույթի օրը: Պոսթըն, 1911.

Անֆիսիա: Թարգմ. 1911.

Անզգուշություն: Թարգմ. Օլգա Դենչյան: Թիֆլիս, 1911.

Գարմիր ծիծաղ: Թարգմ. Ֆրանս. «Ոստան» 1911, № 2, էջ 331—389.

Նրկիրը: «Տարազ», 1914, № 3.

Ձին սենատում: Թարգմ. Նար-Դոս: «Մարտակոչ» 1924, № № 103—104.

Ձին սենատում: Թարգմ. Ստ. Զորյան: «Վերելք», 1924, № № 4—5, էջ 23—31.

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

//
L

Ա. Մ. ԳՈՐԿԻ (1868—1936)

Երկերի քարգմանություններ

Հատակում:—Չեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Վասսա ժելեզնովա:—Չեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Բազեի երգը: Թարգմ. Լ. Թումանյան: «Մուրճ», 1899, № 4—5, էջ 396.

Երգ բազեի մասին: Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան: «Մշակ», 1900, № 82.

Մառդկանց դատաստանը: Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան: «Մշակ», 1900, № 134.

Մի անգամ աշնանը: Թարգմ. Ս. Շահումյան: Թիֆլիս, 1901.

Պառավ Իզերգիլ: Թարգմ. Եր. Թադ. «Մշակ», 1901, № 242.

Բոլես: «Մուրճ», 1901, № 6, էջ 64—69.

Անհանգստացնող գիրքը: «Նոր Դար», 1900, № 105.

Ամալի դաշտում: Ալեքսանդրով, 1902.

Հին ժամանակի պատմություն: «Լուսա», 1902, № 6, էջ 96—114.

Չեկաչ: «Լուսա», 1902, № 4, էջ 44—95.

Բազեի երգը: «Լուսա», 1902, № 3, էջ 146—147.

Խանր և իւ ուղին: Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկյան: «Մշակ», 1902, № № 227, 228.

Սատանայի մասին: Թարգմ. Գր. Քեդելյան: «Նոր Դար» 1902, № 45.

Մակար Չուդրա: Թարգմ. Ոստանիկ: «Նոր Դար», 1902, № № 49, 50, 51.

Խմելյան Պիլիպ: Թարգմ. Ոստանիկ: «Նոր Դար», 1902, № 63.

Խանր և նրա ուղին: Թարգմ. Ս. Վ. Բաբիյան: «Նոր Դար», 1902, № 130.

Չե տղա և մեկ աղջիկ: Թարգմ. Սիմակ: «Նոր Դար», 1902, № № 148, 149.

Երգ մառիկների վրա: «Տարազ», 1902, № 3, էջ 13—14.

Մակար Չուդրա: Թարգմ. Ս. Բաբիյան: Թիֆլիս, 1903.

Մոխր: Շուշի, հրատ. Ստեփանյան, 1903.

Չեկաչ և հին ժամանակի պատմություններ: Թարգմ. Մուշե վարդապետ: Թիֆլիս, 1903.

Ս. իսիպ պապը և Լեւկան: «Լուսա», 1903, № 2, էջ 72—84, № 3, էջ 81—85.

Կովաբար: «Մուրճ», 1903, № 7, էջ 30—31.

Դանկայի սիրտը: «Մուրճ», 1903, № 10, էջ 16—23.

Մոխր կյանքի և մառիկանց մասին: Թարգմ. Շ. Ստեփանյան: «Տարազ», 1903.

- Իմ ուղեկիցը: «Մուրճ», 1904, № 3, էջ 63—94.
- Կանկոյի սիրար: Թարգմ. Գ. Անանյան, Թիֆլիս, 1904.
- Մի անգամ աշնանը: Թիֆլիս, 1904.
- Խանր և նրա որդին: Թիֆլիս, 1904.
- Ընկերներ: Թիֆլիս, 1904.
- Զարյանի:— Ս-Պետերբուրգ, 1904.
- Պատմվածքներ: Ա. Գրքույկ: Թիֆլիս, 1904,
Բ ո ղ ա ն Գ. Ընթերցողներ:— Տափաստանում:— Զանձրույթից:—
- Պատմվածքներ: Բ. Գրքույկ: Թիֆլիս, 1904.
Բ ո ղ ա ն Գ. Մի անգամ աշնանը:— Խանր և նրա որդին:— Ընկեր-
 ներ:
- Մարգր: Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկյան: «Մշակ», 1904, № 17.
- Կանկոյի սիրար: «Տարազ», 1904, № 3, էջ 55.
- Մտեր: «Տարազ», 1904, № 8, էջ 60.
- Նովկասի դեպքերի մասին: «Մշակ», 1905, № 143.
- Մարգր: Թարգմ. Արտաշ: «Ընկեր», 1906, № № 25, 26.
- Մարգր: «Կյանք» (Թիֆլիս), 1906, № 1, էջ 8—11.
- Նամակ խաղաղա հաղթանակի մասին: «Մշակ», 1906, № 15.
- Պատասխան նառ Բեռլինի մի ակումբում: «Մշակ», 1906, № 60.
- Բագեի երգը: «Մշակ», 1906, № 101.
- Վալախական: Թարգմ. Հովհ. Թումանյան, (1906): Թումանյան, Հովհ. «Գե-
 դարվեստական երկեր», 1934, էջ 178.
- Փամացույցը: «Արևելյան մամուլ», 1907, № 33.
- Հովհերգուրյուն: «Արևելյան մամուլ», 1907, № 47.
- Կյանքի դիմաց: Թարգմ. Հեղինե Կարախանյան: «Մշակ», 1907, № 89.
- Գորկու և այլ ուսու գրողների պատասխանը անգլիացի զրույցներին: «Մշակ»,
 1915, № 104.
- Նամակ Շիրվանզադեին [1916 թ. փետրվարի 1-ին]: Հովհան, Գ. «Գորկին և
 հայ կուլտուրան» գրքում, 1940, էջ 96—97.
- Բագեի երգը: «Կարմիր Աստղ» (Թիֆլիս), 1921, № 17.
- Ֆոմա Կուրտիեֆ: Կ. Պոլիս, 1922.
- Մայրը: Մոսկվա, 1923.
- Վ. Ի. Լենինի մասին: «Խորհրդ. Հայաստան», 1924, № 115—116.
- Վլադիմիր Իլյիչ Լենին: Թարգմ. Գ. Աբով: Երևան, 1926.
- Երիտասարդ գրողը: Մարգր: Մոսկվա, 1926.
- Քանակեց և մեկ: Մոսկվա, 1926.
- Առաստվորը: Մոսկվա, 1927.
- Մերկտինսկի երգը: [Ժողովածու]: Մոսկվա, 1927.
Բ ո ղ ա ն Գ. ՄերկաՀավի երգը:— Բագեի երգը:— Ընկերներ:— Մերու-
 նին:
- Վանառականի նաշը: [Հատված «Ֆոմա Գորդեն» վեպից] «Ավանգարդ»,
 1928, № № 28—31.
- Գիտության մասին: «Ավանգարդ», 1928, № 29.
- Մեղչանականության դեմ: «Ավանգարդ», 1928, № 50.
- Վ. Ի. Լենինին: [Նամակներ]: «Գրական դիրքերում», 1928, № 4, էջ 20—26.

Նամակ Իոաննէս Բէխերի դատավարության առթիվ: «Գրական գործընթաց» 1928, № 4, էջ 26—28.

Նամակ բանդորակիցներին: «Կոմունիստ» (Բարու) 1928, № 64.

Հեֆիտքներ: Խմբ. Սիմակ: Արտատպւած «Պայքար» շաբաթաթերթից (1915, 1916 թ. թ.), Երևան, 1928,

Բ ո Վ ա ն դ.՝ Ամեն տեղ է: Թարգմ. Սիմակ:—Ձատկվա հեքիաթ: Թարգմ. Սիմակ:—Ընկեր: Թարգմ. Սիմակ:—Կյանքի հեքիաթներից: (Սկիզբը՝ «Կեսօր է, թնդանոթը հենց նոր «բուհ» արավ»):—Կյանքի հեքիաթներից: (Սկիզբը՝ «Ճենովայի կայարանի առջև եղող փոքրիկ հրապարակում...»):—Հեքիաթ: (Սկիզբը՝ «Գարուն էր...»): Հեքիաթ: (Սկիզբը՝ «Ննապուլ քաղաքում տրամվայի ծառայողների գործադուլ էր»):—Մարդը: Թարգմ. Ա. Տեր-Հովնանյան:

Պատմվածքներ: Հատ. 1-ին: Խմբ. Ստ. Զորյան: Երևան, 1928.

Բ ո Վ ա ն դ.՝ Ընթերցող: —Ընկեր:—Իմ ուղեկիցը:—Չանձրույթ:—Մի անգամ աշնան:—Տափաստանում:

Պատմվածքներ: Հատ. 2-րդ: Խմբ. Ստ. Զորյան: Երևան, 1928,

Բ ո Վ ա ն դ.՝ Արխիպ պապը և Լենկան:—Բուխ:—Դանկոյի սիրտը:—Խանր և իր սրդին:—Չարաճճի:—Զելկաշը:

Ռեուսական հեֆիաթներ: «Երևան» (Փարիզ), 1928, № 368.

Խնայես գրել սովորեցա: «Երևան» (Փարիզ), 1928, № 429—433.

Իմ համալսարաններ: «Երիտ. բուշեիկ», 1928, № 3—4, էջ 3—9, № 5—6, էջ 3—12.

Դիմ Սամգինի կյանքը: [Հատվածներ]: Թարգմ. Արշ. Խոնդկարյան: «Խորհրդ. Հայաստան», 1928, № 74.

Ջի մեխանիկական փաղափացի: «Պրոլետար», 1928, № 279—280.

Մի օր Հայաստանում: «Նոր Ուղի», 1929, № 4, էջ 214—218.

Դուրս մտքերից: «Արվեստ, գրականություն, գիտություն» («Պրոլետարի»-ի հավելված), 1928, № 13, էջ 101—102.

Դղծանուշ: [Վախճանական լեզունդ]: «Արվեստ, գրականություն, գիտություն» («Պրոլետար»-ի հավելված), 1928, № 15, էջ 118.

Մայիսի մեկը: [«Մայր» վեպից]: «Արվեստ, գրականություն, գիտություն» («Պրոլետար»-ի հավելված), 1928, № 17, էջ 131—133.

Դրագիտության օգուտը: «Պրոլետար», 1928, № 80, 82.

Դուռներ: «Հայոց լեզվի ընթերցարան», 1930, էջ 171—174.

Եթե բշնամին անձնատուր չի լինում՝ նրան ոչնչացնում են: Երևան, 1900.

Ամբողջ աշխարհի բանվորները և գյուղացիները պետք է ազատեն իրենց կապիտալի իշխանությունից: Կրասնոդար: 1930.

Կինը և կրոնը: «Երևան» (Փարիզ), 1930, № 646.

Հունվարի 9-ը: Դասպարյան, Մ. և ուրիշ. «Դեպի նոր կյանք» դասագրքում: Երևան, 1930, էջ 107—108.

Դործարողների երեխաները: Նույն տեղը, էջ 109—112.

Առաջին մայիսը: «Կարմիր Արև» դասագրքում, Երևան, 1930, էջ 72—75.

Հումանիստներին: «Խորհրդ. Հայաստան», 1930, № 291.

Ողջունի փոխարեն: «Խորհրդ. Հայաստան», 1930, № 295.

Վ. Ի. Լենին: Թարգմ. Վ. Ֆ. Երևան, 1931.

Բանաստեղծություններ և լեզենդներ: Երևան, 1931.

Րոմանոս. Մորկահավի երգը—Բազելի երգը—Վալախական լեզենդը—Աղջիկը և մահը—Ստախոս սարյակը—Խանը և նրա որդին—Կոմսուհի էլլեն—Լուիզի Յապելլեն:

Լենինի մասին: լՀատվածներ հիշողություններից: «Ավանգարդ» 1931, № 92.
Մերուկների մասին: «Գրական արշավ» («Պրոլետար»-ի հավելված), 1931, № 9, էջ 3—5.

Համակրանքի փոխանակություն: «Խորհրդ. Հայաստան», 1931, № 92.

Լենինի մասին: (Հավելված): «Խորհրդ. Հայաստան», 1931, № 93.

Դուրս պարտավոր եմ գիտենալ ձեր երկրի գանձերը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1931, № 164.

Մենք պետք է հաղթենք և մենք կհաղթենք: «Խորհրդ. Հայաստան» 1931, № 165.

Թող բոլորը իմանան փաղափարական կոիվների պատմությունը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1931, № 179.

Ֆաբրիկաների և գործարանների պատմությունը: «Պրոլետար», 1931, № 209.
Դեպի գործ: «Պրոլետար», 1931, № 273.

Ընտիր երկեր: Հատ. 1-ին, Մանկություն: Թարգմ. Արագի, Երևան, 1932.

Չարասանված ճառ, որ պիտի արտասանվեր Ամստերդամի հակապատերազմական կոնգրեսում: լԿրճատ: «Ավանգարդ», 1932, № 208.

Կոպեկի նողկալի իշխանությունը: «Ավանգարդ», 1932, № 223.

Ո՛ւմ հետ եմ դուրս, կուլտուրայի վարպետներ: «Գրական թերթ» 1932, № 5.

Մի բանակովի առթիվ: «Գրական թերթ», 1932, № 8.

Մեք կանգնեցնենք: «Գրական թերթ», 1932, № 20.

Նամակ Շիրվանզադեին: «Գրական թերթ», 1932, № 20.

Ընկեր: լՀեքիաթ: «Խորհրդ. Հայաստան» 1932, № 224.

Զինվորական գաղափարների մասին: «Խորհրդ. Հայաստան», 1932, № 224.

Հաղթանալենի բռնության տարերքն ու անցյալի տարերքը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1932, № 243.

Պատասխան բղրալցուհուն: «Կոմունիստ» (Բաքու): 1932, № 138.

Կամո: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1932, № 164—165.

Ամենից գլխավորը: «Պրոլետար», 1932, № 261.

Լինել մեծ նշմարություն տարածողներ: «Ավանգարդ», 1933, № 199.—«Խորհրդ. Հայաստան», 1933, № 201.

Կրակաճություն մանուկներին: «Գրական թերթ» 1933, № 11.

Առցիալիստական ռեալիզմի մասին: «Գրական թերթ», 1933, № 15.

Ինչպես եմ ես աշխատում: «Գրոհ», 1933, № 5, էջ 6.

Դուդոն և կետի մասին: «Խորհրդ. Հայաստան», 1933, № 164.

Կգոր Բուլշով և ուրիշները: Թարգմ. Տիգրան Հախումյան: 1933.—Զեւագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Առաջ դեպի վեր, կոմերիտական: «Խորհրդ. Հայաստան», 1933, № 252.

Ինչ պիտի իմանա մասսայական ընթերցողը: «Պրոլետար», 1933, № 156.

Թեմաների մասին: «Պրոլետար», 1933, № 244—245.

120

- Խորհրդային գրականության մասին: *Ջեկուցում Խորհրդային գրողների առաջին համագումարում: Երևան, 1934.*
- Գրական բաժների մասին: «*Ավանգարդ*», 1934, № 145. «*Գրական թերթ*», 1934, № 16, 1935, № 4, 5.—«*Խորհրդ. Հայաստան*», 1934, № 141.
- Բաց նամակ Ա. Ս. Սերաֆիմովիչին: «*Գրական թերթ*», 1934, № 7.
- Ճարտկության մասին: «*Գրական թերթ*», 1934, № 8.
- Լեզվի մասին: «*Գրական թերթ*», 1934, № 10.
- Զիկագոյի հակաֆաշիստական կոնգրեսին: «*Գրական թերթ*», 1934, № 18.
- Մենե Կետո և Նիշենե ինչպես էր վերաբերվում լեզվին և նկին: (Բաց նամակ Սերաֆիմովիչին): «*Խորհրդ. Հայաստան*», 1934, № 48.
- Զրույց Երիտասարդության մասին: «*Խորհրդ. Հայաստան*», 1934, № 101.
- Կնոջ մասին: «*Խորհրդ. Հայաստան*», 1934, № 109—110.
- Աշուշ: «*Պրոլետար*», 1934, № 80.
- Կլիմ Սամգինի կյանքը: Մասն 1-ին: Երևան—Մոսկովա, 1935.
- Մի անգամ աշնանը: Թարգմ. Ստ. Շահումյան: Երևան, 1935.
- Հանրի Բաբրյուսի մասին: «*Ավանգարդ*», 1935, № 170. «*Խորհրդ. Հայաստան*», 1935, № 202.
- Եզրափակման ճառ Խորհրդային գրողների միության վարչության երկուդ պլենումում: «*Գրական թերթ*», 1935, № 8.
- Վալտուրայի մասին: «*Գրական թերթ*», 1935, № 17—18.
- Ողբույն կուլտուրայի պաշտպանության համաշխարհային կոնգրեսին: «*Պրոլետար*», 1935, № 146.
- Ջառդ «*Պրոլետար*», 1935, № 165.
- Նործադուլ Պարմյան: «*Գրականության քրեստոմատիա*» 6-րդ դաս. համար: Երևան, 1935, էջ 1—16.
- Նրդ կառուցման: «*Գրականության քրեստոմատիա*» 6-րդ դաս. համար: Երևան 1935, էջ 30—31.
- Մայիսի մեկը: «*Գրականության քրեստոմատիա*» 6-րդ դաս. համար: Երևան, 1935, էջ 69—77.
- Նոր մարդու մասին: «*Գրական թերթ*», 1936, № 1.
- Նամակ Ռ. Ռոլանին: «*Գրական թերթ*», 1936, № 3.
- Մոլեգնում և ֆաշիզմը: «*Գրական թերթ*», 1936, № 10.
- Մի օր խորհրդային Հայաստանում: «*Գրական թերթ*», 1936, № 16.
- Նոր մարդու մասին: «*Գրական սերունդ*», 1936, № 1—6.
- Բնծանույ: Վալախական լեզենդ: «*Պրոլետար*», 1936, № 142.
- Թռչունների խոսակցությունը: «*Պրոլետար*», 1936, № 159.
- Վասսա Սելեզնովա: Թարգմ. Տիգրան Հախումյան, 1936.—Չեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):
- Գլուղի պատմությունը: «*Պրոլետար*», № 180.
- Պուշկինի մասին: «*Պրոլետար*» 1936, № 226.
- Նամակներ Վս. Իվանովին: «*Պրոլետար*», 1936, № 239.
- Պիեսներ: Երևան, 1937.

Բ ո վ ա ն դ. Ն գ ո Ր Բ ու Ղ Շ ո վ և ուրիշները: Թարգմ. Տիգրան Հախումյան.—Թշնամիներ: Թարգմ. Ա. Տ.—Հովնանյան.—Հատակում:

Թարգմ. Գ. Ավետյան:— Վաստա ժելեզնովա: Թարգմ. Տիգր. Հա-
խումյան:— Քաղքենիներ: Թարգմ. Ա. Տ-Հովնանյան:

Աղբիւն ու մանր: Թարգմ. Մ. Կորյուն: «Ավանգարդ», 1938, № 71.— Խոր-
հրդ. Հայաստան», 1938, № 71.

Մայր: [Հատված]: «Խորհրդ. գրականութիւն», 1937, № 6—7, էջ 3—17.

Մերկանավի երգը: «Գրական թերթ» 1938, № 15.

Պռլետարական առեւտրային: «Գրական թերթ», 1938, № 15.

Սոցիալիստական ռեալիզմի մասին: «Խորհրդ. գրականութիւն» 1938, № 3—4,
էջ 10—16.

Պռոգայի մասին: «Խորհրդ. գրականութիւն» 1938, № 3—4, էջ 17—31.

Պանկոյի սիրտը: (Պատմ. իզերգիլ): «Խորհրդ. գրականութիւն» 1938,
№ 3—4, էջ 32—37.

Ընթերցող: «Խորհրդ. գրականութիւն», 1938, № 3—4, էջ 37—48.

Նամակներ Սեմյոնովսկուն: (Գրած 1913 թ.): «Պրոլետար» 1938, № 78.

Երգ մերկանավի մասին: «Պրոլետար», 1938, № 71.

Նրգ բազեի մասին: «Պրոլետար», 1938, № 71.

Մերկանավի երգը: «Ավանգարդ», 1939, № 138.

Բազեի երգը: «Ավանգարդ», 1939, № 138.

Սկսնակ գրողներին: «Ավանգարդ» 1939, № 138.

Մեր զաղափարները ավելի պայծառ են վառվում: [«Մայր» վեպից] «Ավան-
գարդ», 1939, № 138.

Կլիմ Սամգինի կյանքը: Մասն 2-րդ: Երևան, 1940.

Մառայության մեջ: [Հատվածներ]: «Գրական. քրեատումատիա» 5-րդ դասա-
րանի, Երևան, 1941, էջ 6—19.

Մանուկները: [Հատված «Մանկութիւն» վեպից]: «Գրական քրեատումատիա»,
5-րդ դասարանի, 1941, էջ 24—32.

Մերկանավի երգը: Թարգմ. Ավ. Իսահակյան: (Թարգմանված է և տարգրված
1901 թվին) «Սովետ. գրականութիւն», 1941, № 5—6.

Վ. Ի. Լենին: [Հատվածներ]: «Սովետ. գրականութիւն և արվեստ» 1944, № 1,
էջ 10—18.

Երկեր: Թարգմ. Արազի, Երևան, 1947.

Ք ո վ ա ն դ. Մանկութիւն:— Մառայության մեջ:— Իմ համոզու-
մանները:

Նրա մասին

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Տ. Максим Горький „Рассказы“, т. II. С.-Петербург.
Գրախոս. Ստորագր. Տ. «Մշակ», 1900, № 149.

ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ, Խ.: Գրական ուրվագծեր: [Գորկու մասին]: «Տարազ» 1900,
№ № 38, 39.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Տ. Մ. Գորկու Մի անգամ աշխարհ: Թարգմ. Ստ. Շահումյան.
Գրախոսական: «Մշակ», 1901, № 246.

ՔՆՐՔՆՐՅԱՆ, Մ. Գորկու կյանքը և գրական. ստեղծագործութիւնը: «Լուսա»
1902, № 3, էջ 148—162.

Гр. Н. М. де Вокюз. Максим Горький как писатель и человек. Москва, 1902. Գրախոսական Հ.Ա. «Մշակ», 1902, № 233.

ՆԱԶԱՐՅԱՆ, Ա. Մաքսիմ Գորկի իր տրամին առթիվ: «Արևիկյան մամուլ», 1903, № 28, էջ 658—661.

ԲՐԻՉ: Մ. Գորկի: Մական Զուգրա: Քարգմ. Սիմ. Բարիչան: Գրախոսական «Հուժմ» 1903, № 6, էջ 243.

Մաքսիմ Գորկի: «Ամաչի գաշտում» Բարգմ. Սարգիս Մ. Իսահակյան: Ալեք- տանդրասուր: 1902. Գրախոս.՝ Տ. Հ. «Մուրճ» 1903, № 1, էջ 157.

Պեղազվեստի աշխարհից: Գորկու «На дне»-ի բեմադրության մասին: Ստորա- գրութ.՝ Լ. Ս. «Մուրճ», 1903, № 1, էջ 186—191.

Տ-ՅԱՆ, Ա. Գրականության և կյանք: «Մշակ», 1906, էջ 246.

Ինչու եմ վրդովվում: [Գորկու մասին]: Ստորագր.՝ Լ. «Մշակ» 1906, էջ 246.

ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Հ. Գորկու «Հատակում» պիեսի բեմադրության մասին: «Մշակ», 1909, № 281.

ՍԻՐՈՂ: Գորկու «Հատակում» բեմադրությունը: «Մշակ», 1910, № 3.

СТИВИН (ՍՏ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ): О. Горьком. «Современная жизнь» (Баку) 1911 г. № 1.

ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԵ: Մի նոր գիրք: [Գորկու խմբագրած «Сборник армянской ли- тературы» ժողովածուի մասին]: «Մշակ» 1916, № 119.

ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԵ: Նամակ Գորկուն, 1916 թ. հունվարի 26-ին: Հավան, Գ. «Գոր- կին և հայ կուլտուրան» գրքում: Երևան, 1940, էջ 92—94.

ՄԱՌԱՎՅԱՆ, ԱՍ. Մ. Գորկու «Հերիաթները» «Պայքար» (Թիֆլիս), 1916, № 10.

ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ ՍՏ. «Сборник армянской литературы» ժողովածուի մասին. «Պայքար» (Թիֆլիս), 1916, № № 33—37.

ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Ջ. Մ. Գորկի: «Տարազ», 1919, № 10, էջ 69—70.

ՀԱԽՈՒՄՅԱՆ, ՏԻԳ. Մաքսիմ Գորկին և դարձյալ ինտելիգենցիայի ինդիվիդուալը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1922, № 231.

ՀԱԽՈՒՄՅԱՆ, ՏԻԴ. Գորկու մի նամակի առթիվ: «Խորհրդ. Հայաստան», 1928, № 4, էջ 28—30.

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, Ա. Մաքսիմ Գորկին—Ստորագր.՝ Ա. Կ. «Խորհրդ. Հայաստան», 1928, № 24.

ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Ս. Մաքսիմ Գորկին Թիֆլիսում: «Խորհրդ. Հայաստան» 1928, № № 36, 37.

ԶՈՐՅԱՆ, ՍՏ. Մաքսիմ Գորկի:—Ստորագր.՝ Ա. Զ. «Խորհրդ. Հայաստան» 1928, № 74.

ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Ա. Գորկին Լ. Ն. Տոլստոյի մասին գրած հիշողություններում: «Խորհրդ. Հայաստան», 1928, № 74.

Մաքսիմ Գորկի: «Պրոլետար», 1928, № 71.

ԼԵՆԻՆԵՆ Ու ՊԼԽԱՆՈՎ Գ. Գորկու մասին: «Պրոլետար» 1928, № 73.

ԲԱՐՍՅԱՆ, ԱՐԱՄ. Մ. Գորկու հայերեն թարգմանությունները: «Գրական թերթ», 1932, № 20.

Տ-ՉՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Ա. Գորկին կինոյում: «Գրական թերթ» 1932, № 20.

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ, Հ. Լենինը Գորկու մասին: «Գրական թերթ», № 20.

ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Խ. Պլեխանովը Գորկու մասին: «Գրական թերթ» 1932, № 20.

Ողջույն Գորկուն: [Առաջնորդող]: «Խորհրդ. Հայաստան», 1932, № 224.

ՍԻՐԱՍ ԵՎ ՈՒՐԻՇՆԵՐԸ: Ռուսական բուրժուազիայի մահվան դատավճիռը: [Եզոր Բուլըշովի, բեմադրության առթիվ]: «Խորհրդ. Հայաստան», 1933. № 129.

ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈՐԻ. Մ. Գորկու «Դանտիգաև և ուրիշները» բեմադրությունը Պետական առաջին թատրոնում: «Ավանգարդ», 1934, № 129.

• ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Ստեփան Շահումյանն ու Մաքսիմ Գորկին: «Գրական թերթ», 1934, № № 16, 17. նույնը՝ առանձին գրքով: Երան 1934.

• ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ, ՍՏ. Մ. Գորկի: (Թարգմանություններ և հոդվածներ): Երևան 1936.

Հոնեարեղ արվեստագետը, մեծ փառաբան: [Առաջնորդող Մ. Գորկու մահվան առթիվ]: «Գրական թերթ», 1936, № 17.

• ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Հայ բուլլեիկյան քննադատությունը Մաքսիմ Գորկու մասին: «Գրական թերթ», 1936, № 17.

ՉԱՆԱԼԱՆՅԱՆ, Ա. Գորկին և ժողովրդական բանահյուսությունը: «Գրական թերթ», 1936, № 17.

• ՀԱԿՈՐՅԱՆ, ՀԱԿՈՐ. Մեռավ Մաքսիմ Գորկին, «Պրոլետար» 1936, № 140.

ՀԱՆՈՒՄՅԱՆ, ՏԻՓ. Մաքսիմ Գորկի: «Խորհրդ. արվեստ», 1936, № 12.

• ԴՅՈՒԼԻՔՆԻՅԱՆ, Հ. Մաքսիմ Գորկի: «Խորհրդ. Հայաստան» 1936, № 141.

ԴԱՎԹՅԱՆ, Մ. Գորկին Բաքվում: «Կոմունիստ» (Բաքվի), 1936, № 140.

ԿՈՐԻՆՅԱՆ, ԱՐՏ. Մաքսիմ Գորկու մահվան առթիվ: «Պրոլետար» 1936, № 140.

ՀՈՎՍՏՓՅԱՆ, Գ. Գորկին և երիտասարդությունը: «Ավանգարդ», 1937, № 82.

Պրոլետարիատի մեծ գրողը և մաքսիկը: [Առաջնորդող]: «Գրական թերթ», 1937, № 19.

ՀԱՆՈՒՄՅԱՆ, ՏԻՓ. Առաջին տարեկիցը: «Գրական թերթ» 1937, № 19.

• ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Մ. Գորկին և հայ գրականությունը: «Գրական թերթ», 1937, № 19.

• ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Գորկին և հայ գրականությունը: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 6—7, էջ 113—117.

Գորկին և համաշխարհային կուլտուրան: [Առաջնորդող]: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 138.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵՐ. Մաքսիմ Գորկի: «Խորհրդ. Հայաստան» 1937, № 138.

ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Գորկին հայ գրականության մեջ: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 139.

Великий друг народа. «Коммунист» (Երևան), 1937, № 118.

ՏԵՐՅԱՆ, ՎԱՀԱՆ. Մաքսիմ Գորկուն: [1915 և 1917 թ. թ. գրած նամակները]: «Պրոլետար» 1937, № 138.

Պրոլետարիատի մեծ երգիչը: [Առաջնորդող]: «Ավանգարդ», 1938, № 71.

• ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ, ԴՆՐ. Մեծ գրողը և մեծ տրիբունը: «Գրական թերթ» 1938, № 15.

ԱՍՍՏՐՅԱՆ, ԱՍ. Պրոլետարիատի հանճարեղ արվեստագետը: «Խորհրդ. դպր.», 1938 թ., № № 37—40.

- ՀԱՅՈՒՄՅԱՆ, ՏԻԳ. Գորկու ավանդները գրողներին: «Գրական թերթ» 1938, № 15.
- ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍՆԹ. Հեղափախական գրականության հանճարը: «Գրական թերթ», 1938, № 15.
- ՈՍԿԵՐՉՅԱՆ, ԱՐՏ. Լենինը և Ստալինը Գորկու մասին: «Գրական թերթ», 1938, № 15.
- ՄԵԼԻՔՅԱՆ, ՀՈՎԻԿ. Պրոլետարական գրականության նախահայրը: «Գրական թերթ», 1938, № 18.
- ԴՈՒՀԱԿՅԱՆ, ԱՎ. Մ. Գորկու ծննդյան 70-ամյակին: «Խորհրդ. Արվեստ», 1938, № 1—2.
- ԱՌՈՒՍԱՄՅԱՆ, Ա. Ա. Մ. Գորկու «Մայրը»: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № 3—4, էջ 178—185.
- ՍԵՐԱՍ, Մաքսիմ Գորկի: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № 6—7, էջ 196—199.
- ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ, Գ. Աշխատանք և կրակ: «Խորհրդ. Հայաստան», 1938, № 71.
- ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈՒՐ. Մեծ հումանիստը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1938, № 71.
- ԶԱՐԳՅԱՆ, Ն. 20-րդ դարի մեծագույն գրողը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1938, № 73.
- ВАРТАНЯН, В. Горький и армянский театр. „Коммунист“, (Երևան), 1938. № 71.
- ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Մ. Գորկու նախահեղափոխական շրջանի մի կարևոր ելույթի հայկական արձագանքները: «Գրական թերթ», 1939, № 10.
- ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍՆԹ. Սոցիալիստական գրականության մրրկահավը: «Գրական թերթ», 1939, № 17.
- ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍՆԹ. Մ. Գորկի: «Գրականության քրեատմատիա», 7-րդ դաս, Երևան, 1939, էջ 402—403.
- ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Մ. Գորկին և հայկական կուլտուրան: Երևան, 1940.
- ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Մ. Գորկին և հայ գրականության ժողովածուն: «Գրական թերթ», 1940, № 17.
- ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Շիրվանզադեն և Գորկին: «Գրական թերթ», 1940, № 22.
- ԿԱՐԻՆՅԱՆ, ԱՐՏ. Մաքսիմ Գորկու ուղին: С. Балухатый. Литературная работа М. Горького. Դրախոսական: «Խորհրդ. գրականություն», 1940, № 7, էջ 147—150.
- ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈՒՐ. Կոմունիզմի մեծ արվեստագետը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1940, № 140.
- ОВНАН, Г. Ширванзаде и М. Горький. „Коммунист“, (Երևան), 1940, № 186.
- ԱՐԵՇՅԱՆ, Ս. Горький и Восток. „Известия Академии наук СССР“, 1941 г. № 1.
- ՈՍԿԵՐՉՅԱՆ, ԱՐՏ. Գորկու պայքարը ֆաշիզմի դեմ: «Գրական թերթ», 1941, № 24.
- ԶՈՐՅԱՆ, ՍՏ. Մաքսիմ Գորկին Հայաստանում: «Սովետ. գրականություն», 1941, № 5—6, էջ 69—71.

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, ԱՐՏ. Մ. Գորկի: «Սովետ. գրականություն», 1941, № 5—6, էջ 75—79.

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, ԱՐՏ. Н. Пиксанов „Горький—поэт“, 1940 г. Գրախոսական: «Սովետ. գրականություն», 1941, № 5—6, էջ 135—136.

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, ԱՐՏ. Գորկին ընդդեմ մարդակեր վանդալների: «Սովետ. գրականություն», 1941, № 11, էջ 65—70.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵՔ: «Եգիպտոսի Բուրջուազիա և ուրիշները» Երևանի Սովետական անվան թատրոնում: «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 116.

ОВНАР, Г. Об одном письме Ширванзаде к Горькому. „Коммунист“ (Երևան), 1941, № 139.

ՈՍԿԵՐՉՅԱՆ, ԱՐՏ. Մաքսիմ Գորկին արշունարքով ֆաշիզմի դեմ: «Սովետ. Հայաստան», 1942, № 142.

ԳՐԱՇԻ, ԱՇ. Մեծ հայրենասերը: «Կոմունիստ» (Բաքվի), 1942, № 74.

ՄԵԼԻՔՅԱՆ, ՀՈՎ. Մաքսիմ Գորկի: «Սովետ. գրականություն», 1943, № 3, էջ 61—63.

ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Գորկին և Կարա-Մուրզան: «Սովետ. գրականություն» 1943, էջ 64—66.

ՀՈՎՆԱՆ, Գ. Մաքսիմ Գորկին և հայ իրականությունը: «Սովետ. գրականություն» 1943, № 3, էջ 64—65.

ՀԱՆՈՒՄԱՆ, ՏԻԳ. Հուշեր, հանգիստումներ: «Սովետ. գրականություն», 1943, № 3, էջ 66—69.

ԱՐԵՇՅԱՆ, Ս. Գորկին և Հայրենական մեծ պատերազմը: «Սովետ. գրականություն», 1943, № 6—7, էջ 63—67.

ВАРТ. Великий художник—патриот. „Коммунист“, (Երևան), 1943, № 69.

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, ԱՐՏ. Вл. Афанасьев „Максим Горький“, Москва, 1943 г.—Конст. Федин—„Горький среди нас.“ Москва, 1943 г. Գրախոսական: «Սովետ. գրականություն և արվեստ», 1944, № 4—5.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵՔ: Բուլղարիայի պարտիան Գորկու սանդղագործություններում: «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 121.

95

Գորկուն նվիրված բանաստեղծություններ

ՂՈՒՐՐԱՆՅԱՆ, Ա. Խոսք Մաքսիմ Գորկու մասին: «Պրոլետար», 1932, № 223.

ՍԱՐՅԱՆ, ԳԵՂԱՄ. Մրրկահավր: «Խորհրդ. Հայաստան», 1936.

ՀՈՒՐՅԱՆ, ԹԱԹՈՒԼ: Մահ: «Կոմունիստ» (Բաքվի), 1936, № 140.

ՏԱԼՅԱՆ, ՎԱՀԳԵՆ: Մ. Գորկու հիշատակին: «Գրական թերթ» 1937, № 19.

ԲՈՐՅԱՆ, Գ. Խրկախ մրրկահավր: «Գրական թերթ», 1938, № 15.

ՇՈՂՅԵՑ, ՅԱԿԱՆ: Մրրկահավր: «Գրական թերթ», 1938, № 15.

ԳՐԱՇԻ, ԵՐԳ. մարդու մասին: «Կոմունիստ» (Բաքվի), 1938, № 138.

ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ, Ս. Երգ մրրկահավրի մասին: «Գրական թերթ», 1940, № 17.

САРЯН, ГЕГАМ. Буревестник. Թարգմ. ռուսերեն Զվարդինցիով: „Коммунист“ (Երևան), 1941, № 141.

9

Նրկերի քարգմանություններ.

- Ազատագրված Դոն-Կիխոտ: Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Քատերական թանգարան):
- Հրձիգներ: Թարգմ. Տիգրան Հախումյան—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Քատերական թանգարան):
- Առցիալիզմ և գեղարվեստ: Բազմաթիվ թատրոն: «Գեղարվեստ» 1909, № 3, էջ 18—23.
- Գեղարվեստը գեղարվեստի քե՞ գեղարվեստը կյանքի նամար: Թարգմ. Հակ. Հակոբյան, Թիֆլիս, 1941,
- Պոլեմատիստը և գեղարվեստը: «Բանվոր», 1919, Թիֆլիս, № 1, էջ 16—17.
- [Ա. Ն.]. Օտարովսկու մասին և նրա առթիվ: «Մարտակոչ» 1923, № № 44, 46.
- Մոսկվայի գեղարվեստական քառուրդի մասին: «Նոր ազգ», 1924, № 13, էջ 236—236.
- Ինչ է բարոյականությունը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1925, № 21.
- Չեկոցու ինտելիգենցիայի մասին: «Կոմունիստ» (Բաքվի), 1926, № 205.
- Գեղարվեստական բաղաձայնության սկզբունքները Խոսեֆային Միուրյան մեջ: «Նրկան» (Փարիզ), 1927, № № 184—187.
- Մ. Դոբլին: «Ժողովրդ. լուսավորություն», 1928, № 3, էջ 228—230.
- Թույն: Թարգմ. Լ. Քալանթար. Նրկան, 1928. Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Քատերական թանգարան):
- Մ. Դոբլին: Դրական գործունեության 40-ամյակի առթիվ: «Պոլեմատիստ», 1932, № 225.
- Մտեր վարպետության մասին: «Դրական թերթ», 1933, № 12—13.
- Թատրոնը և դրամատուրգիան: «Դրոհ», 1933, № 4, էջ 7.
- Պլեխանովը որպես արվեստի տեսարան և գրական բնագավառ: «Խորհրդ. Դրականություն», 1935, № 5, էջ 117—141.

Նրա մասին

- ԿԱՐԻՆՅԱՆ: Նամակ Պետերբուրգից: Մի դասախոսություն մեծ մարդկանց մասին: [Լուսաշարակու կարդացած դասախոսության մասին]: «Չալն», (Հաբաթաթերթ), 1906, № 5, էջ 76—77.
- Ա. Լուսաշարակու՝ Գեղարվեստը գեղարվեստի թե՞ գեղարվեստը կյանքի համար: Թարգմ. Հ. Հակոբյան: Գրախոսական: «Խոսք», (Նրկան), 1914, № 30.
- ՀԱՉԱՆՉՅԱՆ, Տ. Ա. Վ. Լուսաշարակու «Իմաստուն Վասիլիսյան» դրամատուրգիան հեքիաթը, հրատ., 1920:—Գրախոսական: «Նոր աշխարհ» (Թիֆլիս), 1922, № 1, էջ 150—151.
- ՀԱԽՈՒՄՅԱՆ, ՏԻԳ. Ա. Լուսաշարակու Իգնալիզմ և մատերիալիզմ: (Բուրժուական կուլտուրա և պրոլետարական կուլտուրա), սուսերեն, 1923, Գրախոսական:—Ստորագր., Տ. Հ. «Նորք», 1924, № 4, էջ 311—312.

Երկերի քարգմանություններ

- Պետրոս Առաջին: Գիրք Ա. Թարգմ. Արշ. Տեր-Հովհանյան: Երևան, 1937.
Երայր Գրողների Միջազգային Ասոցիացիայի Երկրորդ կոնգրեսում: «Կամու-
նիստ» (Բաքու), 1937, № 166.
«Հասցը» վեպի համառոտ շարադրանք: «Գրական թերթ», 1938, № 2.
Հ ա ց: «Խորհրդ. գրականություն» 1938, № № 2—12.
Հ ա ց: [Հատվածներ]: «Խորհրդ. Հայաստան», 1938, № № 156—157.
Հ ա ց: Երևան, 1938.
Պետրոս Առաջին: Գիրք 2-րդ: Գլուխ 5-րդ: «Ավանգարդ», 1941, № № 105, 106.
Ճիշտ անսխալ հաշիվ: «Գրական թերթ», 1941, № 29.
Թշնամին սպառնում է Մոսկվային: «Գրական թերթ» 1941, № 30.
Հայրենիք: «Սովետ. գրականություն», 1941, № 12, էջ 54—57.
Հիտլերյան բանակի դեմքը: «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 214.
Ժողովրդի արյունը: «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 273.
Այվազներ ի գեներ: «Սովետ. Հայաստան», 1942, № 91.
Սարսնի գազանին: Թարգմ. Հ. Մաղմանյան: «Սպանիր գազանին» ժողովա-
ծուում, Երևան, 1943, էջ 3—6.
Ես ատելության կոչ եմ անում: «Սպանիր գազանին» ժողովածուում, Երևան,
1943, էջ 22—23.
Սովետական գրականության ֆառորդ դարը: Երևան, 1943.
Ռուսը և գերմանացին: «Սովետ. գրականություն», 1943, № 3, էջ 91—94.
Ռուսական բնավորություն: Իվան Սուտարևի պատմությունից: Սովետ. Հա-
յաստան», 1944, № 97.

Վերա մասին

- Հովսեփ Ման, Գ. Ալեքսեյ Տոլստոյ: «Խորհրդ. Հայաստան», 1938, № 9.
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՍՈՒՐՆԵ: Алексей Толстой «Я призываю к ненависти».
Москва, 1941, Գրախոսական: «Սովետ. գրականություն», 1941, № 12,
էջ 105.

Վ. Վ. ՄԱՅԱԿՈՎՍԿԻ (1893—1930)

Երկերի քարգմանություններ

- Ողնում է քմբուր ուզվի: «Խորհրդ. Հայաստան», 1922, № 178.
Նամակ ինքնասպանությունից առաջ: «Նոր ուղի» 1930, № 4—5, էջ 10—11.
Խս ինքս: (Ինքնակենսագրական): «Նոր ուղի», 1930, № 4—5, էջ 12—26.
Մի ֆանի խոսք իմ կնոջ մասին: «Նոր ուղի», 1930, № 4—5.
Վստիմիր Մայակովսկի տրագեդիայի պրոլոգը: «Նոր ուղի» 1930, № 4—5.
Առավ փեռաբեմունք դեպի ձիերը: «Նոր ուղի», 1930, № 4—5.
Այ քեզ: «Նոր ուղի» 1930, № 4—5.
Պատերազմ և խաղաղություն: (Պրոլոգ): «Նոր ուղի», 1930, № 4—5.

- Մայրիկը և գերմանացիների կողմից սպանած երեկոն: «Նոր ուղի» 1930, № 4—5.
 Ռուսաստանին: «Նոր-ուղի» 1930, № 4—5.
- Անօրինակ արկած, որ տեղի ունեցավ Վլադիմիր Մայակովսկու ճետ ամառը դաշայում: «Նոր ուղի», 1930, № 4—5.
- Ժողովաւորաւ Եղածները: Թարգմ. Ղուրբանյան: «Գրական դիրքերում» 1931, № 4—5, էջ 13.
- Երկշտը: Թարգմ. Գ. Արով: «Գրական թերթ» 1936, № 9.
- Ես Ինֆա: «Կոմունիստ» (Քաբվի), 1936, № 35.
- Պոմպադուր: «Գրական թերթ», 1937, № 11.
- 1917 թ. ապրիլին: [Հատված «Լենին» պոեմից], «Գրական թերթ» 1936, № 12).
- Ամբողջ ձայնով: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 4, էջ 10—15.
- Աննազրեկի զենք: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 4, էջ 16—18.
- Տասնամյա երգ: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 4, էջ 18—20.
- Րնկեր. Նետտեին, Շոգենավին և մարդուն: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 4, էջ 20—22.
- Մենք սպասում ենք քեզ, քնկ. քոչուն, ինչու դեպի մեզ չեք քոչում: «Պրոլետար», 1937, № 30.
- Չենք հավատում: Պրոլետար», 1936, № 85.
- Պոետ բանվոր: «Պրոլետար», 1937, № 85.
- Վեց կույսեր: «Պրոլետար» 1937, № 85.
- Մեր պատանեկությունը: Թարգմ. Գ. Արով: «Գրական թերթ» 1938, № 18.
- Նամակ պրոլետարական պոետներին: Թարգմ. Ա. Ղուրբանյան: «Գրական թերթ», 1938, № 30.
- Հոկտեմբեր: [Հատված], Թարգմ. Գ. Արով: «Գրական թերթ», 1938, № 34.
- Լենին: Թարգմ. Գ. Արով: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № № 3—9. 1939, № 1.
- Կարմիր-բանակայինի երգը: Թարգմ. Գ. Արով: «Խորհրդ. Հայաստան», 1938, № 45.
- Բանաստեղծություն խորհրդային պասպորտի մասին: Թարգմ. Գ. Արով: «Խորհրդ. Հայաստան», 1938, № 85.
- Խոսակցություն քնկեր Լենինի հետ: «Պրոլետար», 1938, № 85.
- Զախ ֆայլերը: Նավաստիներին: «Պրոլետար», 1938, № 85.
- Ոչինչ չեմ հասկանում, Թարգմ. Լեկ. Մելքումյան. «Գրական թերթ», 1939, № 13.
- Հայնեանման: Թարգմ. Լեկ. Մելքումյան. «Գրական թերթ», 1939, № 13.
- Չուլդ բանվոր Իվան Կոզրովի պատմությունը: Թարգմ. Խ. Հրաչյան. «Գրական թերթ», 1939, № 14.
- Հատրնաիր բանաստեղծություններ, պոեմներ:
- Ք ո վ ա ն դ.՝ Դրողներ ենք մենք: Թարգմ. Խ. Հրաչյան:—Դեպի տուն: Թարգմ. Ավ. Ղուրբանյան:—Ես երջանիկ եմ: Թարգմ. Խ. Հրաչյան:—Ես ինքս: Թարգմ. Ավ. Ղուրբանյան:—Երկշտը: Թարգմ. Գ. Արով:—Զրույց Կուզնեցատրոյի և Կուզնեցկի մարդկանց մասին: Թարգմ.

և. Հրաչյան:— Ընդհանուր ձեռնարկ սկսնակ պաղխալիմներին: Թարգմ.
 և. Հրաչյան:— Ընկեր նետտեին, շողենավին, մարդուն: Թարգմ. Ավ.
 Ղուրբանյան:— Թոքերդ, մկաններդ, մարմինդ զի մարդիր դու: Թարգմ.
 Գ. Աբով:— Ժողովամուլներ: Թարգմ. Ավ. Ղուրբանյան: Լավագույն բա-
 նաստեղծություն: Թարգմ. և. Հրաչյան:— Լենին: Թարգմ. Գ. Աբով:—
 Խոսակցություն ֆինտեսի հետ: Թարգմ. Ավ. Ղուրբանյան:— Կոմերիտա-
 նան: Թարգմ. Գ. Աբով:— Կոչ: Թարգմ. Գ. Աբով:— Հայնեա-
 կերպ: Թարգմ. և. Հրաչյան:— Հորելյանական: Թարգմ. Ն. Զարյան:—
 Հոկտեմբեր: Թարգմ. Գ. Աբով:— Հրաման № 2 արվեստի բանակին:
 Թարգմ. Ավ. Ղուրբանյան:— Զախմարշ: Թարգմ. Ավ. Ղուրբանյան:—
 Քեզ: Թարգմ. Ավ. Ղուրբանյան:— Զուլոդ բանվոր Իվան: Թարգմ. և.
 Հրաչյան:— Ճակատային շարաթ: Թարգմ. Գ. Աբով:— Մարքսիզմը զենք
 է մեթոդ: Թարգմ. Ավ. Ղուրբանյան:— Մեր պատանեկությունը: Թարգմ.
 Ավ. Ղուրբանյան: Նամակ պրոլետարեաներին: Թարգմ. Ավ. Ղուր-
 բանյան:— Չորս հարկանի խալտուրա: Թարգմ. Ն. Զարյան:— Սերգեյ
 եսինին: Թարգմ. Ն. Զարյան:— Սիրում եմ: Թարգմ. Գ. Բորյան:— Սի-
 րով իրեն է նվիրում հեղինակի այս տողերը: Թարգմ. և. Հրաչյան:—
 Սյուն: Թարգմ. և. Հրաչյան:— Սուղանավային կոմերիտ: Թարգմ. Գ. Ա-
 բով. Վարտիկավոր ամպը: Թարգմ. Գ. Աբով:— Վեց կույսեր: Թարգմ.
 և. Հրաչյան:— Վերաբերմունք դեպի օրիորդը: Թարգմ. և. Հրաչյան:—
 Տասնամյա երգը: Թարգմ. Գ. Աբով:— Փարիզուհին: Թարգմ. Գ.
 Բորյան:— Սղաշունների մարշը: Թարգմ. Գ. Աբով:

ՄԵՆԵ չենք հաժատում: Թարգմ. Բաբկեն Կարապետյան: «Ավանգարդ», 1940,
 № 81.

Գրասենյակային սովորություններ: Թարգմ. Բ. Կարապետյան: «Ավանգարդ»,
 1940, № 81.

Ընդհանուր ձեռնարկ սկսնակ քննողների համար: Փոխադր. Մ. Կորյուն: «Ա-
 վանգարդ», 1940, № 87.

Ենչ դստնալ: Թարգմ. Գ. Աբով: «Ավանգարդ», 1940, № 144.

Անսովոր արկած պատահած Մայակովսկու ամառանոցում: Թարգմ. Լեկ. Մել-
 րումյան, «Գրական թերթ», 1940, № 7.

Հեֆիաթ կառմիր գլխարկի մասին: Թարգմ. Մ. Կորյուն: «Գրական թերթ»,
 1940, № 9.

Պատասխանատվություն: Թարգմ. Լեկ. Մելքումյան: «Գրական թերթ», 1940,
 № 9.

Խոսակցություն ընկեր Լենինի հետ: Թարգմ. Հ. Պողոսյան: «Խորհրդ. գրականու-
 թյուն», 1940, № 4—5, էջ 9—11.

Զախմարշ: Թարգմ. Ն. Զարյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1940, № 4—5,
 էջ 65—66.

Ամբողջ ձայնով: Թարգմ. Ա. Ղուրբանյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1940,
 № 4—5, էջ 66—72.

Նամակ պրոլետարական պոետներին: Թարգմ. և. Հրաչյան: «Խորհրդ. գրա-
 կանություն», 1940, № 4—5, էջ 72—76.

Բլաֆ անդ Ուայթ: Թարգմ. և. Հրաչյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1940,
 № 4—5, էջ 77—78.

Լենինը մեզ հետ է: Թարգմ. Բարկեն Կարապետյան: «Խորհրդ. Հայաստան»: 1940, № 55.

Մալխ: Թարգ. «Խորհրդ. Հայաստան»: 1940, № 82.

Անտիբնակ առկած, որը տեղի է ունեցել Վլ. Մալակովսկու հետ դաշայում ամառը: Թարգմ. Բարկեն Կարապետյան: «Խորհրդ. Հայաստան», 1940, № 87.

Հեֆտար կառմիր գլխաբերի մասին: Թարգմ. Մկրտիչ Կորյուն: «Խորհրդ. Վերստան», 1940, № 86.

Ավիո-տեր: Թարգմ. Գ. Աբով: «Գրական թերթ», 1941, № 18.

Խոսակցությունը քնկեր Լենինի հետ: Թարգմ. Գ. Աբով: «Սովետ. գրականություն», 1941, № 1, էջ 3—4.

ՄԼՆԳ զբոսնում ենք: Երևան, 1941.

Վերցրու հրապարակումը: «Նոր գրականության քննադատական», 5-րդ դաս. Երևան, 1941, էջ 332—333.

Անհաղթելի զենք: Կաղամեց և խմբ. Գեորգ Աբով: Երևան, 1942.

Բ ո վ ա ն դ.՝ Երև. մատենների կոմբինացիան: Թարգմ. Գ. Աբով:— Ճակատային շարաթ: Թարգմ. Գ. Աբով:— Մեր դեմն են դալիս: Թարգմ. Գ. Աբով:— Քաղաքացիական կովի վերջին էջը: Թարգմ. Գ. Աբով:— Կանցնեն տարիներ: Թարգմ. Գ. Աբով:— Լև Տոստոյն ու Դիդիկին Վանյան: Թարգմ. Գ. Աբով:— Մեր պատանեկությունը: Թարգմ. Գ. Աբով:— Դե, ինչ արած: Թարգմ. Գ. Աբով:— Հանգ լողունգներ: Թարգմ. Գ. Աբով:— Հոկտեմբեր: Թարգմ. Գ. Աբով:— Տասնամյա երգ: Թարգմ. Գ. Աբով:— Լավագույն բանաստեղծությունը: Թարգմ. Ավ. Դուրբանյան:— Պատրաստ, ելիր և կառուցիր: Թարգմ. Գ. Աբով:— Զրույց քնկեր Լենինի հետ: Թարգմ. Գ. Աբով:

Նրա մասին

ՍՍՍՐՅԱՆ ԳՈՒՐ. Վլադիմիր Մալակովսկին և կոմբինացիան: «Ավանգարդ», 1932, № 94.

✓ ՍՍՍՐՅԱՆ ԳՈՒՐ. Վլադիմիր Մալակովսկի: «Երիտ. բուլշևիկ» 1932, № 4, էջ 57—62.

• ՍՍՍՐՅԱՆ ԳՈՒՐ. Պրոլետարական հեղափոխության մեծ պոետ: «Ավանգարդ», 1936, № 53.

ՍՍՐՅԱՆ ԳՈՒՐ. Վլադիմիր Մալակովսկի: «Գրական թերթ», 1937, № 12.

ԳՈՐՅԱՆ, Հ. Սոցիալիզմի պոետը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 85.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ՀՐ. Սոցիալիզմի մեծ պոետը: «Գրական թերթ», 1938, № 18.

ՍՍՐՅԱՆ ԳՈՒՐ. Մալակովսկին և հայրենիքը: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № 165.

КАТАНЯН, В. Лучший поэт советской эпохи. „Коммунист“, (Երևան), 1938, № 166.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ՀՐ. Սոցիալիզմի մեծ պոետը: Մալակովսկի, Վ. «Վ. Ի. Լենին» գրքում: Թարգմ. Գ. Աբով: Երևան, 1940, էջ 7—15.

Կոմունիզմի պոեզիայի մեծ նովատոր: [Առաջնորդող]: «Ավանգարդ», 1940, № 87.

Խորհրդային շրջանի լավագույն տաղանդավոր բանաստեղծը: [Առաջնորդող]:

«Գրական թերթ», 1940, № 10.

ԶՈՐՅԱՆ, ՍՏ. Նոր պոեզիայի փայլուն երգիչը: «Գրական թերթ», 1940, № 10.

ՍԱՐՅԱՆ ԴՈՒՐ. Մայակովսկին և հայրենիքը: «Գրական թերթ», 1940, № 10.

ՀԱՆՈՒՄՅԱՆ, ՏԻԳ. Մայակովսկին դրամատուրգ: «Գրական թերթ», 1940, № 10.

Վ. Վ. Մայակովսկի: [Առաջնորդող]: «Խորհրդ. Հայաստան», 1940, № 87.

ԶԱՐՅԱՆ, Ն. Խորհրդային դարաշրջանի լավագույն բանաստեղծը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1940, № 87.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ. Մեծ բանաստեղծ: «Խորհրդ. Հայաստան» 1940, № 87.

АХУМЯН. Т. Владимир Маяковский. „Коммунист“, (Երևան), 1940, № 76.

КАТАНЯН, В. Наш великий современник. „Коммунист“, (Երևան), 1940, № 86.

Памятником ему будет построенный в боях социализм. [Передовая]. „Коммунист“, (Երևան), 1940, № 87.

АХУМЯН, Т. Драматургия Маяковского. „Коммунист“, (Երևան), 1940, № 87.

ДЕМИРЧЯН, Д. Поэт революции. „Коммунист“, (Երևան), 1943, № 87.

ЗАРЯН, Н. Лирик коммунизма. „Коммунист“, (Երևան) 1940, № 87.

ЗОРЯН, СТ. Народный трибун. „Коммунист“, (Երևան), 1940, № 87.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ. Վ. Մայակովսկու «Լենին» պոեմը: «Ավանդարդ», 1941, № 8.

ՈՍԿԵՐԶՅԱՆ, ԱՐՏ. Մայակովսկին—պոետ, մարտիկ: «Սովետ. գրականություն», 1942, № 4.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ՀՐ. Հայրենասիրությունը Մայակովսկու երկերում: «Սովետ. Գրականություն», 1942, № 4, էջ 57—69.

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, Ա. Կարմիր բանակի բանաստեղծը: «Սովետ. գրականություն», 1943, № 6—7, էջ 67—71.

ГРИГОРЯН, Р. Певец родины. „Коммунист“, (Երևան.) 1930, № 148.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ. Բոլշևիկյան պարտիան Մայակովսկու ստեղծագործություններում: «Սովետ. Հայաստան», 1944, 14 ապրիլի.

Մայակովսկուն նվիրված բանաստեղծություններ

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ՎԱՀԱՆ. Մայակովսկուն: «Գրական դիրքերում», 1930, № 5, էջ 12.

ՀՈՒՐՅԱՆ, ԹԱԹՈՒԼ. Վլադիմիր Մայակովսկուն: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1935, № 85.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՄԻՔ. Դարերի երգիչը: «Ավանդարդ», 1940, № 85.

ԶԱՐՅԱՆ, Ն. Այսօրվա և հավերժի բանաստեղծը: «Գրական թերթ», 1940, № 10.

ՇԻՐԱԶ, ՀՈՎՀ. Կայծակնակիր բանաստեղծ: «Գրական թերթ», 1940, № 10.

✓ ԴԵՄՅԱՆ ԲԵԴԵՆԻ (1883—1944)

Լենին: [Բանաստեղծություն]: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1921, № 57.

Ելույթ Մոսկվայի Պուլետ. Գրողների խորհրդակցությանը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1925, № 19.

Կկօւն: (Նախերգանք): Ռուս. ազատ փոխադր. «Արվեստ» գրականություն, գիտություն» («Պրոլետար»-ի հավելված), 1928, № 48, էջ 373.

Կոմունարներ: Գասպարյան, Մ. և ուրիշ. «Դեպի նոր կյանք» դասագրքում: Երևան, 1930, էջ 55.

Ատանավորներ և առակներ: Երևան, 1933.

Բ ո Վ ա ն դ.՝ Բարեսիրտ մարդը: Բերբի— Եկեղեցում:—Երգում:— Կանանց բունտը:—Կյարնետն ու սրինգը:—Կոմունարներ: (Փոխադրություն): Հարյավ որդին աստծու:— Մինչև էստեղ:— Մոմը:— Մրջյունների կոմմունա: (հատված):—Տերտերի ստվերը:

Սարդը: [Բանաստեղծություն]: Փոխադր. Հ. Հայրապետյան: «Պիոներ կանչ», 1933, № 28.

Մինչև էստեղ: «Գրականության քրեստոմատիա», 6-րդ դաս. համար: Երևան, 1925, էջ 79.

Ա. Ս. ՍԵՐԱՖԻՄՈՎԻՉ (1869—1949)

Երկերի քաղմանություններ

Պատմվածքներ: Մոսկվա, 1920.

Բ ո Վ ա ն դ.՝ Տերտերն օրհնեց:—Հրաշք:— Թարս:— Նիկիտը:— Խնվալիդ:—Ինչպես նա մեռավ:

Երկաթե հեղեղ: Երևան, 1927.

Առաջ փաշված դիրք: [Մ. Գորկու մասին] «Գրական դիրքերում», 1931, № 4—5, էջ 1.

Մանվան փայլերգ: Ռուս. ազատ թարգմ. Ալ. Արաքսման: «Երիտ. բողոքիկ», 1931, № 1—2, էջ 52—54.

Հղկված և չհղկված գրողների մասին: «Գրական թերթ», 1934, № 7.

Կամուրջի գրավումը: «Հայոց լեզվի և գրականության դասագիրք», 6-րդ դաս. Երևան, 1936,

Հրաշքը: «Ընթերցարան» դասագրքում: Երևան, 1939, էջ 160—164.

Երկու աստվածամայր: Սիմակ և Դուրդարյան, Մ. «Հայոց լեզվի ընթերցարան» դասագրքում: Երևան, 1933, էջ 101—103.

✓ Նրա մասին

ԶՈՐՅԱՆ, Ն.—Ա. Սերաֆիմովիչ: «Երկաթե հեղեղ» էպոպեա:—Ստորագր.՝ Ն. Զ. «Գրական դիրքերում», 1927, № 1, էջ 32—33.

— Ա. Սերաֆիմովիչ: «Գրական թերթ», 1933, №. 2.

ԻԼ. ԷՐԵՆԲՈՒՐԴ (1891)

Երկերի քաղմանություններ

Միամուրհը: «Նոր Ակոս», 1924, № 4—7.

Սեվերը: «Պատերազմի դեմքը» գրքից: «Նոր ալոս», 1924, № 7, էջ 124—126.

Միամուրհը: [Հատված]: «Կարմիր ծիլեր» (Թիֆլիս), 1925, № 3—4, էջ 27—31.

Նխամտերն: Երևան, 1927.

Մեր հայրենիք: «Գրական թերթ», 1935, № 11.

Հայակովսկու տրագիկոյաները: «Խորհրդ. գրականութիւն» 1936, № 2, էջ 197—203.

Իսկական ժողովրդի սլայֆարը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1936, № 182.

Ինչ է հաւակովոր մարդուն: [Հատված] «Ավանդարդ», 1937, № № 157—163.

Կյանքի համար: «Պրոլետար» 1938, № 80.

Կապիլի փող: «Գրական թերթ», 1941, № 23.

Կլիկ Կլակ: «Գրական թերթ», 1941, № 26.

Կաշտանկա: Երևան, 1942.

Ան հոգին: «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 292.

Մարդակերները: Թարգմ. Հ. Մաղմանյան, Երևան, 1942.

Գերմանացիների կողմից ժամանակավորապես գրաված շրջանների սովետական երեխաներին: «Սովետ. երեխաներին» ժողովածուում, Երևան, 1942, էջ 52—58.

Ետ կմղենք: «Սովետ. Հայաստան», 1942, № 160.

Ատելության մասին: Սպանիր գաղանին» ժողովածուում, Երևան, 1943, էջ 7—13.

Հորդան Դոնի շրջաններում: «Սպանիր գաղանին» ժողովածուում, Երևան, 1943, էջ 55—60.

Դանիսների գերեզմանները, «Սպանիր գաղանին» ժողովածուում, Երևան, 1943, էջ 69—70.

Փարիզի անկումը: Թարգմ. Վահե Միքայելյան, Երևան, 1944.

Դարուն: Թարգմ. Հմ. Մաղմանյան, 1944, № 84.

Հունիս: Թարգմ. Հմ. Մաղմանյան, 1944, № 123.

Վիշտ ու երջանկություն: Թարգմ. Հմ. Մաղմանյան, 1945, № 1. Հատուցում: Նույն Թարգմ. 1945, № 50.

Նրա մասին

Spectator, Անկման շրջանի ոտմանը: [Իլյա Էրենբուրգի նոր սատիրական վեպի մասին]: «Խորհրդ. Հայաստան». 1922, № 260.

— Իլյա Էրենբուրգի «Դանդաղտերները»: Գրախոսական, «Սովետ. գրականութիւն», 1941, № 12, էջ 103—104.

Մ. Ս. ՇԱՀԻՆՅԱՆ (1888)

Երկերի քաղվածություններ

«Ալիֆները գոռ հրում են իրար» «Նոր ուղի» (Ալմանախ): Երևան, 1916, էջ 209.

Ձորագետում: «Երևան» (Փարիզ), 1930, № 619.

Ակնարկներ: (Ձորահիդրոկայանի դպրոցը): «Նոր ուղի», 1930, № 4—5, էջ 132—139.

Ագիտ-վագոն: Երևան, 1931.

Հիդրոգեոմետր: [Հատվածներ վեպից]: «Գրական դիրքերում» 1931, № 8, էջ 3—15.

- Հիդրոցենտրալ: Թարգմ. Հ. Խաչատրյան: Երևան, 1932.
- Հիդրոցենտրալ: [Հատված]: «Պրոլետար», 1932, № 264.
- Քնած գեղեցկուհին: [Ակնարկ]: «Գրական թերթ», 1933, № 19.
- Համառ ստեղծագործական աշխատանքով կերտենք խորհրդային արվեստը: (Անգիտակցականի պրոբլեմը արվեստի մեջ): «Խորհրդ. Հայաստան», 1934, № 85.
- Խալիֆ հանդիպում: «Գրական թերթ», 1935, № 30,—«Խորհրդ. Հայաստան», 1935, № 279.
- Պոլիֆ: «Խորհրդ. գրականություն», 1935, № 4, էջ 3—6.
- Դիտողություններ քննադատության մասին: «Պրոլետար», 1935, № № 50, 52.
- Գրողների խնդիրները Հայրենական պատերազմում: (Ճառ արտասանած Հայաստանի գրողների Միության պլենումում): «Սովետ. Հայաստան», 1944, № 106.

Նրա մասին

- CIV. Мариетта Шагинян „Искусство сцены“. 1916 г. Գրախոսական «Գաղութ», 1916. էջ 354—355.
- Мариетта Шагинян. „Семь разговоров“, рассказы. Петроград, 1916 г. Գրախոսական ստորագր.՝ Լ. Ք. «Մշակ» 1916, № 164.
- ԴՅՈՒՏ Վ. Մարիետտա Շահինյանի անձնավորությունը: «Արարատ» (էջմիածին): 1917, էջ 645—650.
- ՇԻՐԼԱՆԶԱԴԻ: Մարիետտա Շահինյան: «Մշակ», 1917, № 191.
- ԶԱՐՅԱՆ, Ռ. Մարիետտա Շահինյանի «Հիդրոցենտրալ» վեպը: «Գրոհ» 1933, № 4, էջ 12.
- ՍՈՒՐԵՆՅԱՆ, Վ. (ՈՍԿԵՐԶՅԱՆ ԱՐՏ.) Մարիետտա Շահինյանի հաղթանակը: [Հիդրոցենտրալի] մասին: «Խորհրդ. արվեստ» 1933, № 15.
- ԿԱՐԻՆՅԱՆ, ԱՐՏ. Мариетта Шагинян—Шевченко. Գրախոսական: «Սովետ. գրականություն», 1941, № 12, էջ 105—108.

Ս. Ա. ՆՍԵՆԻՆ (1895—1925)

Երկերի քարգմանություններ

- «Տերևաքափ իմ բղկի, օ իմ բղկի ձյունածածկ...» [Բանաստեղծություն]: Թարգմ. Արփիկ: «Խորհրդ. Հայաստան» (Հավելված), 1926.
- էն մոբիլն անցավ: Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկյան: «Մարտակոչ», 1926, № 30.
- Պարսկական մոտիվներ: Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկյան: «Մարտակոչ» 1926, № 30.
- Քառասունք: Թարգմ. X. X. «Նորք», 1926, գիրք Ա. էջ 70—72.
- Երգ փանվեցի: (Բալլադ): «Մարտակոչ», 1927, № 213.

Դ. Ա. ՖՈՒՐՄԱՆՈՎ (1891—1926)

Երկերի քարգմանություններ

- Չապան: (Բանվորական ջոկատ): Թարգմ. Ա. Խոնդկարյան: «Երիտ. Թուրքիկ», 1927, № 7—8, էջ 3—25.
- Չապան: Թարգմ. Լ. Մելիք-Ադամյան: Մոսկվա, 1927.
- Ֆրեֆ մահապատիժ: Երևան, 1930.

Խոռոչություն: Երևան, 1934,

Ձապահ: [Հատվածներ]: «Հայոց լեզվի և գրականության դասագիրք», 6-րդ դասարանի համար, Երևան, 1936, էջ 241—251.

Կարմիր դեմք: Ռոստոմ Դ Վ, 1936.

Սմոլենսկի հակառակորդ: «Ընթերցարան» դասագրքում: Երևան, 1939, էջ 134—137.

Մի էջ օրագրից: [Գրված 1924 թվին]: «Գրական թերթ», 1940, էջ 2.

Վերա մասին

ՍՍՐՅԱՆ, ԳՈՒՐ. Պայքարի կոչ անող զրիկ: [«Ձապահ» և «Խոռոչություն» վեպերի մասին]: «Ավանգարդ» 1935, № 76.

ԹՈՓՉՅԱՆ, ԷԴ. Ֆուրմանովի «Ձապահ» վեպի թարգմանության առթիվ: «Գրական թերթ», 1935, № 14.

ՍԻՐԱՍ, ՄԵՐ Կենսախինգ այսօրվա ու պայծառ դալիքի գրողի տիպար: «Գրական թերթ», 1936, № 7.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ. Դմիտրի Ֆուրմանով: «Ավանգարդ», 1941, № 63.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ. Դմիտրի Ֆուրմանով: «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 63.

ԷԴ. ԲԱԳՐԻՑԿԻ (1895—1934)

Երկերի թարգմանություններ

Մոդվինի աստղը: Երևան, 1932.

Եոն Ապանասի մասին: [Հատված]: «Գրական թերթ», 1934, № 6.

Աստ Ապանասի մասին: Թարգմ. Նաիրի Ջարյան: «Խորհրդ. գրականություն», 1934, № 11, էջ 98—103.—Ջարյան, Ն. «Հավերժական գաղաթներ»: Երևան, 1939, էջ 261—275.

Ա. Ս. ՆԵՎԵՐՈՎ (1887—1923)

Երկերի թարգմանություններ

Միշա Դոդանով: Թարգմ. Դ. Դեմիրճյան: Երևան, 1926.

Պատմվածքներ փոքրերի համար: Մոսկվա, 1928.

Բ ո Վ ա ն դ.՝ Էլեկտրականություն—Փոքրիկ փականագործը—Սըրտոտ Սուրիկը—Հեղափոխություն—Դժվար խնդիր—Կոմմունա—Մանկատունը—Դերասանները—Կռեկտիվ:

Վերա մասին

Ա. Նեվերով: —Ստորագր. Ա. Տ. Հ. «Վերելք» (Երևան), 1924, № 1, էջ 62—63.

Պարիս Գ.—Ա. Նեվերովի «Միշա Դոդանովը»: «Նորք», Երևան, 1926, գիրք Բ, էջ 227—229.

Ա. Ա. ՖԱԴԵԵՎ (1901)

Երկերի քարգմանություններ

- Ճանճումար: [Հատված «Ջախջախում» վեպից]: «Երիտ. բուլշևիկ», 1927, № 7—8, էջ 26—30.
- Քնոր: [Մի գլուխ «Ջախջախում» վեպից]: «Երիտ. բուլշևիկ» 1928, № 2, էջ 14—25.
- Հոգուտ ՏԲԱՄ-ի և ընդդեմ տրամանապարծության: «Գրական դիրքերում» 1930, № 1, էջ 50—54.
- Երեխ մահ: Մոսկվա, 1931.
- Երիտասարդությունը բուրժուական և պրոլետարական գրականության մեջ: «Երիտ. բուլշևիկ» 1932, № 5, էջ 74—83.
- Ջախջախում: Երևան, 1933.
- Մետեղիցա: Ռոստով Դ/վ, 1934.
- Վերջին Ուղեհեն: Թարգմ. Համբ. Համաշխարհային Երևան, 1936.
- Սերգեյ Լազո: «Խորհրդ. Հայաստան», 1936, № 246.
- Աշխատավորների կոմունիստական դաստիարակությունը և խորհրդային արվեստը: «Գրական թերթ», 1939, № 13.
- Ժողովրդի մարգարեությունը: [«Սասունցի Դավիթ», Հայոսի մասին]: «Գրական թերթ», 1938, № 25.
- Իրողը և արդիականությունը: «Գրական թերթ», 1939, № 33.
- Երիտասարդ գվարդիա: Վեպ, Երևան, 1947.

Նրա մասին

- ՋԱՐՅԱՆ, Ն. А. Фадеев—«Разгром», Ленинград, 1927 г.
Դրախուսական: «Գրական դիրքերում», 1927, № 2, էջ 27—28.

Ա. ԲԵՋԻՄԵՆՍԿԻ (1898)

Երկերի քարգմանություններ

- Ջենի Լենին: «Կոմունիստ» (Թարգմ.), 1924, № 18.
- Պոստումար: Թարգմ. Հակ. Հակոբյան: (1924): «Հակոբյան, Հակոբ: «Բանաստեղծություններ» գրքում: 1935, էջ 296—298.
- Պոստումա № 224332: «Խորհրդ. Հայաստան», 1925, № 19.
- Մանիա: [Հատված «Կոմսոմոլիա»-ից]: Թարգմ. Ն. Ջարյան: «Գրական դիրքերում» 1927, № 5, էջ 39—40.
- Եղիշի մոտ: «Կարմիր ծիւեր», 1927, № 1, էջ 2—4.
- Ճառ. արտասանած Պուշկինի մահվան 100-ամյակի առթիվ ՄԼՃ քառանյութ: [Բանաստեղծություն]: «Պրոլետար», 1937, № 40.
- Իրոն: Փոխադր. Բ. Կարապետյան: «Ավանգարդ», 1940, № 39.
- Քչիչաններ: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 286.
- Մի խոսք: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Հարձակում» ժողովածուում, Երևան, 1942, էջ 11—12.

Երկուսն ու մահը: Թարգմ. Ս. Տարոնցի «Հարձակում» ժողովածուում,
Երևան, 1942, էջ 33—39.

Մի խոսք: Թարգմ. Հռ. Պողոսյան: Նրա՝ «Որդիներին», ժողովածուում, 1942,
էջ 32.

Միակ բառը: Թարգմ. Ս. Վահունի «Վահունի, Ս. «Դեպի Արևմուտք» գրք-
քում, Երևան, 1943, էջ 26—27.

Ա. Ս. ՆՈՎԻԿՈՎ-ՊՐԻԲՈՅ (1877)

Երկերի քաղվածություններ

Խոզի պատճառով: Թարգմ. Ա. Բադալյան: Երևան, 1930.

Յուսիմա: Երևան, 1934.

Արտաբայց գրույց: «Խորհրդ. գրականություն», 1940, № 2, էջ 10—24.

Նրա մասին

ԶՈՐՅԱՆ, ՍՏ. Ռուսական նորագույն վեպեր: «Лична», «Գրական խերթ»
1933, № 17.

Ֆ. Վ. ԳԼԱԴԿՈՎ (1883)

Երեքի քաղվածություններ

Դայլեր: Մոսկվա, 1927.

Կոնկրետ առաջարկ: [Հատված «Յնմենտ» վեպից], «Գրական դիրքերում»,
1927, № 3—4, էջ 1—7.

Գլխատանի մարդը: Թարգմ. Սա. Զորյան: «Նոր ուղի» 1929, № 9—10, էջ
112—142.

Ա. Ս. ՄԱԿԱՐԵՆԿՈ (1888—1939)

Երկերի քաղվածություններ

Աշխատանքային դաստիարակություն: «Ավանդարդ», 1940, № № 256, 257.

Մանկավարժական պոեմ: Մասն Ա. Թարգմ. Սիմակ: Երևան, Հայպետհրատ, 1947.

Մանկավարժական պոեմ: Մասն Բ. Թարգմ. Սիմակ: Երևան, Հայպետհրատ,
1947.

Նրա մասին

ԿԱՐԻՆՅԱՆ, ԱՐՏ. Մակարենկոյի մանկավարժական պոեմի առթիվ: «Գրուե-
տար» 1936, № 81.

ՍԱՆԹՐՈՍՅԱՆ Մ. — Մակարենկոյի մանկավարժական հայացքները: Երևան, 1944 թ.

Լ. ԼԵՈՆՈՎ (1899)

Երկերի քաղվածություններ

ԲՈՒԲ: Թարգմ. Լ. Քալանթար: — Ձեռագիր, անթվադիր (ՀՍՍՌ Թատետակա-
նոցարան):

Դայլ: Երևան: 1939:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):
Փորձողներ: [Հատված վեպից]: Մոսկվա, 1931.
Առաջ: Թարգմ. Արշ. Տեր-Հովնանյան: Երևան, 1935.

Վ. Ս. ԻՎԱՆՈՎ (1895)

Երկերի քաղվածություններ

Գնացք:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):
Զրահագնացք № 1469: Մոսկվա, 1925.
Պարտիզաններ: Երևան, 1929.
Իմ հայրենիք: «Գրական թերթ» 1941, № 19.

Մ. ՇՈՂՈՆՈՎ (1905)

Երկերի քաղվածություններ

Հերկած հողը: [Հատված «Հերկած խոսքան» վեպից]: «Գրական թերթ», 1933, № 10.
Ժողով: [Հատված «Հերկած խոսքան» վեպից]: Թարգմ. Վաղգին Տալյան: «Գրոհ», 1933, № 8—9, էջ 14—16.
Հերկած խոսքան: Երևան, 1933.
Բրիգադում ցեղավածք: [«Հերկած խոսքան»-ից հատված]: Ռուստով Դիմ, 1934:
Ձոխորդ Շշուկարը: [«Հերկած խոսքան»-ից]: Ռուստով Դիմ, 1934.
Մահացու բշտամիմ: «Նորհրդ. գրականություն», 1937, № 6—7.
Շոլոխովի ելույթը ՀամԿ(բ) կուս. ԻՑ-րդ համագումարում: «Գրական թերթ», 1939, № 10.
Սոցիալիստական մրցություն: [«Հերկած խոսքան»-ից հատված]: «Ընթերցարան» դասագրքում: 1939, № 40.
«Խաղաղ Դոն»-ից մի գլուխ: «Գրական թերթ», 1940, № 15.
Ատելության գիտություն: Երևան, 1942.
Նրանք կոչում էին հայրենիքի համար: Թարգմ. Հ. Մազմանյան: «Սովետ. գրականություն և արվեստ», 1944, № 75, էջ 4—20.

Նրա մասին

ԶՈՐՅԱՆ, ՍՏ. Ռուսական նորագույն վեպերի Շոլոխովի՝ «Поднятая целина»
«Գրական թերթ», 1939, № 16.
ՄԿՐՅԱՆ, Մ. Շոլոխով: Մկրյան, Մ. «Գրականության քրեատմատիա, 7-րդ
№ 15.
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵԹ: Միխայիլ Շոլոխով: «Գրական թերթ», 1940,
դաս. համար» դասագրքում: Երևան, 1939.

ՎՍ. Վ. ՎԻՇՆԵՎՍԿԻ (1900)

Երկերի քաղվածություններ

Առաջին հեծելազորը: Թարգմ. Գ. Գաբրիելյան: Երևան, 1930.
Շշորս: «Ավանգարդ» 1935, № № 95—104.

Հառ զրոգների 2-րդ միջազգային կոնգրեսում: «Գրական թերթ», 1937, № 24.

Գրականության մորիլիզացիոն պատրաստակամությունը: «Գրական թերթ», 1939, № 29.

Հանուն հայրենիքի: «Խորհրդ. Հայաստան», 1940, № 261. Մովսիսյան Բաղդատում: «Գրական թերթ» 1941, № 20.

Լենինի բաղաժը: «Սովետ. Հայաստան» 1944, № 24.

Ն. ՕՍՏՐՈՎՍԿԻ (1904—1936)

Նրա քաղաքականություններ

Ստեղծագործական հաշվետվությունը Առիթի կուսակցությանը: «Ավանդարդ» 1935, № 206.

Պերեկոպի զրոհը: [Հատված «Ինչպես էր կոմիվում պողպատը» վեպից]: «Գրական թերթ», 1935, № 28.

Ինչպես էր կոմիվում պողպատը: Թարգմ. Սիմակ, Երևան, 1936.

Վերջին նամակը: «Ավանդարդ», 1936, № 180.—«Խորհրդ. Հայաստան», 1936, № 296.

Ինչպես կոմիվում պողպատը: [Հատված վեպից]: Թարգմ. Մ. Դավթյան: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1935, № 244.

Ռայմոնդ Ռակսկի: [Հատված «Փոթորկած իններ» վեպից]: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1936, № 295.

Ապստամբությունը: [Հատված «Փոթորկած իններ»-ից]: «Պրոլետար», 1936, № 299.

Շչակ: [Հատված «Փոթորկած իններ»-ից]: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 1, էջ 77—81.

Իմ ուր: (Գրված է 1935 թ. սեպտեմբերի 27-ին): «Պրոլետար», 1937, № 14.

«Փոթորկած իններ» Երևան, 1938.

Կովենտ մինչև վերջին մարդը: [Հատված «Փոթորկած իններ»-ից]: «Ընթերցարան» դասագրքում: Երևան, 1939, էջ 101—103.

Բնկերաշրջան փրկեց: [Հատված «Ինչպես էր կոմիվում պողպատը»]: «Ընթերցարան» դասագրքում: 1939, էջ 109—110.

Անդրեյն ու Վասիլյուկը: Սիմակ և ուրիշ. «Հայոց լեզվի ընթերցարան» դասագրքում: Երևան, 1939, էջ 24—29.

Ինչպես էր կոմիվում պողպատը: Թարգմ. Սիմակ, Երևան, 1939.

Նրա մասին

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՌՈՒՍԵՐ: Նիկոլայ Չատրովսկի: «Գրական թերթ» 1939, № 1.

ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈՒՐ, Բուլշևիկ գրողը: «Խորհրդ. Հայաստան» 1939, № 228.

Կեցցե ստեղծագործությունը: Նիկ. Չատրովսկու թանգարանում: «Գրական թերթ», 1940, № 21.

Երկերի քաղցմանություններ

Փափ: Բարգմ. Ա. Տեր-Հովհանյան: Երևան, 1932.

Իր վրա ուղղեց կրակը: «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 219.

Վ. ԿԱՏԱԵՎ (1897)

Երկերի քաղցմանություններ

Իրաված: «Կոմունիստ» (Բաքվի), 1935, № 260.

Սպիտակին է սալիս առագաստը մենավոր: [Հատված վեպից] «Գրական թերթ», 1937, № № 14, 17.

Ն. Ս. ՏԻՆՈՆՈՎ (1896)

Երկերի քաղցմանություններ

Պամի: «Կարմիր ծիլեր», 1924, № 3—4, էջ 7—12.

Բալլադ արձակուրդավոր զինվորի մասին: «Խորհրդ. Հայաստան», 1933, № 278.

Պատերազմ: Բարգմ. Ա. Ղուրբանյան: Երևան, 1938.

Գերմանիային սպառնում է ֆաղցի ու ցրտի ձմեռը: «Գրական թերթ», 1944, № 25.

Լենինգրադը դեկտեմբերին: [Հատված]: «Սովետ. Հայաստան» 1943, № 21.

Լենինգրադը դեկտեմբերին: Երևան, 1943.

Սովետական գրականությունը Հայրենական պատերազմի օրերին: «Սովետ. գրականություն և արվեստ», 1944, № 2—3, էջ 76—84.

Վ. ՅԱ. ԿԻՐՊՈՏԻՆ (1900)

Երկերի քաղցմանություններ

Դուրսին պրոլետարիատի մեծ արվեստագետ: «Գրական թերթ» 1932, № 21.

Սոցիալիստական ուսուցիչի մասին: (Հարցի քննության առթիվ): «Գրական թերթ», 1933, № 9.

Խորհրդային գրականության խնդիրները: «Գրական թերթ» 1933, № 19.

Խորհրդային դրամատուրգիայի մասին: «Պրոլետար» 1933, № № 185, 186.

Դեպի նոր վերելք: «Գրական թերթ», 1934, № 9.

Ստեղծագործական ոգևորչամբ դեպի նոր հաղթանակներ գրական ֆրոնտում: «Գրական թերթ», 1937, № 12. — Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № 93. — «Կոմունիստ» (Բաքվի), 1937, № № 105, 106, 107.

Ճշմարտության ուղիով: [Գործի]: «Խորհրդ. գրականություն» 1937, № 6—7, էջ 103—107.

Հայաստանի խորհրդային գրողների միությունում: «Կոմունիստ» 1937, № 96.

- Հայ ժողովրդի պոեզիան: «Խորհրդ. գրականություն», 1937, № 5—6, էջ 118—139. № 8—9, էջ 79—103; 1938, № 1, էջ 155—163.
- Խորհրդային մեծ գուդը: [Գորկին]: «Խորհրդ. գրականություն» 1938, № 3—4, էջ 6—9.
- Սասունցի Դավիթ: «Խորհրդ. Հայաստան», 1938, № 267. «Գրական թերթ», 1938, № 26.
- Մեծ Բնադատ դեմոկրատ [Դ. Բ. Պրսաբև]: «Գրական թերթ», 1938, № 34.
- Սալտիկով-Շչեդրին մեծ արվեստագետ սատիրիկը: «Խորհրդ. Հայաստան», 1939, № 108.
- Դ. Բ. Պրսաբև: «Խորհրդ. Հայաստան», 1940, № 241.
- Խուս մեծ սատիրիկը: «Խորհրդ. Վրաստան» 1939, № 105.
- Հայ գրականության ժողովրդայնությունը: «Ավանգարդ», 1941, № 114, «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 114.
- Պրոլետարիատի մեծ արվեստը: «Գրական թերթ» 1941, № 17.
- Հայրենասիրության քեփան հայ պոեզիայի մեջ: «Սովետ. գրականություն», 1941, № 5—6, էջ 88—91.

Պ. Ա. ՊԱՎԼԵՆԿՈ (1899)

Երկերի քաղվածություններ

- Թարգմ. Զ. Մազմանյան: Երևան, 1934.
- Արևելում: [Հատված վեպից]: «Խորհրդ. Հայաստան», 1937, № № 81, 84.
- Արևելում: [Հատված վեպից]: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1935, № № 40, 47.
- Արևելում: Թարգմ. Զ. Մազմանյան: Երևան, 1940.

Բ. ԳՈՐԲՍՏՈՎ (1908)

Երկերի քաղվածություններ

- Ալեքսանդր Բելյակով: «Կոմունիստ» (Բաքու), 1936, № 173.
- Կյանքի և մահվան մասին: «Սովետ. Հայաստան», 1941, № 298.
- Ալեքսեյ Կուլիկովը գտավ և կորցրեց իր ընկերոջը: «Սովետ. Հայաստան», 1942, № 237.
- Վերադարձ: Երևան, 1943.
- Ալեքսեյ Կուլիկով... մարտիկ: Թարգմ. Վ. Փոթեկյան: Երևան, 1944.
- Չնվաճվածները: (Տարասի ընտանիքը): Թարգմ. Զ. Մազմանյան, Երևան, 1944.

Լ. Ս. ՍՈՐՈՒՆՎ (1896)

Երկերի քաղվածություններ

- Ջգացմունքի դաստիարակություն: Երևան, 1942.
- Հարսնացուն: Թարգմ. Ս. Սուբխասյան: «Սովետ. գրականություն» 1942, № 5—6, էջ 45—47.
- Սնալպերը: «Սովետ. գրականություն», 1942, № 7, էջ 26—28.
- Կապույտ շաբֆր: Թարգմ. Ս. Սուբխասյան: «Սովետ. գրականություն», 1943, № 1, էջ 33—35.
- Տառյաճա: Թարգմ. Զ. Մազմանյան: «Սովետ. գրականություն» 1943, № 3, էջ 31—33.

Ն. Յ. ՊՈԳՈԴԻՆ (1900)

Երկերի քաղգմանություններ

Հրացանավոր մարզը: Թարգմ. Արշ. Տեր-Հովնանյան:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Արիստոկրատներ:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Կրեմլյան կուրանտներ:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Պոեմ կացնի մասին: Թարգմ. Գ. Գաբրիելյան (1931):—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Կրեմլյան կուրանտներ: Թարգմ. Տիգրան Հախումյան (1940):—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Մարդը հրացանով: [Հատվածներ]: «Պրոլետար» 1938, № 162.

• Նրա մասին

ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈԻՐ. «Արծաթե ձորակը» Ստանիսլավսկու անվան թատրոնում բեմադրելու կապակցությամբ: «Խորհրդ. Հայաստան» 1938, № 255.

ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈԻՐ. «Հրացանավոր մարդը» Սունդուկյանի անվան Պետքատրոնում: «Խորհրդ. Հայաստան», 1938, № 259.

Ա. ԱՖԻՆՈԳԵՆՈՎ (1904)

Երկերի քաղգմանություններ

Սեր: Թարգմ. Մամիկոն Գևորգյան:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Հեռավոր: Թարգմ. Արշ. Տեր-Հովնանյան (1935):—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Նախօրյակին: Թարգմ. Տիգրան Հախումյան (1942):—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Լ. Վ. ՇԿՎԱՐԿԻՆ (1893)

Երկերի քաղգմանություններ

Անեղ դատաստան:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Ուրիշի երեխան: Թարգմ. Գ. Գաբրիելյան: Երևան, 1935.

ՇԵՅՆԻՆ ԵՎ ՏՈՒՐ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ

Երկերի քաղգմանություններ

Առեքեսում: Թարգմ. Գ. Գաբրիելյան:—Ձեռագիր, անթվակիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Հայրենիքի ծուխ:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

Հայր Ամբիոսը: «Պրոլետար», 1938, № 148.

Գլխավոր հյուպատոսը: Թարգմ. Վահե Սիբադեղյան:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):

ԱՐԿԱԴԻ ՀԱՅԴԱՐ (1904)

Երկերի քարգմանություններ

Նեֆիաթ ռազմական գաղտնիքի մասին: Թարգմ. Խ. Այվազյան: Երևան, 1934.
Չորրորդ շերտափակը: Թարգմ. Հ. Հայրապետյան: Երևան, 1937.
Քեմուր և իր ջոկատը: Երևան, 1942.
Զեմե վերցրու, կոմերիտական սերունդ: «Սովետական երեխաներին» ժողովածուում: Երևան, 1943, էջ 59—62.

Ս. ՅԱ. ՄԱՐՇԱԿ (1887)

Երկերի քարգմանություններ

Միստեր Տվիստեր: «Պիոներ կանչ» 1933, № 32.
Ինդակ: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: Երևան, 1936.
Պուշկինի և Լեոն դպրոցականների մասին: «Պրոլետար», 1937, № 40.
Փոստ: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: Երևան, 1939.
Կի՞ն սլաֆավար: Թարգմ. Հո. Պողոսյան: Պողոսյան, Հո. «Որդիների հետ» գրքում: Երևան, 1942, էջ 35.
Այնտեղ, ուր ոտ եմ դրել թշնամիները: «Սովետական երեխաներին» ժողովածուում: Երևան, 1942, էջ 27—34.

Ս. ՄԻՆԱԿՈՎ (1913)

Երկերի քարգմանություններ

Կանաչ ֆաղափ: Թարգմ. Արշ. Տեր-Հովհանյան: Երևան, 1932.
Վերադարձված մարտիկներ: Թարգմ. Սևոնի: «Մայիսի մեկյան ժողովածու» գրքում: Երևան, 1939.
Անդրյուշկա: Երևան, 1941.
Եռյա Կուզնեցով: Երևան, 1941.
Շնիկը: Երևան, 1941.
Այդպես: Թարգմ. Հ. Հայրապետյան: Երևան, 1942.
Մի կտոր ուելս: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Հարձակում» ժողովածուում: Երևան, 1942, էջ 8—10.
Այնտեղ, ուր ապրում ես դու: Երևան, 1943.

Վ. ԻՆՔԵՐ (1890)

Երկերի քարգմանություններ

Լենինի մահվան առթիվ: Թարգմ. Վ. Գրիգորյան: Գրիգորյան Վ. «Արևի ազդանշան» գրքում: Երևան, 1939, էջ 209.
Համբուրի, դեմ, վերջին անգամ: Թարգմ. Գեդ. Սարյան: Սարյան, Գ. «Բանաստեղծություններ» գրքում: Երևան, 1940, էջ 298.

Գ. ՌԻԿԼԻՆ (1894)

Երկերի քարգմանություններ

- Մովսիսյան հոսանք: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № 2, էջ 95—99.
Հեղինակություն: «Խորհրդ. գրականություն», 1938, № 11—12, էջ 158—159.
Այլ ևնգ երիտասարդություն: «Գրական թերթ», 1939, № 1.
Ռուսական տպուրներ: «Գրական թերթ», 1941, № 25.

Մ. ՍՎԵՏԼՈՎ (1903)

Երկերի քարգմանություններ

- Իրենադա: Թարգմ. Գեղամ Սարյան: Սարյան, Գ. «Բանաստեղծություններ»
գրքում: Երևան, 1940, էջ 292.
Քսանկություն: Փոխադրեց Գեորգ Էմին: 1944.
Քսան տարի անց: (Դրամատիկ պոեմ): Թարգմ.:—Ջեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերա-
կան թանգարան):

Մ. ԻՍԱԿՈՎՍԿԻ (1900)

Երկերի քարգմանություններ

- Դեկտեմբերի 12: «Ավանդարդ» 1937, № 217.
«Դու փայլում ես երկրով...».
Մեկնում է աղջիկը: Թարգմ. Գեղամ Սարյան: Սարյան, Գ. «Բանաստեղծու-
թյուններ» գրքում: Երևան, 1940, էջ 290.
Գլուխում է, պտտվում է կապույտ գնդակը: [Հատված]: Հովհաննիսյան,
Ռուսենթ: «Հայրենիքը և ուրա գրականությունը» գրքում: Երևան, 1942,
էջ 129.

ՍՏ. ՇՉԻՊԱՋԵՎ (1899)

Երկերի քարգմանություններ

- Դարուն: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Հարձակում» ժողովածուում: Երևան, 1942,
էջ 3.
Լենին: Թարգմ. Գեղ. Սարյան: «Սովետ. գրականություն և արվեստ», 1944,
№ 1, էջ 19.

ՆՎԳ. ԴՈԼՄԱՏՈՎՍԿԻ (1915)

Երկերի քարգմանություններ

- Տանկիստներ էին, բնկերներ երեխ: Թարգմ. Վ. Դրիգորյան: «Սովետ. գրա-
կանություն», 1942, № 2, էջ 3—6.
Յիմ. ֆաղափում: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Հարձակում», ժողովածուում, 1942,
էջ 22—23.

ԱԼ. ՏՎԱՐԴՈՎՍԿԻ (1910)

Երկերի քարգմանություններ

Դռնիկ պապի հաշիվը: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Հարձակում» ժողովածուում, Երևան, 1942, էջ 13—16.

Հայր և որդի: Թարգմ. Վահ. Գրիգորյան: «Գրական թերթ», 1941, № 23.

Հերոսություն: «Սովետ. գրականություն», 1942, № 1, էջ 36.

Վ. ԳՈՒՍԵՎ (1909—1944)

Երկերի քարգմանություններ

Մայրն ու որդին: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Հարձակում» ժողովածուում, Երևան, 1942, էջ 17—18.

Մտնկանց արյունը: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Հարձակում» ժողովածուում, Երևան, 1942, էջ 19—21.

ՎԱՍ. ԼԵՖԵԴԵՎ-ԿՈՒՄԱՉ (1898)

Երկերի քարգմանություններ

Ողային ծովերի կապիտան: Թարգմ. Գ. Աբով: «Խորհրդ. Հայաստան» 1936, № 199.

Խորհրդային մարդը հասարակ: Թարգմ. Ն. Զարյան: «Խորհրդ. Հայաստան», 1936, № 205.

Մենք սիրով հայրենիքի հարուստ ենք: «Ավանդարդ», 1937, № 131.

Նրդ հայրենիքի մասին: «Պրոլետար», 1937, № 257.

Մեզ հետ են փաշերը, կորչեն վախկոտները: Թարգմ. Հռ. Պողոսյան: «Ավանդարդ», 1938, № 251.

Նգբայր եղբոր փոխարեն: «Կոմունիստ» (Բաքվի), 1938, № 205.

Մենք հարուստ ենք հայրենիքի ջերմ սիրով: «Պրոլետար» 1938, № 1.

Նրդ հայրենիքի մասին: Սիմակ և Դուրգարյան, Մ. «Հայոց լեզվի ընթերցարան» դասագրքում: Երևան, 1939, էջ 5—6.

Նրդ գարնանային: «Մայիսամեկյան ժողովածու» գրքում: Երևան, 1940, էջ 35—36.

Խորհրդային երկրի բախտավոր մայիս: Թարգմ. Հռ. Պողոսյան: «Մայիսամեկյան ժողովածու» գրքում: Երևան, 1940, էջ 56—58.

Պարտիզան: «Գրական թերթ» 1941, № 23.

Պարտիզան: Հովհաննիսյան, Ռուսենթ: «Հայրենիք և ուսու գրականությունը» գրքում: Երևան, 1942, էջ 139—140.

Հայրենիք: Թարգմ. Մ. Աղայան. Հովհաննիսյան, Ռուսենթ: «Հայրենիք և ուսու գրականությունը» գրքում: Երևան, 1942, էջ 98.

4. ՍԻՄՈՆՈՎ (1915)

Երկերի քաղաքացիություններ

- Մեք Բաղաթի տղա:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական թանգարան):
Ռուս մարդիկ: Թարգմ. Տիգ. Հախումյան:—Ձեռագիր (ՀՍՍՌ Թատերական
թանգարան):
Ապասիր ինձ: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Հարձակում» ժողովածուում, Երևան,
էջ 58.
Ապանիւր նրան: Փոխադր. Գ. Հայրյան:—«Սովետ. Հայաստան», 1942, № 205.
Ապասիր ինձ: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Հարձակում» ժողովածուում, Երևան,
1942, էջ 6—7.
Հրեմանավորի ուղիք: (Պոեմ): Թարգմ. Ս. Տարոնցի: «Հարձակում» ժողո-
վածուում, Երևան, 1942, էջ 40—53.
Ռուս մարդիկ: Երևան, 1942.
Քեզ հետ և առանց քեզ: (Լիրիկական օրագիր): Թարգմ. Հ. Մազմանյան:
Երևան, 1943.
Ք ո վ ա ն դ. Արևմուտք:—Ինձ սպասիր ես կգամ:—Դու ասում էիր
ես քեզ սիրում եմ...:—Մի բարկանաք, լավ է այսպես...:—Եթե այն
հզոր տերը երկնային...:—Ահա նա՛վի սև ցուլկին մեղմ կրթնած...—
Հյուսիս:—Ա. Սուրիկովին:—Ես վերհիշելով ողջ տարին անցավ...:—
Կուզեի ես քեզ իմ կինն անվանել...:—Այո, ես եղել եմ աննա-
խանձ...:—Ես շատ եմ ապրել հյուրանոցներում... — Մաշոմ է
ինձ անմեկին...:—Տասերեք տարի. կինոյում ահա...:—Թավշե գայ-
լուկներ:—Ընկերներս, երբ որ լեզի...:—Սիրում եմ քեզ ուժգին, հոր-
դուն սիրով...:—Հիշում եմ ես երկու աղջիկ...:
- Ուրբե՜րդ վիրավորում: Երևան, 1943.

✓ Նրա մասին

- ՍԱՐՅԱՆ, ԳՈՒՐ. «Ռուս մարդիկ»: [Սունդուկյանի անվան Պետքատրոնում]:
«Սովետ. Հայաստան» 1942, № 157.
АРСЕГЯН, С. „Русские люди“, Постановка театра им. Сундукяна
„Коммунист“, (Երևան), 1942, № 100.
ՀԱՐՏ, Ռ. Կոնստանդին Սիմոնովի լիրիկան: •Սիմոնով, Կ. «Քեզ հետ և առանց
քեզ» գրքում: Երևան, 1943, էջ 3—8.

Ա.Լ. ՍՈՒՐԿՈՎ (1899)

Երկերի քաղաքացիություններ

- Կապուտաշյա իմ տղա: Թարգմ. Ս. Տարոնցի. «Հարձակում» ժողովածուում:
Երևան, 1942, էջ 4.
Երկուսով էին: Թարգմ. Ս. Տարոնցի: Նույն տեղը, էջ 5.
Մոխրացած գետնից փռչին է բարձրանում: [Հատված]: «Հովհաննիսյան,
Ռուսեթ: «Հայրենիքը և ռուս գրականությունը» գրքում: Երևան, 1942,
էջ 128:
Խիզախների երգը: Թարգմ. Գ. Սարյան: «Սովետ. Հայաստան», 1945, № 45.

РЕЗЮМЕ

Русская литература в оценке армянской

общественной мысли

1. Ленин в своей книге «Что делать?» писал: «...пусть читатель вспомнит о таких предшественниках русской социал-демократии, как Герцен, Белинский, Чернышевский и блестящая плеяда революционеров 70-х годов, пусть подумает о том всемирном значении, которое приобретает теперь русская литература» (Ленин, Сочинения, т. IV, стр. 381).

Эту мысль Ленина должна проиллюстрировать и развить советское литературоведение, чтобы показать, какое влияние имели русская художественная литература и эстетика на мировую культуру, какое место занимает русская литература в истории развития культуры других народов.

2. За русской литературой давно уже признано ее мировое значение. Однако теоретическая разработка этой проблемы шла по пути исследования взаимосвязей или влияний отдельных писателей, как-то: Тургенев и французская литература; Крылов, Пушкин, В. Брюсов, М. Горький и армянская литература; казахский писатель Абай Кунанбаев и русская классическая литература; осетинский писатель Коста Хетагуров и русская литература XIX века; Ахундов и русская классическая литература и т. д. и т. д. Это был важный этап в истории изучения вопроса, до сих пор сохранивший свою значимость.

3. Чтобы показать огромное влияние литературы великого русского народа на литературу и культуру других народов, необходимо изучение литературных связей в целом, т. е. в процессе возникновения, развития и расцвета этих связей, и, основываясь на этой истории, вывести ее закономерности.

4. Тогда, когда полностью будет изучена вся история литературных связей русского, французского, немецкого, английского, итальянского, славянских, кавказских и восточных народов, человечеству станет яснее, каким ярким маяком была русская художествен-

синая литература и русская эстетическая мысль в истории литератур человечества.

5. История литературы показывает, что до сих пор, пока не было исследования, в котором была бы изучена роль русской литературы в целом в культурной жизни какого-либо народа.

6. Предметом нашего исследования является один вопрос этой большой проблемы,—именно создание научной истории оценки русской литературы армянской общественной мыслью, начиная от ее возникновения (XIII век), доведя до периода победы советского народа в Великой Отечественной войне (1945 год).

7. Название работы «Русская литература в оценке армянской общественной мысли» обнимает в себе не только оценку профессиональных критиков. В таком случае исследование должно было быть озаглавлено—«Русская литература в оценке армянской критики». Но это означало бы не охватить весь имеющийся богатый материал, обеднить тему, ибо оценка русской литературы была делом всей армянской общественности. Более 1000 армянских интеллигентов занимались оценкой русской литературы.

Среди них были критики, историки, мастера художественного слова, врачи, биологи, философы, педагоги и люди иных специальностей, уважавшие, любившие и глубоко ценившие русскую литературу.

8. Историческая судьба армянского народа, с древнейших времен, была связана с греками, персами, римлянами, арабами, византийцами, сельджуками, монголами, османцами, немцами, англичанами, но эта политическая связь была окрашена кровью. Ни с каким другим народом армяне не были в таких вековых дружественных отношениях, как с народом русским. Хозяйственные, политические, культурные связи с русским народом имели для армянского народа величайшее историческое прогрессивное значение.

Армяно-русские литературные связи—одни из древнейших. Они, восходя к XIII веку, крепили изо дня в день, и стали нерушимыми в наше советское время.

9. Общее количество собранных нами материалов о русской литературе достигает около 6000. Они разбросаны в более чем в 1000 газет, журналов, книг, альманахов, учебников, сборников. Армянская общественная мысль оценивала более 500 русских авторов. Более 1000 армянских авторов занимались оценкой русской литературы.

10. История вопроса оценки русской литературы армянской общественной мыслью имеет началом перевод известного памятника древне-русской литературы—сказания о Борисе и Глебе, сделанный по новейшим исследованиям в XIII веке.

11. С XIII века до XVIII века литературных материалов, касающих-

ся оценки русской литературы, пока еще не найдено, ибо не может быть, чтобы в течение 500 лет эти связи были бы нарушены.

90-ые годы XVIII века дают перевод книги «Путь к спасению или книга исповеди» русского писателя XVIII века Ф. А. Эмина, она была переведена Арутюном Давтяном Делесяном в 1798 году.

12. Первое тридцатилетие XIX века принесло освобождение Армении из-под ига персов и присоединение ее к России. Это был большой прогрессивный акт в жизни армянского народа. Тесное сближение в экономической, политической и культурной жизни русского и армянского народов после 1827 года явилось новым, более высоким этапом в истории Армении, в истории оценки русской литературы армянской общественной мыслью.

Выразителем лучших чаяний и стремлений любви армянского народа к русскому был основоположник новой армянской литературы Хачатур Абовян, который стал пламенно пропагандировать русскую литературу как устно, так и переводами.

13. В 40-х годах XIX века появились первые печатные критические статьи о русской литературе и сборники переводов. Значительным явлением было появление книги А. Амазасяна в 1843 году с переводами русских поэтов, и Ар. Кеокчяна в 1849 г. с переводами басен Крылова.

14. В 50—60-х г. г. в деле популяризации русской литературы большую работу проделали М. Налбандян и журнал «Юсисапайл» («Северное сияние»). Свое вдохновение М. Налбандян черпал, с одной стороны, в недрах своего народа, с другой стороны, у великих просветителей. Он узлами личной дружбы был связан с Герценом и Огаревым. Как Чернышевский, Налбандян к топору звал свой народ: «топором народ решает свое дело»,—писал М. Налбандян. Переводы из произведений Пушкина, Лермонтова делали М. Налбандян, М. Сататян, Ст. Назарянц. Поэты журнала «Юсисапайл» творили под влиянием русской поэзии, критики-последователи Налбандяна вдохновлялись идеями русской критики, писатели, публицисты защищали прогрессивные идеи Карамзина о простоте, ясности языка. Наконец, «Юсисапайл» положил начало переводам шедевров русской литературы. Первым таким шедевром, переведенным на армянский язык, в 60-х годах, была поэма Лермонтова «Демон», классически переведенная молодым и талантливым Мануком Сататяном.

15. Определенную роль в деле популяризации русской литературы в 50—60-х годах играли и газета «Мегу Айастан» и журнал «Масяц Агавни»...

16. Увеличение количества переводов из русской литературы делает постепенно ясным то, что это не есть единый поток развития, а борьба классов и партий. Разные, противоположные позиции в этой оценке зани-

мают газеты и журналы передового, демократического направления в отличие от газет и журналов консервативного, антидемократического направления. «Юсисапайл» в общем оценивает наиболее выдающиеся в идейном и художественном отношении произведения передовых поэтов и прозаиков-реалистов, а «Мегу Айастани», «Масяц Агавни» в общем переводили произведения романтиков, нравоучительные басни, мистические стихи.

Происходит постепенно обостряющаяся классовая и партийная борьба вокруг оценки русской литературы, являющаяся частью общественной и политической борьбы разных классов и партий, которая в последующие периоды этой истории принимает ожесточенный характер.

17. С конца 20-х годов XIX в., когда Армения была освобождена из-под ига Персии и была присоединена к России, и до конца 70-х годов, т. е. до исторического 1878 года, прошло полвека. Этого времени было достаточно, чтобы убедиться на практике—какое значение для армянского народа имела дружба и сближение с более в экономическом, политическом и культурном отношении развитой страной—Россией.

18. Во второй половине века армянская литература, журналистика, как и русская, развивалась с невиданной быстротой. В России создавались сотни армянских газет и журналов, научно-педагогические, политические, литературно-художественные издания, что еще более укрепило веру в Россию. Это историческое явление стало очевидностью не только для армянских общественных кругов, проживающих в России, а также для общественных кругов на Западе, особенно в Турции. Надежды определенной части армянской буржуазии на Германию и Англию рухнули, особенно после Берлинского конгресса 1878 г. На конгрессе по диктату Бисмарка был совершен дипломатический разгром части Армении. Бисмарк цинично заявил; «Я не помещаю даже гнилую кость померанского солдата на сто голов армян».

Это человеконенавистническую прусскую идею осуществляла султанская Турция, уничтожив более чем 300.000 армянских детей и стариков, мужчин и женщин, крестьян и работников умственного труда.

19. Мы видим быстрый рост интереса к России, русской культуре и литературе среди западных армян и, как следствие этого множество переводов из русской литературы и критических статей о русской литературе и культуре в западно-армянской печати.

Русская литература, приобретшая мировое значение, стала сильнее воздействовать на литературу как Запада, так и Востока. Чернышевский был прав, когда еще в 50-х годах писал о деятелях Гоголевского периода «Тут в первый раз умственная жизнь нашего отечества произвела людей, которые шли на ряду с мыслителями Европы, а не в свите их учеников, как бывало прежде». (Очерки Гоголевского периода Русской литературы», 1893 г. стр. 280).

Русская литература стала маяком для мировой литературы, в том числе и армянской.

20. Творческая же деятельность этого поколения совпала с та-

ким развитием экономической, политической, культурной, литературной жизни эпохи, когда, как говорили Маркс и Энгельс:

«Плоды умственной деятельности отдельных народов становятся общим достоянием. Национальная односторонность и ограниченность становятся все более и более невозможными; из множества национальных и местных литератур образуется одна мировая литература. (Манифест Коммунистической Партии, гл. «Буржуа и пролетарий»).

21. Пушкин и Лермонтов, Крылов и Гоголь, Тургенев и Достоевский, Л. Толстой и Салтыков-Щедрин, стали учителями европейской литературной, художественной мысли.

Русская литература вышла на мировую арену—эту неопровержимую истину признала и сама Европа.

22. По конец XIX века—это период не только быстрого развития русской, но и армянской литературы. Русской литературой наводнилась вся армянская печать, учебники и альманахи, хрестоматии и сборники. Со всей остротой в армянской литературе встал вопрос о кадрах переводчиков и критиков.

23. В этом тридцатилетии армянская периодическая печать выросла—появились 163 названия новых газет и журналов. В этот период выросли и крупные писатели: Раффи, Агаян, Паронян, Ованесян, Ширванзаде, Мурацян, Туманян. В этом тридцатилетии были основаны и развивались такие газеты и журналы большого масштаба, как «Мшак», «Мурч», «Нор-Дар», «Аревелян Мамул».

24. Без такого бурного развития общественная армянская мысль не была бы в состоянии идти в ногу с развитием русской литературы, дать широкую популяризацию русской литературы.

25. Необычайное богатство материалов в армянской печати о русской литературе объясняется тесной связью периодической печати, с повседневными задачами и событиями дня, её откликами на эти задачи и события.

26. В конце века Россия потеряла пять гениальных писателей: умер Некрасов (1878 г.), Достоевский (1881 г.), Тургенев (1883 г.), Салтыков-Щедрин (1889 г.) и Чернышевский (1889 г.). В этом же тридцатилетии праздновалось 70-летие Л. Н. Толстого, столетие со дня рождения Пушкина, 50-летие со дня смерти Лермонтова, 50-летие со дня смерти Белинского.

27. Отмечая эти даты армянские прогрессивные и реакционные направления и партии вели ожесточенную идейную борьбу и в процессе оценки русской литературы.

28. В начале XX века, в годы революционного подъема до начала первой революции в России, армянская общественная мысль не ослабила свой интерес к классикам XIX века и продолжала переводить и теоретически оценивать Л. Толстого, А. Чехова, Вл. Короленко, Некрасова, Жюльцова, Лермонтова, Гаршина, Надсона и др. в связи с их юбилеями

и вне юбилеев. Однако центром внимания армянской революционной и демократической печати была социалистическая литература, особенно Максим Горький. Творчество основоположника литературы социалистического реализма М. Горького получает свои отклики и оценку уже в последнем десятилетии XIX в. Но оно приобретает новое качество в XX в. В первом пятилетии XX века ни об одном русском писателе не писалось так много, как о М. Горьком и не переводилось такое количество его произведений. О Горьком писала вся армянская печать и прогрессивная и реакционная. Шла ожесточенная борьба за и против Горького, за и против социалистической литературы и в период революции (1905—1907 г. г.).

29. Большевицкая газета «Кайц» (Искра), которую редактировали Ст. Шаумян и Сурен Спандарян, затем недельная газета «Ашхатапк», в которой участвовал Акоп Акопян и соц. дем. газета «Пайкар» (Борьба) сыграли значительную роль в деле популяризации революционно-русской художественной литературы.

30. Армянская буржуазная печать в годы реакции откликнулась на выступления веховцев. Ярким проявлением этого явилась газета «Сурандак» (орган армянских кадетов, основанный в годы реакции в Тифлисе). В этой газете № 5, 1910 г. печаталась статья Арт. Ованесяна под заглавием «Оценка русской интеллигенции». Автор вполне солидарен с антидемократическими взглядами участников кадетского сборника «Вехи». Против веховских взглядов «Сурандак» выступала армянская прогрессивная печать.

В годы реакции усилились переводы и оценка художественных произведений Толстого, Достоевского, Сологуба, Гоголя, Мережковского и др.

31. Против мистицизма и неправильного толкования творчества Л. Толстого выступил большевик Сурен Спандарян, верный соратник товарища Сталина, в газете «Бакинский рабочий» против кадетских буржуазных газет «Баку» и «Бакинский листок». Степан Шаумян в эти годы (1911 г.) выступает в газете «Современная жизнь» против буржуазной критики, против С. Айвазова и Гр. Старцева, искажающей творческую деятельность Максима Горького.

Исходя из Ленинской оценки пролетарской сущности искусства Горького, Степан Шаумян писал, что рабочие могут с гордостью сказать: «Да, Горький наш, он наш художник, наш друг и соратник в великой освободительной борьбе труда».

32. Талантливый армянский писатель Вртанес Папазян выступает с защитой борьбы Горького против постановки «Бесы» по роману Достоевского, который как известно был направлен против революционной демократии. Папазян отмечает, что наши соседи начали борьбу против реакции «Призывы Горького не пропадали». Это было время подъема революционного движения перед первой империалистической войной.

33. В период империалистической войны полтора миллиона армян было уничтожено руками турок под диктовку империалистической Германии.

В этот трагический для национальной жизни армян момент им протянули руку братской помощи замечательные представители русской культуры—В. Брюсов, М. Горький. Их статьи, доклады, сборники об армянском народе и его роли в мировой культуре, о замечательных писателях армянского народа оказали исключительную моральную поддержку. Поэтому с большой любовью и благоговением относятся армяне к этим именам, именам лучших друзей в литературе армянского народа—М. Горькому и В. Брюсову.

34. В тяжелые, для судеб армянского народа, годы войны, представители армянских передовых партий, группировок, вопреки дашнакам и подобным буржуазным партиям, все свои надежды связывали с Россией, но не царскэй, а революционно-демократической.

Эта главная идея особенно выражена в литературной деятельности армянских большевиков—Степана Шаумяна, Сурена Спандаряна, Акона Аконяна, Асканаза Мравяна и др. Верные идеям Ленина и Сталина, они в своих переводах русской литературы или в статьях о русской литературе выковывали ту идею в армянском народе, что его настоящая свобода связана с крушением царизма и русской буржуазии, с победой грядущей социалистической революции в России.

Великая Октябрьская Социалистическая революция принесла полное спасение армянского народа.

35. Советский период стал новой эрой в истории оценки русской литературы армянской общественной мыслью.

Дашнаки и другие буржуазные партии, страшились даже тени социалистической революции, вели бешеную борьбу против Советской России и революционных сил внутри страны в период своего временного господства в Армении. Тогда был переведен отрывок из контрреволюционной книги Аверченко «Дюжина ножей в спину революции».

В дашнакской газете «Дрошак» в 1920 году в июле была напечатана статья «На русском фронте», где автор вопреки логике и истории, цинично попытался опровергнуть значение русской литературы и культуры. В этом чувствовался животный страх за грядущую, неизбежную свою гибель. Такое отрицание русской культуры и литературы впоследствии было свойственно фашистам: неудивительно, что произошла фашизация партии дашнакцуютюн.

36. Но дашнаки не могли остановить хода истории. Советская власть, партия Ленина и Сталина пришли на помощь многострадальному армянскому народу. В 1920 году 9 ноября товарищ Сталин, выступая на пленуме Центрального Комитета Компартии Азербайджана, говорил: «Во что бы то не было, надо спасти Армению». И Армения была спасена.

37. Произошло настоящее перерождение Армении. И в области армяно-русских литературных связей не было еще такого периода, когда в течение сравнительно небольшого исторического времени было столько переводов, критических статей о русской литературе.

С XIII века до Великой Октябрьской Социалистической революции за 700 лет, напечатано столько статей о русской литературе и переводов, сколько в течение 25 лет советской жизни. Что может быть более ярким свидетельством о жизненной необходимости русской литературы в культурной жизни Советской Армении. А качество этих переводов и оценок, которые основывались на теории марксизма-ленинизма, было несравнимо выше всех предыдущих. А все это объясняется тем, что этим делом руководила наша большевистская партия.

38. Естественно, что советский период в центре внимания армянской советской общественности была новая советская русская литература.

Замечательные произведения М. Горького, Вл. Маяковского, Ал. Толстого, Дм. Фурманова, А. Фадеева, М. Шолохова, П. Островского, М. Шолохова, Ил. Эренбурга, Ал. Суркова, К. Симонова и др. крупных представителей социалистического реализма, стали достоянием армянского народа.

39. Советско-армянские писатели, по примеру писателей великого русского народа, создали романы, повести, поэмы и стихи, драмы и комедии, отражающие великую борьбу народа за индустриализацию страны, за колхозный строй, за социализм (Н. Зарян, Ст. Зорян, Д. Демирчян, Г. Сарьян, Шираз, Сармен, Г. Борян, Сирас, Кочар и др.).

40. Особенно быстрый рост имела советская армянская литература в период Великой Отечественной войны. Многие советские армянские писатели,—как и поэты, прозаики и драматурги братских народов Советского Союза,—пошли на фронт—пером и винтовкой они сражались против врага, создавали свои прекрасные боевые произведения. Многие, в том числе и писатели-армяне погибли на своем боевом посту. Советская армянская, как и вся советская литература не замолкла в те дни, когда грохотали пулеметы, пушки, когда падали фугасные бомбы.

41. Великие идеи Ленина и Сталина озаряли путь советских людей к победе над врагом человечества, над фашизмом.

Советские народы во главе с великим русским народом спасли человечество от коричневой чумы. Русские поэты воспевали и воспевают всемирно-историческое значение победы советского народа. Армянская советская общественная мысль высоко ценит глубокую идейность русской советской литературы, на ее примере воспитывает наш народ.

После победы советского народа в Великой Отечественной войне, наша большевистская партия приняла ряд важнейших постановлений по вопросам литературы и искусства, выдвинувшие работников идеологического фронта на передовой линии огня в великой борьбе против англо-американских поджигателей новой войны. Дальнейший новый период

ищени русской литературы армянской общественной мыслью определена этими историческими решениями.

42. Исследовав поставленную проблему—оценку русской литературы армянской общественной мыслью, мы могли бы на этом поставить точку. Однако остались без освещения некоторые вопросы, которые, вытекая из той или другой фазы, видны в форме капель, но во всей истории они составляют целое море, новое качество. А ленинско-сталинская диалектика учит охватывать явления целостно, много-сторонне; следовательно, полную картину оценки русской литературы можно будет дать научным изложением ее истории и обобщениями и заключениями, вытекающими из самой истории. Их нельзя оторвать друг от друга, как нельзя от цветка оторвать его запах.

43. Материалы о русской литературе имеются во всем мире в распространенной армянской прессе (Азия, Европа, Америка, Африка), 12 странах мира. 35 экономических культурно развитых городах Москва, Петербург (Ленинград), Феодосия, Тбилиси, Баку, Ереван, Нью-Йорк, Бостон, Чикаго, Константинополь, Париж, Вена, Венеция, Берлин, Лондон, Варна, Женева, Каир, Александрия, Тавриз, Тегеран и т. д.).

44. В деле популяризации русской литературы самую большую роль сыграла армянская периодическая печать, особенно «Мпак», «Мурч», «Тараз», «Нор-Дар», «Советакан Айастан», «Гракан Терт», «Советакан Граканутюн», «Пролетар» (Тбилисская), «Коммунист» (Бакинская), «Авангард» и т. д.

45. Одним из лучших показателей развития армянской общественной мысли является то, что из более 1000 уметвенных работников, были люди, которые занимались оценкой русской литературы, многие написали десятки самостоятельных статей или делали переводы (Ов. Туманян, В. Терян, Ат. Хикоян, Тигр. Ованесян, А. Тертерян, А. Каринян, Ст. Зорян, Ав. Исаакян, Т. Ахумян, Н. Зарян и др.).

46. Армянские теоретические и переводческие кадры соревновались друг с другом при оценке литературы русского народа. То один из них, благодаря переводам развивал вкус армянских читателей, прививал им любовь к русской литературе и принуждал этим выступить теоретической оценкой, то другой своими критическими статьями доказывал красоту художественного произведения и этим натолкнул на мысль перевести. Оба дополняли друг друга в этом благородном деле.

47. Армянская общественная мысль посвятила русской литературе более 2000 печатных и рукописных оригинальных статей, исследований и книг. Это наследство—огромное богатство в истории мировой оценки русской литературы; в ней поставлены и разрешены новые проблемы, освещены новые стороны вопроса. Правда, путь армянской общественной

мысли озаряла русская критика, но она осталась самостоятельной, самобытной.

48. Перевод—одна из форм оценки русской литературы. Прежде чем перевести художественное или теоретическое произведение, оно осмысливается с точки зрения его значения для народа. Всего из русской литературы переведено на армянский язык около 4000 произведений (стихи, повести, романы, драмы, и проч.).

Но переводческое дело развивалось стихийно, а поэтому одни произведения переводились по несколько раз, а другие же, как шедевры творений Гоголя, Достоевского, Салтыкова-Щедрина вовсе не переводились. Теперь наступил тот период развития армянской культуры, когда полный перевод русской классической литературы стал насущной необходимостью.

49. История оценки русской литературы, явилась и историей борьбы за правильную теоретическую ее оценку и совершенство перевода. В этой истории замечательную роль сыграли М. Налбандян, Ованнес Ованнисян, Г. Агаян, Ов. Туманян, Ал. Цатурян, В. Терян, Ст. Шаумян, С. Спандарян, в наши дни энергично работали Ст. Зорян, Н. Зарян, А. Тертерян, А. Баринян, А. Курбаниян и многие другие.

50. Своеобразной формой оценки русской литературы были посвященные русским поэтам стихотворения, живописное изображение портретов русских писателей, изваяние бюстов и памятников и, наконец, создание симфоний, песен, романсов по материалам произведений русских писателей.

Это еще одно яркое свидетельство духовного богатства нашего народа.

51. В популяризации русской литературы большую роль сыграл армянский театр. Армянский народ дал блестящую плеяду артистов, классических исполнителей русского театрального репертура (П. Адамян, Арус Восканян, В. Вагаршян и др.).

52. Русскую литературу, как оружие идейной борьбы использовали и революционные демократические и реакционные, антидемократические партии. В процессе ожесточенной классовой борьбы революционные и демократические партии стремились:

1) уделить больше места оценке и переводам произведений передовых русских авторов, 2) вскрыть прогрессивные стороны творчества писателя, 3) бороться против реакционных идей и 4) этим путем воспеть демократию, прогресс, идею общественных переворотов и народной революции.

53. Реакционные партии, выступая против демократической мысли, стремились: 1) уделить больше места оценке и переводам реакционных авторов, 2) раздуть реакционные стороны в творчестве писателя, 3) бороться против революционных писателей и их идей, воспевая этим самодержавие, крепостничество, буржуазный строй.

54. Таким образом, история оценки русской литературы армянской общественной мыслью есть выражение классовой, партийной борьбы.

Но эта история развивалась не по кругу, а спиралеобразно, с ведущей прогрессивной линией и свелась к победе идей самой революционной, самой демократической большевистской партии, партии Ленина и Сталина, привела, в конечном счете, к победе Советской власти, к победе социализма.

55. В оценке русской литературы большую роль сыграли, особенно как переводчики, армянские женщины, что свидетельствует о культурности нашего народа.

56. Оценивая русскую литературу, армянская общественная мысль двигалась от рецензии к философской критике. Она вскрывала качественные особенности русской литературы, закономерности ее развития.

57. Армянская общественная мысль подчеркивала мировое значение русской литературы. От понимания этого факта теперь следует перейти к освещению более существенных вопросов, а именно того, чем обогатила русская литература мировую литературу, как способствовала её развитию? Кому неясно, что:

1) Русский народ дал десятки гениев художественной и эстетической мысли;

2) Русская литература подняла на новую ступень мировую поэзию (Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Горький, Маяковский), прозу (Гоголь, Тургенев, Гончаров, Достоевский, Л. Толстой, Чехов, Горький), драматургию (Пушкин, Гоголь, Островский, Чехов, Горький), сатиру (Грибоедов, Гоголь, Салтыков-Щедрин, Чехов), критику (Белинский, Добролюбов, Чернышевский, Плеханов, Ленин).

3) Русская литература представляет самую сильную струю мирового художественного реализма;

4) Социалистическая литература и социалистический реализм открыли новую эпоху в истории мирового искусства;

5) Советская литература самая передовая из современных литератур.

58. Вот какой неопеннимо-богатой является литература. Она по всем этим направлениям обогатила, развила как мировую, так и часть ее—армянскую художественную и эстетическую мысль.

59. Библиография русской литературы в оценке армянской общественной мысли тоже (как теоретическая оценка русской литературы) шла по пути собирания и систематизации материалов об отдельных писателях (А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, М. А. Горький, В. В. Маяковский и др.). В дореволюционный период, сравнительно большой материал есть у мхитарянца Казикяна в его «Энциклопедии армянской словестности». Но был издан лишь первый том этого труда, доведенный до 1905 года, и, следовательно, о многих писателях (Тургенев, Толстой, Чехов и др.) там ничего не сказано, библиографических сведений в этом томе очень мало, а то, что есть, неполно. Поэтому наша библиография (сокращенный вариант печатается при этой работе), самая полная из всех существующих, хотя и не исчерпывающая всего.

60. Составленная библиография во много раз поможет сэкономить время ученого, публициста, советского работника. Оценка творчества Ломоносова, Крылова, Пушкина, Лермонтова армянской общественной мыслью имеет столетнюю историю. Чтобы извлечь весь материал, имеющийся об этих писателях на армянском языке, необходимо было бы в течение многих лет просмотреть одну из богатейших пресс мира—армянскую прессу. Сейчас это возможно сделать буквально в течение немногих дней.

61. Библиография представлена здесь по авторам. Расположение историческое, т. е. по тому, когда автор выступал на литературной арене. Переводы их произведений расположены хронологически: когда они были переведены на армянский язык с указанием: а) переводов творчества, б) критических статей о писателях, в) стихов армянских поэтов, посвященных русским писателям.

62. Оценка русской литературы армянской общественной мыслью—одно из ее богатств, которое нельзя игнорировать; она есть составная часть духовной культуры нашего народа, одна из блестящих сторон его умственной деятельности.

Русская литература играла и играет роль маяка для армянской литературы. Армянская художественная, эстетическая мысль училась у русской, повысив тем самым свое качество.

63. На вопрос—кто является самым великим критиком в вековой истории армянской общественной оценки русской литературы—есть один ответ—армянский народ.

64. История общественной оценки русской литературы армянской мыслью звучит как симфония любви, уважения и благодарности о друге, учителе и спасителе нашем—о великом русском народе.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

(նամանու)

Ա.

Աբով Գ. 191, 227, 250:
 Աբովյան Խ. 11, 14, 21, 44—48,
 54, 105, 262:
 Ագապյան Ա. 270:
 Ադամյան Պ. 87, 193, 255:
 Ալամդարյան Հ. 11, 43, 44:
 Ախունդով Ֆ. 5:
 Աղայան Ղ. 78, 119, 253:
 Այդեկցի Վարդան 50:
 Այվազյան Գ. 51:
 Այվազոսկի Հ. 87:
 Անդրեև Լեոնիդ 147—149, 237, 251:
 Անոսիյան Ոն. 164:
 Առաքելյան Հ. 101, 132:
 Ասատրյան Ա. 268:
 Ավետիսյան Հունան 219:
 Ավետյան Գ. 192:
 Արազի 192, 228:
 Արատիանյան Ա. 109—111, 114:
 Արեշյան Սուրմե 199:
 Արիստատեղ 146:
 Արծրունի Գ. 82—84, 88, 95, 105:
 Արզումանյ Է. 7, 10, 32:
 Արփիարյան Ա. 73, 76, 268:

Բեղիմենսկի Ալ. 177, 183, 217, 219,
 247, 250:
 Բելինսկի Վ. 5, 12, 55—57, 64, 65,
 68—70, 76, 78, 86, 94, 95, 99,
 102—106, 134, 141—144, 147, 153,
 183, 201, 204, 214, 225, 247,
 272—275:
 Բերբերյան Մ. 96, 97, 100, 101, 107,
 134, 230, 241, 266, 272:
 Բժշկյան Մ. 7:
 Բլոկ Ալ. 178, 179:
 Բոտկին Վ. 69:
 Բորյան Գ. 195, 203, 213, 259, 260:
 Բրյուսով Վ. 5, 12, 158—160, 177—179,
 199, 227—229, 249, 258, 259,
 268, 274:
 Բուդյոննի Ս. 190:

Գալախով Ա. Գ 267:
 Դամաս — Քաթիպա (Պատկանյան Ռ.)
 60, 103, 105:
 Դաստեղո 218:
 Դարշին Վ. 88, 199, 248:
 Դերցեն Ա. 5, 12, 55—57, 65, 68,
 76, 104, 134, 144, 153, 154,
 183, 201, 225, 274, 275:
 Գլադկով Ֆ. 182, 189, 209:
 Գլինկա Մ. 78, 144:
 Գլինկա Ս. 7, 11, 45, 214:
 Գյոթե Յո. Վ. 129, 163, 201:
 Դենդի Ն. 47:
 Դնոնյանյ Բոգդան 127:
 Դոգով Ն. 44, 55, 64, 67, 76, 77,

Բազրիցկի Էդ. 247:
 Բալզակ Օ. 129, 201:
 Բայրոն Ջ. 67, 129, 270:
 Բարատինսկի Ն. 47:
 Բարբյուս Ա. 193, 265:
 Բեզնի Դեմյան 177, 183:

84, 87, 104, 106, 109, 128, 129,
141, 144, 147, 173, 183, 199,
200, 201, 205, 221, 225, 247,
248, 251, 252, 255, 266—270,
274, 275:

Գոլց-Միլլեր 140:

Գոնչարով Ի. 64, 93—96, 183, 199,
269, 270, 272, 275:

Գոշ Մխիթար 50:

Գորբատով Բ. 220, 221, 224:

Գորկի Մարսիմ 5, 14, 123—138,
140, 145, 147, 149—152, 155,
156, 158, 161—163, 170, 173,
176—178, 182—184, 187, 189
—199 201, 204, 206, 209, 213,
214, 237, 241—245, 247, 250,
255, 258, 260, 261, 274, 275:

Գրաշի Ա. 203, 260, 263—265, 272:

Գրիբոեդով Ա. Ս. 12, 14, 84, 86,
94, 101, 102, 200, 241, 255,
266, 267, 272, 275:

Գրիգոր Մադիստրոս 51:

Գրիգորյան Զ. 7:

Գրիգորյան Վ. 191, 260:

Գրիգորեիչ 249:

Դուսև Վ. 223:

Դ

Դանթե Ա. 125, 201, 258, 267:

Դավթյան (Դեկեանյան). Հարսթյուն
11, 32—34, 36—38:

Դավիդով Դ. 45:

Դավիթ-Քեկ 9:

Դեմիրճյան Դ. 182, 194, 195, 202,
206:

Դերժավին Դ. 52, 53, 225:

Դմիտրև Ի. 44—46, 50—52, 54:

Դոբրոլյուբով Ն. 56—58, 64, 69, 70, 91—95, 104, 105, 141—144, 153,
154, 199, 201, 204, 225, 247,
264, 269, 270, 275:

Դոնսկոյ Դմիտրի 214:

Դոստոևսկի Ֆ. 5, 77, 79, 80, 86, 94, 144, 147, 155, 162, 199, 237, 265, 268, 269, 272, 275:
Իսակովսկի Մ. 217, 218, 223,
Իսահակյան Ավ. 119, 195, 202,
223, 228, 230, 248, 269:

Դուբրովին Ն. 7:

Ե

Եզովսկոս 50:

Ելիսեն Դ. 2. 89, 92,

Ե.Լենին Ս. 183, 250, 262:

Երմակ 51:

Զ

Զայցև Բորիս 155:

Զանգ Ժ. 96:

Զարյան Նաիրի 181—183, 185,
195, 203, 206, 222, 247, 250,
260, 262:

Զլատովրատսկի 89, 90:

Զորյան Ստ. 175, 180, 182, 183, 199,
202, 206, 228, 247, 250, 251:

Է

Էդով 7:

Էմին Հովսեփի 7:

Էմին Մկրտիչ 11, 21—23, 43, 44:

Էմին Ֆ. Ա. 10, 32—39:

Էնդելս Ֆ. 57, 76, 77, 124, 125,
150, 176, 201, 254, 264:

Էռնստ Պաուլ 82:

Էռնստ Ռընան 76, 264:

Էրենբուրգ Իլյա 189, 217, 223, 224:

Թ

Թոփչյան Էդ. 204:

Թումանյան Հովհ. 13, 78, 100, 119,
158, 159, 164, 165, 247, 248,
251, 253, 268—270:

Ժ

Ժդանով Ա. 187:

Ժորես 137:

Ժուկովսկի Վ. 11, 46, 47, 60, 86,
117, 215, 225, 241, 247, 252:

Ի

Իսրայել Օրի 9:

Լ

- Հաֆոնտեն Ժ. 50, 51:
 Հերեդե-Կոմաշ 189, 221:
 Հենին Վ. Ի. 5, 14, 56, 123—125,
 127, 141, 144, 145, 147, 150,
 151, 157, 166, 169, 170,
 176—179, 181, 183, 184, 188,
 190—192, 194, 196—199, 201,
 212, 214, 216, 222, 231,
 239—244, 264:
 Լեո 7, 65, 86:
 Լեոնով Լեոնիդ 189, 190, 223:
 Լեսսեր Վ. 89, 92:
 Լեսկով 199:
 Լեսսինգ Ն. 50, 163, 264:
 Լիսիցյան Ստ. 116—118, 141:
 Լերմոնտով Մ. 5, 11, 12, 13, 44,
 45, 47—49, 52, 54, 58—60,
 66—70, 73, 76, 77, 86, 87,
 93, 96—101, 129, 134, 140,
 144, 163—165, 193, 194, 199,
 220, 225—227, 245, 247, 248,
 251, 255, 257, 260, 263,
 268—270, 272, 274, 275:
 Լյադկի Դ. Ա. 55:
 Լյադկի Նիկոլայ 154:
 Լոմոնոսով Մ. 52, 53, 60, 206, 225:
 Լունաչարսկի Ա. 183:

Լս

- Ֆարգարյան Գ. 10, 29:
 Ֆեմինիցեր Ի. 44—46, 52:
 Ֆեստադուրով Կ. 5:
 Ֆենկոյան Աթ. 249, 251:

Մ

- Պատուրյան Ալ. 59, 81, 97, 115,
 119, 140, 141, 247, 248, 252,
 268—270:

Վ

- Վսմասար (քննադատ) 230:
 Վապուտիկյան Ս. 260:
 Վարամզին Ն. 7, 11, 45, 46, 53,
 58, 60, 68, 248:

- Վարինյան Ա. 155, 180, 183, 195,
 203:
 Վեոբլյան Հ. 11, 52, 54:
 Վիրով Ս. 190, 222:
 Վիրսանով Ս. 213:
 Վնոնյանց Բ. 127:
 Վոլցով Ա. 93, 100, 101, 140,
 247—249:
 Վոննեյշով Ալ. 224:
 Վոսմոդեմյանսկայա Չ. 218:
 Վատաև Վ. 189:
 Վորոնենկո Վ. 89—91, 140:
 Վոլիով Ի. 5, 11, 44, 45, 47, 49—
 51, 52, 54, 60, 76, 77, 114,
 227, 229, 230, 245, 249, 253,
 274, 275:
 Վրասիլսիկյան Կ. 119, 250—253,
 256:
 Վունան-Բայե Աբայ 5:
 Վուպրին 251:
 Վուսիկյան Կ. 103:
 Վուտուզով Մ. 214:

Հ

- Հախումյան Տ. 192, 195, 228, 251:
 Հակոբյան Հ. 127, 139, 161, 162,
 166, 174, 177, 180, 243, 247,
 249, 250, 270:
 Համադասյան Հ. 11, 47—49, 54:
 Հայդար Արկադի 189:
 Հայնե Հ. 270:
 Հեգել Գ. Վ. 106:
 Հյուգո Վ. 255:
 Հոմերոս 146:
 Հովհաննիսյան Ա. 7:
 Հովհաննիսյան Աբ. 83:
 Հովհաննիսյան Հովհ. 79—82, 119,
 247—249, 259, 270:
 Հովհաննիսյան Տ. 90, 91, 97, 99,
 132, 136, 250:
 Հովհան Գուրգեն 195, 196, 199:
 Հուրյան Թ. 191, 213, 260, 261:

Ղ

- Ղանալանյան Ա. 199:

Մակարենկո Վ. 189:
 Մամիկոնյան Հովհ. 196:
 Մամին-Սիրիրյակ 88, 92:
 Մայակովսկի Վ. 175, 177—179,
 183, 187, 189, 191, 192, 204,
 213, 245, 247, 261, 263, 275:
 Մայկով Վ. 244:
 Մանլեկյան Լ. 97, 98, 100, 263, 270,
 273, 274:
 Մառ Ն. 8, 22:
 Մատրոսով Ա. 219:
 Մարքս Կ. 57, 76, 77, 125, 176,
 201, 264:
 Մելիքյան Հ. 195:
 Մելիքսեթ-Քեկ Լ. Մ. 22:
 Մենդելև Դ. 78, 144:
 Միանսարյանց Մ. 68, 69:
 Միխայլով Մ. 249:
 Միխայլովսկի Ն. 89, 90, 105, 109,
 141, 272:
 Միկոյան Ա. 127, 188:
 Միցկևիչ Ադամ 118:
 Մյասնիկյան Ա. 180:
 Մոլիեր 267:
 Մոլոտով Վ. 194:
 Մոնամախ Վ. 9, 24:
 Մոսկատան Գյուլի դր 129, 265:
 Մոսկովյան Ասք. 166, 243:
 Մուրադյան 78, 273:

Յ

Յադրիկով Ն. 73:
 Յակուբովիչ Պ. 139, 140, 149:
 Յասինսկի Բ. 248:

Ե

Եադեմով Ն. 106:
 Եադսոն Ս. 73, 74, 81, 88, 165,
 249, 250, 256, 263, 269:
 Եադարյանց Ստ. 52, 57, 58, 61,
 63—68, 95, 105:
 Եալբանդյան Մ. (Կոմս Էմանուել)
 51, 56—58, 60, 61, 63—65,
 68, 70, 71, 105, 154, 204,
 270:

Նանումյան Ռ. 7:
 Նապոլեոն I 226:
 Նար-Դոս 94, 269:
 Նեկրասով Ն. 12, 56, 68, 78, 81,
 93, 104, 140, 144, 173, 178,
 183, 201, 225, 244, 247—250,
 263, 275:
 Նեսստոր (տարեգիր) 21:
 Նեսկի Ալեքսանդր 214:
 Ներսիսյան Մ. 7:
 Նիզամի 202:
 Նիկիտին 140, 248, 249:
 Նովիկով-Պրիբոյ 189:

Շ

Շախովսկի 44:
 Շահազիզ Ն. 7, 58, 59:
 Շահազիզ Ս. 58, 59, 68, 256, 269:
 Շահինյան Մ. 155, 163, 189, 223:
 Շահումյան Ստ. 127, 139, 147,
 150—153, 161, 162, 166, 180,
 195, 241, 243:
 Շելգունով Ն. 89, 92, 93:
 Շելլի Պ. 129:
 Շեքսպիր Վ. 87, 107, 146, 162,
 163, 201, 205, 258, 265:
 Շիլլեր Ֆ. 129, 163:
 Շիպաչև 223:
 Շիրազ Հովհ. 192, 203, 223, 260:
 Շիրվանդադե Ա. 78, 88, 162, 163,
 165, 166, 198, 251, 269:
 Շոլոխով Մ. 187, 189, 190, 204,
 206, 217, 223, 224:
 Շնիցլեր Արթուր 162, 163:
 Շչորս Ն. 190:

Պ

Պսկանյան Ա. 255:
 Պսկերչյան Արտ. 106:

Ջ

Ջառդաև Պ. 143, 144:
 Ջալկինա Լ. 218:
 Ջալկովսկի Պ. 78, 144, 214:
 Ջապան Վ. 181:

Դիտով Ա. 124, 129, 134, 141, 143,
144, 165, 173, 199, 201, 214,
225, 227, 228, 237, 245, 255,
265, 268, 269, 270, 275.
Զերնիշևսկի Ն. 5, 55—57, 67, 68,
77—79, 82, 87, 104, 105, 134,
142, 144, 153, 154, 183, 185,
201, 204, 214, 225, 247, 264,
272, 274, 275.

Պ

Պանին Ն. 37.
Պանֆյորով Ֆ. 189, 224.
Պատկանյան Մ. 13, 44.
Պավլով Ի. 106, 214.
Պարխոմենկո Ա. 190.
Պարոնյան Հ. 74, 78.
Պետրոս I 7, 9, 206.
Պետրով Նվգ. 213.
Պիպին Ա. 106, 272.
Պիսարև Դ. Ի. 69, 78, 92, 94, 112,
113, 199, 204.
Պլատոն 146.
Պլեխանով Գ. 123, 175, 183, 185,
214, 242, 247, 272.
Պլեշեն Ա. 73, 74, 140, 247—250.
Պոդոլին Ն. 191, 204, 208, 248,
251, 255, 269, 272.
Պոժարսկի Դմիտրի 214.
Պոլևոյ Ն. 53.
Պոդոսյան Հռ. 216, 254.
Պոռշյան Պ. 63.
Պուշկին Ա. 5, 11, 12, 13, 14, 44,
45, 47—49, 54, 55, 58—60,
66, 73, 74, 76, 77, 79, 81,
86, 94, 97—102, 111—119,
129, 134, 140, 144, 165, 170,
173, 194, 202, 203, 205, 206,
214, 225, 226, 228, 241, 245,
247—250, 252, 253, 256, 259,
260, 262, 263, 268—270, 274,
275.
Պուշկին Վ. 44.

Ջ

Ջորդանո Բրունո 194.

Ռ

Ռադիշև Ա. 153, 183.
Ռեպին Ի. 78, 144, 214.
Ռոմեն Ռուլան 265.
Ռուբան Ս. Բ. 33, 38.

Ս

Սադաթյան Մ. 58, 66, 96, 99, 251,
252.
Սալտիկով-Շչեդրին 12, 77, 79, 80,
88, 108, 128, 134, 140, 144,
173, 183, 199, 201, 225, 248,
275.
Սահյան Համո 262.
Սամվելյան Խ. 133.
Սարմեն 203, 260.
Սարյան Գ. 222, 247, 250, 260,
262.
Սեչենով Ի. 78, 144, 214.
Սելյակ Գ. 227, 250.
Սերաֆիմովիչ Ա. 138, 174, 181,
182, 187.
Սերվանտես 267.
Սիմոնով Կ. 213, 218, 223, 224.
Սիրաս Հմ. 213.
Սողոմոնյան Ս. 203.
✓ Սպանդարյան Ս. 127, 139, 145—
147, 160, 180, 243.
Սպենդիարով Ալ. 263.
Սվետլով Մ. 224.
Ստալին Ի. Վ. 14, 123, 124, 127,
128, 139, 146, 157, 166, 170,
171, 176, 184, 185—188, 190,
192—194, 196—198, 201, 210,
211—217, 221, 224, 231, 232,
244, 260.
Ստախանով Ալ. 210.
Ստավսկի Վ. 189, 213.
Ստեփանե Խորեն 103.
Ստեփան Ոսկան 57.
Ստեփանյան Նելսոն 219.
Սունդուկյան Գ. 193.
Սուվորով Ա. 7, 214.
Սուրենյան Վ. 263, 269.
Սուրիկով Վ. 78, 144, 214.

Սուրիով Ա. 213, 217, 215, 220,
223:

Վ

Վահունի Ս. 203, 250, 260, 261:

Վաղարշյան Վ. 255:

Վյատկին 250:

Վենյկերով Ս. 78, 106:

Վեսելովսկի Ա. 230, 266:

Վեսելովսկի Յու. 5, 58, 94, 101,
102, 230, 256, 269, 274:

Վերհան Է. 158—160:

Վորոշիլով Կ. 190:

Յ

Տարոնցի Սողոմոն 220:

Տեմիրձիպաշյան Ե. (Գրասեր Առում)
73—75:

Տեր-Հովնանյան Արշ. 193:

Տերյան Վ. 198, 247, 248, 249,
257, 259, 270:

Տերտերյան Ա. 180, 202, 204,
228—230:

Տիխոնով Ն. 213, 217, 219, 222—
224:

Տյուտչև Զ. 248, 249:

Տոլստոյ Ա. 155, 176, 187, 189,
190, 191, 205—208, 216, 217,
223, 224:

Տոլստոյ Լ. 12, 77, 79, 86, 88, 94,
95, 106—112, 142—149, 162,
163, 170, 173, 178, 183, 185,
199, 201, 206, 214, 225, 237,

243, 245, 247, 248, 250, 257,
263—265, 268, 269, 272, 274:

Տուրպենև Ի. 5, 14, 64, 73, 77, 79,
80—86, 91, 94, 129, 144, 199,
237, 265, 268, 269, 272, 274,
275:

Բ

Բաֆֆի 78, 85, 86, 103:

ԲԼ

Ուլանդ Լ. 81:

Ուսպենսկի Գ. 89, 90, 141, 199:

Փ

Փափազյան Վրթ. 156:

Փափազյան Վահ. 255:

Պ

Քոչար Զր. 213:

Օ

Օգարով Ն. 57, 68:

Օստրովկսի Ա. 64, 251, 255, 275:

Օստրովսկի Ն. 189, 209, 201, 204,
206, 209, 210, 262, 263:

Ֆ

Ֆադեև Ա. 181—183, 187,
189, 204, 208, 213, 223:

Ֆլորեր Գ. 106, 265:

Ֆոմկիդին Վ. 181, 187, 208, 263:

Ֆրանս Անատոլ 265:

Ֆուրմանով Դ. 37, 254:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	62
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ՔՂՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ. Հնադույն շրջան՝ III դար	19
ՔՂՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ. VIII դար	27
ՔՂՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ. IX դար	41
1. Առաջին երեսնամյակ	43
2. 40—50-ական թվականներ	46
3. 60-ական թվականներ	54
4. 70—80-ական թվականներ	71
5. 90-ական թվականներ	88
ՔՂՈՒՆ ԶՈՐՐՈՐԴ. XX դար	121
1. Ռեյոլուցիոն շարժման վերելքի և սոցիալական առաջին ռեյոլուցիայի ժամանակաշրջանը (1901—1907)	123
2. Ռեակցիայի տարիներ (1908—1911)	141
3. Վերելքի տարիներ (1912—1914)	152
4. Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի տարիներ (1914—1917)	157
ՀԻՆՔԵՐՈՐԴ ՔՂՈՒՆ. Սովետական շրջան	167
1. Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեյոլուցիայի հաղթանակը Ռուսաստանում և Անդրկովկասում (1917—1920)	169
2. Վերականգնման շրջան (1921—1926)	173
3. Վերակառուցման շրջան (1926—1929)	180
4. Սոցիալիզմի հաղթանակի շրջան (1931—1941)	185
5. Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի շրջան (1941—1945)	210
ԸՆԴՀԱՆՐԱՑՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	233
Համառոտ բիրիոգրամիա քս հեղինակների	277—283
Ռուսացման	279
Փողովրդական ստեղծագործություններ	280
Ասք իգորի արշավանքի մասին	281—282

Վ. Մ. Համոնոսով	281
Դ. Ի. Ֆոնվիզին	282
Յ. Ա. Էմին	282
Դ. Ռ. Դերժավին	282—283
Ի. Ի. Խեմնիցեյ	283
Ա. Ն. Ռադիշչև	283
Ն. Մ. Կարամզին	283—284
Ի. Ի. Դիմիտրև	284
XX դարի գրականություն	284
Վ. Ա. Ժուկովսկի	284—285
Ե. Ա. Բարատինսկի	285—286
Ն. Մ. Յաղիկով	286
Ի. Ա. Կոիլով	286—292
Ա. Ս. Գրիբոեդով	292—293
Ա. Ս. Պուշկին	293—303
Մ. Յու. Լեմոնտով	303—312
Ա. Վ. Կուլցով	312—313
Ն. Վ. Գոգոլ	313—314
Վ. Գ. Բելինսկի	314—316
Ա. Ի. Գերցեն	316
Ի. Ս. Նիկիտին	316
Ի. Ա. Գոնչարով	317
Ա. Ն. Օստրովսկի	317—318
Ի. Ս. Տուրգենև	318—322
Յ. Ի. Տյուտչև	322
Ա. Ն. Մայկով	322
Ա. Կ. Տոլստոյ	322—323
Ն. Գ. Չերնիշևսկի	323
Ն. Ս. Լեսկով	323
Ն. Ա. Դոբրոլյուբով	324
Ն. Ա. Նեկրասով	324—326
Մ. Ե. Սալտիկով—Շչեգրին	326—327
Ա. Ն. Պլեշչև	327—328
Յ. Մ. Դոստոևսկի	328
Ն. Կ. Միխայլովսկի	328—329
Ն. Վ. Շելգունով	329
Գ. Ի. Ուպենսկի	329
Ն. Ն. Զլատովրատսկի	329
Ա. Ն. Ապուխտին	330
Լ. Ն. Տոլստոյ	330—337
Վ. Մ. Գարշին	337—338
Վ. Գ. Կորոլենկո	338—339
Ա. Յա. Նադսոն	339—340
Մամին—Սիբիրյակ	340

Ա. Պ. Չեխով	341—345
XX դարի գրականություն	345
Ի. Ն. Պոտապենկո	345
Յուրի Վեսելովսկի	345—347
Վ. Վ. Վերեսաև (Սմիդովիչ)	347
Ա. Ա. Բլոկ	347
Յ. Կ. Սոլոգուբ	347
Վ. Յու. Բրյուսով	348—350
Լ. Անդրենկ	350
Սովետական դարաշրջանի գրականություն	351
Ա. Մ. Գորկի	353—362
Ա. Վ. Լոնաչարսկի	363
Ա. Ն. Տոլստոյ	364
Վ. Վ. Մայակովսկի	364—369
Դեմյան Բեդնի	369
Ա. Ս. Սերաֆիմովիչ	369
Իլ. էրենբուրգ	369—370
Մ. Ս. Շահինյան	370—371
Ս. Ա. Եսենին	371—372
Դ. Ա. Յուրմաևսով	372
Էդ. Բագրիցկի	372
Ա. Ս. Նևերով	372
Ա. Ա. Ֆադեև	373
Ա. Բեզիմենսկի	373—374
Ա. Ս. Նովիկով-Պրիբոյ	374
Յ. Վ. Գլադկով	374
Ա. Ս. Մակարենկո	374
Լ. Լեոնով	374—375
Վ. Ս. Իվանով	375
Մ. Շոլոխով	375
Վս. Վ. Վիշնևսկի	375—376
Ն. Օստրովսկի	376
Վլ. Պ. Ստավսկի	377
Վ. Կատաև	377
Ն. Ս. Տիխոնով	377
Վ. Յա. Կիրպոտին	377—378
Պ. Ա. Պավլենկո	378
Բ. Գորբատով	378
Լ. Ս. Սոբուև	378
Ն. Յ. Պոգոդին	378
Ա. Աֆինոգենով	379
Լ. Վ. Շկվարկին	379
Շեյնին և Տուր Եղբայրներ	379
Արկադի Հայդար	380
Ս. Յա. Մարշակ	380

Ա. Սխալիով	359
Վ. Խնթեր	369
Դ. Ռիկիին	381
Է. Սվետլով	381
Ը. Իսախովսկի	381
Ստ. Շչիսլաշև	381
Եվգ. Դուբաշովսկի	381
Ալ. Տվարդովսկի	382
Վ. Գուսև	382
Վաս. Լեբեդև — Կուսաշ	382
Կ. Սիմոնով	383
Ար. Սուրկով	383
Р о з ю м е	385
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	397

Պատ. խմբագիր՝ ԱՐՏ. ՈՍԿԵՐՉՅԱՆ,
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ա. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Գ. ՊԱՐԻՍ

Վ.Ֆ. 04034,

Պատվեր 270

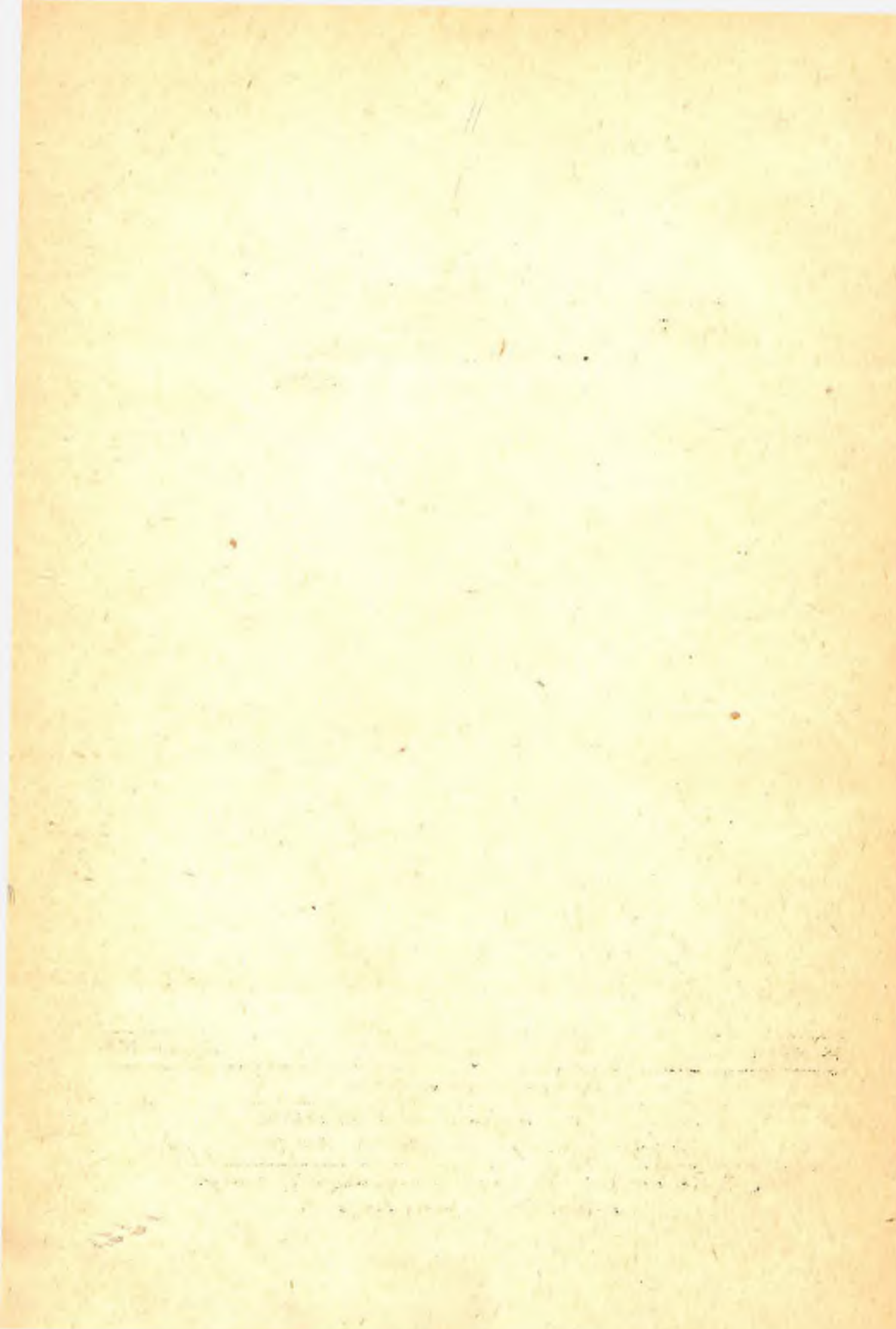
Տիրաժ 1000

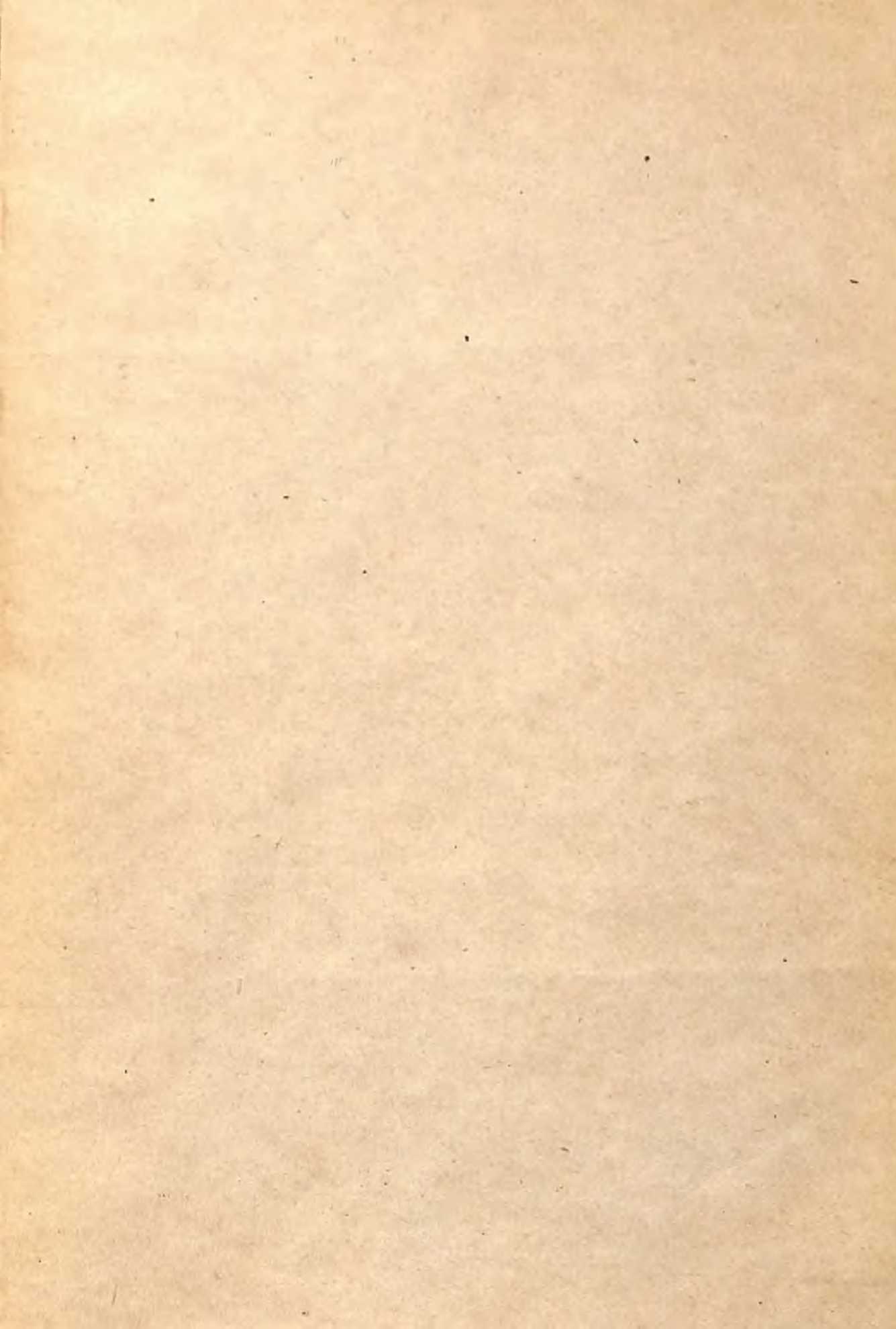
Տպագրական 25 1/2 մամուլ

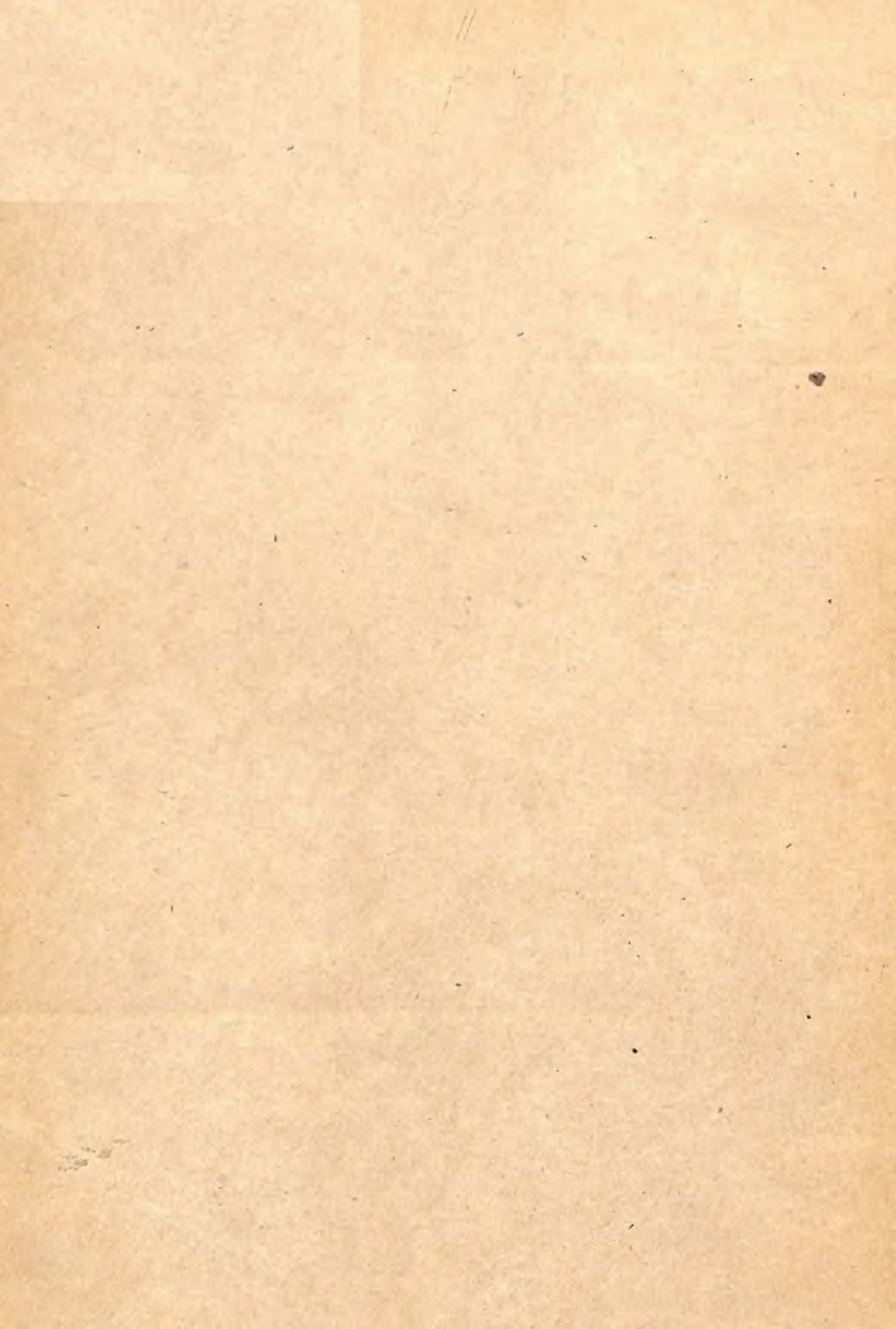
Հանձնված է արտադրության 25/XI 1948 թ.

Ստորագրված է տպագրության 6/X 1949 թ.

Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Պետական համալսարանի տպարան,
Երևան, Կիրովի փողոց № 12:

ԳԻՆԸ 15 Ռ.